

LATVIJAS VĒSTURNIEKU KOMISIJA

Latvijas Vēsturnieku komisijas
raksti

27. sējums

Symposium of the Commission
of the Historians of Latvia

Volume 27

Latvijas Vēsturnieku komisija
Latvijas Universitātes Vēstures un filozofijas fakultāte
Latvijas Kara muzejs
Latvijas Okupācijas muzejs

OTRAIS PASAULES KARŠ UN LATVIJA: NOTIKUMI UN SEKAS 20. gadsimta 40.–60. gadi

Latvijas Vēsturnieku komisijas 2011. gada pētījumi
un zinātniskās konferences “Latvijas armijas iznīcināšana,
1940.–1941. gads” referāti, 2011. gada 14. jūnijs, Litene

THE SECOND WORLD WAR AND LATVIA: EVENTS AND CONSEQUENCES 1940s–1960s

Research of the Commission of the Historians of Latvia, 2011,
and Reports of a Scientific Conference “Extermination of the
Latvian Army, 1940–1941”, 14 June 2011, Litene

UDK 94(474.3)"1940/1960"
LA 805

LVK rakstu redakcijas kolēģija

Dr. hist. DAINA BLEIERE (zinātniskā redaktore)

Dr. habil. hist. prof. INESIS FELDMANIS

Dr. hist. ĒRIKS JĒKABSONS

Dr. habil. hist. ANTONIJS ZUNDA

Dr. hist. ILGVARS BUTULIS

Sastādītāja

Dr. hist. DAINA BLEIERE

Literārās redaktore

ILZE ANTĒNA (latviešu val.)

ANTRA LEGZDIŅA (angļu val.)

ILONA POZŅAKA (vācu val.)

Korektore

RITA KĻAVIŅA

LVK rakstu vāka dizaina autore

INĀRA JĒGERE

Datorgrafikis

ALDIS ALEKS

Maketētāja

MARGARITA STOKA

Grāmata izdota

par Latvijas Vēsturnieku komisijas finansiālajiem līdzekļiem

ISBN 978-9984-879-07-9

© Rakstu autori, 2011

© Latvijas Vēsturnieku komisija, 2011

SATURS

Priekšvārds	9
-------------------	---

LATVIJAS VĒSTURNIEKU KOMISIJAS 2011. GADA PĒTĪJUMI

Aleksandrs Ivanovs

Latvija Otrajā pasaules karā: izpētes gaita Latvijas jaunāko laiku historiogrāfijā, izpētes rezultāti un perspektīvas	15
--	----

Kārlis Kangeris

Latvijas okupācija: starptautiski tiesiskie aspekti	47
---	----

Inesis Feldmanis

Latvija 1939.–1940. gadā: okupācija, aneksija un inkorporācija	65
--	----

Ojārs Stepens

Padomju propaganda Latvijā, 1940. gada jūnijs – 1941. gada jūnijs	77
---	----

Inese Dreimane

Rīgas Kājnieku karaskolas kursantu izraisītā apšaude Skrundā 1941. gada 25. jūnijā: “vācu diversantu” apkarošana vai traģisks pārpratums?	98
---	----

Jirgens Frics, Edvards Anders

Poļu karagūstekņu slepkavība Podgajē (Flederbornā), 1945. gada februāris	127
---	-----

Jānis Riekstiņš

Varas un pārvaldes institūciju politika un mehānismi politisko represiju īstenošanā pret Latvijas iedzīvotājiem, 1944.–1945. gads	148
--	-----

Uldis Neiburgs

Zviedru un amerikāņu izlūkdienestu loma Latvijas Centrālās padomes organizētajās bēgļu laivu akcijās pāri Baltijas jūrai uz Zviedriju, 1944.–1945. gads	170
---	-----

Antonijs Zunda

Latvijas PSR Ārlietu ministrija un latviešu trimda Rietumvalstīs, 1945. gads – 20. gs. 60. gadi	195
--	-----

LATVIJAS ARMIJAS IZNĪCINĀŠANA. 1940.–1941. GADS

Zinātniskās konferences referāti, 2011. gada 14. jūnijs, Litene

Ēriks Jēkabsons

Latvijas armijas iznīcināšana un Sarkanās armijas 24. teritoriālais strēlnieku korpuss 1940.–1941. gadā: izpētes stāvoklis un iespējas	215
---	-----

Aija Fleija

Kara muzeja likvidācija, 1940.–1941. gads	240
---	-----

<i>Juris Ciganovs</i>	
Latvijas armijas intendantūras dienestu likvidācija, 1940.–1941. gads	250
<i>Barba Ekmane</i>	
Izmaiņas armijas iekšējā dzīvē 1940.–1941. gadā: kā tas atspoguļojas Latvijas Kara muzeja krājuma materiālos	256
<i>Valdis Kuzmins</i>	
Latvijas bruņoto spēku mobilizācijas plāni 1939. gada beigās – 1940. gada sākumā	269
<i>Kārlis Dambītis</i>	
Represijas pret Sarkanās armijas 24. teritoriālā strēlnieku korpusa virsniekiem: 1941. gada 14. jūnija izsūtīšana	286
<i>Ilze Jermacāne</i>	
Sarkanās armijas 24. teritoriālā strēlnieku korpusa liktenis Vācijas un PSRS kara sākumā, 1941. gada jūnijs–augusts	301
<i>Aleksandrs Čapenko</i>	
24. teritoriālā strēlnieku korpusa npublicēto arhīva materiālu raksturojums pēc Krievijas Valsts kara arhīva un Krievijas Federācijas Aizsardzības ministrijas Centrālā arhīva materiāliem	316
<i>Anatolijs Savickis</i>	
24. teritoriālā strēlnieku korpusa Atsevišķās aviācijas eskadriļas formēšana	322
<i>Jānis Zvaigzne</i>	
Par precizitāti Litenes notikumiem veltītās publikācijās: vietas Litenē un tās apkārtnē, kas saistītas ar 1941. gada represijām pret latviešu karavīriem	333
Krājuma rakstu autori	342

CONTENTS

Preface	9
---------	---

RESEARCH OF THE COMMISSION OF THE HISTORIANS OF LATVIA, 2011

<i>Aleksandrs Ivanovs</i>	
Latvia in the Second World War: The Course of Investigation in Modern Latvian Historiography, Results, Prospects	15
<i>Kārlis Kangeris</i>	
Die Okkupation Lettlands: Völkerrechtliche Aspekte	47
<i>Inesis Feldmanis</i>	
Latvia in 1939–1940: Occupation, Annexation, Incorporation	65
<i>Ojārs Stepens</i>	
Soviet Propaganda in Latvia. June, 1940 – June, 1941	77

<i>Inese Dreimane</i> Firing in Skrunda on 25 June 1941, Caused by Cadets of Infantry Military School of Riga: Fight against “German Commandos” or a Tragic Mistake?	98
<i>Juergen Fritz, Edward Anders</i> Murder of Polish POWs at Podgaje (Flederborn), February 1945	127
<i>Jānis Riekstiņš</i> State Authority and Administration Institutions’ Policy and Mechanisms of Carrying out the Political Repression against the Population of Latvia, 1944–1945	148
<i>Uldis Neiburgs</i> The Role Played by Swedish and American Intelligence Services in Refugee Evacuation Operation across the Baltic Sea Organized by the Latvian Central Council, 1944–1945	170
<i>Antonijs Zunda</i> Activities of the Latvian SSR Ministry of Foreign Affairs in the Context of the Baltic Issue, 1945–1960s	195

EXTERMINATION OF THE LATVIAN ARMY, 1940–1941

Reports of a Scientific Conference, 14 June 2011, Litene

<i>Ēriks Jēkabsons</i> Destruction of the Latvian Army and the Red Army’s 24 th Territorial Rifle Corps in 1940–1941: the Status and Possibilities of Research	215
<i>Aija Fleija</i> Liquidation of the Latvian War Museum in 1940–1941	240
<i>Juris Ciganovs</i> Liquidation of Latvian Army’s Quartermaster Service in 1940–1941	250
<i>Barba Ekmane</i> Changes in the Inner Life of the Army in 1940–1941: Reflection in the Materials of the Latvian War Museum	256
<i>Valdis Kuzmins</i> Mobilization Plans of the Latvian Armed Forces, 1939–1940	269
<i>Kārlis Dambītis</i> Repressions against Officers of the 24 th Territorial Corps of the Red Army: Deportation on 14 June 1941	286
<i>Ilze Jermacāne</i> Destiny of the 24 th Territorial Rifle Corps of the Red Army at the Beginning of German–Soviet War, June–August 1941	301

<i>Alexander Chapenko</i>	
Characterization of Unpublished 24 th Territorial Rifle Corps' Archive Materials Based upon Materials from the Russian State Military History Archive and Central Archive of the Russian Ministry of Defence	316
<i>Anatolijs Savickis</i>	
Forming of a Separate Aviation Squadron in the Red Army 24 th Territorial Rifle Corps	322
<i>Jānis Zvaigzne</i>	
Accuracy in Publications about Events in the Camp of Litene: Sites near Litene Village where Repressions against Latvian Soldiers Took Place	333
Authors of the Articles Published in this Collection	342

PRIEKŠVārds

Šajā Latvijas vēsturnieku komisijas rakstu krājumā ir apkopoti pēc komisijas pasūtījuma 2011. gadā veikti pētījumi, kā arī 2011. gada 14. jūnijā Litenē zinātniskajā konferencē nolasīti referāti. Iepriecinoši, ka, neraugoties uz Vēsturnieku komisijas finansējuma jūtamo samazinājumu, tomēr ir iespēja finansēt jaunus pētījumus, kā arī nodrošināt to publikāciju.

Pētījumi liecina, ka Latvijas vēsturnieku darbos joprojām dominējoša ir ar Otrā pasaules kara notikumiem saistīta problemātika. Pilnībā jāpiekrīt Aleksandram Ivanovam, kura publikācija veltīta Otrā pasaules kara vēstures historiogrāfijai Latvijas vēsturnieku darbos, ka šāda interese ir saprotama, jo šis laika posms ir "vēstures jautājumu mezgls, kurā koncentrējušies Latvijas jaunāko laiku vēstures paši svarīgākie un traģiskākie notikumi, norises un parādības," un šā laika posma Latvijas vēsturei joprojām ir liela aktualitāte un sabiedriska rezonanse. Izvērtējot Otrā pasaules kara pētniecību Latvijā, A. Ivanovs secina, ka kopš 20. gs. 90. gadu sākuma šajā jomā ir gūti neapšaubāmi panākumi, ir augusi pētījumu zinātniskā kvalitāte, taču joprojām ir neaizpildīti "robi", kā arī joprojām pastāv svārstības atsevišķu konceptu un pamatjēdzienu lietošanā. Jāteic, ka tieši šos trūkumus mēģina mazināt krājumā publicētie pētījumi.

Viens no jautājumiem, kurā joprojām notiek aktīvas kā politiski motivētas, tā arī zinātniskas diskusijas, ir jautājums par to, kāds ir tādu jēdzienu kā Latvijas okupācija, aneksija un inkorporācija PSRS reālais saturs. Kārlis Kangeris šajā krājumā iztirzā jautājumu par starptautiski tiesiskiem aspektiem, kas saistīti ar Latvijas okupāciju un inkorporāciju, aplūkojot juristu argumentācijas attīstību kopš 1940. gada, kā arī mūsdienu jaunākās tieslietu literatūras un atjaunotās Latvijas Republikas juristu skatījumu uz šo jautājumu. Autors norāda uz diviem autoriem, kuru darbi ir ielikuši sava veida stūrakmeņus problēmas pētniecībā. Kopš 20. gs. 50. gadu vidus tas bija izcilais vācu tiesību speciālists Boriss Meisners (*Meissner*). Jaunākajā literatūrā izcila vieta ir igauņu jurista Lauri Melkso (*Mälksoo*) darbam, kurā argumentēti pamatots, ka padomju okupācija bija prettiesiska, bet aneksija – nelikumīga.

B. Meisnera un L. Melkso viedokļus savā rakstā aplūko arī Inesis Feldmanis, analizējot, kā terminus "okupācija", "aneksija" un "inkorporācija" traktē kā starptautisko tiesību speciālisti, tā vēsturnieki, to skaitā arī mūsdienu krievu vēsturnieki. Viņš sīkāk iztirzā divus būtiskus jautājumus: kad sākās padomju okupācija un cik ilgi tā turpinājās. Pirmajā gadījumā autors secina, ka bāzu līgumu noslēgšanu 1939. gada oktobrī nevar uzskatīt par okupācijas sākumu, bet otrajā gadījumā stingri iestājas pret tēzi, ka

okupācija ir beigusies līdz ar Baltijas valstu aneksiju 1940. gada augustā, jo “aneksija nebija likumīga, un tāpēc turpinājās šo valstu okupācija līdz pat 1991. gadam”.

Daudzas Otrā pasaules kara epizodes joprojām nav pietiekami noskaidrotas, laika gaitā neprecizitātes un nepareizības gan vēstures literatūrā, gan arī populāros darbos dažkārt ir ieguvušas gandrīz vai neapgāžama vēsturiska fakta auru. Patiesības atšķiršana no mītiem un sagrozījumiem ir svarīgs vēsturnieka uzdevums. Šajā krājumā Inese Dreimane ļoti detalizēti un pamatīgi analizē vienu šādu epizodi – apšaudi Skrundā 1941. gada 25. jūnijā, kā rezultātā traģiski gāja bojā Rīgas Kājnieku karaskolas kapteinis Aleksandrs Zelmenis un Skrundas virsmežziņa sieva Emmija Salinska. Padomju literatūrā šī epizode bija traktēta kā cīņa ar vācu diversantiem, kuru sabiedrotā esot bijusi E. Salinska (pēc tautības vāciete). Jaunākajā Latvijas vēstures literatūrā nereti apgalvots, ka tā bija apšaušana ar nacionālajiem partizāniem. I. Dreimanes pētījums parāda, ka apšaušana visdrīzāk ir kara sākuma haosa un informācijas trūkuma izraisīta traģiska pārpratuma rezultāts, ne vācu izpletņlēcēji, ne arī nacionālie partizāni tajā nav bijuši iesaistīti.

ASV pētnieki Eduards Anderss (*Anders*) un Jirgens Fricss (*Fritz*) detalizēti analizē citu epizodi, kas ir plaši pazīstama, pateicoties poļu režisora Pāveta Komorovska (*Komorowski*) 1979. gada filmam “Elēģija”. 1945. gada februārī Podgajes (Flederbornas) ciemā Pomerānijā nacisti nogalināja (iespējams, sadedzināja dzīvus) 32 poļu karagūstekņus. Šajā noziegumā aizdomas krīt uz nīderlandiešu SS grenadieru 48. pulka 2. bataljonu, latviešu SS 15. divīziju un vairākām vācu *Waffen SS* kaujas grupām. Analizējot pieejamos materiālus, to skaitā līdz šim faktiski nezināmas majora Jūlija Ķīlīša dienasgrāmatas, autori secina, ka latvieši, visticamāk, nebija iejaukti gūstekņu nogalināšanā. Viņi arī apšaubā versiju par to, ka gūstekņi sadedzināti dzīvi, bet vienlaikus ir izpētījuši, ka šī kara nozieguma mērogs bija daudz plašāks – nacisti Podgajē nogalināja nevis 32, bet gan 160–210 karagūstekņus.

Uldis Neiburgs, balstoties uz plašu Latvijas un it īpaši Zviedrijas un ASV arhīvu dokumentu klāstu, aplūko jautājumu par zviedru un amerikāņu izlūkdienestu lomu Latvijas Centrālās padomes (LCP) organizētajās bēgļu laivu akcijās pāri Baltijas jūrai uz Zviedriju 1944.–1945. gadā. Lai gan šīm akcijām līdz šim ir veltīta diezgan plaša literatūra, tā galvenokārt balstās uz to dalībnieku atmiņām. U. Neiburgs nonāk pie secinājumiem, kas liek revidēt dažus līdz šim literatūrā pastāvošus viedokļus, piemēram, par to, ka ASV Kara bēgļu padomes palīdzība latviešu bēgļiem nebija īpaši nozīmīga, tāpat uzsver, ka, aplūkojot LCP sadarbību ar zviedru un amerikāņu slepenajiem dienestiem, tā ir jāvērtē ne tikai no LCP un latviešu bēgļu interešu viedokļa, bet arī plašākā kontekstā, – “raugoties uz to arī no latviešu, zviedru un amerikāņu tā brīža situācijas izpratnes un nākotnes perspektīvas”.

Uz plašu arhīvu materiālu bāzi balstās arī Jāņa Riekstiņa pētījums par varas un pārvaldes institūciju politiku un mehānismiem politisko represiju īstenošanā pret Lat-

vijas iedzīvotājiem 1944.–1945. gadā, kurā galvenā uzmanība veltīta armijas un PSRS leklīetu tautas komisariāta pretizlūkošanas institūcijas SMERŠ darbībai. Lasītājam noderīgs būs pārskats par padomju likumdošanas aktiem, uz kuriem balstījās represijas pret Sarkanās armijas ieņemto Latvijas apvidu iedzīvotājiem. Savukārt Antonija Zundas pētījums, kas pamatojas uz Latvijas PSR Ārlietu ministrijas dokumentiem, pārliecinoši rāda, kā padomju ārlietu dienestī sadarbībā ar valsts drošības orgāniem centās īstenot akcijas pret latviešu trimdas organizācijām un atsevišķiem trimdiniekiem Rietumvalstīs no 1945. gada līdz 20. gs. 60. gadiem.

Aplūkotie pētījumi parāda, ka arhīvu un citu materiālu bāzes paplašināšana ir būtisks priekšnoteikums mūsu izpratnes padziļināšanai par Otrā pasaules kara gadiem, kā arī gribētu un negribētu mītu kļiedēšanā. Šis apgalvojums ir spēcīgs, pārlūkojot šā rakstu krājuma otro daļu, ko veido materiāli par Latvijas armijas iznīcināšanu, kas sākās pēc Latvijas okupācijas 1940. gada jūnijā un turpinājās līdz pat Vācijas un PSRS kara pirmajiem mēnešiem. Jāatzīmē, ka šajā krājuma sadaļā raksti ir publicēti tādā kārtībā, kā tie bija nolasīti konferencē.

Ēriks Jēkabsons historiogrāfiskajā apskatā par problēmas izpētes stāvokli norāda uz to, ka līdz šim šīs tēmas izpēte ir notikusi ne gluži tradicionālā veidā. Tā ir sākusies nevis ar galveno dalībinstīciju un tās pārraugošo iestāžu arhīvu materiālu analīzi, iegūto informāciju papildinot ar sekundāriem arhīvu materiāliem, preses sniegto informāciju un aculiecinieku atmiņām, bet gan, tieši otrādi – ar atmiņu, preses materiālu, sekundāro avotu izmantošanu. Tas bija neizbēgams un saprotams ceļš apstākļos, kad PSRS (tagad – Krievijas) Aizsardzības ministrijas un drošības orgānu materiāli nebija vai arī ļoti ierobežoti bija pieejami pētniekiem. Sasniegtie izpētes rezultāti, kā liecina Ē. Jēkabsona pētījums, tāpat arī citi šajā sadaļā publicētie raksti, ir ļoti iespaidīgi, tomēr jāpiekrīt pētniekam, ka arī pieejamo arhīva materiālu potenciāls joprojām nav pilnībā izmantots.

Gan vēsturniekiem, gan arī plašākam lasītāju lokam būs interesants krievu pētnieka Aleksandra Čapenko 24. teritoriālā strēlnieku korpusa npublicēto arhīva materiālu raksturojums pēc Krievijas Valsts kara arhīva un Krievijas Federācijas Aizsardzības ministrijas Centrālā arhīva materiāliem. Apskats parāda, ka arī šajos arhīvos materiāli par atsevišķām korpusa vienībām vai konkrētiem, pētniekus interesējošiem jautājumiem ir fragmentāri vai tādu vispār nav. Tajā pašā laikā esošo materiālu apguve varētu jūtami pāvirzīt uz priekšu pētniecību. Vairāki krājumā publicētie raksti parāda, ka gan Krievijas, gan arī Latvijas arhīvu materiāli iespēju robežās tiek izmantoti un rezultāts ir pētījumi, kas paver jaunu skatījumu uz daudzām problēmām. Tā Valdis Kuzmins detalizēti apskata Latvijas bruņoto spēku mobilizācijas plānus 1939. gada beigās – 1940. gada sākumā. Tie liecina, ka Latvijas bruņoto spēku vadība pēc Otrā pasaules kara sākuma apzinājās, ka ir jārēķinās ar PSRS uzbrukuma iespējamību, un jau 1939. gada septembra beigās sāka atbilstoši pārveidot mobilizācijas plānu. Tomēr līdz 1940. gada jūnijam tas nebija pabeigts.

Virkne šajā grāmatā publicēto pētījumu detalizēti aplūko Latvijas armijas atsevišķu vienību likteni 1940.–1941. gadā. Šajā kontekstā skatāms arī Aijas Fleijas pētījums par Kara muzeja, kas no 1919. gada bija Kara ministrijas pārziņā esoša iestāde, likvidāciju. Kara muzeja likvidācijas, faktiski – iznīcināšanas procesu iezīmē ne tikai pakļautības maiņa un reorganizācijas pirmajā padomju okupācijas gadā, bet arī būtisku kolekciju bojāeja Vācijas un PSRS kara sākumā. Kā atzīmē autore, likvidācijas process noslēdzās 20. gs. 40. gadu beigās, kad visi Latvijas muzeju krājumi tika pakļauti ideoloģiskajai tīrīšanai. Kara muzeja krājumu iekļāva Latvijas Vēstures muzeja krājumā, taču liela daļa materiālu tika iznīcināta, daudzu kolekciju liktenis joprojām ir neskaidrs.

Juris Ciganovs aplūko Latvijas armijas intendatūras dienestu likvidāciju 1940. gadā un 1941. gada sākumā, balstoties uz Latvijas un Krievijas arhīvu materiāliem. Anatolija Savicka raksts veltīts 24. teritoriālā strēlnieku korpusa Atsevišķajai aviācijas eskadriļai, ko izveidoja, izmantojot likvidētās Latvijas armijas kara aviācijas resursus. Eskadriļa bāzējās Gulbenes lidlaukā. Raksts vispusīgi aplūko gan eskadriļas materiālo bāzi un organizāciju, gan arī personālsastāvu.

Ilze Jermacāne ir pētījusi 24. teritoriālā strēlnieku korpusa likteni Vācijas un PSRS kara sākumā 1941. gada jūnijā–augustā. Viņa pamatoti norāda, ka par korpusa darbības pēdējo posmu ir maz zināms. Izmantojot gan arhīvu materiālus, gan arī atmiņas un citus avotus, autore secina, ka haoss, panika, dezinformācija un dezorganizācija, arī represijas Vācijas un PSRS kara pirmajos mēnešos noveda korpusu līdz izformēšanai. Lai gan apmēram trīs tūkstošus korpusa karavīru iekļāva 201. latviešu divīzijā, 24. korpusss nekļuva par Sarkanās armijas nacionālo formējumu, jo bija militāri novājināts.

1941. gada 14. jūnija represijas pret bijušās Latvijas armijas virsniekiem 24. teritoriālā korpusa vienībās, kas bija izvietotas Litenes apkaimē, ir tēma, kam ir pievērsušies daudzi pētnieki, par to publicētas arī represēto virsnieku atmiņas. Tomēr šīs tēmas pētniecībā joprojām ir daudz neizzinātā un labojamā. Būtisku ieguldījumu šajā ziņā sniedz arī Kārļa Dambīša pētījums, kurā ir detalizēti aplūkoti ne tikai represiju norise, bet arī precizēti dati par represēto virsnieku skaitu, ciktāl tas ir iespējams šajā izpētes stadijā. Savukārt novadpētnieks Jānis Zvaigzne norāda uz daudzām neprecizitātēm un mītiem, kas ir ieviesušies vēstures literatūrā un kuru labošana ir vēsturnieku un vēstures entuziastu kopīgs uzdevums.

Visi krājumā publicētie raksti kopumā parāda vēsturnieku sasniegto pētījumos par Otrā pasaules kara problemātiku, protams, ņemot vērā, ka ne visi būtiskie jautājumi, pie kuriem strādā vēsturnieki, ir raduši atspoguļojumu šajā grāmatā. Var izteikt cerību, ka šis krājums būs interesants un noderīgs gan vēsturniekiem, gan plašākam interesentu lokam.

**LATVIJAS VĒSTURNIEKU KOMISIJAS
2011. GADA PĒTĪJUMI**

**RESEARCH OF THE COMMISSION
OF THE HISTORIANS OF LATVIA
2011**

Aleksandrs Ivanovs

Latvija Otrajā pasaules karā: izpētes gaita Latvijas jaunāko laiku historiogrāfijā, izpētes rezultāti un perspektīvas

Kopš 20. gs. 80. gadu beigām Latvijas vēsturnieku uzmanības centrā ir vēstures jautājumu mezgls, kurā koncentrējušies Latvijas jaunāko laiku vēstures paši svarīgākie un traģiskākie notikumi, norises un parādības: pirmā padomju okupācija un padomju režīma represijas, nacionālsociālistiskās Vācijas okupācijas režīma terora pasākumi Latvijā, holokausti, kolaborācija un nacionālā pretošanās, otrā padomju okupācija, Latvijas sovetizācijas sākums u.c. Hronoloģiski šie vēstures notikumi un norises iekļaujas Otrā pasaules kara ietvaros, taču Latvijas jaunāko laiku vēstures vispārīgā kontekstā pašai kara gaitai Latvijā – karadarbībai u.tml. – ir diezgan pieticīga vieta Latvijai liktenīgo notikumu relatīvā hierarhijā. Būtībā Otrā pasaules kara notikumi, karadarbība utt. veidoja vēsturisku fonu, kurā Latvija zaudēja savu neatkarību un notika masu represijas pret Latvijas iedzīvotājiem. Tajā pašā laikā nevar noliegt, ka Latvijas traģēdija bija kļuvusi iespējama un pat neizbēgama tikai šajā – pasaules kara kontekstā, kad mazu valstu un to iedzīvotāju vitālās intereses tika pilnīgi ignorētas, bet masveida represijas, veselu tautu iznīcināšana kļuva par izplatītu parādību Eiropā. Tāpēc minēto Latvijas vēstures jautājumu apzināšana un dziļāka izpēte Otrā pasaules kara kontekstā ir likumsakarīga: tas dod iespēju precīzāk aprakstīt un atklāt Latvijas vēstures svarīgāko notikumu būtību, kā arī izvērtēt Latvijas vēsturisko pieredzi Eiropas un pasaules vēstures mērogā.

Vēsturnieku interese par šo posmu Latvijas vēsturē nosaka tā sabiedriskā aktualitāte un politiskā rezonanse. Taču ir neapšaubāma arī 1939.–1945. gada Latvijas vēstures izpētes zinātniskā (akadēmiskā) aktualitāte gan faktogrāfijas, gan arī vēstures faktu interpretācijas ziņā. Par to kaut netieši liecina plašs historiogrāfiskais materiāls, kas uzkrāts, apzinoties un izpētot ar Otro pasaules karu saistīto jautājumu spektru. Šajā materiālā pārstāvēti visi historiogrāfiskie virzieni un vēsturnieku skolas Latvijas jaunāko laiku vēstures izpētē: latviešu vēsturnieku, publicistu un sabiedrisko darbinieku publikācijas, kas nāca klajā trimdā padomju okupācijas gados, Rietumeiropas un ASV sovetoloģija un historiogrāfija, padomju vēsturnieku darbi, mūsdienu Krievijas historiogrāfija un, protams, mūsdienu Latvijas nacionālā historiogrāfija – maģistrālais virziens Latvijas vēstures zinātniskajā pētniecībā.

Savos darbos vēsturnieki – dažādu historiogrāfisku virzienu pārstāvji – balstījās un balstās uz ļoti atšķirīgām metodoloģiskām un teorētiskām pieejām, turklāt Otrā pasaules kara vēstures pētniecību ietekmēja un joprojām ietekmē politiski un ideoloģiski apsvērumi, tādēļ historiogrāfijā sastopami pretrunīgi vērtējumi, emocionāli iekrāsoti spriedumi, kas “iejaucas” akadēmiskā diskursā, politiskas un tiesiskas tēzes, diskutējami un neapšaubāmi atzinumi. Vienā rakstā vispusīgi aplūkot tādu apjomīgu un daudzveidīgu historiogrāfisku materiālu nav iespējams, tāpēc šajā historiogrāfiskajā apskatā raksturosim mūsdienu Latvijas vēsturnieku darbus, kam ir plašāka rezonanse mūsdienu Latvijas nacionālajā historiogrāfijā. Tas dod iespēju noteikt tēmas izpētes pašreizējo līmeni, konstatēt mazpētītas jomas un “robus” historiogrāfiskajā materiālā, atklāt prioritātes un turpmākās perspektīvas Otrā pasaules kara perioda Latvijas vēstures apjēgsmē un akadēmiskā reprezentācijā.

Papildināt priekšstatu par historiogrāfisko materiālu – konkrētām monogrāfijām, rakstiem, konferenču tēzēm, vēstures avotu krājumiem un citām publikācijām, kas veltītas Latvijas vēsturei Otrā pasaules kara gados, – var historiogrāfiskie apskati. Tajos diezgan sīki uzskaitīti un raksturoti Latvijas padomju vēsturnieki darbi,¹ latviešu trimdas vēsturnieku un publicistu sacerējumi, Rietumeiropas un ASV zinātnieku publikācijas² un jaunākie Krievijas vēsturnieku darbi.³ Taču literatūras apskatos visplašāk aplūkoti Latvijas vēsturnieku jaunākie pētījumi, kas tika publicēti 20. gs. 90. gados un 21. gs. sākumā, dodot iespēju spriest par sasniegto līmeni tēmas izpētē. Historiogrāfisko pētījumu vidū sevišķi izceļas raksti, kuros izvērtēti Otrā pasaules kara perioda Latvijas vēstures jautājumu izpētes vispārīgie rezultāti un parādītas perspektīvas un prioritātes turpmākajā pētniecībā.⁴ Literatūras apskatos ir arī aplūkota atsevišķu vēstures aspektu un jautājumu izpētes gaita: holokausts nacionālsociālistiskās Vācijas okupētajā Latvijā,⁵ Latviešu leģiona vēsture un leģionāru gaitas,⁶ totalitāro okupācijas režīmu represīvā politika Latvijā,⁷ nacionālā pretošanās okupācijas varām un kolaborācija,⁸ u.c.

Mūsdienu Latvijas nacionālajā historiogrāfijā akceptētās, vispāratzītās konceptuālās pieejas Otrā pasaules kara perioda Latvijas vēstures jautājumu apgaismošanā izveidojās likumsakarīgi un loģiski dažādu historiogrāfisku skolu un virzienu mijiedarbības un/vai cīņas gaitā. Turklāt šo pieeju izveidi un nostiprināšanos būtiski ietekmēja un joprojām ietekmē politiskā situācija Latvijā neatkarības atgūšanās priekšvakarā un neatkarīgajā Latvijas Republikā, kā arī sabiedrības – vispirms tās latviešu daļas – gaidas un noskaņojums Trešās atmodas laikā un vēlāk.⁹

Latvijas jaunākās historiogrāfijas tapšanas laikā pastāvēja divi konkurējoši pamatvirzieni Latvijas jaunāko laiku vēstures faktu interpretēšanā. Abi virzieni sāka veidoties jau Otrā pasaules kara gados. Pirmais pamatvirziens aptver latviešu trimdas historiogrāfiju, ASV un Rietumeiropas sovetoģiju, politoloģiju un vēstures pētniecību; otro pamatvirzienu pārstāv PSRS vēstures zinātne un tās integrētā sastāvdaļa – Latvijas padomju

historiogrāfija. Sākotnēji, līdz 20. gs. 60. gadu sākumam, abu virzienu pieeja Latvijas vēstures izpētē bija deklaratīva, kas zinātnisku diskursu tuvināja publicistikai: pamatēžu skaidrošana balstījās uz ideoloģiskiem argumentiem un politiskiem apsvērumiem. Jāatzīmē, ka 20. gs. 40.–50. gados tas bija neizbēgami. Lai gan ar laiku konkurējošo pamatvirzienu pieejas zinātniski noformējās un kļuva par pamatu Otrā pasaules kara perioda Latvijas vēstures izpētē, tomēr nevar nepamanīt, ka politiskā un ideoloģiskā komponente akadēmiskajā pētniecībā konstatējama līdz pat mūsdienām, kas vēlreiz liecina par to, ka arī pēc Latvijas valsts neatkarības atgūšanas šie vēstures jautājumi nav zaudējuši savu politisko un sabiedrisko aktualitāti.

Latvijā 20. gs. 80. gadu beigās tieši vēsturiskajā publicistikā pamatvilcienos bija izveidojusies Latvijas jaunāko laiku vēstures koncepcija, un centrālo vietu tajā ieņēma 1939.–1945. gada liktenīgo notikumu vērtējumi.¹⁰ Nav šaubu, ka šajā posmā Latvijas historiogrāfijas konceptuālo pieeju pamatošanā svarīga loma bija Rietumeiropas un ASV sovetoģijai un historiogrāfijai, kā arī latviešu trimdas historiogrāfijai.¹¹ Jāņem vērā, ka sovetoģijā un Baltijas studijās tika sevišķi akcentētas aktuālās problēmas, kas bija saistītas ar Latvijas, Lietuvas un Igaunijas starptautiski tiesisko statusu, bet teorētiskie atzinumi un vēsturiskais diskurss bija izmantots, pamatojot prasību atjaunot Baltijas valstu suverenitāti. Argumentācijas pamatā bija liktas nāciju pašnoteikšanās tiesības, ko interpretēja gan cilvēktiesību, gan starptautisko tiesību kontekstā.¹² Vienprātīgi atzīstot latviešu, lietuviešu un igauņu tiesību pārkāpšanu,¹³ pētnieki, lielākoties latviešu, lietuviešu un igauņu trimdas pārstāvji secināja, ka “Baltijas valstu inkorporācija Padomju Savienībā [...] uzskatāma par pagaidu ārvalstu okupāciju”¹⁴. Jāatzīmē, ka ASV un Rietumeiropas sovetoģijā, politoloģijā un historiogrāfijā šo vēstures faktu bieži vērtēja nevis starptautisko tiesību kontekstā, bet padomju nacionālās politikas, respektīvi, PSRS iekšpolitikas ietvaros, proti: “[...] Staļina jaunā nacionālā politika tieši un sevišķi nežēlīgi redzama jaunu teritoriju anektēšanā 1939.–1940. gadā”¹⁵. Atšķirīgās pieejas konteksta noteikšanā Latvijas un citu Baltijas valstu vēstures svarīgāko jautājumu pētniecībai jāuzskata par sovetoģijas un Baltijas studiju metodoloģisko nekonsekvenci. Tās rezultāts bija zināma terminoloģiska un konceptuāla nenoteiktība 1939.–1945. gada vēstures jautājumu tēlošanā: dažos pētījumos Latvijas, kā arī Lietuvas un Igaunijas iekļaušana Padomju Savienībā interpretēta kā suverēnas valsts okupācija, citos darbos¹⁶ konsekventi lietoja terminu “aneksija” un eifēmismu “inkorporācija”. Var apgalvot, ka eifēmisma “inkorporācija” lietošana liecina par mēģinājumu pēc iespējas samazināt Baltijas jautājuma aktualitāti.¹⁷ Šo mēģinājumu var skaidrot divējādi: no vienas puses, ASV un Rietumeiropas sovetoģijas un historiogrāfijas pieeju ietekmēja politiski apsvērumi, no citas puses, savā laikā sovetoģija būtiski pārspīlēja padomju režīma noturību un stabilitāti,¹⁸ tā saucamo modernizāciju uzskatot par efektīvu instrumentu, lai padomju sabiedrībā integrētu dažādas tautas un etniskās grupas.¹⁹

Jāatzīmē, ka Latvijas jaunākā historiogrāfija jau tapšanas procesā bija izvēlējusies pilnīgi skaidru un metodoloģiski konsekventu pieeju Otrā pasaules kara perioda Latvijas vēstures izpētē, kas tieši sasaista mūsdienu Latvijas historiogrāfiju ar latviešu historiogrāfiju trimdā. Metodoloģisko pieeju nostiprināšanos Latvijas nacionālajā historiogrāfijā sekmēja arī polemika ar Latvijas padomju historiogrāfiju.²⁰

No pirmā acu uzmetiena raugoties, Latvijas padomju historiogrāfijas lomu mūsdienu Latvijas nacionālās historiogrāfijas tapšanā un tās metodoloģisko pieeju izveidē var uzskatīt par historiogrāfisku paradoksu, jo var rasties iespaids, ka Trešās atmodas laikā un it sevišķi pēc padomju režīma krišanas padomju historiogrāfijas teorētiskās atziņas, vēsturnieku aktualizētā faktoloģija un vēstures faktu dogmatiskās interpretācijas bija pilnīgi zaudējušas zinātnisko aktualitāti. Taču nevar noliegt, ka padomju historiogrāfijā akceptētā Latvijas jaunāko laiku vēstures versija veidoja historiogrāfisko kontekstu, kurā norisinājās Latvijas nacionālās historiogrāfijas ģenēze. Metodoloģiski un teorētiski šī versija bija ļoti sīki pamatota: tā balstījās uz “sociālistiskās revolūcijas” un “sociālistiskās celtniecības” koncepcijām,²¹ pilnīgi attaisnoja Latvijas okupāciju, kā arī padomju režīma represijas pret Latvijas iedzīvotājiem. Cīņa pret padomju historiogrāfijas “mantojumu” prasīja izveidot konsekventu, vispusīgi pamatotu, pārliecinošu un oriģinālu Latvijas jaunāko laiku vēstures koncepciju. Tādu koncepciju nebija iespējams vienkārši aizgūt no latviešu trimdas historiogrāfijas vai no Rietumu sovetoģijas, jo šajos historiogrāfiskajos virzienos Latvijas 20. gadsimta vēsture tēlota visai shematiski.²² Tādējādi polemika ar padomju historiogrāfiju sekmēja gan mūsdienu Latvijas nacionālās historiogrāfijas konceptuālo un metodoloģisko pamatu izveidi, gan arī konkrētu vēstures faktu apzināšanu, izpēti un reprezentāciju vēsturnieku publikācijās.²³ Uzsverot padomju historiogrāfijas lomu Latvijas nacionālās historiogrāfijas tapšanā, nav jāaizmirst, ka pašiem Latvijas vēsturniekiem, kuru profesionālā izaugsme un darbība līdz 1991. gadam bija saistīta ar padomju zinātniskās pētniecības institūcijām un augstskolām, bija jāatbrīvojas no padomju metodoloģijas ietekmes, jārevidē savas līdzšinējās tēzes un jāizveido (vai jāaizgūst) jaunas pieejas Latvijas vēstures nozīmīgāko faktu reprezentācijā.²⁴ Jādomā, ka “stresa” situācija, kas bija izveidojusies Latvijas vēstures pētniecībā 20. gs. 80. gadu beigās un 90. gadu sākumā, bieži vien sekmēja vēsturnieku radošus meklējumus.

Arī mūsdienās padomju historiogrāfijas “mantojums” ietekmē Latvijas historiogrāfiju, jo daži padomju šabloni un apriori spriedumi, it sevišķi 1939.–1945. gada Latvijas vēstures tēlošanā joprojām sastopami gan publicistikā Latvijā un ārvalstīs, gan arī ārzemju vēsturnieku darbos.²⁵ Tāpēc cīņa pret padomju historiogrāfijas viltojumiem un padomju koncepciju kopumā joprojām uzskatāma par Latvijas nacionālās historiogrāfijas aktuālo uzdevumu.

Latvijas nacionālās historiogrāfijas konceptuālā pieeja Otrā pasaules kara perioda Latvijas vēstures izpētē kodolīgi formulēta 2001. gadā Latvijas Vēsturnieku komisijas

Progresa ziņojumā: “Latvija [...] tsā piecu gadu laika posmā tika okupēta trīsreiz – pirmā to izdarīja Padomju Savienība 1940. gadā, nacionālistiskā Vācija 1941. gadā un atkārtoti Padomju Savienība 1944.–1945. gadā. Piespiestā Latvijas pārveidošana par padomju republiku un nelegālā pievienošana Padomju Savienībai 1940. gadā noveda pie masveida deportācijas 1941. gadā [...] un pie otras masveida deportācijas 1949. gadā [...]. Padomju okupācija bija iemesls arī daudzu iedzīvotāju izceļošanai, bēgot no otras padomju okupācijas 1944.–45. gadā. Vācu okupācija 1941. gada vasarā, kas pēc briesmīgajiem pirmā padomju okupācijas gada pārdzīvojumiem sākumā lika cerēt uz sava veida “normalizāciju”, ātri vien ieviesa ne visai atšķirīgu cietsirdīgu apspiešanas un izmantošanas politiku. Gandrīz visi Latvijas ebreji tika sistemātiski noslepkavoti pirmajos sešos nacistu okupācijas mēnešos. [...] Jāatceras, ka abas okupācijas varas bija savērējušās Latvijai atņemt neatkarību (1939. gada 23. augusta Hitlera–Stalīna pakts) un abu varu ilgtermiņa mērķis bija tautas pilnīga pakļaušana.”²⁶ Tādējādi šī pieeja pamato adekvātu kontekstu Latvijas vēstures zinātniskajai izpētei: Latvijas vēsture Otrā pasaules kara laikā vispirms un galvenokārt saistīta ar trim okupācijām un ar okupācijas varu masveida teroru pret Latvijas iedzīvotājiem. Mūsdienās Latvijas profesionālajā historiogrāfijā šī Latvijas vēstures interpretācija uzskatāma par vispāratzītu. Taču tas neizslēdz diskusijas, kas saistītas ar atsevišķu vēstures faktu un parādību vērtēšanu vai ar konkrētu konceptu un jēdzienu saturu un lietošanas sfēru.²⁷

Latvijas jaunāko laiku vēstures, tai skaitā Latvijas vēstures Otrā pasaules kara laikā jautājumu pētniecībā var izdalīt divus posmus:²⁸ no 20. gs. 80. gadu beigām²⁹ līdz 1998. gadam un no 1999. gada līdz mūsdienām. Robežu starp šiem diviem posmiem iezīmē Latvijas Vēsturnieku komisijas izveide 1998. gada 13. novembrī. Historiogrāfiskā materiāla izpēte ļauj secināt, ka līdz ar Latvijas Vēsturnieku komisijas dibināšanu Latvijas jaunāko laiku vēstures pētniecībā notika kvalitatīvās pārmaiņas. Pirmkārt, tika skaidri un nepārprotami noteiktas prioritātes 20. gadsimta Latvijas vēstures pētniecībā, un par vienu no prioritārajām izpētes jomām kļuva Latvijas vēsture Otrā pasaules kara gados.

Otrkārt, pateicoties Latvijas Vēsturnieku komisijas darbībai, prioritārajās izpētes jomās tika nodrošināta efektīva zinātniskās pētniecības koordinācija, kā arī ideju apmaiņa Latvijas Vēsturnieku komisijas, Latvijas Universitātes Vēstures un filozofijas fakultātes, Latvijas Universitātes Latvijas vēstures institūta, Latvijas Universitātes Jūdaikas studiju centra, Latvijas Okupācijas muzeja, Latvijas Kara muzeja, Latvijas Nacionālā arhīva struktūrvienību u.c. zinātniskās pētniecības institūciju, muzeju un augstskolu rīkotajās konferencēs. Nozīmīgāko konferenču vidū, kas sekmēja Latvijas vēstures Otrā pasaules kara laikā pētniecību, var minēt: “Latvija Otrajā pasaules karā” (1999. g.),³⁰ “Holokausta izpētes problēmas Latvijā” (2000. g.),³¹ “1941. gada 14. jūnija deportācija – noziegums pret cilvēci” (2001. g.),³² “Padomju okupācijas režīms Baltijā 1944.–1959. gadā: politika un tās sekas” (2002. g.),³³ “Latvija nacistiskās Vācijas okupācijas varā, 1941.–1945. g.”,³⁴

“Holokausta izpēte turpinās” (2003. g.),³⁵ “Totalitārie režīmi Baltijā: izpētes rezultāti un problēmas” (2004. g.),³⁶ “Nacionālā pretošanās komunistiskajiem režīmiem Austrumeiropā pēc Otrā pasaules kara” (2005. g.),³⁷ “Latvija un Austrumeiropa 20. gadsimta 60.–80. gados” (2006. g.),³⁸ “Baltija Otrajā pasaules karā (1939–1945)” (2007. g.),³⁹ “Okupācijas režīmi Baltijas valstīs (1940–1990): izpētes rezultāti un problēmas” (2008. g.),⁴⁰ “Okupācija, kolaborācija, pretošanās: vēsture un vēstures uztvere” (2009. g.).⁴¹ Jāatzīmē, ka starptautiskās konferences ne tikai sekmē ideju apmaiņu un diskusijas par Otrā pasaules kara perioda Latvijas vēstures jautājumiem, ko dažādu valstu vēsturnieki interpretē atšķirīgi,⁴² bet arī koordinē un tādējādi padara efektīvāku Latvijas vēsturnieku pētniecības darbu, aktualizējot mazizpētītās tēmas un vēstures aspektus.

Treškārt, skaidra prioritāšu noteikšana diezgan ātri mainīja Latvijas profesionālās historiogrāfijas un historiogrāfiskā materiāla struktūru: prioritārajās izpētes jomās, it sevišķi 20. gs. 40.–50. gadu vēstures pētniecībā tika iesaistīti daudzi Latvijas vēsturnieki, to skaitā jaunie vēsturnieki, viņu iespējas publicēt savus darbus būtiski paplašinājās, kā rezultātā zinātnisko publikāciju skaits strauji pieauga. Pirms Latvijas Vēsturnieku komisijas izveides iespējas publicēt pētījumus par vēstures jautājumiem, kas saistīti ar Otrā pasaules kara problemātiku, bija relatīvi ierobežotas. Visbiežāk rakstus par minētajiem vēstures jautājumiem publicēja žurnālos “Latvijas Vēsture. Jaunie un Jaunākie Laiki”, “Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls”, “Latvijas Arhīvi”, “Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis”, turklāt laiku pa laikam nāca klajā speciāli rakstu krājumi un konferenču materiāli, kā arī monogrāfiski pētījumi. Kopš 2001. gada Latvijas Vēsturnieku komisija regulāri publicē turpinājumizdevumu “Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti”. Šā izdevuma 26 sējumos apkopots Latvijas vēsturnieku un daļēji arī ārzemju zinātnieku ieguldījums Latvijas jaunāko laiku vēstures prioritāro jautājumu izpētē – konferences nolāsīto referātu teksti, pētījumi, kas veikti pēc Latvijas Vēsturnieku komisijas pasūtījuma,⁴³ kā arī arhīva dokumentu krājumi⁴⁴ un monogrāfiskie pētījumi.⁴⁵ Līdzās Latvijas Vēsturnieku komisijas izdevumiem noteikti jāmin citu institūciju sagatavoti turpinājumizdevumi, kas arī nosaka progresu Otrā pasaules kara perioda Latvijas vēstures pētniecībā: Latvijas Okupācijas muzeja gadagrāmatas,⁴⁶ Latvijas Kara muzeja publikācijas⁴⁷ u.c.

Ceturtkārt, prioritāro vēstures jautājumu intensīvas izpētes gaitā ir aizpildīti daudzi “robi” un “balti plankumi”⁴⁸ Latvijas jaunāko laiku vēstures kopainā. Acīmredzot kvalitatīvās pārmaiņas Otrā pasaules kara vēstures aspektu un problēmu pētniecībā bija saistītas ne tikai ar Latvijas Vēsturnieku komisijas darbību, bet arī ar vēstures pētniecības dabisku gaitu: pēc nozīmīgāko Latvijas vēstures jautājumu aktualizācijas Trešās atmodas laikā vēsturniekiem vajadzēja ieguldīt daudz darba vēstures avotu apzināšanā, atsevišķu vēstures faktu vispusīgā izpētē utt. Tikai pēc šo priekšdarbu sekmīgas paveikšanas 20. gs. 90. gadu pašās beigās Latvijas vēsturniekiem radās iespēja plaši parādīt savu pētījumu rezultātus publikācijās. Tajā pašā laikā par Latvijas

Vēsturnieku komisijas neapstrīdamu ieguldījumu Otrā pasaules kara perioda Latvijas vēstures izpētē var uzskatīt vispārātzītu Latvijas jaunāko laiku vēstures koncepciju, kas nostiprinājusies profesionālo vēsturnieku sabiedrībā. Šī koncepcija neapšaubāmi liecina par mūsdienu Latvijas nacionālās historiogrāfijas brieduma pakāpi un augsto attīstības līmeni.

Par nacionālās historiogrāfiskās skolas attīstības rādītāju un vienlaikus attīstības priekšnosacījumu var uzskatīt vēstures pētniecības metodikas un tehnikas zinātnisko līmeni, kā arī vēsturnieku pētījumu avotu bāzes pilnību, reprezentativitāti un izstrādāšanas pakāpi, ko var noteikt un novērtēt, ņemot vērā jaunu vēstures avotu ieviešanu zinātnes aprītē, avotu ārējās un iekšējās kritikas metožu un vēstures palīgzinātņu instrumentārija izmantošanu u.tml. Tas nozīmē, ka vēstures pētniecības metodikas un tehnikas līmeni nosaka avotu mācības, arheogrāfijas, vēstures speciālo zinātņu un vēstures palīgzinātņu attīstība. Šīs speciālās vēstures zinātnes apkopo nacionālās historiogrāfijas uzkrāto pieredzi un sekmē vēstures pētniecības progresu,⁴⁹ tieši liecinot par nacionālās historiogrāfiskās tradīcijas briedumu. Turklāt vēstures speciālajās zinātnēs izstrādātās un aprobētās izpētes metodes atklāj vēstures pētnieku "radošo laboratoriju", parāda pieejas vēstures avotu informācijas reprezentācijā, verificācijā un interpretācijā, tādējādi ļaujot daļēji verificēt atziņas, novērtēt pagātnes rekonstrukcijas pilnību un vēstures faktu interpretāciju pamatotību.⁵⁰

Vērtējot mūsdienu Latvijas historiogrāfijas sasniegto līmeni Otrā pasaules kara posmā tapušo Latvijas vēstures avotu apzināšanas, izpētes un reprezentācijas jomā, jāatzīst, ka tieši arheogrāfijā – vēstures avotu ieviešanā zinātnes aprītē, arheogrāfiskajā apstrādē un edīcijā – Latvijas vēsturniekiem ir visnopietnākās iestrādes, bet 20. gs. 90. gados un 21. gs. sākumā publicētie Latvijas vēstures avoti veido vispusīgu priekšstatu par Latvijas jaunāko laiku vēstures nozīmīgākajiem jautājumiem, it sevišķi par 20. gs. 40. gadu pirmās puses vēstures notikumiem un norisēm okupētajā Latvijā.

Kopš 1991. gada vēstures avotu – arhīvu dokumentu, aculiecinieku stāstu, memuāru un fotodokumentu – edīcija par notikumiem Latvijā 1939.–1945. gadā kļuva par svarīgu virzienu valsts arhīvu un zinātniskās pētniecības institūciju darbībā. Pirmajos gados pēc Latvijas valsts neatkarības atgūšanas speciālajā periodikā bija publicēti atsevišķi dokumenti vai vēstures avotu nelielas izlases,⁵¹ kas sniedz vērtīgas liecības par Latvijas brīvvalsts valstsvīru un latviešu tautas likteni okupētajā Latvijā,⁵² padomju politiku⁵³ un citiem vēstures aspektiem. Nevar noliegt, ka vēstures avotu publicēšana speciālajā periodikā sekmē to operatīvu ieviešanu vēstures pētniecības aktīvajā aprītē. Tajā pašā laikā jāatzīst, ka vēstures avotu publicēšana žurnālos, rakstu un citu materiālu krājumos⁵⁴ zināmā mērā apgrūtinā šo avotu turpmāku apriti vēstures pētniecībā, jo veidojas publicēto vēstures avotu nejaušas izlases. Lielākas potenciālas iespējas sekmēt vēstures

pētniecību ir vēstures avotu krājumiem, kas pārstāv plašus vēstures avotu kompleksus. Turklāt vēstures avotu krājumiem ir plašāka rezonanse gan vēsturnieku vidū, gan arī sabiedrībā.

Vēstures avotu krājumu sagatavošana prasa relatīvi daudz laika, taču pirmās nopietnās avotu kompleksu publikācijas nāca klajā jau 20. gs. 90. gadu pirmajā pusē.⁵⁵ Daži dokumentu krājumi aptver plašus vēstures posmus, tāpēc tajos iekļautie vēstures avoti ļoti fragmentāri atspoguļo Latvijas vēsturi 1939.–1945. gadā.⁵⁶ Vēribu ir pelnījuši vēstures avotu krājumi, kuros atspoguļoti atsevišķi Latvijas vēstures aspekti triju okupāciju laikā: represijas Latvijas laukos,⁵⁷ nacionālsociālistiskās Vācijas okupācijas varas politika Latvijā,⁵⁸ nacionālās pretošanās kustības vēsture,⁵⁹ latviešu karavīru liktenis Otrajā pasaules karā⁶⁰ u.c. Vēstures avotu publikācijās ļoti plaši pārstāvētas ierindas Latvijas iedzīvotāju – okupācijas režīmu upuru – liecības.⁶¹

Vērtējot minētos vēstures avotu krājumus pēc zinātniskās arheogrāfijas kritērijiem,⁶² jāatzīst, ka to arheogrāfiskā kvalitāte bieži vien ir nepietiekama. Daudzu krājumu izmantošanai vēstures pētniecībā ir būtiski ierobežojumi, jo vēstures avotu atlase publicēšanai veikta atbilstoši krājumu sastādītāju apriorai programmai, tāpēc krājumi veidoti lielākoties pēc tematiskā principa, ilustrējot mūsdienu Latvijas historiogrāfijas tēzes.⁶³ Krājumos publicētajiem avotu sakopojumiem bieži vien trūkst reprezentativitātes. Turklāt dažās vēstures avotu publikācijās dokumenti pat nav arheogrāfiski apstrādāti.⁶⁴ Tikai atsevišķos, pavisam nedaudzos vēstures avotu krājumos ir ievērotas visas (vai gandrīz visas) zinātniskās arheogrāfijas prasības. Piemēram var kalpot minētie dokumentu un materiālu krājumi “Latvijas nacionālo partizānu karš”.⁶⁵ Šo krājumu arheogrāfiskais līmenis ir diezgan augsts – par to liecina gan zinātniskais aparāts un saturīgi vēsturiski komentāri, gan dokumentu izlase, kam ir relatīvi augsta reprezentativitātes pakāpe, kā arī publicēto dokumentu arheogrāfiskās apstrādes tehnika, kuras paņēmieni un metodes pamatotas arheogrāfiskajā ievadā.

Diezgan specifisks vēstures avotu reprezentācijas veids ir arhīva dokumentu informācijas saīsināta, “saspiesta” publicēšana regestu⁶⁶ veidā. Tādi izdevumi, piemēram, ir publicētie represēto un deportēto Latvijas iedzīvotāju saraksti.⁶⁷

Lai gan Latvijas vēsturnieki un arhīvistu veikuši nopietnu un apjomīgu darbu vēstures avotu publicēšanā, tomēr minētie trūkumi arheogrāfiskajā darbībā liecina par to, ka vēstures avotu un vispirms arhīva dokumentu edīcija jāturpina, avotu publikāciju tematika jāpaplašina, sekojot Latvijas Vēsturnieku komisijas noteiktajām prioritātēm Latvijas jaunāko laiku vēstures pētniecībā, bet vēstures avotu krājumu arheogrāfiskā kvalitāte jāpaaugstina.

Nevar neatzīmēt, ka pēdējos gados arheogrāfiskās darbības intensitāte ir būtiski samazinājusies: salīdzinājumā ar 20. gs. 90. gadiem un 21. gs. pašu sākumu publicēto vēstures avotu krājumu klāsts ir pavisam neliels.⁶⁸ Arī speciālajā periodikā arhīva doku-

mentu pirmpublicējumi parādās arvien retāk.⁶⁹ Taču tas nenozīmē, ka visi nozīmīgākie vēstures avoti, kas sniedz liecības par Latvijas vēsturi Otrā pasaules kara laikā, ir jau ieviesti vēstures pētniecības apritē. Piemēram, par vērtīgiem vēstures avotiem un vēstures avotu grupām, kuru pārstāvēšana krājumos ir vēlama, liecina publicētie arhīva dokumentu apskati. Tajos uzskaitīti Latvijas un ārvalstu arhīvu materiāli par nacionālsociālistiskās Vācijas okupācijas varas posmu Latvijā,⁷⁰ padomju valsts drošības institūciju darbību Latvijā,⁷¹ pirmo padomju okupāciju⁷² u.c.⁷³

Atšķirībā no vēstures avotu publikācijām un avotu analītiskiem apskatiem speciālu avotpētniecisku darbu skaits ir pavisam niecīgs. Daļēji avotpētniecisku darbu funkciju veic minētie arhīva dokumentu apskati, kā arī avotu apskati monogrāfiju, pētījumu un rakstu ievados, jo tajos sastopami atsevišķi avotpētnieciski novērojumi. Taču visumā šajos apskatos dominē aprakstoša, konstatējoša, nevis analītiska pieeja, tāpēc avotu apskati nevar aizvietot speciālus avotpētnieciskus darbus.

Avotpētniecisku publikāciju vidū vispirms minami nedaudzi raksti, kuros vēsturnieki mēģina atklāt pētāmo vēstures avotu informatīvo potenciālu,⁷⁴ novērtēt informācijas drošuma un ticamības pakāpi, raksturot avotu tapšanas gaitu un vēsturiskās realitātes atspoguļošanās specifiku avotu tekstos. Taču parasti avotpētnieciski raksti atgādina vēstures avotu analītiskus apskatus, jo tajos dominē tematiska pieeja vēstures avotu informācijas izpētē. Nevar noliegt, ka šie raksti veido diezgan skaidru un precīzu priekšstatu par vēstures avotu informācijas aspektiem, kā arī par vēstures avotu izmantošanas iespējām pētījumos. Tajā pašā laikā avotu informatīvais potenciāls nav atklāts pilnīgi: avotu netiešā informācija paliek nepieprasīta.

Vēstures avotu grupa, kam Latvijas vēsturnieki velta samērā lielu uzmanību un sevišķi intensīvi izmanto, pētot 1939.–1945. gada Latvijas vēstures jautājumus, ir prese.⁷⁵ Šo vēstures avotu avotpētnieciskajā apstrādē ir lietotas gan tradicionālās interpretējošās metodes, gan arī kvantitatīvās metodes. Jāatzīmē, ka kvantitatīvo metožu potenciāls ir patiešām liels. Par to liecina, piemēram, Dz. Ērgļa pētījums, kas uzskatāmi parāda, ka struktūranalīze ļauj efektīvi apkopot, vispārināt un reprezentēt vēstures avotu, šajā gadījumā – krimināllietu informāciju par padomju režīma represīvo institūciju arestēto Latvijas Centrālās padomes aktīvistu un atbalstītāju sastāvu, veidojot savā ziņā vēsturiski socioloģisku pētījumu.⁷⁶

Par zināmu novitāti Latvijas jaunāko laiku vēstures izpētē var uzskatīt mutvārdu vēstures avotu – vēsturnieku pierakstītu ierindas cilvēku liecību (interviju) un dzīvesstāstu – izmantošanu pētījumos.⁷⁷ Šie avoti papildina dokumentāro avotu informāciju, jo mutvārdu liecībās atklājas ierindas cilvēku attieksme pret dažādiem vēstures jautājumiem. Turklāt mutvārdu vēstures avoti ļauj daļēji verificēt okupācijas varasiestāžu dokumentu, oficiālās preses un citu avotu informāciju. Tajā pašā laikā mutvārdu vēstures avotu izmantošanai vēstures izpētē ir arī būtiski ierobežojumi. Atšķirībā no tradicionālajiem

avotiem mutvārdu vēstures avoti top, pētniekam un respondentam jeb "teicējam" sadarbojoties, tādējādi vēsturnieks līdzautorībā ar respondentu rada avotu, daļēji nosakot tā saturu un informatīvu potenciālu.⁷⁸

Vēstures avotu publikāciju, arhīva dokumentu apskatu un speciālu avotpētniecisku darbu apskats liek secināt, ka vēstures pētniecības metodikas un tehnikas jautājumi diez vai uzskatāmi par prioritāti mūsdienu Latvijas historiogrāfijā. Diemžēl dažreiz var konstatēt pat nevērīgu attieksmi pret vēstures pētniecības tehniku un mākslu, kas izpaužas vēstures palīgzinātņu un vēstures speciālo zinātņu uzkrātās pieredzes nepieņācīgā ievērošanā.

Daudz uzskatāmāk mūsdienu Latvijas nacionālās historiogrāfijas panākumi parādās pētījumos, kas veltīti konkrētiem Latvijas vēstures jautājumiem Otrā pasaules kara gados. Šo pētījumu relatīvā hierarhijā pirmajā vietā bez šaubām ir monogrāfijas, kuru nākšana klajā jau liecina, ka noteikti vēstures jautājumi ir izpētīti pietiekami un relatīvi vispusīgi. Tajā pašā laikā monogrāfiski pētījumi ne tikai apkopo līdzšinējo pētījumu rezultātus, bet arī sekmē turpmāko vēstures pētniecību.

Monogrāfiskie pētījumi par atsevišķiem Otrā pasaules kara perioda Latvijas vēstures jautājumiem ir publicēti jau 20. gs. 90. gadu pirmajā pusē – drīz pēc Latvijas valsts neatkarības atgūšanas. Tas nozīmē, ka šo pētījumu sagatavošana norisinājās ļoti ātri, apmierinot sabiedrības paaugstināto interesi par lūzuma momentiem Latvijas vēsturē un it sevišķi par norisēm 1939.–1940. gadā.⁷⁹ 20. gs. 90. gadu otrajā pusē un 21. gs. pašā sākumā monogrāfiju sagatavošana kļuva samērā plānveidīga, sekojot prioritātēm Latvijas jaunāko laiku vēstures pētniecībā: ir publicēti pētījumi par holokausta vēsturi Latvijā,⁸⁰ nacionālās pretošanās kustību okupācijas varām,⁸¹ starptautisko situāciju un iekšpolitisko stāvokli Latvijā pirmās padomju okupācijas priekšvakarā,⁸² padomju partizānu (kaujinieku) aktivitātēm nacionālsociālistiskās Vācijas okupētajā Latvijā⁸³ u.c. Vērtējot Otrā pasaules kara perioda Latvijas vēstures monogrāfiskās izpētes dinamiku, var konstatēt, ka visvairāk monogrāfiju Latvijas vēsturnieki publicēja 20. gs. 90. gadu otrajā pusē un 21. gs. pirmajos gados. Pēc tam monogrāfijas nāca klajā neregulāri, bet to skaits būtiski samazinājies. Monogrāfiju tapšanas procesa palēnināšanās acīmredzot saistīta ar to, ka tagad monogrāfisko pētījumu funkcijas daļēji veic plaši raksti, ko vēsturnieki gatavo pēc Latvijas Vēsturnieku komisijas pasūtījuma un publicē turpinājumi izdevumā "Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti" (protams, raksti nevar aizvietot monogrāfiskos pētījumus). Taču var piedāvāt citu skaidrojumu: iespējams, ka tuvojas noslēgumam pašreizējais posms Latvijas jaunāko laiku historiogrāfijas attīstībā, kura saturs ir Otrā pasaules kara perioda Latvijas vēstures konceptuālā apjēgšana, šā posma vēstures kopainas atveide un tās pārstāvēšana publikācijās. Loģiski spriežot, nākamā posma saturs būs dziļu monogrāfisko pētījumu sagatavošana, lai šajā kopainā iekļautu visus nozīmīgos Latvijas vēstures faktus un parādības. Par tādu monogrāfisku

pētījumu tapšanas perspektīvām liecina, piemēram, aizstāvētie promocijas darbi⁸⁴ un jauno zinātnieku (doktorantu) publikācijas.

Koncentrētu ieskatu Latvijas vēsturē 1939.–1945. gadā piedāvā kolektīvā monogrāfija “Latvijas vēsture, 20. gadsimts”, kas nāca klajā 2005. gadā.⁸⁵ Šajā darbā Otrā pasaules kara perioda Latvijas vēstures jautājumi aplūkoti četru tēmu ietvaros: Latvijas Republikas ārpolitika, Latvijas okupācija un iekļaušana PSRS, Latvija nacistiskās Vācijas okupācijas laikā, Latvijas atkārtotā okupācija un sovetizācija. Faktogrāfiska materiāla strukturēšana atbilstoši šīm tēmām zināmā mērā atkārtoti Latvijas padomju historiogrāfijā pieņemtu materiāla organizāciju Latvijas vēstures notikumu aplūkošanā, lai gan, pats par sevi saprotams, ka kolektīvajā monogrāfijā “Latvijas vēsture, 20. gadsimts” vēstures fakti un parādības vērtētas atbilstoši mūsdienu Latvijas historiogrāfijā pieņemtajai konceptuālajai pieejai. Nevar noliegt, ka apkopojošajā darbā materiāla hronoloģiski tematiskā strukturēšana var būt noderīga, piemēram, studiju nolūkiem, taču tāda pieeja nedod iespēju pienācīgi apjēgt vienu no pašiem svarīgākajiem lūzuma momentiem Latvijas jaunāko laiku vēsturē. 1939.–1945. gada periods noteikti aplūkojams un raksturojams kā vienots veselais, kā liktenīgo vēstures notikumu mezgls, kas noteica Latvijas un tās iedzīvotāju likteni 20. gadsimtā.

Otrā pasaules kara perioda Latvijas vēsture vispusīgi parādīta apkopojošā kolektīvā monogrāfijā “Latvija Otrajā pasaules karā, 1939–1945”.⁸⁶ Šīs grāmatas nākšanu klajā var uzskatīt par nozīmīgāko historiogrāfisko faktu Latvijas jaunāko laiku vēstures pētniecībā: tajā apkopoti 1939.–1945. gada Latvijas vēstures jautājumu izpētes rezultāti, piedāvāta Latvijas profesionālajā historiogrāfijā vispārārstīta vēstures notikumu interpretācija, konstatēti “robi” un nepilnības šā posma izpētē, kā arī parādītas turpmākās pētniecības perspektīvas un prioritātes. Konceptuālo ieskatu Latvijas vēsturē 1939.–1945. gadā papildina vairāki problēmorientēti raksti, kuros izgaismoti paši svarīgākie vēstures jautājumi, kam ir metodoloģiska nozīme Latvijas jaunāko laiku vēstures pētīšanā: Latvijas okupācijas priekšnoteikumi un atbildības problēma; koncepta “okupācija” relevantums, pētot padomju varas dibināšanu Latvijā un valsts varmācīgu iekļaušanu Padomju Savienībā; liktenīgo vēstures notikumu uztvere 20. gs. 40. gadu pirmajā pusē un mūsdienās; kolaborācija, nacionālā pretošanās un Latvijas iedzīvotāju attieksme pret okupācijas varām divu paradigmu – cerības un vilšanās – kontekstā; u.c.⁸⁷

Otrā pasaules kara perioda Latvijas vēstures konkrētu, atsevišķu jautājumu izpēte norisinās intensīvi un diezgan vienmērīgi. Pētījumos, lielākoties rakstos, jau aptverti daudzi Latvijas vēstures aspekti, kas saistīti ar trim okupācijām, okupācijas varu represīvo politiku un Latvijas iedzīvotāju likteni.

Mūsdienu Latvijas historiogrāfijā diezgan labi un vispusīgi izpētīta Latvijas vēsture Otrā pasaules kara sākumposmā 1939.–1940. gadā. Jāatzīmē, ka šā posma pētniecība sevišķi intensīvi norisinājās 20. gs. 90. gados, bet 21. gs. pētījumu īpatsvars

historiogrāfiskajā materiālā būtiski samazinājies, kas šajā gadījumā liecina par to, ka pamatvilcienos tēma ir izpētīta.⁸⁸ Tieši šajā posmā Latvijas vēsturē pētnieki meklē Latvijas turpmākās traģēdijas cēloņus, kuri saistīti galvenokārt ar lielvalstu politiku un savstarpējām attiecībām Otrā pasaules kara priekšvakarā un sākumposmā, jo Latvijas liktenis tika izlemts ārpus Latvijas. Tāpēc pētījumos nopietna uzmanība veltīta situācijai Eiropā 1939.–1940. gadā, Latvijas Republikas ārpolitikai,⁸⁹ lielvalstu attieksmei pret Baltijas jautājumu.⁹⁰ Latvijas jaunāko laiku vēstures koncepcija uzskatāmi atklājas darbos, kuros pētīta nacionālsociālistiskās Vācijas un Padomju Savienības ekspansionistiskā politika,⁹¹ kā rezultātā Latviju piecu gadu laikā okupēja trīsreiz – 1940.,⁹² 1941. un 1944.–1945. gadā. Šajā sakarā liela uzmanība veltīta 1939. gada 23. augustā noslēgtajam Molotova–Ribentropa paktam. Lai gan tas minēts un raksturots gandrīz visos pētījumos, kuros aplūkota Latvijas okupācija 1940. gadā, kā arī notikumi okupācijas priekšvakarā, tomēr speciālu, nopietnu vēsturisku pētījumu par PSRS un Vācijas neuzbrukšanas līgumu un slepeno protokolu nav daudz.⁹³ Biežāk Molotova–Ribentropa pakts ir raksturots starptautisko tiesību kontekstā,⁹⁴ kā arī publicistikā.⁹⁵ Mūsdienu Latvijas historiogrāfijā nepietiekama uzmanība veltīta arī citam svarīgam dokumentam – Latvijas un PSRS 1939. gada 5. oktobra savstarpējās palīdzības paktam.⁹⁶

Lai gan mūsdienu Latvijas historiogrāfijā pirmās padomju okupācijas vēsturei ir pievērsta tikpat liela uzmanība kā Latvijas vēsturei Otrā pasaules kara sākumposmā un Latvijas okupācijas priekšvēsturei, tomēr rodas iespaids, ka tēmas izpētes līmenis ir nepietiekams, jo daži svarīgi vēstures aspekti vēsturnieku darbos aplūkoti tikai vispārīgos vilcienos, citi – fragmentāri. Piemēram, vispārīgos vilcienos padomju varas dibināšanas gaita parādīta vairākās publikācijās,⁹⁷ bet atsevišķos pētījumos aplūkoti daži šā procesa aspekti: Latvijas Republikas ārlietu resora iestāžu likvidācija,⁹⁸ padomju režīma spēka (represīvo) institūciju organizācija,⁹⁹ Latvijas iedzīvotāju sadarbība ar jauno varu¹⁰⁰ un padomju birokrātijas jeb nomenklatūras izveide,¹⁰¹ ierindas cilvēku attieksme pret padomju režīmu, pretošanās izpausmes¹⁰² un izmaiņas Latvijas iedzīvotāju psiholoģiskajā noskaņojumā¹⁰³ u.c. Minētajos pētījumos pirmās padomju okupācijas varas dibināšanas aspekti bieži vien pētīti diezgan lokāli un fragmentāri; pētījumu avotu bāze nav izsmeļoša; atsevišķos gadījumos konstatējama deklaratīva pieeja pētāmajiem vēstures jautājumiem, kas liecina par to, ka tēmas izpēte joprojām ir sākumstadijā. Bez šaubām, šiem rakstiem ir svarīga vieta mūsdienu Latvijas historiogrāfijā, jo problēmas uzstādīšana jau nozīmē, ka parādās jauni virzieni zinātniskās pētniecības darbā. Taču problēmu nostādne nevar aizvietot problēmas sistemātisku un vispusīgu izpēti.

Mūsdienu Latvijas historiogrāfijā fragmentāri ir pētīta arī sovetizācijas norise Latvijā pirmās padomju okupācijas laikā. Pavisam nedaudzos darbos vispārīgi aplūkoti padomju režīma īstenotās ekonomiskās politikas aspekti,¹⁰⁴ parādītas šīs politikas sekas.¹⁰⁵ Vēsturnieku darbos nepietiekami reprezentēta padomju nacionālā politika Latvijā,¹⁰⁶ kā arī

politika kultūras un izglītības jomā.¹⁰⁷ Var apgalvot, ka mūsdienu Latvijas historiogrāfijā Latvijas sovetizācijas vēstures kopaina pirmās padomju okupācijas laikā nerodas, tās vietā ir daudzu fragmentu mozaīka.

Nepietiekamā uzmanība Latvijas sovetizācijas vēsturei acīmredzot ir saistīta ar to, ka Latvijas vēsturnieku uzmanības centrā ir padomju režīma represijas, kas zinātniskajā literatūrā aplūkotas plaši un detalizēti, balstoties uz reprezentatīvu, gandrīz izsmeltošu vēstures avotu bāzi. Historiogrāfijā bieži rodas situācijas, kad vēsturniekiem ir jāizvēlas prioritāri jautājumi, dažreiz pat prioritāras tēmas ietvaros, jo visu vēstures jautājumu un aspektu vienmērīga izpēte un reprezentācija publikācijās diez vai ir iespējama. Tādējādi sabalansēta un vienmērīga vēstures kopainas atveide uzskatāma par vēstures pētniecības ideālu jeb ceļazīvaigzni, kas grūti sasniedzama. Tāpēc Latvijas vēsturnieku sasprindzinātā uzmanība padomju teroram ir pilnīgi attaisnojama, likumsakarīga un pat neizbēgama.

Kopš 20. gs. 90. gadu sākuma šīs problēmas apzināšanas un izpētes gaitā uzkrāts relatīvi plašs historiogrāfiskais materiāls. Pētījumus, kuros aplūkota padomju režīma represīvā politika Latvijā 1940.–1941. gadā, tematiski var iedalīt trijās grupās. Pirmkārt, tie ir pētījumi, kuros, balstoties uz masveida avotiem un izmantojot statistiskās metodes un struktūranalīzi, parādīts represiju vēriens un veidots represēto Latvijas iedzīvotāju “sociālais portrets”.¹⁰⁸ Tādiem pētījumiem ir principiāla nozīme mūsdienu Latvijas historiogrāfijā, jo tajos, no vienas puses, ir nopietns mēģinājums veidot vispusīgu priekšstatu par šo parādību, tādējādi sekmējot Latvijas vēstures kopainas atveidi par pirmās padomju okupācijas laiku. No otras puses, šajos pētījumos izmantotās pētniecības metodes un vēsturiskās informācijas pasniegšanas veidi sekmē Latvijas vēstures zinātnes progresu kopumā.

Otrajā grupā var iekļaut pētījumus, kuros aplūkotas padomju režīma represijas pret dažādām profesionālām grupām Latvijā,¹⁰⁹ kā arī pret etniskām minoritātēm.¹¹⁰ Šajos darbos vēsturiskais stāstījums kļūst detalizēts, ļoti konkrēts, bieži vien arī emocionāls.

Trešo grupu veido pētījumi par 1941. gada 14. jūnija deportāciju. Tajos sniegts deportācijas vērtējums gan padomju totalitārā režīma būtības kontekstā, gan arī starptautisko tiesību plāksnē,¹¹¹ parādīta deportācijas norise atsevišķos reģionos un deportēto liktenis,¹¹² izpētītas tās īslaicīgas un ilglaicīgas sekas.¹¹³ Vērtību pelnījuši darbi, kuros 1941. gada deportācija raksturota pēc socioloģiskiem rādītājiem, ieskaitot deportēto Latvijas iedzīvotāju dzimumu, vecumu, etnisko piederību, nodarbošanās sfēru utt.¹¹⁴ Nevar nepamanīt, ka gandrīz visas nopietnās publikācijas, vismaz to lielākā daļa par 1941. gada 14. jūnija deportāciju ir “Latvijas Vēsturnieku komisijas rakstu” 6. sējumā publicētie 2001. gada starptautiskās konferences referāti, kas neapšaubāmi liecina par Latvijas Vēsturnieku komisijas lomu prioritāro vēstures jautājumu pētniecības

koordinācijā. Diemžēl pēc 2001. gada deportācijas zinātniskā izpēte Latvijā palēninājusies, neraugoties uz to, ka problēmas izpēti nevar uzskatīt par pabeigtu. Sevišķi aktuāli uzdevumi ir deportācijas norises faktogrāfiskā rekonstrukcija kā Latvijā kopumā, tā arī novados; ierindas cilvēku – deportācijas upuru likteņu dziļāka izziņāšana; padomju varas institūciju lomas izpēte deportācijas organizācijā, plānošanā un īstenošanā.

Ieskats historiogrāfiskajā materiālā ļauj secināt, ka Latvijas vēsturnieki ir paveikuši apjomīgu un rūpīgu darbu pirmās padomju okupācijas izpētē. Tajā pašā laikā "Baigā gada" kopainā joprojām paliek vairāki "robi". Šā posma turpmākās izpētes perspektīvas var būt saistītas gan ar konstatēto "robu" aizpildīšanu, gan ar monogrāfisko pētījumu sagatavošanu, kas dos iespēju atveidot pirmās padomju okupācijas akadēmiski objektīvu kopainu.

Mūsdienu Latvijas historiogrāfijā liela uzmanība tradicionāli veltīta nacionālsociālistiskās Vācijas okupācijas posmam Latvijas vēsturē. Šā posma izpētes līmenis ir augsts, par ko liecina ne tikai daudzi faktogrāfiski pētījumi – raksti un monogrāfijas, bet arī konceptuāli raksti,¹¹⁵ kuros pamatota Latvijas nacionālās historiogrāfijas pieeja vēstures notikumu izpētē, interpretēšanā un vērtēšanā. Mūsdienu Latvijas historiogrāfijas konceptuālā pieeja prasa nacionālsociālistiskās Vācijas okupācijas posmu vērtēt tieši Latvijas nacionālās vēstures kontekstā, ņemot vērā Latvijas vēstures norises plašākā vēstures perspektīvā jeb mērogā, kā arī latviešu tautas vitālās intereses un likteni ne tikai "vācu laikā", bet arī pirmās un otrās padomju okupācijas periodā. Kā atzīmē profesors I. Feldmanis, "tajā konkrētajā situācijā [Latvijā. – A. I.], kādu radīja Otrais pasaules karš, vāciešus var uzskatīt par mazāku ļaunumu nekā krievus, kuri iemiesoja komunismu un iznīcības draudus. Šādai atziņai ir objektīvs un racionāls pamats, pirmām kārtām latviešu tautas vēsturiskā atmiņa, daudzu latviešu pārlicība, ka "vācu laikā" viņi cieta mazāk nekā "krievu laikos". Ne velti latviešu vairākums gāja leģionā, jo tobrīd uztvēra krievus par saviem galvenajiem ienaidniekiem un nevēlējās pieļaut, lai viņi otrreiz okupētu Latviju un deportētu tās iedzīvotājus. [...] jaunā konceptuālā pieeja prasa, lai, izvērtējot kara norises Latvijā, ņemtu vērā nevis vienu (nacisms), bet gan divas ļaunuma paradigmas – nacismu un komunismu, kā arī atsevišķu Latvijas savdabīgajai situācijai neatbilstošu, bet dziļi iesakņojušos jēdzienu lietošanas lietderības apšaubīšanu vai to izpratnes un būtības maiņu."¹¹⁶ Jaunā konceptuālā pieeja precīzē arī uzdevumus, kas jāveic Latvijas vēsturniekiem, pētot Otrā pasaules kara norises Latvijas teritorijā, to skaitā "tā saucamās uzvarētāju versijas recidīvu ietekmes izskaušana vēstures faktu un procesu skaidrošanā, interpretēšanā un novērtēšanā"¹¹⁷.

Nacionālsociālistiskās Vācijas okupācijas posma faktogrāfiskajā izpētē ir jau uzkrāts milzīgs pētījumu klāsts. Vienā rakstā visas publikācijas nav iespējams minēt, taču ieskats historiogrāfiskajā materiālā dod iespēju noteikt tēmas, kam Latvijas vēsturnieki velta uzmanību.

Mūsdienu Latvijas historiogrāfijā samērā plaši un intensīvi tiek pētīti nacionāl-sociālistiskās Vācijas plāni okupētajā Latvijā,¹¹⁸ okupācijas varu maiņa Latvijā 1941. gada vasarā,¹¹⁹ to skaitā varas vakuuma situācija – *interregnum*,¹²⁰ pārvaldes sistēma vācu okupācijas laikā,¹²¹ okupācijas režīma sociāli ekonomiskā politika¹²² un politika kultūras jomā,¹²³ preses loma propagandā¹²⁴ u.c. Atsevišķa izpētes tēma ir nacionālsociālistiskās Vācijas terora politika okupētajā Latvijā. Šajā jomā ir jau tapuši vairāki labi dokumentēti pētījumi par nacistiskā režīma represijām.¹²⁵ Iesākta – jāteic, ka diezgan sen – arī datu apkopošana par vācu okupācijas režīma upuriem.¹²⁶ Nacionālsociālistiskās Vācijas okupācijas režīma terora izpēti nevar uzskatīt par pabeigtu; par to liecina gan robi faktiskajā materiālā, gan arī atsevišķas pretrunas kvantitatīvos rādītājos.¹²⁷ Taču progress visu minēto jautājumu izpētē ļauj cerēt, ka drīz parādīsies nopietni monogrāfiski pētījumi, kuros šie Otrā pasaules kara vēstures aspekti tiks aplūkoti sistēmiski un vispusīgi.

Otrā pasaules kara vēstures jautājumu kompleksā īpaša vieta ir nacionālās pretošanās¹²⁸ un kolaborācijas problēmai.¹²⁹ Jāatzīmē, ka mūsdienu Latvijas historiogrāfijā joprojām ir aktuāli daži teorētiski jautājumi, kas saistīti ar pretošanās kustības dalībnieku loka noteikšanu: “[...] Latvijas historiogrāfijā joprojām nav dota pietiekami skaidra un izsvērta atbilde uz jautājumu, kas bija pretošanās kustība “vācu laikā”, kādas grupas varētu un kādas nedrīkstētu pieskaitīt šai kustībai, lai nediskreditētu pašu kustības jēdzienu. Izvirzītais jautājums ir īpaši svarīgs, jo saistīts ar to, vai mēs konsekventi ievērojam Latvijas un tās tautas intereses, vērtējot vēsturiskos notikumus “vācu laikā”. Nereti tomēr šķiet, ka, izmantojot cīņas faktu pret nacistiem, vairākos mūsdienu Latvijas vēsturnieku darbos pilnīgi nevietā tiek afišēta un nepamatoti popularizēta pirmā okupanta līdzskrējēju darbība, kas savā būtībā bija vērsta pret neatkarīgas Latvijas atjaunošanu.”¹³⁰ Arī koncepts “kolaborācija” prasa precizēšanu un konkretizāciju Otrā pasaules kara perioda Latvijas vēstures izpētes kontekstā, lai pētījumos lietota jēdzienu sistēma adekvāti atspoguļotu situāciju Latvijā, respektīvi – okupācijas varu secīgu maiņu.¹³¹

Ar kolaborācijas un pretošanās problēmu saistīta Latviešu SS brīvprātīgo leģiona tēma, kam mūsdienu Latvijas historiogrāfijā veltīta spraiga uzmanība. Par to liecina apjomīgs historiogrāfiskais materiāls, kurā ietilpst gan apkopojoši konceptuāli darbi,¹³² gan grāmatas un vēsturiskā publicistika,¹³³ gan arī zinātniski raksti.¹³⁴ Dažos pētījumos ir aplūkots plašāks jautājumu loks par latviešu karavīriem okupācijas režīmu armijās.¹³⁵

Atšķirībā no minētajām tēmām citu vēstures jautājumu izpēte tikai sākas. Par potenciāli nozīmīgu virzienu “vācu laika” izpētē var uzskatīt Latvijas iedzīvotāju noskaņojuma un attieksmju analīzi, balstoties uz arhīva dokumentiem un ierindas cilvēku liecībām, to skaitā dzīvesstāstiem un intervijām.¹³⁶ Nedaudzos darbos aplūkoti tādi jautājumi kā, piemēram, padomju partizānu (“kaujinieki”) aktivitātes Latvijā,¹³⁷ bēgļu gaitas,¹³⁸ okupācijas varas politika vācu okupācijas beigu posmā,¹³⁹ ikdienas dzīve okupācijas laikā¹⁴⁰ u.c.

Lai gan šo jautājumu izpētē jau uzkrāta vērtīga faktogrāfija, tomēr jautājumu izpētes līmenis visumā atbilst problēmas nostādnes posmam. Jāatzīmē, ka mūsdienu Latvijas historiogrāfijā dažas tēmas vispār paliek novārtā, kaut gan arī tām nepieciešama uzmanība, piemēram, Vācijas armijas un Sarkanās armijas karadarbība Latvijas teritorijā 1941.–1945. gadā.

Mūsdienu Latvijas historiogrāfijā viena no visplašāk pētītajām tēmām ir holokausts nacionālsociālistiskās Vācijas okupētajā Latvijā. Holokausta tēma dabiski sasaistās ar citiem vācu okupācijas varas terora jautājumiem. Taču holokausta izpēte veido atsevišķu, relatīvi patstāvīgu virzienu Latvijas jaunākajā historiogrāfijā. Par to liecina gan holokausta pētījumu vēriens un pētnieku sastāvs, kas ir ievērojami plašāks par Latvijas profesionālo vēsturnieku kopu, gan pētniecībā iesaistītās institūcijas,¹⁴¹ holokausta pētniecības iekļaušana Latvijas Vēsturnieku komisijas koordinētās zinātniskās pētniecības prioritātēs un apakškomisijas “Holokausts Latvijas teritorijā, 1941–1944” izveide Latvijas Vēsturnieku komisijas sastāvā. Holokausta izpētes gaitā¹⁴² ir jau tapuši vairāki nopietni pētījumi – apkopjošas monogrāfijas¹⁴³ un raksti, kas publicēti žurnālos, rakstu krājumos¹⁴⁴ un konferenču materiālos,¹⁴⁵ kā arī turpinājumizdevumā “Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti”.¹⁴⁶

Daudziem pētījumiem par holokaustu Latvijā īpašu emocionalitāti piešķir jautājums par latviešu atbildību ebreju nogalināšanā. Šajā sakarā A. Ezergailis atzīmē: “[..] iekšējā vainas sajūta, no kuras cieš daudzi latvieši, rodas tāpēc, ka bija tāda latviešu komanda, kas nogalināja ebrejus, un tāpēc, ka daudzi latvieši zaudēja kaimiņus un draugus. Šī vaina ir gan personiska – kaimiņa, drauga, skolasbiedra, studenta, strādnieka zaudējums, gan valstiska – Latvijas politiskā organizācija, sadragāta un salauzta, bija bezspēcīga savu pilsoņu aizstāvēšanā.”¹⁴⁷ Tikai no pirmā acu uzmetiena raugoties, jautājums par atbildību ir ārpus historiogrāfijas robežām – holokausta problēmas objektīvās zinātniskās izpētes. Īstenībā šis jautājums pastāv mūsdienu Latvijas sabiedriskās domas kontekstā, ko ietekmē vēsturnieku atziņas, tāpēc arī akadēmiskajos pētījumos par holokaustu apiet šo jautājumu nav iespējams, ņemot vērā holokausta problēmas īpašu aktualitāti. Tāpēc šī sāpīgā tēma izvirzīta gan vēsturnieku pētījumos, gan arī Latvijas Republikas augstāko amatpersonu runās: “Holokausts parādīja, ka latviešu tautai, tāpat kā citām tautām Eiropā, bija gan varoņi, gan arī noziedznieki. [..] Mums visiem kopā jāsaprot, ka holokausts, kas notika Latvijas teritorijā, vispirms bija ebreju tautas traģēdija, bet ne mazākā mērā tā bija visas Latvijas sabiedrības traģēdija. Domājams, ka mūsdienās ir būtiski ne tikai izpētīt vēl līdz šim nezināmās holokausta epizodes, atklāt īstos vainīgos un atbildīgos par pastrādātajiem noziegumiem, bet arī pārvarēt šo notikumu sekas mūsu morālē, mūsu apziņā [..].”¹⁴⁸

Mūsdienu Latvijas historiogrāfijā holokausta vēstures izpēte norisinās piecos virzienos. Pirmkārt, tā ir holokausta problēmas teorētiska apjēgšana un konceptualizācija, kas

prasa gan salīdzināmās metodes lietošanu holokausta vēstures, tā iemeslu jeb priekšvēstures¹⁴⁹ un seku izpētē, gan arī terminoloģiskā aparāta verifikāciju un precizēšanu. Otrkārt, tā ir holokausta vēstures avotu apzināšana, vispusīga izpēte un edīcija, kas ļauj radīt pilnvērtīgu un reprezentatīvu avotu bāzi pētījumiem par holokaustu Latvijā. Treškārt, par maģistrālo virzienu holokausta jautājumu izpētē var uzskatīt faktogrāfijas uzkrāšanu un detalizētu pētījumu sagatavošanu, kas aptver nozīmīgākos holokausta vēstures jautājumus. Ceturtkārt, holokausta problēmas kompleksā izpēte, situatīvo pētījumu (*case study*) sagatavošana, kas fokusējas terora un represiju realizācijā atsevišķos Latvijas novados. Piektkārt, datu par vācu okupācijas laika upuriem apkopšana un bojā gājušo uzskaitē. Ar šo virzienu noformēšanos holokausta vēstures pētniecība Latvijā ir kļuvusi mērķtiecīga un sistēmiska.

Lai gan holokausta vēstures izpēte norisinās plaši, tomēr joprojām ir atsevišķi holokausta vēstures aspekti, kas prasa dziļāku un konkrētāku izpēti, piemēram, Latvijas iedzīvotāju palīdzība ebreju upuriem jeb glābēju vēsture, ebreju pretestība holokaustam u.c. Par aktuālu uzdevumu var uzskatīt jaunas apkopjošas monogrāfijas par holokaustu Latvijā sagatavošanu.

Nacionālsociālistiskās Vācijas okupācijas perioda Latvijas vēstures izpētē mūsdienā Latvijas historiogrāfijai ir neapšaubāmi panākumi, taču ir arī problēmas, kas saistītas ar dažu parādību – nacionālā pretošanās, kolaborācija u.c. – konceptuālo apjēgšanu un atbilstošu pārstāvēniecību vēsturiskajā naratīvā. Turklāt rodas iespaids, ka šā perioda Latvijas vēstures izpētē trūkst kompleksas pieejas, kas ļautu veidot vispusīgu pārlicenošu priekšstatu par Latvijas un tās tautas likteni 1941.–1945. gadā. Rezultātā vēstures kopaina it kā sadrūp.

Mūsdienā Latvijas historiogrāfijā okupācijas varu maiņa 1944.–1945. gadā¹⁵⁰ ir pētīta gan vācu okupācijas perioda kontekstā, gan arī otrās padomju okupācijas (re-okupācija, atkārtota okupācija) un Latvijas turpmākās sovetizācijas vēstures sakarā. Lai gan tāda pieeja ir likumsakarīga un visumā attaisnojama, tomēr vēstures jautājumu kops, kas lokalizējams šajā īsajā laika posmā, prasa speciālu un vērīgu uzmanību, ņemot vērā šo notikumu rezonansi un turpmāku ietekmi. Tāpēc vēlams okupācijas varu maiņas posma sistēmiska izziņāšana un izpēte speciālos, to skaitā monogrāfiskos pētījumos.

Sistēmiskās jeb kompleksās pieejas trūkuma dēļ vēstures jautājumi, kas skar 1944.–1945. gadu, izpētīti nevienmērīgi, bet faktiskais materiāls izkaisīts daudzās publikācijās. Literatūrā diezgan plaši pētīti vēstures jautājumi, kas saistīti ar padomju valsts drošības institūciju darbību Latvijā vācu okupācijas beigu posmā – otrās padomju okupācijas sākumā un ar padomju teroru un represijām pret Latvijas iedzīvotājiem 1944.–1945. gadā.¹⁵¹ Pēdējos gados parādās pētījumi, kuros pēckara sovetizācijas kontekstā atspoguļota komunistiskās partijas darbība.¹⁵² Samērā liela uzmanība veltīta

pretošanās kustībai vācu okupācijas beigu posmā un otrās padomju okupācijas sākumā.¹⁵³ Citi vēstures jautājumi – pirmie pasākumi Latvijas sovietizācijā, cilvēku ikdiena, Latvijas iedzīvotāju noskaņojums, attieksme u.tml. – faktiski paliek novārtā: pētījumos minēti pavisam nedaudzi vēstures fakti, kas ietilpst šo jautājumu lokā.

Historiogrāfiskā apskata noslēgumā vēlreiz jāatzīmē, ka mūsdienā Latvijas nacionālajā historiogrāfijā Otrā pasaules kara perioda Latvijas vēstures jautājumi ir reāli kļuvuši par prioritāro pētniecības jomu. Šo secinājumu apstiprina gan plašais historiogrāfiskais materiāls un pētījumu zinātniskā kvalitāte, gan arī šā posma konceptuālā apjēgšana un problēmu izpēte tieši Latvijas nacionālās vēstures kontekstā, kas prasa priekšplānā izvirzīt Latvijai liktenīgos vēstures jautājumus. Tajā pašā laikā posma apzināšanu un izpēti nevar uzskatīt par pabeigtu, jo konstatējami “robi” vēstures faktu reprezentācijā pētījumos, atsevišķu vēstures jautājumu izpētes palēnināšanās pēdējos gados, kā arī dažas svārstības atsevišķu konceptu un pamatjēdzienu lietošanā. Bieži vien arī trūkst kompleksas, sistēmiskas pieejas vēstures jautājumu izpētē un vēstures kopainas atveidē, sevišķi tas attiecas uz pirmās padomju okupācijas periodu un okupācijas varu maiņu Latvijā Otrā pasaules kara beigās. Tāpēc par aktuālu uzdevumu jāuzskata monogrāfisku pētījumu sagatavošana, jo tieši monogrāfijās faktiskais materiāls ir reprezentēts vispusīgi. Konstatēto trūkumu un nepilnību pārvarēšana, bez šaubām, sekmēs turpmāko progresu Otrā pasaules kara perioda Latvijas vēstures izpētē, bet šā progresa galvenais priekšnoteikums ir Latvijas Vēsturnieku komisijas koordinējoša darbība, pētījumu institucionālais atbalsts, kā arī Latvijas sabiedrības interese par šīm traģiskajām lappusēm Latvijas jaunāko laiku vēsturē.

Atsauces un komentāri

- ¹ Informācija par Latvijas vēsturnieku publikācijām padomju okupācijas laikā apkopota plašos literatūras apskatos, kas tika sagatavoti 20. gs. 60.–80. gados. Piemēram, sk.: *Бирон, А., Дорошенко, В. Советская историография Латвии.* – Рига, 1970, с. 390–418, 421–423 (sal. ar: *Віrons, А., Дорошенко, В. Вēstures zinātnes attīstība Padomju Latvijā.* – Rīga, 1966); *Савченко, В. Актуальные вопросы Великой Отечественной войны: На материалах Латвийской ССР // Историческая наука Советской Латвии на современном этапе.* – Рига, 1983, с. 128–150; u.c. Pēc Latvijas valsts neatkarības atgūšanas Latvijas vēstures padomju historiogrāfiju uzskata par vienu no padomju režīma politikas un ideoloģijas instrumentiem: *Strods, H. Latvijas vēstures zinātne, 1945–1990 // Latvijas Vēsture (turpmāk – LV),* 1991, 1. nr., 3.–6. lpp.; *Ivanovs, A. Вēstures zinātne kā padomju politikas instruments: историографijas konceptuālais līmenis // Padomju okupācijas režīms Baltijā 1944.–1959. gadā: politika un tās sekas: Starptautiskās konferences materiāli 2002. gada 13.–14. jūnijs, Rīga (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 9. sēj.; turpmāk – LVKR...).* – Rīga, 2003, 59.–70. lpp.; *Ivanovs, A. Sovietization of Latvian Historiography 1944–1959: Overview // The Hidden and Forbidden History of Latvia under Soviet and Nazi Occupations 1940–1991: Selected Research of the Commission of the Historians of Latvia (LVKR 14).* – Rīga, 2005, pp. 256–270; u.c.

- 2 Literatūras apskatos latviešu trimdas vēsturnieku un publicistu darbi, kas publicēti 20. gs. 40.–80. gados, parasti raksturoti kopā ar ASV un Rietumeiropas zinātnieku publikācijām, sk.: *Zunda, A.* Lielbritānijas īstenotā nomierināšanas politika un Baltijas valstu starptautiskais stāvoklis: Rietumu historiogrāfijas analīze // *LV*, 1991, 1. nr., 37.–43. lpp.; *Vestermanis, M.* Holokausts Latvijā: historiogrāfisks apraksts // *Ārzemju literatūra par Latviju*. – Rīga, 1992, 1. laid., 122.–135. lpp.; *Zelče, V.* Dažas tendences Baltijas pētniecībā rietumos 20. gadsimta noslēgumā // *Latvijas Arhīvi* (turpmāk – LA), 2000, 3. nr., 105.–124. lpp.; *Taurēns, J.* Latvija vācu okupācijas laikā Rietumu vēsturnieku skatījumā // *Okupācijas režīmi Latvijā 1940.–1956. gadā: Latvijas Vēsturnieku komisijas 2001. gada pētījumi* (LVKR 7). – Rīga, 2002, 107.–122. lpp.; u.c. Jāatzīmē, ka pēc Latvijas valsts neatkarības atgūšanas latviešu trimdas pārstāvju darbi aplūkojami kopā ar Latvijā publicētajiem jaunākajiem pētījumiem, jo tagad šie darbi veido mūsdienu Latvijas historiogrāfijas neatņemamu sastāvdaļu.
- 3 Diemžēl apskatos Krievijas jaunākā historiogrāfija reprezentēta izlases kārtībā. Piemēram, sk.: *Červonnaja, S.* Pētījums par Baltiju mūsdienu Krievijas zinātnes skatījumā // *Latvijas Okupācijas muzeja gadagrāmata, 2001: Nācija gūstā*. – Rīga, 2002, 15.–30. lpp.; *Strods, H.* Demokrātiskās Krievijas balss // *LV*, 1998, 3. nr., 89.–91. lpp. Sk. arī publikāciju, kurā mēģināts Krievijas historiogrāfijas tēzes (šablonus) korelēt ar Latvijas jaunākās historiogrāfijas pieejām: *Рыжакова, С.* *Historica Lettica: Национальная история и этническая идентичность. О конструировании и культурном реферировании прошлого латышей*. – Москва, 2010, с. 404–421.
- 4 *Feldmanis, I.* Latvija vācu okupācijas laikā, 1941–1945: aktuālās izpētes problēmas // *Totalitārie režīmi un to represijas Latvijā 1940.–1956. gadā: Latvijas Vēsturnieku komisijas 2000. gada pētījumi* (LVKR 3). – Rīga, 2001, 174.–185. lpp.; *Feldmanis, I.* “Vācu laiks” Latvijā, 1941–1945: aktuālās izpētes problēmas un risinājumi // *LV*, 2003, 3. nr., 98.–106. lpp.; *Feldmanis, I.* Vācu okupācija Latvijā, 1941–1945: izpētes aktuālās problēmas un risinājumi // *Latvija nacistiskās Vācijas okupācijas varā, 1941–1945: Starptautiskās konferences referāti, 2003. gada 12.–13. jūnijs, Rīga* (LVKR 11). – Rīga, 2004, 59.–71. lpp.; *Zunda, A.* “Vācu laiks” Latvijā, 1941–1945: izvērtējums historiogrāfijā // *LV*, 2003, 3. nr., 107.–115. lpp.; *Šneidere, I.* Padomju okupācijas režīms Latvijā: pētniecības virzieni un problēmas // *LVKR 9*, 25.–34. lpp.; *Latvija Otrajā pasaules karā, 1939–1945 / D. Bleiere, I. Butulis, I. Feldmanis, A. Stranga, A. Zunda*. – [Rīga], 2008, 13.–71. lpp.
- 5 *Ezergailis, A.* Holokausta pētīšanas problēmas // *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls* (turpmāk – LVIŽ), 1993, 1. nr., 126.–130. lpp.; *Stranga, A.* Latvijas Valsts prezidentes Vēsturnieku komisijas ieguldījums holokausta problēmu izpētē // *Holokausta izpētes jautājumi Latvijā: Starptautiskā semināra referāti, 2001. gada 29. novembris, Rīga, un 2001.–2002. gada pētījumi par holokaustu Latvijā* (LVKR 8). – Rīga, 2003, 15.–23. lpp.; *Vestermanis, M.* Holokausts Latvijā: historiogrāfisks apskats // *Holokausta izpētes problēmas Latvijā: Starptautiskās konferences referāti, 2000. gada 16.–17. oktobris, Rīga, un pētījumi par holokaustu Latvijā* (LVKR 2). – Rīga, 2001, 36.–48. lpp.; *Ivanovs, A.* *Historiografie des Holocaust in Lettland* // *Karner, S. Lesiak, Ph., Strods, H., Hg. Österreichische Juden in Lettland: Flucht–Asyl–Internierung*. – Innsbruck; Wien; Bozen, 2010, S. 199–221.
- 6 *Neiburgs, U.* Latviešu leģiona tēma vēstures literatūrā // *LV*, 1995, 3. nr., 38., 39. lpp.; 1996, 1. nr., 43.–51. lpp.
- 7 *Zunda, A.* Vācu okupācijas varas politika Latvijā: nostādnes vēstures literatūrā // *LVKR 3*, 186.–207. lpp.; *Zunda, A.* Vācijas okupācijas politika Latvijā, 1941–1945: vērtējums historiogrāfijā // *LVKR 11*, 17.–29. lpp.; *Ivanovs, A.* Okupācijas varu maiņa Latvijā 1940.–1945. gadā Latvijas historiogrāfijā //

- Okupētā Latvija 20. gadsimta 40. gados: Latvijas Vēsturnieku komisijas 2004. gada pētījumi (LVKR 16). – Rīga, 2005, 11.–72. lpp.; *Everts, E.* Nacistu ekonomiskā politika okupētajā Latvijā: Historiogrāfisks apskats // Okupācijas režīmi Latvijā 1940.–1959. gadā: Latvijas Vēsturnieku komisijas 2002. gada pētījumi (LVKR 10). – Rīga, 2004, 352.–370. lpp.
- ⁸ *Ivanovs, A.* Nacionālā pretošanās Latvijā 20. gadsimta 40.–80. gados Latvijas historiogrāfijā // Okupētā Latvija, 1940–1990: Latvijas Vēsturnieku komisijas 2005. gada pētījumi (LVKR 19). – Rīga, 2007, 27.–70. lpp.
- ⁹ Sk. sīkāk: *Ivanovs, A.* Latvijas PSR historiogrāfija Latvijas valstiskās neatkarības atjaunošanas posmā: 1987–1990 // Okupācijas režīmi Baltijas valstīs, 1940–1991: Latvijas Vēsturnieku komisijas 2008. gada pētījumi un starptautiskās konferences “Okupācijas režīmi Baltijas valstīs (1940–1990): Izpētes rezultāti un problēmas” materiāli, 2008. gada 30.–31. oktobris, Rīga (LVKR 25). – Rīga, 2009, 385.–409. lpp.
- ¹⁰ Sk. nozīmīgākās Latvijas vēsturnieku publikācijas periodikā Trešās atmodas gados: *Feldmanis, I., Stranga, A., Virsis, M.* Pārdomas, lasot par 1939. gadu // Skolotāju Avīze, 1988, 21. sept., 6. lpp.; *Feldmanis, I., Stranga, A.* PSRS un Vācijas 1939. gada 23. augusta līgums un Latvija // Padomju Latvijas Komunisti, 1989, 8. nr., 66.–75. lpp.; *Stranga, A., Virsis, M.* 1940. gada 16.–17. jūnijs: Dokumentāri precizējumi // Literatūra un Māksla, 1989, 5. aug., 7. lpp.; *Gore, I., Virsis, M.* Latvijas Republikas valstiskās neatkarības zaudēšana: 1940. gada 16. jūnijs – 5. augusts // Skolotāju Avīze, 1989, 14. jūn.; 12., 19. jūl.; 4, 18. okt.; u.c.
- ¹¹ Rodas iespaids, ka 20. gs. 80. gadu beigās tieši latviešu trimdas pārstāvju darbi visvairāk ietekmēja galveno konceptuālo pieeju izveidi Latvijas jaunākajā historiogrāfijā.
- ¹² Piemēram, sk.: *Beamish, T., Hadley, G.* The Kremlin's Dilemma: The Struggle for Human Rights in Eastern Europe. – London, 1979, pp. 19, 20; *Res Baltica.* – Leyden, 1968, p. 9; *Balabkins, N.* [Rec.] // Journal of Baltic Studies, Winter 1974, Vol. V, No 4 (rec. ad op: Baltic States: A Study of their Origin and National Development, their Seizure and Incorporation into the USSR. Third Interim Report. Wash., 1954; 1972 reprint edition), p. 412; u.c. Atsaukšanās uz nāciju pašnoteikšanās tiesībām, pamatojot prasību atjaunot Baltijas valstu suverenitāti, parādās jau 20. gs. 40. gados: *Bilmanis, A.* Baltic Essays. – Washington (DC), 1945, p. 197.
- ¹³ *Rauch, G.* The Baltic States: The Years of Independence. Estonia, Latvia, Lithuania 1917–1940. – London, 1974, p. 234.
- ¹⁴ *Shtromas, A.* Soviet Occupation of the Baltic States and Their Incorporation into the USSR: Political and Legal Aspects. Part II: Legal Aspects // East European Quarterly, 1985, Vol. XIX, No 4, p. 464.
- ¹⁵ *Hosking, G.* The First Socialist Society: A History of the Soviet Union from Within. – Cambridge (Mass.), 1985, p. 251.
- ¹⁶ Šo darbu autoru vidū, šķiet, vispār nebija Baltijas trimdas pārstāvju.
- ¹⁷ Arī mūsdienās Rietumu historiogrāfijā pastāv mēģinājumi nogludināt problēmas, kas saistītas ar Latvijas likteņiem Otrā pasaules kara gados. Piemēram, sk.: *Petai, E.-K.* Komentārs // Okupācija, kolaborācija, pretošanās: vēsture un vēstures uztvere: Starptautiskās konferences materiāli 2009. gada 27.–28. oktobrī Rīgā (LVKR 26). – Rīga, 2010, 178.–184. lpp.
- ¹⁸ *Zelče, V.* Dažas tendences Baltijas pētniecībā..., 108. lpp.
- ¹⁹ Piemēram, sk.: *Jones, E., Grupp, F. W.* Modernization and Ethnic Equalization in the USSR // Soviet Studies, April 1984, Vol. XXXVI, No 2, p. 159.

- ²⁰ Sk. sīkāk: *Ivanovs, A.* Latvijas PSR historiogrāfija Latvijas valstiskās neatkarības atjaunošanas posmā.
- ²¹ Sk. nozīmīgākās publikācijas, kurās "sociālistiskās revolūcijas" un "sociālistiskās celtniecības" koncepcija parādīta vispusīgi un skaidri: *Drīzulis, A.* Padomju Latvijas sociālistiskās celtniecības pirmie soļi, 1940–1941. – Rīga, 1952; Latvijas PSR vēsture. – Rīga, 1959, III sēj.: no 1917. gada līdz 1950. gadam; *Žagars, Ē.* Sociālistiskie pārveidojumi Latvijā, 1940–1941. – Rīga, 1975; *Штеўман, И.* Тактика компартии Латвии в социалистической революции 1940 г. – Рига, 1977; Социалистические революции 1940 г. в Литве, Латвии и Эстонии: Восстановление Советской власти. – Москва, 1978; *Zīle, L.* Sociālisma celtniecības vēsturiskais ceļš. – Rīga, 1980; Latvijas Komunistiskās partijas vēstures apcerējumi. – Rīga, 1981, III: 1940–1959; Latvijas PSR vēsture no visnenākajiem laikiem līdz mūsu dienām. – Rīga, 1986, 2. sēj.; u.c.
- ²² Turklāt publikāciju zinātniskā kvalitāte bieži vien bija apšaubāma. Profesors H. Strods šajā sakarā rakstīja: "[...] ārzemēs publicēto darbu secinājumi pieder pie t.s. sintētiskās literatūras, kur vienādi iepludināti pirmavoti un literatūra". *Strods, H.* Latvijas vēstures zinātne ..., 5. lpp.
- ²³ Konkrētu vēstures faktu apzināšana un izpēte bija sevišķi aktuāla, jo padomju historiogrāfijas "man-tojuma" būtiska sastāvdaļa ir daudzu vēstures faktu viltojumi.
- ²⁴ Tas noteikti radīja būtiskas problēmas Latvijas vēsturniekiem, sk.: *Strods, H.* Ievadlekcija Latvijas vēsturē. – Rīga, 1990, 11.–13. lpp.; *Strods, H.* Latvijas vēstures zinātne ..., 5., 6. lpp. Daļēji šīs problēmas palika arī pēc Latvijas valsts neatkarības atgūšanas. Piemēram, sk.: *Ronis, I.* Latvijas vēstures institūts laikmeta kontekstā // *LVĪŽ*, 1995, 4. nr., 33. lpp.
- ²⁵ Piemēram, sk.: *Зубкова, Е.* Прибалтика и Кремль. – Москва, 2008; *Воробьева, Л.* История Латвии от Российской империи к СССР. – Москва, 2009, кн. 1; Москва, 2010, кн. 2.
- ²⁶ Noziegumi pret cilvēci Latvijas teritorijā Padomju Savienības un nacistiskās Vācijas okupācijas laikā no 1940. gada līdz 1956. gadam: Latvijas Vēsturnieku komisijas Progresā ziņojums (Rīga, 2001) // *LV*, 2002, 2. nr., 15., 16. lpp. Sk. arī: http://www.president.lv/pk/content/?cat_id=7190.
- ²⁷ Piemēram, diskusija par jēdziena "genocīds" saturu un izmantošanu okupācijas varu politikas vērtēšanā, sk.: *Jansons, R.* Genocīds Latvijā – mīts, politizācija vai juridiska nekonsekvenca // *Mīti Latvijas vēsturē*. – Rīga, 2006, 121.–129. lpp.
- ²⁸ Sk. arī: *Ivanovs, A.* Okupācijas varu maiņa Latvijā ..., 29. lpp.
- ²⁹ Kā dominējošs virziens Latvijas vēstures pētniecībā mūsdienā Latvijas nacionālā historiogrāfija bija pilnīgi noformējusies ar Latvijas valsts neatkarības atgūšanu 1991. gadā. Taču faktiski šis historiogrāfiskais virziens pastāv kopš Trešās atmodas. Sīkāk sk.: *Ivanovs, A.* Latvijas PSR historiogrāfija Latvijas valstiskās neatkarības atjaunošanas posmā ..
- ³⁰ Latvija Otrajā pasaules karā: Starptautiskās konferences materiāli, 1999. gada 14.–15. jūnijs, Rīga (LVKR 1). – Rīga, 2000.
- ³¹ LVKR 2.
- ³² 1941. gada 14. jūnija deportācija – noziegums pret cilvēci: Starptautiskās konferences materiāli, 2001. gada 12.–13. jūnijs, Rīga (LVKR 6). – Rīga, 2002.
- ³³ LVKR 9.
- ³⁴ LVKR 11.
- ³⁵ Holokausta izpēte Latvijā: Starptautisko konferenču materiāli, 2003. gada 12.–13. jūnijs, 24. oktobris, Rīga, un 2002.–2003. gada pētījumi par holokaustu Latvijā (LVKR 12). – Rīga, 2004.

- ³⁶ Totalitārie režīmi Baltijā: izpētes rezultāti un problēmas: Starptautiskās konferences materiāli, 2004. gada 3.–4. jūnijs, Rīga (LVKR 15). – Rīga, 2005; Holokausts Latvijā: Starptautiskās konferences materiāli, 2004. gada 3.–4. jūnijs, Rīga, un 2004.–2005. gada pētījumi par holokaustu Latvijā (LVKR 18). – Rīga, 2006.
- ³⁷ Nacionālā pretošanās komunistiskajiem režīmiem Austrumeiropā pēc Otrā pasaules kara: Starptautiskās konferences materiāli, 2005. gada 7.–8. jūnijs, Rīga (LVKR 17). – Rīga, 2006.
- ³⁸ Latvija un Austrumeiropa 20. gadsimta 60.–80. gados: Starptautiskās konferences referāti, 2006. gada 10. oktobris, Rīga (LVKR 20). – Rīga, 2007.
- ³⁹ Holokausta pētniecības problēmas Latvijā: 2006.–2007. gada pētījumi par holokaustu Latvijā un starptautiskās konferences materiāli, 2007. gada, 6.–7. novembris, Rīga (LVKR 23). – Rīga, 2008; Baltijas reģiona vēsture 20. gadsimta 40.–80. gados: Latvijas Vēsturnieku komisijas 2007. gada pētījumi un starptautiskās konferences "Baltija Otrajā pasaules karā (1939–1945)" materiāli, 2007. gada 6.–7. novembris, Rīga (LVKR 24). – Rīga, 2009.
- ⁴⁰ LVKR 25.
- ⁴¹ LVKR 26.
- ⁴² Par to, ka tādi diskutējami jautājumi vēl paliek, liecina 2009. gadā Latvijas Vēsturnieku komisijas, Latvijas Okupācijas muzeja, Latvijas Valsts arhīva un Gētes institūta rīkotā starptautiskā konference, sk.: LVKR 26.
- ⁴³ LVKR 3, 7, 8, 10, 12, 14, 16, 18, 19, 23, 24, 25; sk. arī: Totalitārie okupācijas režīmi Latvijā 1940.–1964. gadā: Latvijas Vēsturnieku komisijas 2003. gada pētījumi (LVKR 13). – Rīga, 2004; Latvijas vēsture 20. gadsimta 40.–90. gados: Latvijas Vēsturnieku komisijas 2006. gada pētījumi (LVKR 21). – Rīga, 2007.
- ⁴⁴ Stockholm Documents: The German Occupation of Latvia, 1941–1945. What Did America Know? (LVKR 5). – Rīga, 2002; Ārvalstu arhīvu dokumenti par okupācijas režīmu politiku Latvijā, 1940–1968: Dokumentu krājums (LVKR 22). – Rīga, 2008.
- ⁴⁵ *Dribins, L.* Antisemitisms un tā izpausmes Latvijā: Vēstures aspekts (LVKR 4). – Rīga, 2002.
- ⁴⁶ Latvijas Okupācijas muzeja gadagrāmatās ir plaši pārstāvēti Latvijas vēstures jautājumi Otrā pasaules kara gados. Sk.: Latvijas Okupācijas muzeja gadagrāmata, 1999: Genocīda politika un prakse. – Rīga, 2000; Latvijas Okupācijas muzeja gadagrāmata, 2000: Komunistu un nacistu jūgā. – Rīga, 2001; Latvijas Okupācijas muzeja gadagrāmata, 2001: Nācija gūstā. – Rīga, 2002; Latvijas Okupācijas muzeja gadagrāmata, 2002: Varas patvaļa. – Rīga, 2003; Latvijas Okupācijas muzeja gadagrāmata, 2003: Pakta zona. – Rīga, 2004; Latvijas Okupācijas muzeja gadagrāmata, 2004: Cīņa par Baltiju. – Rīga, 2005; Latvijas Okupācijas muzeja gadagrāmata, 2005: Atbrīvotāji kā iekarotāji. – Rīga, 2006; Latvijas Okupācijas muzeja gadagrāmata, 2006: Karš pēc kara. – Rīga, 2007. Sk. arī Latvijas Okupācijas muzeja publikācijas angļu valodā: Latvia under the Rule of the Soviet Union and National Socialist Germany: Museum of the Occupation of Latvia. – Rīga, 2005; The Three Occupations of Latvia, 1940–1991: Soviet and Nazi Take-Over and Their Consequences. – Rīga, 2005.
- ⁴⁷ Latvijas Kara muzeja izdotajās gadagrāmatās publikāciju problemātika ir plašāka salīdzinājumā ar Latvijas Okupācijas muzeja gadagrāmatām.
- ⁴⁸ Taču nevar apgalvot, ka visi "robi" ir jau aizpildīti.
- ⁴⁹ *Ivanovs, A.* Latvijas PSR historiogrāfija: konceptuāls pārskats // LV, 2003, 3. nr., 73. lpp.
- ⁵⁰ Sīkāk sk.: *Ivanovs, A.* Arheogrāfija, avotu mācība un vēstures speciālās zinātnes jaunāko laiku Latvijas vēstures izpētē // LV, 2007, 2. nr., 15.–28. lpp.

- ⁵¹ Priekšstatu par žurnālos iespiesto vēstures avotu tematiku veido dokumentu publikācijas žurnālā "Latvijas Vēsture" 1991.–1992. gadā. Publicēto avotu vidū ir: J. fon Ribentropa 1939. gada 6. oktobra paziņojums (LV, 1991, 1. nr., 44. lpp.); Trampedaha 1941. gada 16. augusta ziņojums par politisko stāvokli Latvijā (turpat, 45.–49. lpp.); 1940. gada 3. decembra ziņojums par situāciju padomju okupētajās Baltijas valstīs (turpat, 3. nr., 35.–37. lpp.), 1943. gada 17. marta slepena reiha lieta par igauņu, latviešu un lietuviešu pārvācojamību (turpat, 1992, 1. nr., 35.–38. lpp.); avoti par rusifikācijas pirmajiem mēģinājumiem Latvijā 1940.–1941. gadā (*Zīle, L.* Rusifikācija Latvijā 1940.–1941. gadā // turpat, 1992, 3. nr., 43.–64. lpp.); u.c.
- ⁵² *Ronis, I.* Kārlis Ulmanis: Trimdinieka manuskripts un cietumnieka nopratināšanas protokoli // Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis (turpmāk – ZAV), 1990, 12. nr., 121.–130. lpp.; 1991, 1. nr., 130.–135. lpp.; 2. nr., 131.–136. lpp.; 3. nr., 125.–136. lpp.; Kārļa Ulmaņa trimdas piezīmes // LVIŽ, 1993, 3. nr., 153.–163. lpp.; 4. nr., 155.–166. lpp.; V. Muntera piezīmes viņa krimināllietā // Turpat, 1992, 1. nr., 180.–184. lpp.
- ⁵³ Piemēram, sk.: 1941. gada 14. jūnija deportāciju sagatavošanas dokumenti // Turpat, 1993, 3. nr., 140.–152. lpp.
- ⁵⁴ Sk., piemēram, avotu publikācijas Latvijas Okupācijas muzeja gadagrāmātās.
- ⁵⁵ Piemēram, sk.: Latvijas Republikas Ministru kabineta sēžu protokoli, 1940. gada 16. jūnijs – 19. jūlijs / Šneidere, I., Žvinklis, A., sast. – Rīga, 1991; Latvijas okupācija un aneksija, 1939–1940: Dokumenti un materiāli. – Rīga, 1995.
- ⁵⁶ Sk.: Dokumenti par Latvijas valsts starptautisko atzīšanu, neatkarības atjaunošanu un diplomātiskajiem sakariem, 1918–1998 / Sarkanis, A., sast. – [Rīga], 1999; Okupācijas varu politika Latvijā, 1939–1991: Dokumentu krājums / Pelkaus, E., atb. red. – [Rīga], 1999; Dokumenti liecina: Latvijas vēstures dokumentu izlase skolām, 1939–1991. – Rīga, 1999; Latvija padomju režīma varā, 1945–1986: Dokumentu krājums. – Rīga, 2001; LVKR 22; u.c.
- ⁵⁷ *Riekstiņš, J.* "Kulaki" Latvijā, 1940.–1953. gads: Kā varasvīri Latvijā "kulakus" taisīja un kādas sekas tas radīja. Dokumenti un fakti. – Rīga, 1996; Represijas Latvijas laukos: Dokumenti un materiāli, 1944–1949. – Rīga, 2000.
- ⁵⁸ LVKR 5.
- ⁵⁹ Latvijas nacionālo partizānu karš: Dokumenti un materiāli, 1944–1956 / Strods H., sast. – Rīga, 1999; *Strods, H.* Nacionālo partizānu karš. III [daļa]: Dokumenti, apcerējumi un atmiņas, 1944–1956. – Rīga, 2003; Pretestības kustība okupācijas varām Latvijā: Atmiņas un dokumentos no 1941. līdz 1956. gadam / Aļķis, I., red. – Rīga, 1997.
- ⁶⁰ Latviešu leģions: Varoņi, nacisti vai upuri? No Amerikas Savienoto Valstu Nacionālā arhīva kara noziegumu izmeklēšanas materiāliem, 1945–1950, 2. izd. / Ezergailis, A., sast. – Rīga, 1998. Sal. ar: *Baltis, M. K.* The Latvian Legion: Selected Documents. – Toronto, 1999.
- ⁶¹ Tādu publikāciju ir ļoti daudz. Par nozīmīgākajiem izdevumiem var uzskatīt: *Via Dolorosa: Staļinisma upuru liecības* / Līce, A., sast. – Rīga, 1990–2008, 1.–6. grām.; *Es sapni par Dzimteni pagalvi likšu: Latvieši padomju vergu nometnēs un izsūtījumā. Atmiņu un dokumentu krājums.* – Rīga, 1993–1996, 1.–3. grām. Sk. arī: *Latviešu jūrnieka traģēdija Krievijā, 1941–1942: Friča Spales dienasgrāmata.* – Rīga, 1999.
- ⁶² Galvenie kritēriji ir šādi: publikācijas veids (priekšroka dodama nevis hrestomātījām un populārzinātniskām publikācijām, bet kritiskām un diplomātiskām publikācijām); krājumā publicētās avotu izlases

augsta reprezentativitātes pakāpe; avotu edīcijas tehnika un publikācijas zinātniskā aparāta (konvoja) kvalitāte.

- ⁶³ Viens no nedaudziem izņēmumiem ir I. Šneideres un A. Žvinkļa sastādītais krājums, kurā iespiests dabiskais dokumentāro vēstures avotu komplekss – 1940. gada Latvijas Republikas Ministru kabineta sēžu protokoli ar pielikumiem, sākot ar nr. 40 un beidzot ar nr. 69. Sk.: Latvijas Republikas Ministru kabineta sēžu protokoli..
- ⁶⁴ Piemēram, sk.: Latviešu leģions: Varoņi, nacisti vai upuri?..
- ⁶⁵ Latvijas nacionālo partizānu karš: Dokumenti un materiāli.; *Strods, H.* Nacionālo partizānu karš. III [daļa] ..
- ⁶⁶ Regests – dokumenta satura izklāsts, dažreiz, taču ne vienmēr saglabājot dokumenta teksta struktūru. Sk.: *Goetz, H.-W.* Proseminar Geschichte: Mittelalter. 3., überarbeitete Auflage. – Stuttgart, 2000, S. 93.
- ⁶⁷ Represēto saraksts: 1941, 1. – Rīga, 1995; Represēto saraksts: 1941–1953, 2. – Rīga, 1995; No NKVD līdz KGB: Politiskās prāvas Latvijā, 1940–1986: Noziegumos pret padomju valsti apsūdzēto Latvijas iedzīvotāju rādītājs. – Rīga, 1999; Aizvestie, 1941. gada 14. jūnijs. – Rīga, 2001.
- ⁶⁸ Pēdējos gados parādās tikai nedaudzi kvalitatīvi dokumentu krājumi: *Strods, H.* PSRS kaujinieki Latvijā, 1941–1945. Rīga, 2007, II daļa: Dokumenti un materiāli; Latvijas PSR Ministru kabineta sēžu protokoli: 1940. gada 23. jūlijs – 24. augusts / Šneidere, I., Žvinklis, A., sast. – Rīga, 2008.
- ⁶⁹ Protams, avotu apzināšana neapstājas. Sk., piemēram, publikācijas “Latvijas Vēstures Institūta Žurnālā”: *Neiburgs, U.* Latvijas krievi Vācijas bruņotajos spēkos Otrajā pasaules karā // LVIŽ, 2007, 1. nr., 159.–164. lpp.; *Neiburgs, U.* Latviešu pretošanās kustības dalībnieki nacistiskās Vācijas cietumos un koncentrācijas nometnēs // Turpat, 3. nr., 154.–166. lpp.; *Neiburgs, U.* Jauni fakti par latviešiem ebreju glābējiem vācu okupācijas laikā // Turpat, 2009, 3. nr., 154.–158. lpp.; *Ērglis, Dz.* Nacistu arestēto kureliešu liecības Hūvera institūta arhīvā // Turpat, 2010, 3. nr., 152.–160. lpp.
- ⁷⁰ *Kalnciema, A.* Vācu okupācijas perioda dokumenti Latvijas arhīvos // LVKR 1, 342.–352. lpp.; *Neiburgs, U.* ASV izlūkdienests OSS un tā dokumenti par Latviju nacistu okupācijas laikā (1941.–1945.) // LVKR 11, 48.–56. lpp.; *Kangeris, K., Neiburgs, U., Vīksne, R.* Salaspils nometne: vēstures avoti un historiogrāfiskais materiāls // LVKR 25, 200.–234. lpp.
- ⁷¹ *Viļciņš, T.* PSRS (LPSR) VDK dokumenti Latvijas Valsts arhīvā kā vēstures avots // LA, 1996, 1./2. nr.
- ⁷² *Kangeris, K.* Latvijas Statistikas pārvaldes materiāli par Baigo gadu Hūvera institūta arhīvā // Turpat, 1994, 2. nr., 87.–91. lpp.
- ⁷³ *Vītoliņa, B.* Dažas liecības par Bruno Kalniņa darbību 1940.–1944. gadā // LV, 2001, 1. nr., 52.–66. lpp.; 2. nr., 48.–58. lpp.; 3. nr., 54.–65. lpp.
- ⁷⁴ Piemēram, sk.: *Vīksne, R.* Arāja komandas dalībnieks pēc padomju tiesas prāvu materiāliem: sociālais stāvoklis, izglītība, iestāšanās motīvi, piespriestais sods // LVIŽ, 2001, 3. nr., 108.–140. lpp.; *Ozola, L.* LK(b)P dokumenti par padomju okupācijas režīma represīvo darbību, 1940. gada jūnijs – 1941. gada jūnijs // LVKR 7, 57.–79. lpp.; *Bambals, A.* 1941. gada 14. jūnijā izsūtīto Latvijas iedzīvotāju arhīva lietu dokumenti kā vēstures avots // LVKR 6, 373.–383. lpp.; *Bambals, A.* Latvijas PSR VDM iznīcinātāju bataljonu komandējošā sastāva personas lietas kā vēstures avots, 1944.–1953. gads // LVKR 9, 193.–202. lpp.; *Bambals, A.* Lietiskie pierādījumi Latvijas PSR VDK krimināllietās – nacionālo partizānu vēstures avots, 1944–1956 // LVKR 17, 154.–177. lpp.; *Neiburgs, U.* Latviešu pretestības kustības dalībnieku apvienība (LPKDA) un tās dokumenti par pretošanās kustību nacistu okupētajā Latvijā, 1941–1945 // LVKR 21, 122.–170. lpp.; un nedaudzi citi.

- ⁷⁵ *Dribins, L.* Antisemitisms nacistiskās okupācijas laikā izdotajā presē Latvijā, 1941–1945 // LVKR 1, 362.–371. lpp.; *Žvinklis, A.* Latviešu prese nacistiskās okupācijas laikā // LVKR 1, 353.–359. lpp.; *Neiburgs, U.* Latviešu nacionālās pretošanās kustības preses izdevumi Latvijā vācu okupācijas laikā, 1941–1945 // ZAV, 2000, 1./2. nr., 43.–58. lpp.; *Oļehnovičs, D.* Karikatūra kā “kara ierocis”: dažas tendences nacionālsociālistiskajā propagandā // LVKR 11, 30.–39. lpp.; *Oļehnovičs, D.* “Viņi cīnījās par dzimteni...” vai avīze “За Родину” nacistu okupētajā Latvijā // Mīti Latvijas vēsturē. – Rīga, 2006, 104.–111. lpp.; u.c.
- ⁷⁶ *Ērglis, Dz.* Padomju režīma arestētie Latvijas Centrālās padomes aktīvistu un atbalstītāji, 1944–1953: struktūranalīze // LVKR 19, 323.–355. lpp.
- ⁷⁷ *Saleniece, I.* Vērmahta karavīri Latvijas iedzīvotāju atmiņā (pēc mutvārdu vēstures avotiem) // LVKR 11, 40.–47. lpp.; *Saleniece, I.* Trimdas latviešu un Latvijas iedzīvotāju skats uz “svešajiem” – padomju karavīriem – 20. gs. 40. gados // Literatūra un kultūra. – Daugavpils, 2004, 61.–71. lpp.
- ⁷⁸ Par mutvārdu vēstures avotu specifiku sīkāk sk.: *Ivanovs, A.* Mutvārdu vēstures avoti – iemiesotā atmiņa // Atmiņa kultūrvēsturiskā kontekstā, 2. daļa. – Daugavpils, 2002, 75.–84. lpp.
- ⁷⁹ Piemēram, sk.: *Gore, I., Stranga, A.* Latvija: neatkarības mijkrešļi. Okupācija, 1939. gada septembris – 1940. gada jūnijs. – Rīga, 1992; *Feldmanis, I., Stranga, A.* The Destiny of the Baltic Entente, 1934–1940. – Rīga, 1994; *Strods, H.* Zem melnbrūnā zobena: Vācijas politika Latvijā, 1939–1945. – Rīga, 1994.
- ⁸⁰ *Ezergailis, A.* The Holocaust in Latvia, 1941–1944: The Missing Center. – Rīga, 1996; *Ezergailis, A.* Holokausts vācu okupētajā Latvijā, 1941–1944. – Rīga, 1999; LVKR 4.
- ⁸¹ *Strods, H.* Latvijas nacionālo partizānu karš, 1944–1956. – Rīga, 1996; *Vilciņš, T.* Skolu jaunatne nacionālajā cīņā, 1940–1941. – Rīga, 1997; *Ērglis, Dz.* Latvijas Centrālās padomes vēstures nezināmās lappuses. – Rīga, 2003. Sk. arī: *Straume, J.* Aizmirstais karš: latviešu pretošanās krievu un vācu okupācijai. – Rīga, 2007; Pretestības kustība okupācijas varām Latvijā. – Rīga, 1997.
- ⁸² *Zunda, A.* Latvijas un Lielbritānijas attiecības, 1930–1940: Realitāte un ilūzijas. – Rīga, 1998; *Niedre, O., Daugmalis, V.* Slepētais karš pret Latviju: Komunistiskās partijas darbība 1920.–1940. gadā. Arhīvi apsūdz. – Rīga, 1999; *Stranga, A.* Ebreji un diktatūras Baltijā, 1926.–1940. 2. papild. izd. – Rīga, 2002. Sk. arī rakstu sēriju: *Zīle, Ļ.* Latvija starp divu totalitāro lielvalstu spīlēm 1939.–1940. gadā // LV, 2002, 3. nr., 38.–44. lpp.; 4. nr., 87.–93. lpp.; 2003, 1. nr., 70.–77. lpp.; 2. nr., 84.–88. lpp.; 3. nr., 83.–90. lpp.
- ⁸³ *Strods, H.* PSRS kaujinieki Latvijā, 1941–1945. – Rīga, 2006, I daļa.
- ⁸⁴ Piemēram, sk. pēdējos gados aizstāvētos promocijas darbus: *Daudze, A.* Latvija Zviedrijas politikā, 1939–1991. – Rīga, 2010; *Jansons, R.* Latvijas PSR drošības iestāžu darbība un loma okupācijas režīma nostiprināšanā, 1944–1956. – Rīga, 2009; *Everts, E.* Zemes pašpārvalde Latvijas ģenerālapgabalā, 1941–1944. – Rīga, 2008; *Ķeruss, J.* Latvijas neitrālā politika un neitralitāte 1933.–1940. gadā. – Rīga, 2008.
- ⁸⁵ Latvijas vēsture, 20. gadsimts / D. Bleiere, I. Butulis, I. Feldmanis, A. Stranga, A. Zunda. 2. papild. izd. – [Rīga], 2005, 166.–170., 219.–305. lpp.
- ⁸⁶ Latvija Otrajā pasaules karā ..
- ⁸⁷ Piemēram, sk.: *Feldmanis, I.* Latvija Otrajā pasaules karā: Uztveres versija un izpētes problēmas // LVKR 24, 419.–431. lpp.; *Feldmanis, I.* Baltijas valstu okupācija: Vēsturiskie un starptautiskie tiesiskie aspekti // LVKR 25, 459.–467. lpp.; *Feldmanis, I.* Okupācija, kolaborācija un pretošanās kustība

- Latvijā // LVKR 26, 165.–178. lpp.; *Strods, H.* Ceļā uz Baltijas valstu 20. gadsimta okupācijas vēsturi // LVKR 25, 468.–479. lpp.; u.c.
- ⁸⁸ Protams, nevar apgalvot, ka tēma izpēģināta pilnīgi, jo vēstures zinātnē diez vai tas vispār ir iespējams.
- ⁸⁹ *Feldmanis, I., Stranga, A., Virsis, M.* Latvijas ārpolitika un starptautiskais stāvoklis: 30. gadu otrā puse. – Rīga, 1993; *Virsis, M., Feldmanis, I., Stranga, A.* Latvijas starptautiskās attiecības un ārējā politika 30. gadu otrajā pusē. – Rīga, 1994; *Taurēns, J.* Latvija Baltijas Antantē: problēmas un secinājumi // LV, 1998, 1. nr., 97.–104. lpp.; *Feldmanis, I., Stranga, A.* The Destiny of the Baltic Entente.; *Stranga, A.* Latvia and the Baltic Policies of the USSR, Poland and Germany in Late 1930s // ZAV, 1993, 11. nr., 11.–19. lpp.; 1994, 3. nr., 9.–15. lpp.; *Zunda, A.* Latvijas un Lielbritānijas attiecības ..; *Lerhis, A.* Latvijas Ārlietu dienests padomju okupācijas priekšvakarā, 1938. g. novembris – 1940. g. jūnijs // LVIŽ, 2001, 2. nr., 87.–116. lpp.; u.c.
- ⁹⁰ *Feldmanis, I.* Baltijas jautājums padomju, angļu un franču sarunās 1939. gada pavasarī un vasarā // LV, 1992, 3. nr., 35.–39. lpp.; 4. nr., 31.–34. lpp.; 1993, 1. nr., 51.–55. lpp.; *Duhanovs, M., Feldmanis, I., Stranga, A.* 1939. Latvia and the Year of Fateful Decisions. – Rīga, 1994; *Ritenis, J.* Lielbritānija un Baltijas valstis angļu, franču, padomju sarunās Otrā pasaules kara priekšvakarā // LV, 1998, 4. nr., 60.–70. lpp.; 1999, 2. nr.; 3. nr., 49.–60. lpp.; 2000, 1. nr., 88.–92. lpp. Sevišķi sīki tika pētīta Lielbritānijas nostāja Baltijas jautājumā Otrā pasaules kara gados, sk.: *Zunda, A.* Morāle un politiskais aprēķins Anglijas Baltijas politikā Otrā pasaules kara gados, 1939–1945 // LV, 1993, 4. nr., 26.–31. lpp.; *Zunda, A.* Latvijas un Lielbritānijas attiecības ..; *Zunda, A.* Baltijas valstis un Lielbritānija Otrā pasaules kara gados, 1939–1945 // LA, 2000, 3. nr., 83.–104. lpp.; *Zunda, A.* Baltijas valstu problēma un Lielbritānija Otrā pasaules kara gados, 1939–1945 // LV, 2004, 3. nr., 60.–74. lpp.; *Zunda, A.* Baltijas valstis un Apvienotā Karaliste Otrā pasaules kara sākumā, 1939–1941 // LVKR 16, 73.–90. lpp.
- ⁹¹ *Feldmanis, I., Stranga, A., Virsis, M.* Krustceļi un sānceļi. Vācija–Latvija–PSRS 1939. gada kolīzijās // Pretstatu cīņā: Latvija 1917.–1950. – Rīga, 1990, 185.–207. lpp. Sk. arī: *Zīle, Ļ.* Latvija starp divu totalitāro lielvalstu spīlēm..; *Veiklis, A.* Vācijas un Latvijas 1939. gada 7. jūnija neuzbrukšanas līgums: Laikabiedru, preses un vēsturnieku vērtējums // LV, 2002, 4. nr., 76.–86. lpp.; *Stranga, A.* PSRS politika Baltijā, 1938–1940 // LVKR 1, 42.–48. lpp.
- ⁹² Dažos pētījumos vēsturnieki piedāvā pirmās padomju okupācijas sākumu datēt ar 1939. gadu, sk.: *Strods, H.* Latvijas okupācijas pirmais posms, 1939. gada 23. augusts – 1940. gada sākums // LVKR 10, 13.–87. lpp.
- ⁹³ *Feldmanis, I.* Molotova–Ribentropa pakts un Latvija // LVKR 1, 19.–34. lpp.; *Feldmanis, I.* Molotova–Ribentropa pakts un Latvijas–Vācijas attiecības, 1939–1940 // LV, 2005, 2. nr., 64.–71. lpp.
- ⁹⁴ Piemēram, sk.: *Lēbers, D. A.* Molotova–Ribentropa pakta sekas mūsdienās: Starptautiski tiesiskie aspekti // LV, 1999, 3. nr., 42.–45. lpp.
- ⁹⁵ *Vizulis, I.* “Bēdīgi slavenais” Molotova–Ribentropa pakts, 60 gadi // LV, 1999, 4. nr., 65.–79. lpp.
- ⁹⁶ *Zīle, Ļ.* Latvijas un PSRS 1939. gada 5. oktobra savstarpējās palīdzības pakta oficiālais traktējums Latvijā 1939.–1940. gadā // LV, 2003, 4. nr., 82.–89. lpp.
- ⁹⁷ *Niedre, O.* Latvijas Republikas pēdējais mēnesis, 21. jūnijs // Pretstatu cīņā: Latvija, 1917–1950. – Rīga, 1990, 258.–310. lpp.; *Gore, I., Stranga, A.* Latvija: neatkarības mijkrēslis .., 109.–228. lpp.; *Blūzma, V.* u.c. Latvijas valsts atjaunošana, 1986–1993. – Rīga, 1998, 42.–45. lpp.; *Šneidere, I.* The Occupation of Latvia in June 1940: A Few Aspects of the Technology of Soviet Aggression // LVKR 14, pp. 43–52; u.c.

- ⁹⁸ *Lerhis, A.* Latvijas Ārlietu ministrijas un pārstāvniecību likvidācija pēc Latvijas aneksijas // LVIŽ, 2002, 4. nr., 90.–110. lpp.; *Lerhis, A.* Latvijas Republikas ārlietu dienests, 1918–1941. – Rīga, 2005.
- ⁹⁹ *Bleiere, D.* Tiesas un prokuratūras sistēma un tās darbinieki 1940.–1941. un 1944.–1953. gadā // LVKR 7, 368.–404. lpp.; *Bleiere, D.* Tiesnešu un prokuroru korpuss 1940.–1941. un 1944.–1953. gadā // LVKR 9, 83.–92. lpp.; *Bane, I.* LPSR Strādnieku – zemnieku milicijas izveide // LV, 2004, 3. nr., 30.–46. lpp.
- ¹⁰⁰ *Šneidere, I.* Padomju okupācijas pirmais gads: kolaborācijas priekšnosacījumi // LVKR 1, 104. lpp.; *Kreituse, I.* Kolaboracionisms Latvijas okupācijas un aneksijas laikā 1940. gada jūnijā – augustā: Problēmas nostādne // LVKR 7, 35.–56. lpp.
- ¹⁰¹ *Bleiere, D.* Latvijas PSR nomenklatūras veidošanās 1940.–1941. gadā // LVKR 25, 17.–49. lpp.
- ¹⁰² *Vilciņš, T.* Skolu jaunatne nacionālajā cīņā ..; *Neparts, A.* Nacionālā pretestība ..; *Ciganovs, J.* Pretošanās padomju okupācijas režīmam Latvijā 1940.–1941. gadā // Latvijas Okupācijas muzeja gadagrāmata, 2000 ..., 45.–55. lpp.; *Neiburgs, U.* Nacionālās pretošanās kustības organizācijas Latvijā padomju un vācu okupācijas laikā, 1940–1945 // LVKR 1, 163.–172. lpp.; *Viļums, J.* Latvijas Nacionālais leģions: Pretpadomju pagrīdes organizācija Latvijā 1940.–1941. gadā // LVKR 25, 77.–99. lpp.
- ¹⁰³ *Dūra, D., Gundare, I.* Okupācijas vara un Latvijas cilvēks: izmaiņas sabiedrības psiholoģiskajā noskaņojumā, 1940–1941 // LVKR 10, 88.–140. lpp.
- ¹⁰⁴ *Strods, H.* Latvijas lauksaimniecības vēsture: no visnenākajiem laikiem līdz XX gs. 90. gadiem. – Rīga, 1992 (5. nodaļa); *Krūmiņš, G.* Ekonomiskā politika un ekonomiskā realitāte Latvijā pēc padomju okupācijas 1940. gadā // LV, 2004, 2. nr., 33.–41. lpp.; *Krūmiņš, G.* Pirmie soļi Latvijas lauksaimniecības kolektivizācijas virzienā 1940. gadā // LVIŽ, 2010, 2. nr., 83.–105. lpp.
- ¹⁰⁵ *Niedre, O.* Dzīves līmeņa kritums Latvijā 1940. gada otrajā pusē // LV, 1992, 1. nr., 25.–28. lpp.
- ¹⁰⁶ *Zīle, Ļ.* Rusifikācija Latvijā 1940.–1941. gadā // Turpat, 3. nr., 43.–62. lpp.
- ¹⁰⁷ *Stradiņš, J.* Totalitāro okupācijas režīmu represijas pret Latvijas zinātni un akadēmiskajām aprindām, 1940–1945 // LVKR 13, 130.–164. lpp.; *Zelmenis, G.* Kultūras pārraudzība un cenzūra Latvijā padomju okupācijas apstākļos 1940.–1941. gadā // LVKR 21, 15.–44. lpp.; *Strods, H.* PSRS politiskā cenzūra Latvijā, 1940–1990, 1. daļa. – Rīga, 2010.
- ¹⁰⁸ Tādu pētījumu nav daudz. Piemēram, sk.: *Ērglis, Dz., Šneidere, I., Viksne, R., Žvinklis, A.* Padomju represijas Latvijā 1940. gada jūnijā–augustā: struktūranalīze // LVKR 13, 99.–129. lpp.
- ¹⁰⁹ *Šneidere, I.* Represijas pret Latvijas Republikas valsts darbiniekiem 1940.–1941. gadā // Komunistiskā totalitārisma un genocīda prakse Latvijā: Zinātniskās konferences materiāli. – Rīga, 1992; *Bambals, A.* Staļinisma genocīds pret Latvijas armijas karavīriem Baigajā gadā // Komunistiskā totalitārisma ..., 74.–86. lpp.; *Bambals, A.* 1940./1941. gadā represēto latviešu virsnieku piemiņai: Virsnieku Golgatas ceļš un liktenis Gulaga noietnēs, 1941–1959 // Latvijas Okupācijas muzeja gadagrāmata, 1999 ..., 92.–157. lpp.; *Lerhis, A.* Padomju režīma represijas pret neatkarīgās Latvijas diplomātiem // LVKR 3, 71.–119. lpp.; *Jēkabsons, Ē., Bambals, A.* Latvijas armijas iznīcināšana un represijas pret tās karavīriem 1940.–1941. gadā // LVKR 3, 120.–170. lpp.; *Žvinklis, A.* Padomju varas represijas pret Latvijas Republikas parlamentāriešiem 1940.–1941. gadā // LVKR 6, 201.–223. lpp.; u.c.
- ¹¹⁰ Padomju represijas pret Latvijas poļiem, lietuviešiem un baltkrieviem 1940.–1941. gadā // LVKR 3, 51.–70. lpp.; *Šneidere, I.* Padomju represijas pret Latvijas krieviem 1940. gada vasarā // LVIŽ, 2005, 1. nr., 109.–131. lpp.
- ¹¹¹ *Riekstiņš, J.* 1941. gada 14. jūnija deportācija Latvijā // LVKR 6, 21.–34. lpp.; *Lepse, A.* 1941. gada 14. jūnija deportācijas starptautiski tiesiskie aspekti // Turpat, 89.–102. lpp.; u.c.

- ¹¹² Šneidere, I. Arestēti 1941. gada 14. jūnijā: Ludzas apriņķa iedzīvotāju liktenis Vjatlagā // LVIŽ, 2001, 2. nr., 117.–134. lpp.; Lasmanis, U. 1941. gada represijas Jēkabpils apriņķī // LVKR 6, 261.–268. lpp.; Ērglis, Dz. 1941. gada 14. jūnijs Ventspils apriņķa Dundagas pagastā // Turpat, 269.–330. lpp.
- ¹¹³ Zvidriņš, P., Vitoliņš, E. 1941. gada 14. jūnija deportācijas tiešās un netiešās demogrāfiskās sekas // Turpat, 359.–365. lpp.; Šķiņķis, P. Deportācijas ietekme uz Latvijas lauku sabiedrības attīstību // Turpat, 343.–358. lpp.
- ¹¹⁴ Zālīte, I., Eglīte, S. 1941. gada 14. jūnija deportācijas struktūranalīze // LVKR 6, 40.–50. lpp.; Zālīte, I., Dimante, S. Četrdesmito gadu deportācijas. Struktūranalīze // LV, 1998, 2. nr., 73.–82. lpp.
- ¹¹⁵ Piemēram, sk.: Feldmanis, I. Otrais pasaules karš: uztveres versijas un vērtējumi // LV, 2005, 3. nr., 86.–95. lpp.; Feldmanis, I. Nacistu okupācijas politika Latvijā, Lietuvā un Igaunijā, 1941–1945: Saīdzinošs raksturojums // LVKR 16, 93.–105. lpp.; Feldmanis, I. Vācijas okupācijas politika Baltijā, 1941–1945: vispārējās tendences un specifiskās iezīmes // LV, 2006, 2. nr., 79.–88. lpp.; Feldmanis, I. Vācu okupācijas politika Baltijā, 1941–1945: vispārējās tendences un specifiskās iezīmes // LVKR 19, 121.–133. lpp.; Feldmanis, I. Nacistu okupācijas politika Baltijā, 1941–1945: koncepcija un izpausmes // LVKR 21, 47.–60. lpp.; Feldmanis, I. Okupācija, kolaborācija un pretošanās kustība Latvijā..
- ¹¹⁶ Feldmanis, I. Latvija Otrajā pasaules karā: uztveres versijas un izpētes problēmas ..., 420. lpp.
- ¹¹⁷ Turpat.
- ¹¹⁸ Strods, H. Zem melnbrūna zobena ..., 46., 47. lpp.; Kangeris, K. Nacionālsociālistiskās Vācijas plāni Baltijā un to izpausmes Latvijas ģenerālapgabalā. Kultūrpolitika // Bibliotēka, grāmatniecība, ideoloģija Otrā pasaules kara laikā, 1939–1945: Materiālu krājums. – Rīga, 1999, 24.–44. lpp.; Kangeris, K. Nacionālsociālistiskās Vācijas plānotā represīvā politika pret latviešu inteliģenci 1941. un 1942. gadā // LVKR 3, 240.–266. lpp.; Kangeris, K. Hitleriešu plāni Baltijas tautu evakuēšanai 1944. gadā // Vācija un Baltija: Rakstu krājums. – Rīga, 1990, 129.–139. lpp.; Strods, H. Vācijas projekti Igaunijas un Latvijas autonomijai 1942.–1944. gadā // LVIŽ, 1992, 1. nr., 102.–118. lpp.; u.c.
- ¹¹⁹ Pavlovičs, J. Okupācijas varu maiņa Valmieras apriņķī 1941. gada vasarā // LVKR 8, 299.–323. lpp.; Pavlovičs, J. Okupācijas varu maiņa Ziemeļkurzemē 1941. gada vasarā // LVKR 10, 143.–168. lpp.; Pavlovičs, J. Okupācijas varu maiņa Latgalē 1941. gada vasarā // LVKR 13, 210.–256. lpp.; Pavlovičs, J. Okupācijas varu maiņa Rīgā 1941. gada vasarā // LVKR 16, 205.–234. lpp.; Pavlovičs, J. Nacistiskās Vācijas okupācijas karaspēks Latvijā – ienākšanas hronoloģijas precizēšana // LVIŽ, 2004, 3. nr., 94.–113. lpp.; Pavlovičs, J. Leģendas par 1941. gada vasaras varas maiņas perioda notikumiem Latvijā. Izcelsmes apstākļu analīze // Turpat, 2007, 1. nr., 137.–154. lpp.
- ¹²⁰ Feldmanis, I. "Vācu laiks" Latvijā ..., 100. lpp.; Latvija Otrajā pasaules karā ..., 252.–254. lpp.
- ¹²¹ Everts, E. Latviešu Zemes pašpārvaldes izveidošanās un darbības sākums vācu nacistu okupētajā Latvijā, 1941. g. jūlijs – 1942. g. septembris // LVIŽ, 2001, 2. nr., 135.–155. lpp.; Everts, E. Okupācijas iestādes par Zemes pašpārvaldes uzdevumiem un funkcijām, 1941. g. jūlijs – 1944. g. septembris // Turpat, 2003, 4. nr., 120.–140. lpp.; Pavlovičs, J. Latvijas apriņķu administrācija vācu okupācijas civilpārvaldes ieviešanas laikā // LVKR 24, 47.–61. lpp.; Pavlovičs, J. Latviešu apriņķu vietējo pašvaldību atjaunošana nacistu okupētajā Latvijā: 1941. gada jūnijs–jūlijs // LVIŽ, 2007, 91.–108. lpp.; Pavlovičs, J. Vidzemes latviešu komandantūru sistēma vācu militārvaldes darbības perioda sākumposmā // Turpat, 2009, 2. nr., 80.–94. lpp.
- ¹²² Everts, E. Vācu okupācijas varas ekonomiskā politika Latvijā Otrā pasaules kara laikā // LVKR 11, 100.–107. lpp.; Everts, E. Transporta funkcionēšanas problēmas Latvijā nacistiskās Vācijas okupācijas

- laikā // *LVIŽ*, 2008, 2. nr., 106.–130. lpp.; *Evarts, E.* Reprivatizācija nacistiskās Vācijas okupācijas laikā // *LVKR* 13, 287.–305. lpp.; *Kangeris, K.* Latvijas valststiesiskie, pilsonības un materiālo vērtību jautājumi vācu okupācijas laikā, 1941–1945 // *LVKR* 25, 137.–172. lpp.
- ¹²³ *Kalnačs, J.* Tēlotājas mākslas dzīve nacistiskās Vācijas okupētajā Latvijā, 1941–1945. – Rīga, 2005; *Pavlovičs, J.* Latvijas skolas 1941.–1944. gadā: nacistiskā okupācijas režīma varas iestāžu administratīvie un saimnieciskie pasākumi // *LVIŽ*, 2004, 1. nr., 96.–116. lpp.
- ¹²⁴ *Neiburgs, U.* Rietumu sabiedroto tēls Latvijā nacistiskās Vācijas okupācijas laikā: oficiālā propaganda un sabiedrības noskaņojums, 1941–1945 // *LVKR* 10, 169.–215. lpp.; *Oļehnovičs, D.* Karikatūra kā “kara ierocis” ...; u.c.
- ¹²⁵ Piemēram, sk.: *Siliņš, L.* Latvieši Štuthofas koncentrācijas nometnē, 1942–1945. – Rīga, 2003; *Strods, H.* Pirmā boļševiku okupācijas gada darbinieku un padomju varas atbalstītāju liktenis 1941.–1945. gadā. Pētījuma pieteikums // *LVKR* 11, 72.–82. lpp.; *Strods, H.* Salaspils koncentrācijas nometne, 1941–1944 // Latvijas Okupācijas muzeja gadagrāmata, 2000 ..., 87.–155. lpp. *Urtāns, A.* Represijas Latvijas teritorijā nacistu okupācijas laikā: Civiliedzīvotāju slepkavošana Latvijas provincē, 1941–1942. Bauskas pilsēta un apriņķis // *LV*, 2000, 3. nr., 39.–48. lpp.; 2001, 2. nr., 41.–47. lpp.; 3. nr., 66.–73. lpp.; 2002, 1. nr., 33.–36. lpp.; *Kangeris, K., Neiburgs, U., Vīksne, R.* Salaspils nometne nacionālsociālistiskās Vācijas administrācijas plānos un soda nometņu tipoloģija, 1941–1942 // *LVKR* 21, 216.–250. lpp.; u.c.
- ¹²⁶ *Zellis, K., Neiburgs, U.* Vācu okupācijas laikā represētie Latvijas iedzīvotāji, 1941–1945: datu bāzes apraksts // *LVKR* 3, 227.–239. lpp.
- ¹²⁷ Tas ir, piemēram, jautājums par upuru precīzu skaitu Salaspils koncentrācijas nometnē. Sal.: *Strods, H.* Latvijas Okupācijas muzeja Pētniecības programmas galvenie virzieni, 1998–2001 // Latvijas Okupācijas muzeja gadagrāmata, 2001 ..., 243. lpp. un *Ezergailis, A.* Holokausts vācu okupētajā Latvijā ..., 419., 420. lpp.
- ¹²⁸ *Neiburgs, U., Ērglis, Dz.* Nacionālā un padomju pretošanās kustība: kopīgais un atšķirīgais, 1941–1945 // *LVKR* 3, 267.–329. lpp.; *Jēkabsons, Ē.* Poļu nacionālā pretošanās kustība Latvijā vācu okupācijas laikā, 1941–1944 // *LVKR* 10, 240.–276. lpp.; *Neiburgs, U.* Pretošanās kustība nacionālsociālistiskās Vācijas okupētajā Latvijā, 1941–1945: mazpētīti aspekti un to izpratne mūsdienās // *LVKR* 24, 98.–136. lpp.; *Ērglis, Dz.* Latvijas Centrālās padomes vēstures nezināmās lappuses ...; un daudzi citi.
- ¹²⁹ *Kangeris, K.* The Former Soviet Union, Fascism and the Baltic Question: The Question of Collaboration and War Criminals in the Baltic Countries // *Modern Europe after Fascism, 1943–1980's.* – New York, 1998, pp. 713–769; *Ezergailis, A.* Collaboration in German Occupied Latvia: Offered and Rejected // *LVKR* 11, 119.–140. lpp.; *Ezergailis, A.* Kolaborācija vācu okupētajā Latvijā: Piedāvātā un atraidītā // *LV*, 2004, 2. nr., 42.–53. lpp.; *Dreimane, I.* Sieviešu sadarbība ar nacistu represīvajām struktūrām Latvijā 1941.–1944. gadā // *LVKR* 16, 319.–368. lpp.; u.c.
- ¹³⁰ *Feldmanis, I.* Okupācija, kolaborācija un pretošanās kustība Latvijā ..., 174. lpp. Sk. arī: *Feldmanis, I.* “Vācu laiks” Latvijā ..., 101. lpp.; Latvija Otrajā pasaules karā ..., 39. lpp.
- ¹³¹ Sk. sīkāk: *Ezergailis, A.* Kolaborācija vācu okupētajā Latvijā ..., 43. lpp.; *Feldmanis, I.* Okupācija, kolaborācija un pretošanās kustība Latvijā ..., 172., 173. lpp.
- ¹³² *Feldmanis, I.* Latviešu un citu nevācu tautību ieroču SS vienības Otrajā pasaules karā: Kopīgais un atšķirīgais // *LV*, 2003, 1. nr., 103.–111. lpp.; *Feldmanis, I.* Latviešu un citu nevācu tautu ieroču SS vienības Otrajā pasaules karā: kopīgais un atšķirīgais // *LVKR* 7, 165.–178. lpp.; *Feldmanis, I.*

- Latviešu un citu nevācu tautu ieroču SS vienības Otrajā pasaules karā: formēšana, ideoloģija un cīņas mērķi // LVKR 10, 334.–351. lpp.; *Feldmanis, I.* Waffen-SS Units of Latvians and Other Non-Germanic Peoples in World War II: Methods of Formation, Ideology and Goals // LVKR 14, 122.–131. lpp. Sk. arī: *Jansons, R.* Latviešu leģionāru pretošanās kustības dalībnieku programmatiskie mērķi // LV, 2001, 4. nr., 103.–107. lpp.; *Kangeris, K.* Latviešu leģions – vācu okupācijas varas politikas diktāts vai latviešu “cerību” piepildījums // LVKR 24, 62.–97. lpp.
- ¹³³ Piemēram, sk.: *Silgailis, A.* Latviešu leģions: dibināšana, formēšana un kaujas Otrajā pasaules karā. – Rīga, 2006; *Lācis, V.* Latviešu leģions patiesības gaismā. – Rīga, 2006.
- ¹³⁴ *Kalme, G.* Latviešu leģiona garīgi ētiskā nozīme Latvijas vēsturē: padomju–vācu–padomju okupācijas kontekstā // LV, 2000, 4. nr., 70.–75. lpp.; *Kalme, G.* Latviešu pašpārvalde un Latviešu leģiona izveide: konteksts un norises, strupceļš un traģika // LV, 2001, 1. nr., 98.–102. lpp.; 2. nr., 110.–115. lpp.; *Kalme, G.* Mobilizācija Latviešu leģionā // LV, 2002, 1. nr., 84.–100. lpp.; u.c.
- ¹³⁵ Piemēram, sk.: *Kažociņš, I.* Latviešu karavīri zem svešiem zobeniem, 1940–1945. – Rīga, 1999; *Neiburgs, U.* Latviešu karavīri Vācijas un PSRS armijās: galvenās problēmas // LVKR 1, 197.–207. lpp.; *Žvinklis, A.* Latvijas iedzīvotāji Sarkanajā armijā, 1940. gada septembris – 1944. gada jūnijs // LVIŽ, 2005, 4. nr., 77.–105. lpp.
- ¹³⁶ Piemēram, sk.: *Saleniece, I.* Vērmahta karavīri ..; *Everts, E.* Latvijas iedzīvotāju politiskais noskaņojums vācu okupantu skatījumā, 1941.–1944. gads // LVIŽ, 2003, 2. nr., 76.–98. lpp.
- ¹³⁷ *Strods, H.* PSRS kaujinieki Latvijā, I daļa.. Sal. ar: *Swain, G.* Latvia's Red Partisans Reconsidered // Humanitāro Zinātņu Vēstnesis, 2003, 4. nr., 81.–94. lpp.
- ¹³⁸ *Pelkaus, E.* Latvijas neatkarīgā valstiskuma ideja bēgļu nometņu laikā 1944.–1949. gadā // LVKR 9, 403.–413. lpp.; *Kangeris, K.* Zviedrijas un PSRS attiecības un latvieši Zviedrijā 1941.–1959. gadā // Turpat, 427.–439. lpp.
- ¹³⁹ *Kangeris, K.* Hitleriešu plāni Baltijas tautu evakuēšanai 1944. gadā ..
- ¹⁴⁰ Sk. sīkāk: *Everts, E., Pavlovičs, J.* Nacistiskās Vācijas okupētā Ostlandes apgabala ikdienas dzīves komparatīvā historiogrāfija // LVIŽ, 2010, 2. nr., 106.–136. lpp.
- ¹⁴¹ Līdz ar minētajām institūcijām, kas veido mūsdienu Latvijas historiogrāfijas infrastruktūru, minamas arī citas organizācijas – muzejs un dokumentācijas centrs “Ebreji Latvijā”, M. Dubina fonds “Šamir”, LU Jūdaikas centrs u.c.
- ¹⁴² Sīkāk sk.: *Stranga, A.* Latvijas Valsts prezidentes Vēsturnieku komisijas ieguldījums holokausta problēmu izpētē ..; *Ivanovs, A.* Historiografie des Holocaust in Lettland ..
- ¹⁴³ *Ezergailis, A.* The Holocaust in Latvia ..; *Ezergailis, A.* Holokausts vācu okupētajā Latvijā ..; LVKR 4; *Волкович, Б. и др.* Холокост в Латгалии. – Даугавпилс, [2003]. Sk. arī: *Мелер М.* Места нашей памяти: еврейские общины Латвии, уничтоженные в Холокосте. – Рига, 2010.
- ¹⁴⁴ Piemēram, sk.: *Österreichische Juden in Lettland: Flucht–Asyl–Internierung* / Karner, S., Lesiak, Ph., Strods, H., Hg. – Innsbruck; Wien; Bozen, 2010.
- ¹⁴⁵ Sk., piemēram, starptautisko zinātnisko konferenču “Ebreji mainīgajā pasaulē” (“Евреи в меняющемся мире”) materiālu krājumus.
- ¹⁴⁶ LVKR 2, 8, 12, 18, 23, 25.
- ¹⁴⁷ *Ezergailis, A.* Holokausts vācu okupētajā Latvijā .., 44. lpp.
- ¹⁴⁸ Latvijas Republikas Valsts prezidentes Vairas Vīķes-Freibergas uzruna semināra dalībniekiem // LVKR 8, 11., 12. lpp.
- ¹⁴⁹ Sk.: *Stranga, A.* Ebreji un diktatūras Baltijā ..

- ¹⁵⁰ Okupācijas varu maiņas process izpētīts fragmentāri. Piemēram, sk.: *Strods, H.* Padomju Savienības otrreizējā Latvijas okupācija, 1944–1945 // LVKR 1, 278.–287. lpp.
- ¹⁵¹ *Jansons, R., Zālīte, I.* LPSR valsts drošības dienesta izveidošana un tā galvenie represīvie uzdevumi 1944.–1956. gadā // LVKR 3, 373.–476. lpp.; *Bergmanis, A.* LPSR valsts drošības dienesta attīstība un loma genocīda īstenošanā Latvijā, 1944–1953 // Turpat, 477.–538. lpp.; *Jansons, R.* Latvijas PSR Valsts drošības tautas komisariāts, 1944–1945 // LVKR 19, 251.–276. lpp.; *Bambals, A.* Latvijas PSR Valsts drošības ministrijas iznīcinātāju bataljoni, 1944–1956 // Turpat, 277.–322. lpp.; *Jansons, R.* Padomju represijas okupētajā Latvijā 1944.–1945. gadā // LVKR 25, 665.–671. lpp. Sk. arī: *Ērglis, Dz.* Padomju represīvo orgānu arestētie ģenerāļa Kureļa grupas dalībnieki // LVKR 3, 330.–370. lpp.; *Ērglis, Dz.* Latvijas Centrālās padomes darbības atjaunošanas mēģinājumi un tās dalībnieku aresti Latvijā pēc organizācijas sagrāves 1945. gadā // LVKR 9, 414.–426. lpp.
- ¹⁵² *Jansons, R.* Latvijas Komunistiskās (boļševiku) partijas ietekme uz Latvijas PSR leklīetu tautas komisariāta darbību, 1944–1945 // LVKR 16, 395.–414. lpp.; *Bleiere, D.* Latvijas Komunistiskās partijas organizācijas skaitliskais, nacionālais un sociālais sastāvs 1944.–1949. gadā // LVKR 21, 356.–373. lpp.
- ¹⁵³ Piemēram, sk.: *Strods, H.* Latvijas nacionālo partizānu karš .. 1996, 386.–407. lpp.; *Turčinskis, Z.* Latvijas Nacionālo partizānu apvienības izveidošanās un darbība Stampaku periodā, 1944. gada oktobris – 1945. gada marts // LVKR 10, 433.–483. lpp.; *Ērglis, Dz.* Latvijas Centrālās padomes darbība Latvijā pēc nacistiskās Vācijas kapitulācijas // LVĪŽ, 2000, 2. nr., 93.–118. lpp.; *Ērglis, Dz.* Latvijas Centrālās padomes vēstures nezināmās lappuses ..., 93.–134. lpp.; *Bleiere, D.* Zemniecības pretošanās padomju režīma politikai Latvijā, 1945–1953 // LVKR 10, 509.–553. lpp.; *Šaicāne, I.* Viļakas jauniešu nevardarbīgās pretošanās organizācija 1945. gadā // LVKR 21, 475.–501. lpp.; u.c.

Latvia in the Second World War: The Course of Investigation in Modern Latvian Historiography, Results, Prospects

Aleksandrs Ivanovs

Summary

The paper presents an in-depth survey of historiographic material that reflects the course of investigation of the crucial period in the history of Latvia (1939–1945) that embraces such vital issues, historical facts, and developments as annexation of Latvia and its incorporation into the Soviet Union in 1940, repressions against Latvians during the first year of the Soviet rule, policies of Nazi Germany occupation authorities in Latvia, Holocaust, national resistance movement and collaboration, Soviet reoccupation, etc.

Historiographic material – monographs, articles, conference papers, collections of historical sources, etc., which is in the focus of author's attention, represents the mainstream in the present-day academic research of the history of Latvia, namely modern Latvian historiography that came into existence with the restoration of independence of Latvia in

1991. In order to make an in-depth analysis of this extensive historiographic material and to reveal specific features of the modern Latvian historiography of the history of Latvia in 1939–1945, the following aspects are examined: the essence and conceptual foundations of historical studies conducted in Latvia since 1991, the role of research institutions – first and foremost, that of the Commission of Historians of Latvia – in investigation of the modern history of Latvia, interpretation and the mode of representation of historical facts in historical discourse, etc.

The historiographic survey shows that many important aspects of the history of Latvia in 1939–1945 (Holocaust in Latvia, annexation of Latvia and incorporation into the Soviet Union in 1940, mass deportation in 1941, Latvia under the rule of Nazi Germany, etc.) have been studied fairly intensively in modern Latvian historiography. The lesser progress has been made in the field of investigation of such problems and aspects as the first year of the Soviet rule in Latvia (1940–1941) and the first attempts of Sovietization in Latvia, the change of powers in Latvia in 1941 and in 1944/45, collaboration and national resistance movement in Latvia during the Second World War, Latvians' sentiments and attitudes towards alien powers, and the initial phase of the resumed Sovietization of Latvia after the Second World War.

Kārlis Kangeris

Latvijas okupācija: starptautiski tiesiskie aspekti*

I

Kad Latvijas Padomju Sociālistiskās Republikas Augstākā Padome 1990. gada 4. maijā pieņēma deklarāciju “Par Latvijas Republikas neatkarības atjaunošanu” un 1991. gada 21. augustā konstitucionālo likumu “Par Latvijas Republikas valstisko statusu”,¹ likumdevēja – Latvijas PSR Augstākā Padome – vadījās no atzinuma, ka ar šiem abiem tiesiskiem aktiem ir ievēroti valsts nepārtrauktības doktrīnas principi ar visām no tā izrietošām sekām – pilsonības turpināšanās, īpašuma tiesību atjaunošana, līgumsaistību turpināšanās, diplomātisko attiecību atjaunošana u.c.² Tas nozīmēja, ka Latvija arī pēc 1940. gada jūnija (padomju okupācija) un augusta (aneksija, respektīvi, iekļaušana PSRS sastāvā) bija *de iure* pastāvējusi kā starptautisko tiesību subjekts un tagad, 1990.–1991. gadā, tai atkal bija leģitīma valdība un valsts bija atguvusi rīcības spēju. Tām valdībām, kas nebija atzinušas Latvijas aneksiju *de iure*, ar atjaunoto Latvijas valsti vajadzēja tikai atsākt 1940. gadā pārtrauktās diplomātiskās attiecības, jo nebija vajadzības no jauna izteikt atjaunotās Latvijas valsts atzīšanu.³ Latvijas valsts atjaunošana balstījās uz valsts tālākpastāvēšanas principu, ka tā arī padomju okupācijas laikā turpināja pastāvēt kā starptautisko tiesību subjekts. 1990.–1991. gadā nebija jādibina jauna valsts, bija tikai jāatjauno agrāk pastāvējusī.

Ka Latvija arī pēc okupācijas un aneksijas 1940. gada jūnijā, respektīvi, augustā, turpināja pastāvēt kā starptautisko tiesību subjekts, nozīmēja, ka okupācija un aneksija ir bijusi varmācīga un prettiesiska, ka Padomju Savienība lietojusi draudus un pārkāpusi gan daudzpusējos Tautas Savienības ietvaros noslēgtos starptautiskos drošības līgumus, gan divpusējos Latvijas–PSRS līgumus. Tāpēc arī Sarkanās armijas ienākšana Latvijā 1940. gadā bija kvalificējama kā agresija.⁴

* Šī raksta pamatā ir autora papildināts referāts, kas nolasīts Rīgā 2010. gada 16. jūnijā Latvijas Okupācijas muzeja apaļā galda diskusijās “Latvijas okupācija, 1940. gads. Vēstures problēmas un mūsdienas”.

ASV valdība pirmā jau 1940. gada 23. jūlijā deklarēja, ka tā Latvijā (Baltijā) neatzīs tās pārvērtības, kas notikušas ar draudiem un varu, kam vēlāk – gan kara, gan pēckara gados – sekoja citas valstis, neatzīstot Baltijas valstu aneksiju un inkorporāciju *de iure*. Tā visu pēckara laiku jeb aukstā kara periodu “Baltijas jautājums” pastāvēja kā juridiska principa jautājums,⁵ kam dažkārt netrūka politiskās dimensijas.

Padomju Savienība uzskatīja vai vismaz uz āru deklarēja, ka ne jau Sarkanā armija gāza Kārļa Ulmaņa režīmu, bet to darīja “komunistiskās partijas izveidotā antifašistiskā pagrīdes fronte, apvienojot ap sevi plašas darbaļaužu masas”. Izveidot padomju varu Latvijā un deklarēt Latvijas Padomju Sociālistiskās Republikas nodibināšanu bija Latvijas tautas suverēnās tiesības.⁶ “Baltijas jautājuma” cilāšana kalpojot tikai imperiālistiskajām varām, lai saasinātu starptautisko situāciju.

Latvijas Republikas diplomātiem Rietumos – Vašingtonā un Londonā, kā arī latviešu trimdai, kas Rietumvalstīs izveidojās pēc Otrā pasaules kara, bija svarīgi, ka Rietumvalstīs visu laiku spēkā uztur Latvijas aneksijas/inkorporācijas *de iure* neatzīšanas politiku. Padomju puse savās attiecībās ar Rietumvalstīm mēģināja panākt, lai tās atteiktos no savas nostājas aneksijas neatzīšanas jautājumā, bet savukārt trimdas organizācijas visu laiku centās iedarboties uz Rietumu valdībām, lai tās nepadodas Padomju Savienības vilinājumiem un stingri aizstāv Latvijas (Baltijas valstu) aneksijas *de iure* neatzīšanas politiku. Ka baltiešu trimdas grupas varēja iespaidot atsevišķu Rietumvalstu politiku, labi parāda Austrālijas piemērs, kas 1974. gadā atzina Baltijas valstu aneksiju *de iure*. Pēc plašiem baltiešu protestiem Austrālijas valdība 1975. gadā šo atzīšanu atsauca.⁷

Kad 1990.–1991. gadā atjaunoja Latvijas Republikas suverenitāti, bija skaidrs, ka tas ir noticis uz pēctecības principa un ka starp 1940. un 1990.–1991. gadu *de facto* valsts darbība okupācijas un aneksijas rezultātā, kas savukārt bija varmācīga un prettiesiska, nav bijusi iespējama, respektīvi, bijusi pārtraukta. Tā līdz ar atjaunotās Latvijas suverenitātes atzīšanu “Baltijas jautājums” visumā nozuda no starptautiskās politikas dienas kārtības. Vienīgi tas ir savā veidā saglabājies PSRS mantinieci jeb pēcteci Krievijas Federācijā, kas netaisās atzīt staļinisma noziegumus un tāpēc Baltijas valstu inkorporāciju Padomju Savienības sastāvā atzīst par tiesisku, kā arī atjaunotajā Latvijas Republikā, kur vadošās “krievvalodīgo” partijas “Saskaņas centrs” un “Par cilvēktiesībām vienotā Latvijā” (PCTVL) neatzīst Latvijas okupācijas faktu. Saprotams, ka tāpēc “Baltijas jautājums” var būt un arī ir Latvijas Republikas un Krievijas Federācijas starpvalstu attiecību jautājums.

Sevišķi “Baltijas jautājums” aktualizējās uz ārkārtas Saeimas vēlēšanām Latvijā 2011. gada 17. septembrī, kad konkurējošās partijas no “Saskaņas centra” prasīja Latvijas okupācijas fakta atzīšanu. Savukārt “Saskaņas centrs” ierosinājis trīs gadu “moratoriju” par Latvijas vēsturi, lai nebūtu jārunā par tādiem jēdzieniem kā “okupācija”, “aneksija” vai “inkorporācija”.⁸ Tā kā atjaunotā Latvija balstās uz nepārtrauktas tiesiskās

pēctecības principa un Latvijas Saeima 1996. gada 22. augustā ir pieņēmusi "Deklarāciju par Latvijas okupāciju", tad grūti saprast, kāpēc kāda Latvijas partija apzināti ignorē savas valsts tiesiskos pamatus un Saeimas lēmumus. Izskaidrojums vienīgi būtu meklējams faktā, ka partija Latvijas teritorijā mēģina veicināt un popularizēt Krievijas Federācijas vēstures doktrīnu, ka okupācija nav bijusi un Sarkanā armija Latvijā ieradusies kā atbrīvotāja no fašisma jūga.⁹

Tā kā "Baltijas jautājums" Latvijā nav zaudējis savu aktualitāti, šajā rakstā sniegsim īsu ieskatu starptautiski tiesiskajos aspektos, kas saistīti ar Latvijas okupāciju un inkorporāciju, kā tie attīstījušies kopš 1940. gada un kā to mūsdienās redz jaunākajā tieslietu literatūrā, sevišķu uzmanību pievēršot Latvijas jaunākajiem tieslietu aktiem.

II

1990. gadā – gadu pirms Latvijas Republikas pilnīgas neatkarības atjaunošanas – Rietumvācijas starptautisko tiesību speciālists un labs Baltijas jautājumu pārzinātājs Boriss Meisners (*Meissner*) rakstīja: "[...] izskatot Baltijas gadījumu no moderno starptautisko tiesību pozīcijām, jānonāk pie atzinuma, ka Baltijas valstu iekļaušana Padomju Savienības sastāvā sakarā ar aneksijas aizliegumu ir uzskatāma par spēkā neesošu. Tāpēc Baltijas valstis būtu jāuzskata par teritorijām, kuras vēl vienmēr savā varā tur Padomju Savienība.

Baltijas valstu valdošajiem režīmiem gan tiesiskā ziņā, gan arī skatoties no morālā viedokļa trūkst tai nepieciešamās leģitimitātes. Arī iespēja teritoriju iegūt noilguma ceļā¹⁰ atkrīt, jo tā nedrīkst notikt pretrunā ar tautu pašnoteikšanās tiesībām. Vismaz šādu nostāju visu laiku arī ir paudušas padomju starptautisko tiesību mācību grāmatas un valsts vara.

Tomēr patiesībā bieži viss izskatās savādāk nekā teorijā. Starptautiskās tiesības ir, kā zināms, nepilnīgas tiesības, jo tām nav centrālas varas, kas būtu spējīga likvidēt kādu pastāvošu nelikumību. Visumā tās ir suverēnas valstis kā starptautisko tiesību līdzveidotājas, kas izskaidro, interpretē konkrēta gadījuma pastāvošo tiesisko stāvokli, vai tas ir saskaņā vai pretrunā ar pastāvošajām starptautiskajām tiesībām.

Tām valstīm, kas nebija atzinušas Baltijas valstu aneksiju *de iure*, nozīmēja, ka Igaunija, Latvija un Lietuva vēl vienmēr turpina pastāvēt kā starptautisko tiesību subjekti. Kaut viņas zaudējušas savu neatkarību, tomēr tām paliek zināmas suverenitātes tiesības [...].¹¹

Šajā citātā skaidri ir izteikta starptautisko tiesību problemātika, ka tās ir suverēnas valstis, kas veido un interpretē pastāvošo tiesisko stāvokli, un ka neeksistē centrālas varas, kas kādai valstij var likt pieņemt kādu starptautisko tiesību uzskatu. Tā ir izskaidrojama gan "Baltijas problēmas" rašanās un pastāvēšana, gan arī Krievijas Federācijas pašreizējā nostāja neatzīt Baltijas valstu iekļaušanu Padomju Savienības sastāvā par varmācīgu un prettiesisku aktu.

Kad Sarkanā armija 1940. gada 17. jūnijā pārņēma kontroli Latvijā, reizē ar to tas nozīmēja, ka Padomju Savienība attiecībā uz Latviju ir lauzusi daudzus savstarpējus līgumus, starptautiskas konvencijas, paktus, vienošanās, deklarācijas un PSRS svinīgo solījumu.

No Latvijas un PSRS bilaterālajiem līgumiem svarīgākie bija šie četri.

1. Miera līgums starp Latviju un Krieviju, kas parakstīts 1920. gada 11. augustā. Šajā miera līgumā Padomju Krievija uz "mūžīgiem laikiem" atteicās no visām suverēnām tiesībām, kas piederēja Krievijai attiecībā uz Latvijas tautu un zemi.

2. Latvijas un PSRS neuzbrukšanas līgums, kas noslēgts 1932. gada 5. februārī. Šī līguma 1. pantā abas puses apņēmas atturēties no jebkāda pret otru līgumslēdzēju pusi vērsta agresijas akta un jebkura vardarbības akta, kas būtu vērsts pret otras līgumslēdzējas puses teritoriālo integritāti un politiskās neatkarības neaizskaramību, vienalga, vai šāda agresija un šādi akti pastrādāti atsevišķi vai kopā ar citām valstīm, ar vai bez kara pieteikšanas. Savukārt 2. pantā dalībvalstis apņēmas nepedalīties nekādos militāros un politiskos līgumos, konvencijās vai vienošanās, kas vērstas pret otras puses neatkarību, teritoriālo integritāti vai politisko drošību. Pēc diviem gadiem, 1934. gada 4. aprīlī, neuzbrukšanas līguma termiņu pagarināja līdz 1945. gada 31. decembrim.

3. Sakarā ar parakstīto Latvijas un PSRS neuzbrukšanas līgumu abas līguma slēdzējas puses 1932. gada 18. jūnijā parakstīja papildu konvenciju par strīdu samierināšanas kārtību. Konvencijas 1. paragrāfā noteikts, ka visi strīdi, ko nevar nokārtot diplomātiskā ceļā neilgā laika sprīdī, turpmāk nododami strīdu samierināšanas komisijai.

4. Savstarpējās palīdzības pakts, saukts arī par bāzu līgumu, kas parakstīts Maskavā 1939. gada 5. oktobrī. Šī līguma noslēgšanu PSRS panāca ar varas draudiem. Septembra vidū Igaunijas pierobežā Sarkanā armija savilka 100 797 vīrus, 1133 lielgabalus, 1075 tankus, 142 bruņmašīnas un 6292 citus transportlīdzekļus, bet iebrukumu Latvijā pie tās robežas gaidīja 169 738 kareivji, 1225 lielgabali, 759 tanki, 87 bruņmašīnas un 7538 citi transportlīdzekļi.¹²

Jau 17. septembrī, dienā, kad Sarkanā armija iebruka Polijā, PSRS diplomāti iepretim ASV un Zviedrijas militārajiem atašeiem puda viedokli, ka no Baltijas valstīm sagaidot "labvēlīgu neitralitāti", pretējā gadījumā iespējams, ka būšot jādodas glābt krievu tautības piederīgie Latgalē un Pečoru apgabalā.¹³ Tātad Latvijai un Igaunijai sākotnēji bija paredzēts līdzīgs scenārijs, ar ko PSRS pamatoja savu iebrukumu Polijā. Toties poļu zemūdenes izmukšana no aizturēšanas Igaunijā 18. septembrī ļāva PSRS atteikties no šī sākotnējā pamatojuma, turpmāk priekšplānā izvirzot savas drošības argumentus. Latvijai, par ko Staļins nebija drošs, vai tā pretosies vai ne, vai pieņems priekšlikumus sarunām vai ne, 28. septembrī viņš izteica nepārprotamus draudus, ka padomju priekšlikumu noraidīšanas gadījumā "Sarkanā armija Latviju satriektu īsākajā laikā"¹⁴. Draudus Staļins atkārtoja sarunās ar Latvijas ārlietu ministru Vilhelmu Munteru Maskavā 2. oktobrī,

ka PSRS varētu "paņemt [Latvijas] teritoriju ar krievu mazākumtautību" un ka krievu priekšlikumu noraidīšanas gadījumā sāktos padomju agresija pret Latviju.¹⁵

Savstarpējās palīdzības pakts nepārprotami bija Latvijai uzspiests ar varas lietošanas draudiem. Varas draudu dēļ līgums būtu uzskatāms par spēkā neesošu, bet likumības apstrīdēšanai starptautiskās tiesības prasa ievērot noteiktu procedūru. Piedraudētajai pusei – Latvijai – būtu savas pretenzijas jānotificē (jāpaziņo) otrajai pusei – PSRS. Latvijas valdība 1939.–1940. gadā šīs savas tiesības nav lietojusi. Latvija pēc savas neatkarības atjaunošanas kopā ar Igauniju un Lietuvu Baltijas Padomē 1990. gadā deklarēja, ka tā atzīst visus ar PSRS līdz 1940. gada jūnijam noslēgtos līgumus, to starpā arī 1939. gada Savstarpējās palīdzības paktu.¹⁶

Ar Savstarpējā palīdzības pakta noslēgšanu Latvija zaudēja savu neitralitāti. Manuprāt, nekorekti ir apgalvot, ka ar pakta parakstīšanu Latvija faktiski būtu kļuvusi par "padomju protektorātu".¹⁷ Saprotams, ka Latvijas rīcības iespējas sašaurinājās, bet tās nepazuda un tās rīcību vēl nenoteica Padomju Savienība.

No starptautiskiem līgumiem, konvencijām un statūtiem svarīgākie bija šādi.

1. Tautu Savienības statūti, ko Latvija parakstīja 1921. gada 22. septembrī, bet PSRS – 1935. gadā. Par Tautu Savienības mērķiem tās statūtos bija pasludināts starptautiskais miers un drošība, bet strīdi atsevišķu Tautu Savienības locekļu starpā jākārto ar šķīrējtiesu, tiesu un Tautu Savienības Padomes izmeklēšanas palīdzību.

2. Parīzes pretkara pakts, kas pazīstams kā Keloga–Briāna pakts, parakstīts 1928. gada 27. augustā, kam Latvija un PSRS pievienojās 1929. gada 9. februārī, līdz ar to tas kļuva pazīstams kā "Maskavas protokols". Paktam pievienojās 48 valstis, arī Igaunija, Polija un Rumānija. Pakta 1. pantā valstis nosodīja kara lietošanu starptautisko pretrīcību atrisināšanai un atteicās no kara kā nacionālās politikas metodes. Nākamajā pantā noteikts, ka konflikti jāatrisina vienīgi mierīgā ceļā.

3. Londonas konvencija par agresijas un agresora definīciju, ko Latvija un PSRS parakstīja 1933. gada 3. jūlijā. Pēc šīs konvencijas agresors ir ikviena valsts, kas pirmā pieteic karu citai valstij, veic bruņotu iebrukumu svešā teritorijā ar kara pieteikšanu vai bez tās, jūras blokādi un atbalsta svešas valsts teritorijā iebrukušas bruņotas bandas. Nekādi politiski, ekonomiski un citi apsvērumi nevar kalpot par attaisnojumu agresijai.

Turklāt Latvijas okupācijas, respektīvi, okupācijas neatzīšanas jautājumu sakarā vēl jāpiemin divi starptautisko tiesību dokumenti.

1. Hāgas 1907. gada Sauszemes kara konvencija.

2. Tā sauktā Stimsona deklarācija (doktrīna),¹⁸ kuras iedzīvināšana saistīta ar Japānas un Ķīnas konfliktu Mandžūrijā, kad ASV 1932. gada 7. janvārī deklarēja, ka "tās neatzīs nevienu radītu faktu, līgumu vai vienošanos, kas panākta pretrunā ar Parīzes 1928. gada 27. augusta pakta noteikumiem". Šai Stimsona deklarācijai pievienojās Tautu Savienības kopsapulce, 1932. gada 11. martā pieņemot rezolūciju, kurā saskaņā ar Tautu

Savienības statūtu 10. punktu visām Tautu Savienības dalībvalstīm uzlika par pienākumu neatzīt nevienu līgumu vai vienošanos, kas panākta ar līdzekļiem, kas ir pretrunā ar Tautu Savienības statūtiem un Keloga–Briāna paktu. Šī Stimsona deklarācija ieguva konvencijas raksturu, kad 1933. gadā pieņēma Riodežaneiro konvenciju par agresijas noliegumu un strīdu izlemšanu. Šī konvencija aizliedza jebkādas teritoriālas pārmaiņas, kas nav panāktas miera ceļā, un pasludināja par spēkā neesošu jebkuru okupāciju vai teritorijas iegūšanu ar militāra spēka palīdzību. (Konvencijai uzreiz pievienojās 27 valstis, bet ne Latvija.)

Minētie dokumenti bija galvenie, uz kuriem balstījās Latvijas okupācijas un aneksijas prettiesiskā rakstura noteikšana gan Otrā pasaules kara laikā, gan arī pēc tam.

III

Argumentu, ka padomju okupācija nav skārusi Baltijas valstu suverenitāti, baltiešu aprindas sāka izplatīt jau vācu okupācijas sākumā. Rakstiskā veidā šī tēze pirmo reizi parādījās lietuviešu memorandā 1941. gada 5. augustā. Nekavējoties bija izstrādāts “juridiskais pamatojums vācu prettēzēm”, kas saucās “*Bemerkungen zu der litauischen Denkschrift vom 05.08.1941 über die Fortexistenz des litauischen Staates.*” Prettēžu autors bija slavenais starpkaru laika mazākumtautību tiesību eksperts un Vācu tautības grupu savienības pilnvarotais Eiropā baltvācietis no Igaunijas Dr. Verners Haselblats (*Hasselblatt*).¹⁹

V. Haselblats argumentēja, ka nav nekādu šaubu par to, ka no starptautisko tiesību viedokļa PSRS ir anektējusi Lietuvas valsti un Lietuva līdz ar to ir zaudējusi savu valstisko neatkarību, nemaz nerunājot par suverenitāti, kas valstiskumam ir tikai papildu elements. No starptautisko tiesību viedokļa aneksija ir spēkā tad, ja anektētajam ir noteikta griba ilgstoši valdīt, anektētajā apgabalā valsts vara ir pilnīgi pakļauta un tā vairs nav spējīga izrādīt jebkādu pretestību. Lietuvas gadījumā visi priekšnoteikumi, lai aneksiju uzskatītu par spēkā esošu (*Gültigkeit*), ir izpildīti. V. Haselblats argumentēja no imperiālas valsts pozīcijām, lai pamatotu iekarojumus, galīgi novārtā atstājot visus starptautisko tiesību aspektus. Viņa prettēzēm bija jāstiprina un jāpamato ekspansīvās Vācijas pozīcijas, bet ne jāmeklē skaidrojumi mazu valstu eksistencei.

Pirmo plašāko starptautisko tiesību analīzi par Latvijas aneksijas nelikumību ir devis Hamburgas universitātes tieslietu profesors Rūdolfs Launs (*Laun*) jau 1942. gada 30. jūnijā (*Gutachten über die Frage: sind die deutschen Gerichte an die nach russischem Recht im Sommer 1940 vollzogene Einverleibung Lettlands in die Union der Sozialistischen Sowjetrepubliken gebunden?*).²⁰

R. Launs savā garajā ekspertīzē norāda, ka sakarā ar pastāvošajām starptautisko tiesību normām (jo starptautiskā sabiedrība – valstu kopums, vairākums – neesot at-

zinusi inkorporāciju) Padomju Savienība nav juridiski ieguvusi Latvijas teritoriju, bet gan to ieguvusi kā teritoriju okupējoša vara, kas tur uztur kārtību, mieru un drošību. Turklāt Latvijas Saeimas 1940. gada 21. jūlija lēmums iestāties PSRS sastāvā ir nelikumīgs, jo nav ievērota Latvijas Satversme. Vācijas (Prīžu) tiesai ir jāiziet no tā viedokļa, ka Latvijas kā valsts *de iure* vēl joprojām pastāv un ka tās iedzīvotāji ir Latvijas, nevis Padomju Savienības pilsoņi. Tāpēc pēc starptautiskajām tiesībām līdz turpmākam vēl *de iure* pastāv Latvijas teritoriālā integritāte, pilsonība, Latvijas valsts un tās pilsoņu īpašumtiesības.

Profesoram R. Launam pienākas ļoti liels nopelns pirmajam iztirzāt tos starptautisko tiesību jautājumus, uz kā pamata varēja pierādīt aneksijas prettiesisko raksturu un Latvijas valsts tālākpastāvēšanu kā starptautisko tiesību subjektam.

Tā kā 1943. gada februāra sākumā vācieši bija noteikuši mobilizācijas kārtību un iesaucamos gadagājumus (1919.–1924. g.), uz ko Latvijas Zemes pašpārvaldei nebija nekāda iespaids, tad tā speciālā memorandā 1943. gada 13. februārī vēlējās izteikt savu viedokli, “lai ar to radītu iespējas mūsu tautu atklāti un brīvi uzaicināt upurpilnai cīņai pret PSRS, nepārkāpjot starptautiskās tiesības un Hāgas sauszemes kara vešanas konvencijas”.

Šī memoranda pilnais teksts nav atrasts starp vācu civilpārvaldes dokumentiem, kā arī šajos dokumentos nav ne mazāko norādījumu uz šāda dokumenta eksistenci. Ļoti iespējams, ka memoranda pilnais teksts vāciešiem nekad nav iesniegts. Toties vāciešiem 1943. gada 2. aprīlī iesniedza šī memoranda izvilikumus, lai “iespējami drīz panāktu vāciešu lēmumu par Latvijas ģenerālapgabala starptautisko tiesību statusu”. Memoranda pilnā teksta norakstus 1943. gadā nosūtīja uz Zviedriju un no turienes – tālāk uz citām zemēm.²¹

Latvijas Zemes pašpārvalde savā 13. februāra memoranda ievadā uzsvēra, ka priekšnoteikums mobilizācijai ir patstāvīgas Latvijas valsts pastāvēšana. Ar memorandā izteiktiem priekšlikumiem pašpārvalde vēlas mobilizācijas akcijai dot juridisku un tautas dziļākām vēlmēm atbilstošu tiesisku un faktisku bāzi.

Memoranda 2. nodaļā ir analizēta Hāgas Sauszemes kara vešanas konvencija. No konvencijas izriet, ka mobilizācijai ir sava veida piespiedu raksturs. Tomēr šie “spaidi” nav tas būtiskākais, bet gan tas, ka ar mobilizāciju kareivis tiek iesaistīts akcijā pret savu tēvzemi. No tā izriet jautājums, vai Padomju Savienība būtu uzskatāma par latviešu tautas tēvzemi vai ne. Skaidrs, ka PSRS Latvijas iedzīvotājus uzskata par PSRS pilsoņiem. No tā izriet, ka PSRS atzīst visus tos Latvijas pilsoņus, kuri piedalās karā pret to, par valsts nodevējiem ar visām no tā izrietošām konsekvencēm. “Tāpēc visu latviešu vārdā Zemes pašpārvalde deklarē, ka suverēnā latviešu tauta nekad nav pieņēmusi lēmumu pievienoties PSRS vai nodot tai daļu no savām suverēnajām tiesībām.”

Memoranda 3. nodaļā ir tuvāk apskatīta Latvijas pievienošana PSRS. Tā kā par Latvijas pievienošanos PSRS Latvijā nav notikusi tautas nobalsošana, kā to

Satversme prasa, tad šī iestāšanās juridiski nav ieguvusi likuma spēku. Tāpēc Latvijas iekļaušanai PSRS starptautiskajās tiesībās nav seguma un tā uzskatāma no sākta gala par spēkā neesošu. Ir notikusi tikai brutāla, varmācīga aneksija. No tā izriet, ka "Latvijas tauta un arī Latvijas valsts nav zaudējusi ne savu suverenitāti, nedz arī tā iestājusies PSRS".

Memoranda 4. nodaļā tā autori pievēršas Tautu Savienības 1932. gada 11. marta lēmumam neatzīt teritoriālās pārmaiņas, kas ir pretrunā ar 1928. gada Briāna–Keloga un Tautu Savienības paktu. Arī no šo starptautisko normu pamata izriet, ka ar okupāciju radītais stāvoklis nav atzīstams. Arī citas valstis līdz šim nav *de iure* atzinušas Latvijas inkorporāciju PSRS sastāvā. "Neskatoties uz to, Vācijas reiham būtu tā iespēja pašam no sevis paziņot, ka Latvijas aneksija bijusi nelikumīga, ar ko skaidri parādītu, ka Latvija nepieder PSRS."

Sakarā ar īpašumu jautājumu kārtošānu pēc Privatizācijas likuma izdošanas 1943. gada 18. februārī latviešu puse sagatavoja divas plašas juridiskas ekspertīzes.

1. Triju latviešu juristu atzinums Latvijas īpašumtiesiskajā jautājumā. Tam ir 12 lappušu, un tas sagatavots 1943. gada sākumā.

2. Memorands par līgumu tiesisko stāvokli, kas regulē vācu tautas piederības pilsoņu izceļošanu no Latvijas un norēķināšanos par izceļotāju un reihā vāciešu atstāto mantu. Tam ir 21 lappuse, un tas sagatavots, iespējams, 1943. gada beigās vai 1944. gada sākumā.²²

Triju latviešu juristu atzinumā ir analizēta Latvijas iekļaušana PSRS sastāvā, atzīstot to par nelikumīgu; starptautisko tiesību nozīme attiecībā uz Latvijas inkorporāciju, ko pasaules valstis nav *de iure* atzinušas; Tautu Savienības nostāja par spēka un varas lietošanu starptautiskās attiecībās, kas ir aizliegta; Vācijas reihā nostāja iepretim Latvijai un jautājums, vai ar "otr-okupanta" (Vācijas) varas pārņemšanu Latvijā automātiski nebeidzas "pirm-okupanta" (PSRS) radītā tiesiskā sistēma un pieņemtie lēmumi. Atzinumu latviešu juristi nobeidz ar trijiem punktiem:

"1) agrāk boļševiku okupētās un tagad no Lielvācijas atbrīvotās Baltijas valstis Latvija, Igaunija un Lietuva nav savu suverenitāti zaudējušas;

2) tikko minētā suverenitāte nav nekāds šķērslis, lai šīs tautas nevarētu uzņemt turpmākās Jaunās Eiropas tautu saimē un

3) Latvijas politiskā un saimnieciskā struktūra kā Jaunās Eiropas sastāvdaļa tiktu galīgi noteikta miera konferencē, kurā arī Latvijai būtu jāpiedalās."

Otru memorandu savas specifikas dēļ šajā rakstā tuvāk neanalizēsim. Tomēr arī šajā memorandā skaidri ir pamatots un izteikts viedoklis, ka ar padomju okupāciju Latvija savu suverenitāti nav zaudējusi: "No iepriekšējiem paskaidrojumiem izriet, ka no starptautisko tiesību viedokļa Latvija arī zem vāciešu okupācijas pārvaldes turpina pastāvēt kā tiesību subjekts. Tiesības, kuras Latvija ieguvusi ar starptautiskiem līgumiem,

netiek ne atceltas, ne arī tās pāriet uz okupantu – Vācijas reihu –, bet gan paliek līdz galīgai starptautiskā stāvokļa nokārtošanai saistītas ar zemi un tautu.”

Šeit apskatītajās tieslietu ekspertīzēs un memorandos paustās pamattēzes savu nozīmi paturēja arī pēc Otrā pasaules kara līdz Latvijas Republikas atjaunošanai, kas 1990.–1991. gadā notika uz kontinuitātes principa pamata. Atjaunotā Latvijas Republika uzskata sevi par identisku ar pirmskara Latviju. Savu nostādni Latvijas valsts orgāni pamato ar to, ka 1940. gada okupācijas un aneksijas rezultātā Latvija nav zaudējusi savu statusu kā starptautisko tiesību subjekts. Pēc neatkarības atjaunošanas Latvija turpina savu valstiskumu.

IV

Pēc Otrā pasaules kara Apvienoto Nāciju Organizācija, Eiropas Parlaments u.c. starptautiskās organizācijas un institūcijas ir pieņēmušas dažādas hartas, konvencijas, rezolūcijas u.c. dokumentus, kas kaut kādā ziņā skar Latvijas okupācijas un inkorporācijas problemātiku. Tā kā intervencijas, okupācijas un aneksijas izvērtēšanā un novērtēšanā varam balstīties tikai uz tālaika, t.i., līdz 1940. gada 17. jūnijam spēkā esošiem, vispāratzītiem starptautisko tiesību principiem (*general international law*), tad šos, pēc 1945. gada radušos tiesību aktus te tikai uzskaitīsim, atturoties no tuvāka šo tiesību dokumentu satura apraksta. (Šie tiesību dokumenti mūsu gadījumā nav tiesību avoti, bet gan tie izmantojami tiesību normu tulkošanai.) Šos dokumentus varēja izmantot tā sauktā Baltijas jautājuma kontekstā, kad starptautiskajā arēnā baltiešu trimdas pārstāvji cīnījās par Baltijas valstu tiesībām uz neatkarības atjaunošanu. Piemēram, bija izmantoti šādi dokumenti.

1. 1945. gada Apvienoto Nāciju Organizācijas harta (2.4. pants), kurā viennozīmīgi ir aizliegta varas lietošana un varas piedraudēšana.

2. ANO Ģenerālās asamblejas agresijas definīcija, kas pieņemta 1974. gada 14. decembrī.

3. 1949. gada Ženēvas konvencija par civiliedzīvotāju aizsardzību (okupācijas gadījumā).

4. 1969. gada Vīnes konvencija par starptautiskajām līgumtiesībām.

5. Nirnbergas Starptautiskā kara tribunāla agresijas definīcija.

6. Eiropas Padomes Konsultatīvās asamblejas (28.09.1960.), Eiropas Parlamenta (13.01.1983.) un Eiropas Padomes Parlamentārās asamblejas (28.01.1987.) rezolūcijas, u.c.

Kara laika analīzēs par Latvijas (Baltijas valstu) varmācīgo un prettiesisko okupāciju un aneksiju uzmanība galvenokārt bija pievērsta starptautiskajām konvencijām, Latvijas un PSRS savstarpējiem līgumiem un Latvijas Satversmei, bet pēc kara pastiprināta

interese bija virzīta PSRS nostājai pret starptautiskajām tiesībām, PSRS likumdošanai vispār un dažādiem PSRS tiesību aktiem. No latviešu juristiem šajā laukā izcēlās Minto Čakste, sevišķi ar savu darbu "*Latvia and the Soviet Union*".²³ Tomēr visplašāko un dziļāko starptautisko tiesību analīzi par Padomju Savienību un Baltijas valstu okupāciju un aneksiju ir sniedzis Boriss Meisners jau 1956. gadā.²⁴ Līdz Baltijas valstu neatkarības atjaunošanai šis darbs bija un palika nozīmīgākais pamatojums, lai parādītu Baltijas valstu prettiesisko aneksiju, ko veica Padomju Savienība.

PSRS valdība līdz 1940. gadam bija atzinusi visus sākumā minētos savstarpējos līgumus ar Latviju, kā arī starptautiskās konvencijas un deklarācijas, kas valstu attiecībās aizliedza varas lietošanu vai varas lietošanas draudus. Tomēr tas vēl nenozīmēja, ka PSRS bija ar mieru patiešām respektēt visas pastāvošās starptautisko tiesību normas. Pēc 1939. gada marta, kad Staļins bija izklāstījis savu mācību par "komunismu vienā valstī", Padomju Savienība attiecībā uz starptautiskajām tiesībām ieņēma viedokli, ka "tā bez iebilduma ne noraidīs visas starptautisko tiesību normas, ne arī tās bez iebilduma pieņems. PSRS šajos jautājumos vienīgi vadās no savas drošības garantēšanas, kā arī starptautiskā miera saglabāšanas gan politiskajās, gan arī saimnieciskajās attiecībās. Tās starptautisko tiesību normas, kas atviegļina šo mērķu sasniegšanu, PSRS atzīs un lieto, bet tās, kuras, vienalga kādā veidā, runā šiem mērķiem pretī, tā noraidīs"²⁵.

Savā starptautisko tiesību teorijā PSRS arī uzsvēra, ka tā pārstāv principu, ka pastāvošie līgumi jāievēro un jāpilda. Vienpusēju līguma atcelšanu PSRS uzskatīja par pieļaujamu tajos gadījumos, kad viena puse pārkāpusi līguma saistības vai kad iestāties *clausula rebus sic stantibus* gadījums, respektīvi, kad mainījušies visi līguma slēgšanas apstākļi un priekšnoteikumi.

Pēc Otrā pasaules kara PSRS Baltijas valstu pakļaušanu mēģināja skaidrot ar savas valsts saglabāšanas nepieciešamību, ka intervencija Baltijas valstīs bija paš aizsardzības un draudošas briesmu situācijas pamatota.²⁶

1) Baltijas valstu ieņemšana bija preventīvs solis, lai nodrošinātu Padomju valsts eksistenci no nacisma agresijas;

2) šo valstu ieņemšana bija nepieciešama, lai tās nekļūtu par "Hitlera kolonijām";

3) šo valstu ieņemšana bija nepieciešama, lai varētu izveidot vienotu fronti pret Hitlera agresiju, t.i., fronti no Baltijas līdz Melnajai jūrai.

Kaut arī Otrā pasaules kara laikā starptautiskajās tiesībās nevaldīja vienprātība, vai kādai valstij sevis saglabāšanai ir intervencijas tiesības citā valstī, tomēr bija skaidrs, ka pēc intervencijas iemesla beigšanās interventējai valstij jāatgriežas iepriekšējā tiesiskā un valstiskā stāvoklī. Toties intervencija Latvijā nozīmēja kaut ko pavisam citu – pastāvošās sistēmas politisko, ekonomisko un sociālo pārkārtošanu.

Pēc 1940. gada PSRS kā pamatojumus, lai izskaidrotu notikušo Baltijas valstīs, lietoja divus tiesiskos argumentus:

1) tautu pašnoteikšanās tiesības;

2) *clausula rebus sic stantibus*.

Pēc padomju tiesībām tautu pašnoteikšanās tiesības varēja īstenot divos veidos – vai nu ar tautas nobalsošanu, vai arī revolūcijas ceļā. Kā zināms, 1940. gadā Latvijā ne-notika tautas nobalsošana, tātad varas pārņemšana varēja notikt tikai “sociālistiskas revolūcijas” ceļā. Arī šī padomju pasaules revolūcijas ideoloģija nekādā ziņā nevar attaisnot padomju intervencijas starptautisko tiesību pārkāpumus, jo starptautiskās tiesības atzīst tikai principus, kas attiecas uz ikvienu vai pret ikvienu, tāpēc kā rīcības pamatojumi ir noraidītas visas vienpusējās varas politikas koncepcijas.

Arī otrs arguments *clausula rebus sic stantibus*, ka pēc intervencijas līguma slēgšanas (1939. g. 5. oktobrī) mainījušies apstākļi, tāpat neiztur starptautisko tiesību kritiku. Ja kāda valsts, neraugoties uz tās ideoloģiskajiem pamatojumiem pārstāv viedokli, ka to kādā konkrētā gadījumā vispārpieņemtās starptautisko tiesību normas nesaista, tad šādā gadījumā valstij ir jāpierāda nepieciešamie tiesiskie pamatojumi, kas varētu pieļaut novirzīšanos no pastāvošās tiesību normas. Citādi tas ir rupjš starptautisko tiesību pārkāpums.²⁷

Vērtējot intervenciju Latvijā, tās okupāciju un aneksiju, mums ir jāpiemēro tālaika vispāratzītie starptautisko tiesību principi (*general international law*). Vēlākā starptautisko tiesību attīstība izmantojama normu tulkošanai, bet neder par tiesību avotu. Saskaņā ar 1928. gada Keloga–Briāna paktu valstis atteicās izmantot karu kā savas nacionālās politikas instrumentu. Tomēr šis dokuments viennozīmīgi nenoliedza lietot varu vai varas draudus. Šādu normu Apvienoto Nāciju hartas 2.4. pantā iekļāva tikai 1945. gadā. Arī varas lietošana un varas piedraudēšana ir nosodīta sakarā ar intervencijas aizliegumu. Taču izņēmuma gadījumos intervencija ir atzīta par likumīgu. Tālaika literatūrā nebija vienprātības, ar kādiem iemesliem var attaisnot intervenciju. Varas draudu aizliegums toreiz vēl nebija guvis vispāratzīta un visaptveroša principa kvalitāti.

Toties Latvijas un PSRS 1932. gadā noslēgtajā neuzbrukšanas līgumā (partikulārās starptautiskās tiesības) abas puses apņēmas atturēties no jebkāda “uzbrukuma” un no jebkādiem “varas darbiem”, kas vērsti pret otrās puses politisko neatkarību.

Vispārējās starptautiskās tiesības skaidri un nepārprotami neaizliedza varas draudus un varas lietošanu, bet šajās partikulārajās tiesībās tas bija skaidri un nepārprotami pateikts.

V

Pēc Baltijas valstu neatkarības atjaunošanas 1990.–1991. gadā starptautisko tiesību nozarē interese par Baltijas valstīm nav mazinājusies, ir tikai manāmas akcentu pārbīdes. Degpunktā ir izvirzīts jautājums par Baltijas valstu kontinuitātes atzīšanu, kas savā veidā ietilpina agrāk bieži diskutētās Baltijas valstu nelikumīgās aneksijas problemātiku.

Atsaucoties uz valstu pēctecību, nevar ignorēt pagātni, pagātnē notikušo. Šajā laika posmā par nozīmīgāko pētījumu ir kļuvis igauņu jurista Lauri Melkso (*Mälksoo*) darbs "Ilegālā aneksija un valsts kontinuitāte", kas angļu valodā iznāca 2003. gadā,²⁸ bet krievu valodā – 2005. gadā.²⁹

L. Melkso savā darbā analizē Baltijas valstu cīņu, lai tās atgūtu savu 1940. gadā zaudēto neatkarību. Baltijas valstis savā cīņā uzsvēra, ka padomju okupācija ir bijusi prettiesiska, kas nozīmēja, ka šīs valstis 50 gadus atradās prettiesiska režīma varā un ka tagad, 1990.–1991. gadā, tās īstenojušas savas pašnoteikšanās tiesības, nevis radot jaunas valstis, bet gan atjaunojot agrākās. Saprotams, ka analizē netrūkst no daļas par prettiesisko padomju okupāciju un Baltijas valstu aneksiju. Argumentācija šajā jautājumā jau pazīstama no agrākiem šai tematikai veltītiem darbiem.

Var teikt, ka L. Melkso darbs mūsdienās stājies B. Meisnera minētā darba vietā un kļuvis par jaunu stūrakmeni Baltijas valstu tiesību definēšanā.

Latvijā par valsts kontinuitātes jautājumiem pēc 1990. gada vairākkārt rakstījuši Egīls Levits un Ineta Ziemeļe, sevišķi pievēršoties 4. maija deklarācijai un ar to saistītām problēmām. Īpaša uzmanība šī jautājuma sakarā jāpievērš Dītriha Andreja Lēbera darbam "Molotova–Ribentropa pakta juridiskās sekas Baltijas valstīs", kaut virsraksts uz risinātām problēmām tieši nenorāda.³⁰ Rakstā analizēti jautājumi par Baltijas valstu prasībām valstiskās kontinuitātes atzīšanā un Baltijas valstu prasībām pēc kompensācijas un restitūcijas. Arī šie jautājumi tādā vai citādā veidā tieši saistīti ar Baltijas valstu varmācīgo un prettiesisko okupāciju un aneksiju. Šis raksts ir vairāk vērstis nākotnē, uz iespējamiem problēmu risinājumiem, kas izriet no Molotova–Ribentropa pakta un ar to saistīto padomju okupāciju. Savu vērtējumu par Baltijas okupāciju jau pēc neatkarības atjaunošanas devis arī Boriss Meisners.³¹

VI

Svarīgākie dokumenti, kuros no atjaunotās Latvijas iestāžu puses izteikts viedoklis par Latvijas okupācijas un aneksijas prettiesiskumu, ir šādi.

1. 1990. gada 4. maija Deklarācija par neatkarības atjaunošanu.
2. Latvijas Saeimas deklarācija par Latvijas okupāciju, kas pieņemta 1996. gada 22. augustā.³²
3. Latvijas Republikas Satversmes tiesas 2007. gada 29. novembra spriedums lietā nr. 2007-10-0102, t.i., spriedums par Latvijas Republikas un Krievijas Federācijas robežu līgumu un tā atbilstību Latvijas Republikas Satversmes 3. pantam.

Pirmie divi dokumenti vairāk ir deklaratīvas dabas, bet Satversmes tiesas spriedumā ir iekļauta ļoti plaša analīze par Latvijas neatkarības zaudēšanu 1940. gadā un Latvijas aneksijas starptautiski tiesiskajiem aspektiem. Argumentācijā izmantoti gan tiesību avoti,

gan arī pēckara tiesību akti, lai interpretētu notikumus, kas saistīti ar okupāciju, aneksiju un valsts kontinuitāti.

Tā secinājumu III daļā izvērtēts Molotova–Ribentropa pakts, ko Vācija un PSRS 1939. gadā atzina par spēkā neesošu. Ir analizēts 1939. gada 5. oktobra savstarpējās palīdzības pakts un PSRS valdības ultimāts 1940. gada 16. jūnijā. Abos gadījumos PSRS rīcība nebija saskaņā ar Latvijas–Krievijas miera līgumu, Keloga–Briāna paktu, Londonas konvenciju, Latvijas–PSRS neuzbrukšanas līgumu, kā arī Latvijas–PSRS konvenciju par samierināšanu. No šiem dokumentiem izrietēja, ka arī pirmskara starptautiskajās paražu tiesībās pastāvēja spēka lietošanas aizliegums, kā arī pienākums neanektēt valstis prettiesiskas spēka lietošanas rezultātā. Padomju karaspēka ieviešana Latvijas teritorijā ir atzīta kā PSRS īstenota agresija pret Latvijas valsti. Izvērtējot Latvijas valdības piekrišanu PSRS ultimātam, Satversmes tiesa secināja, ka “PSRS prettiesiski lietoja spēku pret Latviju, t.i., veica agresiju, pārkāpjot līgumu normas”. Tāpat ar ultimātu bija pārkāpts savstarpējā palīdzības pakta 5. punkts, tādējādi “īstenojot no prettiesiskās agresijas izrietošu prettiesisku Latvijas valsts okupāciju”. Attiecībā uz Augusta Kirhenšteina valdības izveidošanu Saeimas vēlēšanām 1940. gada 14.–15. jūlijā Satversmes tiesa atzina, “ka PSRS 1940. gadā veica agresiju pret Latvijas Republiku (un tai sekojošu prettiesisku Latvijas Republikas okupāciju), prettiesiski iejaucās Latvijas Republikas iekšējās lietās, kā arī prettiesiski anektēja Latvijas Republiku, ignorējot gan starptautisko tiesību normas, gan fundamentālās Latvijas nacionālo tiesību normas”³³.

VI

Izvērtējot tieslietu ekspertīzes par Latvijas valsts bojāejas jautājumu, kas radušās pēc 1991. gada, ieskaitot Satversmes tiesas 2007. gada spriedumu, no starptautisko tiesību aspekta to īsumā varētu raksturot šādi:

- PSRS 1940. gada 16. jūnija ultimāts klasificējams kā intervencija. Tas uzskatāms ne tikai par starptautisko tiesību pārkāpumu, bet arī par starptautisko tiesību noziegumu;
- Latvijā notikusi bruņota intervencija kombinācijā ar okupāciju mierlaika apstākļos;
- Padomju Savienība lietojusi militāru un politisku varu, lai sasniegtu savus mērķus. Tā bija varas demonstrācija. Latvijas valdības piekrišana šī akta raksturu nav mainījusi;
- pēc padomju tieslietu izpratnes intervencija bija “netieša agresija”, tomēr šis jēdziens nav kļuvis par starptautisko tiesību sastāvdaļu. Neraugoties uz to, šī agresija bija nepārprotami pretrunā ar Latvijas un PSRS 1932. gada neuzbrukšanas līgumu;

- Latvijas pievienošanās PSRS nav bijusi Latvijas tautas brīvas gribas izpausme, jo pārkāpta Latvijas 1922. gada Satversme;
- Latvijas aneksija balstījās uz intervenciju un okupāciju, t.i., uz prettiesiskiem pamatiem. Tāpēc tā neizraisīja juridiskas sekas. Izpalika suverēnās varas maiņa: anektētā valsts saglabāja savu suverenitāti, un anektētājs to neieguva. Latvija turpināja *de iure* pastāvēt.

Ņemot vērā starptautisko tiesību stāvokli pasaulē, ka ne visas valstis vēlas pakļauties starptautisko tiesību primātam un pieturas valsts suverenitātes dogmai kā primāram, citas iespējas neatliek, kā atstāt ikvienai starptautiskās sabiedrības valstij pašai izšķirt, kādā veidā tā vēlas atzīt pārmaiņas, kas radušās aneksijas rezultātā. Tā pēc 1940. gada kļuva ļoti svarīgi, vai kāda valsts inkorporāciju atzīst tikai *de facto* vai to dara *de iure*, tādā veidā leģitimējot prettiesisku teritorijas iegūšanu. Tā pēc 1945. gada Rietumvalstu politiku Baltijas valstu jautājumā var raksturot kā PSRS Baltijas valstu aneksijas neatzīšanu *de iure*. Šī neatzīšanas politika balstījās uz 1932. gadā formulēto un Tautu Savienības atzīto Stimsona doktrīnu, kas ar varu vai ar varas piedraudēšanu iegūtās teritorijas uzskatīja par nelikumīgām.

Baltijas valstu aneksija ir bijis izcils piemērs, ar ko var parādīt, ka starptautiskās tiesības ir ieguvušas daudz lielāku nozīmi, nekā tām bija 1940. gadā. Pirmo reizi starptautisko tiesību vēsturē ir parādīts, ka liela daļa pasaules valstu ilgāku laika posmu ir noraidījusi atzīt teritorijas ieguvumu, kas noticis militāras intervencijas rezultātā.

Šī aneksija ir palīdzējusi nostiprināt ar varu iegūtas teritorijas neatzīšanu kā nozīmīgu starptautisko tiesību atzītu paražu (angļu val. *customary law*, vācu val. *Gewohnheitsrecht*) un ir sekmējusi attīstīt likumus pret varmācīgu teritoriju iegūšanu. Padomju Savienības Baltijas valstu aneksijas neatzīšana ir parādījusi Stimsona doktrīnā noteiktos risinājumus visā pilnībā. Šos pozitīvos aspektus var iedalīt politiskā, juridiskā un ētiskā daļā.

Politiski šādas varmācīgi iegūtas teritorijas neatzīšanai ir liela nozīme, lai okupētajā teritorijā uzturētu tautas morāli. Okupācijas neatzīšana stiprina tautas pretestības garu un arī tai atgādina, ka tās liktenis starptautiskā arēnā nav aizmirsts. Tas Baltijas tautām varēja kalpot kā cerību simbols nākotnei.

Juridiskajā plāksnē šī neatzīšanas politika var palīdzēt kārtot privātpašuma jautājumus neatzinējas valsts teritorijā, ārzemēs pasargāt okupētās teritorijas iedzīvotājus no piespiedu repatriācijas uz okupētāja valsti u.c.

Ētiskā plāksnē neatzīšanas politika ir zīmīgs rādītājs principam, ka agresija nav pieļaujama un ka ar to nevar panākt teritoriālu pārmaiņu atzīšanu pastāvošo starptautisko tiesību ietvaros.³⁴

Krievijas Federācija kā PSRS pēctece un tiesību mantiniece Baltijas valstu aneksijas jautājumā joprojām pieturas PSRS agrāk paustām pozīcijām. Izņēmums bija Krievijas

Federācijas ārlietu ministra Andreja Kozireva 1992. gadā teiktais par PSRS vēsturisko vainu, ka tā "faktiski esot okupējusi Baltijas valstis". Tajā pašā laikā līdzīgā garā izteicās Krievijas Federācijas prezidents Boriss Jeļcins.

Ka PSRS nebija vienaldzīgas starptautiskās tiesības, pierāda jau vien tas fakts, ka tā pēc 1945. gada visādos veidos mēģināja panākt, lai Rietumvalstis mainītu savu nostāju Baltijas valstu aneksijas *de iure* neatzīšanas jautājumā.

Latvijai kā mazai valstij sevišķi jāveicina starptautisko tiesību normu stiprināšana un spēkā uzturēšana. Jāveicina Austrumeiropas tautu vēstures pieredzes izpratnes popularizēšana Eiropas pārvaldes struktūrās, citās starptautiskās organizācijās un zemēs.

Latvijā jānostiprina vēsturiskā izpratne par Latvijas okupācijas un aneksijas prettiesisko raksturu. Šai izpratnei katram Latvijas pilsonim jābūt pašsaprotamai. Izpratnes stiprināšanai jānotiek gan politiskā līmenī (Latvija nav tikai biznesa projekts), gan izglītības sistēmā un sabiedrībā, ņemot vērā etnisko specifiku. Nav normāli, ja kāda Latvijas pilsoņu daļa pārstāv Krievijas Federācijas, respektīvi, bijušās PSRS izpratni par Latvijas iekļaušanu PSRS sastāvā.

Atsauces un komentāri

- ¹ Dokumentu tekstus sk.: Dokumenti par Latvijas valsts starptautisko atzīšanu, neatkarības atjaunošanu un diplomātiskajiem sakariem. – Rīga, 1999, dok. nr. 55 un 56, 217.–220. lpp.
- ² Sk., piemēram, *Levits, E.* 4. maija deklarācija Latvijas tiesību sistēmā // 4. maijs: Rakstu, atmiņu un dokumentu krājums par Neatkarības deklarāciju / Jundzis, T., red. – Rīga, 2000, 52.–68. lpp.; *Ziemeļe, I.* Latvijas prasība par valstiskuma turpināšanās atzīšanu 4. maija deklarācijā un tās starptautiski tiesiskās sekas // *Turpat*, 80.–89. lpp.
- ³ Par diplomātisko sakaru atjaunošanu un valsts atzīšanas procesu tuvāk sk.: Dokumenti par Latvijas valsts starptautisko atzīšanu // *Turpat*, 190.–200. lpp., dok. nr. 55–274, 217.–449., 471.–476. lpp.
- ⁴ *Bojārs, J.* Starptautiskās tiesības. – Rīga, 1998, 2., labotais un papildinātais izdevums, 58. lpp.
- ⁵ Par aukstā kara periodu tuvāk sk.: Dokumenti par Latvijas valsts starptautisko atzīšanu ..., 146.–163. lpp.
- ⁶ Kā piemēru "Baltijas jautājuma" traktēšanai no padomju puses sk.: *Kezbers, I., Ērglis, Dz.* Ignorējot realitātes. Par ASV mēģinājumiem atdzīvīnāt 'Baltijas jautājumu' // *Padomju Latvijas Komunisti*, 1986, nr. 8, 72.–78. lpp.
- ⁷ Tuvāk sk.: *Dunsdorfs, E.* The Baltic Dilemma. Part Two. The case of the reversal of the *de iure* recognition by Australia of the incorporation of the Baltic States into the Soviet Union. – Melbourne, 1982.
- ⁸ Sk.: *Ciganovs, J.* Ušakovs un viņa "saskaņa" // *Latvijas Avīze*, 2011, 29. jūl.
- ⁹ Par Krievijas Federācijas vēstures doktrīnu tuvāk sk.: *Doroņenkova, K.* Official Russian Perspectives on the Historical Legacy: A Brief Introduction // *The Geopolitics of History in Latvian-Russian Relations* / Muižnieks, N., ed. – [Rīga], 2011, pp. 21–30; *Zelče, V.* Latvia and the Baltic in Russian Historiography // *Turpat*, 31.–58. lpp.; *Dubins, B.* Kolektīvās kara atmiņas un nacionālā identitāte mūsdienu Krievijā // *Okupācija, kolaborācija, pretošanās: vēsture un vēstures uztvere: Starptautiskās*

- konferences materiāli, 2009. gada 27.–28. oktobris, Rīga (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 26. sēj.; turpmāk – LVKR...). – Rīga, 2010, 53.–65. lpp.
- ¹⁰ Vācu val. *Ersitzen*, angļu val. *to acquire by prescription*.
- ¹¹ *Meissner, B.* Die staatliche Kontinuität, völkerrechtliche Stellung und aussenpolitische Lage der baltischen Länder. Die baltischen Nationen. Estland–Lettland–Litauen. – Köln, 1991, 2., erweiterte Auflage, S. 270–335 (te 276., 277. lpp.).
- ¹² *Ilmjärv, M.* Silent Submission: Formation of Foreign Policy of Estonia, Latvia and Lithuania. Period from Mid-1920-s to Annexation in 1940. – Stockholm, 2004 (Studia Baltica Stockholmiensia, Vol. 24), pp. 365, 366.
- ¹³ Zviedru militārā atašeja ziņojums no Tallinas 1939. gada 17. septembrī (RA, UD 1920, Vol. 725); ASV sūtņa Vailija (*Wiley*) ziņojums no Rīgas 1939. gada 17. septembrī, sk.: Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers. The Soviet Union 1933–1939. – Washington, 1952, pp. 938, 939.
- ¹⁴ *Fleischauer, J.* Der Deutsch-Sowjetische Grenz- und Freundschaftsvertrag vom 28. September 1939 // Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte, 39, 1991, S. 447–470 (te 460. lpp.).
- ¹⁵ *Gore, I., Stranga, A.* Latvija: neatkarības mīksts. Okupācija. 1939. gada septembris – 1940. gada jūlijs. – Rīga, 1992, 20. lpp.; Latvijas sarunu dalībnieku protokola pierakstu sk.: Latvian-Russian Relations: Documents / Compiled by A. Bilmanis. – Washington, 1978 (Second printing), pp. 192–194.
- ¹⁶ *Lēbers, D. A.* Latvijas 1940. g. okupācija un aneksija. Starptautiski tiesiskie aspekti. – Manuskripts, 1996, 4. lpp.
- ¹⁷ Latvijas okupācija un aneksija, 1939–1940: Dokumenti un materiāli / Grava-Kreituse, I., Feldmanis, I., Goldmanis, J., Stranga, A., sast. – Rīga, 1995, 17. lpp.
- ¹⁸ Tuvāk sk.: *Hough, W. J. H., III.* The Annexation of the Baltic States and its Effect on the Development of Law Prohibiting Forcible Seizure of Territory // New York Law School Journal of International and Comparative Law, 1985, Vol. 6, No. 2, pp. 301–329 (te 326.-329. lpp.).
- ¹⁹ Par šo jautājumu tuvāk sk.: *Kangeris, K.* Izvēles iespējas: "Jaunā Eiropa", padomju republika vai neatkarīga valsts. Valststiesiskie jautājumi un "lielā politika" kara gados, 1941–1945 // Latvija Otrajā pasaules karā: Starptautiskās konferences materiāli 1999. gada 14.–15. jūnijā Rīgā. – Rīga, 2000, 84., 85. lpp.; *Kangeris, K.* Latvijas valststiesiskie, pilsonības un materiālo vērtību jautājumi vācu okupācijas laikā (1941–1945) // Okupācijas režīmi Baltijas valstīs 1940–1941: Latvijas Vēsturnieku komisijas 2008. gada pētījumi un starptautiskās konferences materiāli, 2008. gada 30.–31. oktobris, Rīga (LVKR 25). – Rīga 2009, 137.–172. lpp. (te 146., 147. lpp.).
- ²⁰ Tuvāk sk.: *Kangeris, K.* "Latvijas valststiesiskie, pilsonības un materiālo vērtību jautājumi.. – 161., 162. lpp.
- ²¹ Tuvāk sk.: Turpat, 154.–156. lpp.
- ²² Par šiem abiem dokumentiem tuvāk sk.: Turpat, 159., 160. lpp.
- ²³ *Čakste, M.* Latvia and the Soviet Union // Journal of Central European Affairs, vol. 9, no. 1 and 2, April and July 1949. Raksts pārspiests grāmatā *Čakste, M.* Publikācijas. – Upsala, 1994, 103.–170. lpp.
- ²⁴ *Meissner, B.* Die Sowjetunion, die baltischen Staaten und das Völkerrecht. – Köln, 1956.
- ²⁵ Turpat, 158. lpp.
- ²⁶ Turpat, 205., 206. lpp.
- ²⁷ Turpat, 256.–276. lpp.
- ²⁸ *Mälksoo, L.* Illegal Annexation and State Continuity // The Case of the Incorporation of the Baltic States by the USSR. A Study of the Tension between Normativity and Power in International Law. – Leiden;

Boston, 2003. – (The Erik Castren Institute. Monographs on International Law and Human Rights, Vol. 5).

- ²⁹ Мялкссо, Л. Советская аннексия и государственный континуитет: Международно-правовой статус Эстонии, Латвии и Литвы в 1940–1991 гг. и после 1991 г. – Tartu, 2005.
- ³⁰ Lēbers, D. A. Molotova–Ribentropa pakta juridiskās sekas Baltijas valstīs // Latvija divos laikposmos: 1918–1928 un 1991–2001 / Zīle, L., red. – Rīga, 2001, 107.–144. lpp. Rakstam pievienots juridiskās literatūras pārskats par Baltijas valstu statusu pēc neatkarības atgūšanas 1991. gadā (145.–158. lpp.).
- ³¹ Meisners, B. Baltijas valstu okupācija šodienas skatījumā // Baltijas valstis liktēngriežos: politiskas, ekonomiskas un tiesiskas starptautiskās sadarbības problēmas uz XXI gadu simteņa sliekšņa / Jundzis, T., red. – Rīga, 1998, 441.–455. lpp.
- ³² Dokumentu sk: *Diena*, 1996, 27. aug.
- ³³ Pieejams: http://www.satv.tiesa.gov.lv/upload/2007_10_0102_Robežligums.htm
- ³⁴ Hough, W. J. H., III. The Annexation of the Baltic States..., pp. 481–484.

Die Okkupation Lettlands: Völkerrechtliche Aspekte

Kārlis Kangeris

Zusammenfassung

Als Lettland 1991 seine staatliche Unabhängigkeit erneuerte, geschah dies auf der Grundlage der Kontinuität, da Lettland infolge der sowjetischen Okkupation und der darauf folgenden Annexion nämlich nicht zugrundegegangen sei, sondern als völkerrechtliches Subjekt weiter bestanden habe. Der Großteil der Staaten, die die diplomatischen Beziehungen zu Lettland wiederaufnahmen oder neu begründeten, haben diese Position Lettlands mehr oder weniger akzeptiert. Dies bedeutete, dass der Standpunkt anerkannt wurde, dass die sowjetische Okkupation mit der darauf folgenden Annexion durch Androhung von Gewalt völkerrechtswidrig geschehen war.

Bei der Bewertung der Intervention der Roten Armee in Lettland, der Okkupation und der Annexion müssen wir uns auf jene Rechtsquellen berufen, die bis Juni 1940 gültig waren. So hatten die Signatarstaaten des Briand-Kellog-Paktes abgeschworen, den Krieg als ein Mittel der nationalen Politik anzuwenden. Auch die Gewaltanwendung und die Gewaltandrohung wurde aufgrund des Interventionsverbots geächtet. Doch es gab Ausnahmefälle, in denen die Intervention als zulässig angesehen wurde. Das Verbot der Gewaltandrohung hatte vor 1940 noch nicht die Qualität eines allgemeingültigen und allumfassenden Prinzips erlangt.

Wenn das allgemeine Völkerrecht die Androhung und Anwendung von Gewalt nicht eindeutig untersagte, so wurde dies in dem partikulären Völkerrecht (z.B. der Nichtangriffspakt zwischen Lettland und der UdSSR) doch unmissverständlich festgeschrieben.

Die Regierung der UdSSR hatte bis 1940 alle bilateralen Abkommen zwischen Lettland und der UdSSR anerkannt, sowie war allen internationalen Konventionen und Deklarationen beigetreten, die die Androhung und Anwendung von Gewalt in zwischenstaatlichen Beziehungen untersagten. Doch in der Praxis folgte die UdSSR dem Primat des innerstaatlichen und revolutionären Rechts und erklärte, dass man nur jene Normen des Völkerrechts anerkennen und anwenden werde, die die Erreichung der Ziele der UdSSR förderten.

So wurde die Annexion Lettlands mit präventiven Maßnahmen (Absicherung vor der Aggression Nazi-Deutschlands), Prinzipien des Selbstbestimmungsrechts der Völker (revolutionäre Veränderungen), den veränderten Umständen seit der Vertragsunterzeichnung (*clausula rebus sic stantibus*) u.a.m. begründet.

Da sich nicht alle Staaten dem Primat des Völkerrechts unterordnen wollen und sich weiter am Dogma der staatlichen Souveränität als dem Primären festhalten, bestand keine andere Möglichkeit, als den Staaten selbst zu überlassen, auf welche Weise sie jene Veränderungen anerkennen wollen, die durch eine Annexion entstanden sind. So wurde es nach 1940 den einzelnen Staaten überlassen, auf welche Weise sie die Annexion eines Staates anerkennen: ob sie nur eine *de facto* Anerkennung geben, oder eine *de jure* Anerkennung aussprechen, was im Falle der baltischen Staaten die Legitimierung eines unrechtmässigen Gebietserwerbs bedeutete. So kann man nach 1945, während des kalten Krieges, die Politik vieler Staaten in der baltischen Frage als eine *de jure* Nichtanerkennung der Eingliederung der baltischen Staaten in die Sowjetunion charakterisieren. Die Nichtanerkennungspolitik wurde durch die 1932 angenommene Stimson-Doktrin ins Leben gerufen.

Die Russische Föderation als Rechtsnachfolger der UdSSR hält sich in der Frage der Annexion der baltischen Staaten weiterhin an den Positionen der UdSSR fest, dass die Annexion rechtens gewesen sei. Außerdem gibt es im Jahre 2011, 20 Jahre nach der Erneuerung der Unabhängigkeit, in Lettland noch Gruppen von Staatsangehörigen, die die Okkupation Lettlands verneinen, bzw. sich an der Rechtsauffassung der Russischen Föderation festhalten.

Das Geschichtsverständnis über die rechtswidrige Okkupation und Annexion muss in der Zukunft in Lettland verbessert werden. Dies sollte auf der politischen Ebene, im Bildungsbereich, sowie auch allgemein in der Gesellschaft geschehen. Es ist anormal, dass ein Teil der Bürger die Geschichtsauffassung der Russischen Föderation vertritt, bzw. sich an dem Verständnis der ehemaligen UdSSR über die Annexion Lettlands festhält. Dass Lettland nach dem 17. Juni okkupiert war und annektiert wurde, sollte für jeden Bürger Lettlands eine Selbstverständlichkeit sein.

Inesis Feldmanis

Latvija 1939.–1940. gadā: okupācija, aneksija un inkorporācija

Eiropas valstu vēsturnieku vidū, izņemot krievu vēsturniekus, vērojama visai liela vienprātība par to, kā būtu jāvērtē 1939.–1940. gada notikumi Latvijā, Igaunijā un Lietuvā. Izteiktie viedokļi atšķiras tikai niansēs, bet ne notikumu būtības un rakstura vērtējumā. Atsevišķas domstarpības gan konstatējamas par pamatjēdzieniem, ko plaši lieto, raksturojot Padomju Savienības politiku, kas Otrā pasaules kara sākumā bija virzīta uz to, lai pakāpeniski pakļautu Baltijas valstis un iznīcinātu to neatkarību.

Šādu iespēju Maskavai nodrošināja 1939. gada 23. augustā ar Vāciju noslēgtais neuzbrukšanas līgums un tā neatņemamā sastāvdaļa – slepenais papildu protokols,¹ respektīvi, Molotova–Ribentropa pakts, kas sadalīja Austrumeiropu vācu un padomju interešu sfērā, Austrumpoliju, Latviju, Igauniju, Somiju un Besarābiju “atdodot” Padomju Savienībai.² Daudzu vēsturnieku galvenais secinājums: bez Molotova–Ribentropa pakta Maskavai nebūtu iespējams, draudot lietot spēku, uzspiest Baltijas valstīm (Lietuvu padomju interešu sfērā iekļāva 1939. g. 28. septembrī³) tā sauktos bāzu līgumus,⁴ kā arī panākt vācbaltiešu izceļošanu,⁵ bet vēlāk – īstenot šo valstu okupāciju.

Galvenais un svarīgākais ieskicētais problēmu loks līdz ar to neapšaubāmi un loģiski saistās ar jēdzienu “okupācija”, tā izpratni un lietojumu. Mēģināsim šajā sakarā noskaidrot vairākas lietas. Vispirms fiksēsim atšķirības vēsturnieku un starptautisko tiesību speciālistu nostādnēs par to, vai un kāpēc Maskavas agresīvā rīcība pret Baltijas valstīm 1940. gada jūnijā kvalificējama kā šo zemju okupācija, tad iztirzāsim divus savstarpēji saistītus jautājumus – kad sākās padomju okupācija Baltijā un cik ilgi tā turpinājās.

Par okupācijas izpratni

Kā zināms, Latvijas vēsturnieku vairākums atzīst tā saukto triju okupāciju koncepciju – divas padomju un viena vācu okupācija, kas kļuvusi par dominējošo, bet ne vienīgo pieeju Latvijas vēstures skaidrošanā Otrā pasaules kara gados un pēckara periodā līdz 1991. gadam. Rakstot par PSRS akciju Baltijā 1940. gada jūnijā, kas sekoja pēc uzbrukuma draudus saturošu ultimātu pieņemšanas,⁶ daudzi Latvijas vēsturnieki

visai konsekventi lieto atzītāko starptautisko tiesību speciālistu ieteiktos apzīmējumus – kvazimilitāra okupācija, vardarbīga okupācija miera laika apstākļos vai nelikumīga intervencija, kā arī uzsver, ka okupācijas nelikumību noteica Maskavas agresīvā rīcība.⁷

Šajā sakarā visai interesanti ir atzīmēt, ka kvalificēt padomju militārās akcijas pret Baltijas valstīm kā agresīvu darbību ļauj Londonas konvencija, ko tieši pēc Maskavas iniciatīvas 1933. gada 3. jūlijā parakstīja Latvija, Igaunija, Polija, Turcija, Irāna, Afganistāna un PSRS.⁸ Starptautisko tiesību speciālisti laika gaitā gan ir atšķirīgi secinājuši, kurš no konvencijā definētajiem agresijas veidiem vislabāk atbilstu PSRS darbības raksturošanai. Tā vācu autors Boriss Meisners (*Meissner*) savā klasiskajā darbā “Padomju Savienība, Baltijas valstis un starptautiskās tiesības” norāda, ka Sarkanā armija, okupējot Lietuvu, Latviju un Igauniju, pārkāpa konvencijas 3. pantu, kurā agresija definēta kā “bruņoto spēku iebrukums citas valsts teritorijā, piesakot vai nepiesakot karu”⁹. Turpretī mūsdienu igauņu jurists Lauri Melkso (*Mälksoo*) ir citādās domās. Viņš uzskata, ka priekšplānā jāizvirza cits konvencijā minētais agresijas veids, proti, piekrastes un ostu jūras blokāde.¹⁰ Avotos sastopamas neapstrīdamas liecības, ka tieši šādu blokādi PSRS īstenoja pret Baltijas valstīm. Piemēram, vēl pirms Baltijas valstu valdības pieņēma Maskavas izvirzītos ultimātus par padomju karaspēka ielaišanu savās teritorijās, jau tika sagrābta Igaunijai piederošā Naisāres sala.¹¹

Vienlaikus historiogrāfijā, arī atsevišķos Latvijas vēsturnieku darbos Padomju Savienības agresīvā akcija pret Baltijas valstīm ir izvērtēta, pamatojoties uz Hāgas sauszemes kara reglamenta (1907. g.) kritērijiem.¹² Šajā sakarā parasti norādīts, ka okupācija nozīmē citas valsts teritorijas sagrābšanu ar militāru spēku, okupantam pārņemot okupētās valsts konkrētas funkcijas. Īpaša uzmanība lielākoties pievērsta reglamenta 42. pantam, kas nosaka, ka okupācijas būtiskākā pazīme ir “teritorijas atrašanās svešas armijas varā”¹³.

Tieši šī pazīme ļoti precīzi raksturo situāciju, kādā nonāca Baltijas valstis 1940. gada jūnijā. Šo valstu likumīgās valdības zaudēja rīcības spēju, reālā vara atradās padomju sūtniecību un no Maskavas atsūtīto emisāru rokās.¹⁴ Draudu ceļā padomju puse uzspieda jaunu valdību iecelšanu. Tā Latvijā Kārļa Ulmaņa kabinetu 20. jūnijā nomainīja nelikumīgā un prettiesiskā padomju marionešu valdība ar Augustu Kirhenšteinu priekšgalā. Šī valdība nebija Latvijas izpildorgāns, tā pārstāvēja PSRS intereses, un tās darbības aizsegā Maskava īstenoja savus plānus un gatavojās Latvijas aneksijai.

Baltijas valstu okupācijas tēzes pretinieki mēģina ignorēt to acīmredzamo patiesību, ka okupācija obligāti nav tikai tiešas karadarbības rezultāts, jo starptautiskās tiesības izšķir vairākus okupācijas tipus.¹⁵ Piemēram, krievu starptautisko attiecību speciālists Staņislavs Čerņičenko, kurš savā argumentācijā ignorē Londonas konven-

ciju, ir pārliecināts, ka runāt var tikai par militāro okupāciju, kas iespējama, valstīm esot karastāvoklī, bet ne par okupāciju miera laika apstākļos, jo “tāda institūta starptautiskajās tiesībās nav bijis un nav”. Pēc viņa domām, nemilitāra okupācija iespējama tikai tajos gadījumos, kad notiek neapdzīvotu un nevienam nepiederošu teritoriju apgūšana.¹⁶

Pievēršoties jautājumam par Baltijas valstīm, S. Čerņičenko ignorē to, ka Padomju Savienības akcija (iebrukums) nebija atrunāta nevienā tiesiskā dokumentā, jo bāzu līgumi neparedzēja nekādu jaunu karaspēka daļu ieviešanu. Taču tas viņam neliedz apgalvot, ka nevar būt ne runas par to, ka Baltijas valstis būtu okupējis padomju karaspēks, jo 1940. gadā Padomju Savienība neatradās karastāvoklī ar Latviju, Lietuvu un Igauniju. Sarkanā armija nav uzbrukusi šīm valstīm un neieņēma šo valstu teritoriju bez to piekrišanas.¹⁷ Līdz ar to padomju karaspēks nav naidīgs karaspēks, un “tā ieviešanu Baltijas valstu teritorijā nevar dēvēt par okupāciju”¹⁸.

Citādāku viedokli pārstāv Krievijas vēsturniece Jeļena Zubkova. Savā nesen iznākušajā grāmatā “Baltija un Kremlis” viņa norāda, ka ir iespējams, tiesa gan – ļoti nosacīti, Padomju Savienības darbību Baltijā kopš iebrukuma sākuma (1940. g. 15.–17. jūnijs) līdz PSRS Augstākās Padomes lēmumam par Latvijas, Lietuvas un Igaunijas “iestāšanos” Padomju Savienībā vērtēt kā “militāru okupāciju”, ja arī ne pēc “burta”, tad – pēc būtības.¹⁹

Arī vairāki citi krievu vēsturnieki raksta par Baltijas valstu okupāciju 1940. gadā kā neapstrīdamu vēstures faktu. Taču vispārējo situāciju Krievijas historiogrāfijā ietekmē un nosaka oficiālā Maskava, kas joprojām mēģina noliegt okupācijas faktu, pat neraugoties uz to, ka laika gaitā atsevišķi ietekmīgi Kremļa politiķi, piemēram, bijušais Krievijas ārlietu ministrs Andrejs Kozirevs,²⁰ kā arī Krievijas pirmais prezidents Boriss Jeļcins, šo faktu ir nepārprotami atzinuši. Skaidrs, ka Maskava paniski baidās no problēmām, ko varētu radīt Baltijas valstu okupācijas oficiāla atzīšana – kompensāciju pieprasījumi, padomju laika migrantu statuss u.c. Taču vilcināšanās to darīt, liekas, nav īsti lielvalsts cienīga rīcība. Sen ir pienācis laiks Maskavai pamācīties no Vācijas.

Kad sākās padomju okupācija?

Sākot sarunu par izvirzīto otro aspektu okupācijas tēmai, uzsvērsim, ka Latvijas historiogrāfijā ir pārstāvēts viedoklis, ka Baltijas valstu okupācijas pirmā fāze norisinājās 1939. gada rudenī, kad Igaunija, Latvija un Lietuva parakstīja ar Padomju Savienību bāzu līgumus. Tā profesors Henrihs Strods savā 2003. gadā publicētajā rakstā “Latvijas okupācijas pirmais posms: 1939. gada 23. augusts – 1940. gada sākums” secina, ka “galvenais lūzums Latvijas vēsturē – tās faktiskā okupācija – notika nevis 1940. gada 17. jūnijā, bet 1939. gada oktobrī”²¹. Galvenie viņa argumenti – Latvijā karabāzēs

izvietotais PSRS karaspēks un tā apbruņojums pārsniedza nacionālo armiju un bloķēja divas vienīgās neaizsalstošās ostas Baltijas jūrā. Turklāt Sarkanā armija izvietojās nacionālās armijas aizmugurē un sadursmes gadījumā izslēdza pretošanās iespēju varbūtējam agresoram.²²

Vai mēs varam piekrist šādai problēmas nostādnei? Protams, tikai daļēji un ļoti nosacīti, jo nevar noliegt to, ka raksturotajam viedoklim ir racionāls kodols. Lai pamatotu savu domu, atļausimies minēt spilgtu piemēru par igauņu toreizējo vadošo politiķu nostāju, kas, cita starpā, parāda, ka Maskavā jau toreiz valdīja lielas un paniskas bailes no vārda “okupācija”.

Tā vienā no sarunu pēdējiem raundiem par bāzu līgumu, kas notika 1939. gada 27. septembrī, padomju puse pieprasīja, lai Igaunija uz laiku, kamēr norisinās karš Eiropā, piešķirtu Padomju Savienībai tiesības izvietot tās teritorijā 35 tūkstošus padomju karavīru, lai novērstu “Igaunijas vai Padomju Savienības iesaistīšanos karā, kā arī aizsargātu iekšējo kārtību Igaunijā”. Igaņu ārlietu ministrs Karls Selters (*Selter*) mēģināja noraidīt šos priekšlikumus, jo viņa skatījumā padomju puses prasību izpilde nozīmētu viņa valsts militāru okupāciju!²³ Avoti liecina, ka sarunu partnerim padomju ārlietu tautas komisāram Vjačeslavam Molotovam nekas cits neatlika kā saskaņā ar iepriekš izstrādātu scenāriju pieiet pie telefona un uzaicināt piedalīties sarunās pašu padomju diktatoru Josifu Staļinu. V. Molotovs teica: “Biedri Staļin, atnāc. Pie manis ir Seltera kungs un citi igauņu kungi. Viņi ieblīst pret mūsu jaunajiem priekšlikumiem. Sauc to par okupāciju un lieto citus briesmīgus vārdus. Atnāc un palīdzi viņus pārliecināt.”²⁴

Tāpat igauņu vadošie politiķi uzreiz ļoti labi saprata, ka viņi, slēdzot bāzu līgumu ar Maskavu, riskē zaudēt savu valsti un paraksta sev varbūtēju nāves spriedumu. Skaidrs, ka, ņemot vērā Padomju Savienības agresīvos nolūkus pret Baltijas valstīm, tām uzspiestie bāzu līgumi ievadīja šo valstu neatkarības gala sākumu. Tomēr runāt par Baltijas valstu faktisko okupāciju jau 1939. gada rudenī diez vai būtu pareizi. Drīzāk jāmin okupācijas priekšnoteikumu sagatavošana, suverenitātes ierobežojumi utt., jo tā situācija, kādā nokļuva Baltijas valstis 1939. gada rudenī, atšķiras no situācijas 1940. gada jūnijā. Katrā ziņā 1939. gada rudenī Baltijas valstu valdības bija rīcībspējīgas, visa to teritorija vēl neatradās pilnīgā svešas armijas varā. Izmantot jēdzienu “okupācija”, raksturojot šo situāciju, nozīmē tā satura nepamatotu sašaurināšanu.

Pavisam dīvainu un neloģisku viedokli par Latvijas okupāciju aizstāv Juris Paiders nesen kopā ar Jāni Urbanoviču un Igoru Jurgenu sarakstītajā, pareizāk sakot, sakombinētajā grāmatā “Nākotnes melnraksti. Latvija 1934–1941”. Viņš ir pārliecināts, ka nebija nekādas okupācijas, jo “valsts labprātīgi izvēlējās padoties vienai lielvarai, kuras interešu sfērā mēs vēlāk tikām ierakstīti uz pusgadsimtu”. Viņaprāt, “runāt par Latvijas okupāciju 1939. un 1940. gadā principā ir gan grēkot pret patiesību, gan arī veidot uz meliem balstītu ideoloģisku konstrukciju”²⁵.

Protams, ka K. Ulmaņa autoritārā režīma ārpolitika bija neizsakāmi tuvredzīga. Par to jau izsenis rakstījuši daudzi vēsturnieki. Taču tas nekādā gadījumā nemaina lietas būtību. Jēdziens “okupācija” vēstures un starptautisko tiesību literatūrā jau netiek lietots, lai apzīmētu ultimātīvām prasībām pakļautās valsts vai agresijas upura izturēšanās veidu (Vācijas politiskajam vai militārajam spiedienam bez pretošanās pakļāvās arī austrieši, čehi un dāņi,²⁶ bet nav ziņu, ka J. Paiders ieteiktu arī šajos konkrētajos gadījumos nelietot vārdu “okupācija”, un acīmredzot tāpēc, ka tas būtu pretrunā ar Krievijas vēsturnieku un starptautisko tiesību speciālistu lielākās daļas viedokli), bet gan – agresorvalsts darbību. Salīdzinājums no krimināltiesībām: ja cilvēku aplaupa, tad tā ir laupīšana, neraugoties uz to, kā upuris ir uz to reaģējis – kliezjis, pretojies vai arī uz to raudzījies filozofiskā mierā.

Nelikumīgā aneksija vai – cik ilgi turpinājās padomju okupācija?

Starptautisko tiesību aspektā ļoti būtisks ir jautājums par to, cik ilgi turpinājās padomju okupācija Baltijā? Skaidrs, ka pēc iebrukuma Latvijā, Lietuvā un Igaunijā Maskavas galvenais mērķis bija sagatavot un īstenot šo valstu aneksiju jeb pievienošanu. Tā centās panākt, lai aneksijas process izskatītos iespējami “legitīms” un to varētu iztēlot kā “brīvprātīgu pievienošanos”. Visām trim mazajām valstīm, pārkāpjot spēkā esošās konstitūcijas un likumus, uzspieda jaunas vēlēšanas, kas notika padomju okupācijas karaspēka klātbūtnē. Latvijā A. Kirhenšteina valdība nevis piemēroja Satversmes sadaļu par Saeimas darbību, kas bija vienīgā konstitucionāli pieļautā iespēja noturēt parlamenta vēlēšanas, bet gan pieņēma jaunu Saeimas vēlēšanu likumu, kas bija pretrunā Satversmes fundamentālajiem principiem.²⁷

Latvijā vēlēšanas norisinājās 1940. gada 14. un 15. jūlijā, balsot bija atļauts tikai par vienu – “Darba tautas bloka” izvirzīto kandidātu sarakstu. Visus citus alternatīvos sarakstus noraidīja. Oficiāli paziņoja, ka par minēto sarakstu nodoti 97,5 procenti vēlētāju balsu.²⁸ Pēc pazīstamā starptautisko attiecību pētnieka un diplomāta Henrija Kisindžera (*Kissinger*) rīcībā esošajām ziņām, vēlēšanās nepiedalījās pat 20% iedzīvotāju.²⁹ Liekas gan, ka H. Kisindžera apgalvojums šoreiz ir pārspīlējums un tas īsti neatbilst patiesībai, bet ne par to ir runa.

Vēlēšanu rezultāti bija viltoti, un tie neatspoguļoja tautas gribu. Maskavā padomju ziņu aģentūra TASS sniedza informāciju par vēlēšanu iznākumu jau divpadsmit stundu pirms balsu skaitīšanas uzsākšanas Latvijā.³⁰

Lai gan publicētā “Darba tautas bloka” vēlēšanu platforma nesaturēja prasību nodibināt padomju varu Latvijā un iestāties PSRS, nelikumīgi ievēlētā Saeima, kas darbojās kā Maskavas aģents, pasludināja Latviju par sociālistisku republiku un iesniedza lūgumu

to uzņemt PSRS sastāvā.³¹ Bez debatēm pieņemtā deklarācija "Par Latvijas iestāšanos Padomju Sociālistisko Republiku Savienības sastāvā" mainīja Latvijas valstisko iekārtu un likvidēja tās formālo neatkarību, ignorējot tautas nobalsošanas nepieciešamību, kā tas ir noteikts Latvijas Satversmes 77. pantā. Līdz ar to deklarācija un tai sekojošā Latvijas iekļaušana PSRS sastāvā pārkāpa Satversmes 1., 2. un 3. pantu un ir uzskatāma par antikonstitucionālu.³²

Latvijas, kā arī Lietuvas un Igaunijas inkorporācija, iekļaušana Padomju Savienībā noslēdzās 1940. gada augusta sākumā. Pretēji daudzu krievu vēsturnieku apgalvojumiem tā nebija likumīga pievienošana, bet gan vardarbīga svešu valstu teritoriju piesavināšanās, starptautiskajās tiesībās aizliegta aneksija. Kā norāda pazīstamais vācbaltiešu tiesību zinātnieks Dītrihs Andrejs Lēbers (*Loeber*), šī aneksija balstījās uz prettiesiskiem pamatiem – intervenciju un okupāciju. Tāpēc tā neizraisīja juridiskas sekas. Nenotika arī suverēnas varas maiņa – anektētās valstis saglabāja savu suverenitāti, bet anektētājs to neieguva.³³ Baltijas valstu starptautiskā subjektivitāte neizsūda. Latvija, Lietuva un Igaunija turpināja *de iure* pastāvēt, ko atzina vairāk nekā piecdesmit valstu.³⁴

Baltijas vēsturnieku vidū aplūkots jautājums par nelikumīgo aneksiju un okupācijas turpināšanos īpaši aktualizējās sakarā ar Krievijas un Lietuvas vēsturnieku kopīgi sagatavotā dokumentu krājuma "PSRS un Lietuva" iznākšanu 2006. gadā, kur atzīts padomju okupācijas fakts. Divi krājuma redkolēģijas locekļi Alvīds Nikžentaitis un Česlovs Laurinavičs žurnālā "*Akiračiai*" skaidri paziņoja: "Krājuma sastādītāji pēc garām iekšējām diskusijām piedāvāja 1940. gada 3. augustu [Lietuvas iekļaušana PSRS sastāvā. – *I. F.*] uzskatīt, protams, tikai par nosacītām Lietuvas Republikas okupācijas beigām un aneksijas sākumu. Tādam priekšnosacījumam bija jāizskaidro tiesiskā jēgza, lietojot okupācijas un aneksijas jēdzienus Lietuvā un Baltijas valstīs, un tieši šis secinājums, nevis jauni fakti ir viena no vērtīgākajām šī krājuma daļām."³⁵

Līdz ar to minētie Lietuvas vēsturnieki un arī tie Krievijas vēsturnieki, kuri piedalījās krājuma sastādīšanā, pārstāv visai nepieņemamu tēzi, ka 1940. gada 3. augustā īstēnotā Lietuvas aneksija noslēdza Lietuvas okupāciju. Kā pamatoti norāda cits lietuviešu vēsturnieks Toms Baranausks, runājot juridiskajā valodā, tas varētu nozīmēt tikai vienu: tiek atzīts, ka šī aneksija bija likumīga un kopš 1940. gada augusta Lietuva jau bija likumīga PSRS sastāvdaļa.³⁶

Arī minētā krievu vēsturniece J. Zubkova pauž pēc politiskās ievirzes minētā krājuma sastādītājiem līdzīgas idejas. Viņa norāda, ka termins "okupācija" neatbilda ne PSRS ilgtermiņa plāniem Baltijā, ne arī reālai notikumam attīstībai šajā reģionā. Pirmkārt tāpēc, ka padomju varai tur bija jāpastāv ilgi, bet okupācijai ir pagaidu raksturs. Otrkārt, un tas esot galvenais, Baltijas valstis zaudēja savu suverenitāti, kļuva par Padomju Savienības sastāvdaļu, turklāt arī Baltijā valdīja tāda pati kārtība un normas kā visā PSRS teritorijā.

Latvijas, Lietuvas un Igaunijas tautas kļuva par padomju pilsoņiem, saņēma padomju pases, kas arī neatbilstot okupācijas režīmu praksei.³⁷

Grūti, pat neiespējami piekrist J. Zubkovas nostādnei. Vispirms atzīmēsim to, ka minēto padomju kārtību baltiešiem, tostarp arī latviešiem, vienkārši uzspieda, vairākums no viņiem sevi neuzskatīja par padomju pilsoņiem un saglabāja lojalitāti pret padomju okupācijas rezultātā *de facto* iznīcināto Latvijas valsti. Iedibināto padomju republiku viņi neuztvēra kā savu un neizjuta pret to nekādu pienākumu. Tas ir arī labi saprotams. Pilnīga taisnība ir jaunajam vācu vēsturniekam Bjernam Felderam (*Felder*), kurš nesen iznākušā grāmatā “Latvija Otrajā pasaules karā” norāda: “Latvijas PSR faktiski bija ne-latviešu valsts: vadošajos amatos un partijā arvien vairāk dominēja krievi un krieviski runājošie.”³⁸

Daudzi Baltijas valstu vēsturnieki ir vienisprātis, ka līdz Otrā pasaules kara beigām starptautisko tiesību praksē piemēroja klauzulu, ka aneksiju var leģitimēt, ja to atzīst starptautiska kopiena. Baltijas valstu gadījumā tā tas nebija. Aneksija nebija likumīga, tāpēc turpinājās šo valstu okupācija līdz pat 1991. gadam. Minētais igauņu jurists L. Melkso savā darbā “Padomju aneksija un valsts kontinuitāte: Igaunijas, Latvijas un Lietuvas starptautiski tiesiskais statuss” norāda: “Ņemot vērā to, ka PSRS īstenotā Baltijas valstu aneksija nebija balstīta starptautiskajās tiesībās un ievērojama starptautiskās sabiedrības daļa atteicās formāli atzīt šo iekarošanu, PSRS neveiksme iegūt galējo tiesisko statusu Baltijas valstīs automātiski nozīmē, ka okupācijas režīms kā tāds nebija pārtraukts līdz Igaunijas, Lietuvas un Latvijas neatkarības atjaunošanai 1991. gadā.”³⁹

Nobeidzot uzsvērsim, ka nelikumīgās aneksijas neatzīšana bija ļoti svarīga latviešiem, igauņiem un lietuviešiem. Tā bija pamats šo tautu pārstāvju nemitīgai prasībai pēc valstu neatkarības atjaunošanas.

Baltijas valstu varmācīgas ieķļaušanas PSRS sastāvā neatzīšanas politikai, kas turpinājās 50 gadu, nebija un nav precedenta pasaules starptautisko tiesību praksē. Tā liecināja, ka pasaulē jau kopš 20. gs. 30. gadiem (Stimsona doktrīna⁴⁰) nepārtraukti pieauga starptautiska neiecietība pret teritoriālajām izmaiņām, kas panāktas, lietojot spēku vai arī draudot ar spēka lietošanu.

Atsauces un komentāri

¹ Padomju–vācu neuzbrukšanas līgums un tā slepenais papildu protokols, kura iniciatore bija Padomju Savienība, ir noteikti jāuztver kā vienots veselums. Pamats – Padomju Savienības nostāja padomju–vācu sarunās, tās priekšlikumi un Vācijas akcepts. 1939. gada 19. augustā PSRS ārlietu tautas komisārs Vjačeslavs Molotovs nodeva Vācijas vēstniekam Verneram Frīdriham fon der Šulenburgam padomju puses izstrādāto neuzbrukšanas pakta projektu. Šajā dokumentā bija ietverts faktiski viss, ko vien Berlīne varēja toreiz vēlēties. Tas pauda principu par neierobežotu neitralitāti,

kas pieļāva vācu uzbrukumu Polijai, kā arī tādu neuzbrukšanas saistību izpratni, kas garantēja savstarpējo tirdzniecību arī kara gadījumā. Pakta projekts izslēdza jebkādu kooperāciju pret līguma partneri.

Par šo "labdarību" un vācu pusei tik nepieciešamā varianta "atrasānu" un piedāvājumu PSRS pieprasīja augstu cenu. Neuzbrukšanas līgums varēja stāties spēkā tikai tādā gadījumā, ja vienlaikus tiek parakstīts protokols par ārpolitikas jautājumiem. "Protokols," uzsvērts Maskavas neuzbrukšanas līguma projektā, "ir pakta sastāvdaļa." 20. augustā vācu fīrers Ādolfs Hitlers piekrita šai padomju prasībai. – Sk.: СССР–Германия 1939: Документы и материалы о советско–германских отношениях с апреля по октябрь 1939 г. – Vilnius, 1989, т. 1, с. 48, 49, 51, 52.

PSRS Tautas deputātu 2. kongress 1989. gadā "atdalīja" padomju–vācu neuzbrukšanas līgumu no slepenā papildu protokola un deklarēja, ka līguma saturs nebija pretrunā ar starptautisko tiesību normām. Slepenu papildu protokolu kopā ar citām padomju–vācu slepenajām vienošanām vienošanām kongress atzina par juridiski nepamatotu un spēkā neesošu kopš parakstīšanas brīža. – Sk.: PSRS Tautas deputātu 2. kongresa lēmums par PSRS un Vācijas 1939. gada neuzbrukšanas līguma politisko un tiesisko novērtējumu // Тēvzemes Авīзе, 1990, 11. janv.

- 2 Секретный дополнительный протокол // Новая и новейшая история, 1993, № 1, с. 89.
- 3 1939. gada 28. septembrī Vācija un PSRS noslēdza līgumu par draudzību un robežu, kas oficiāli sankcionēja Polijas valsts iznīcināšanu. Šim līgumam sekoja vairāki dažādas slepenības pakāpes papildu protokoli. Pirmajā protokolā bija paredzēts mainīt 23. augusta līguma slepenajā papildu protokolā noteiktās Vācijas un PSRS interešu sfēru robežas. Lietuvu iekļāva padomju interešu sfērā, bet Ļubļinas vojevodisti un daļu Varšavas vojevodistes – Vācijas interešu sfērā. Šajā protokolā bija arī norādīts – kolīdz Padomju Savienības valdība Lietuvā "savu interešu uzturēšanas nolūkos veiks īpašus pasākumus", tā tiks mainīta vācu un lietuviešu robeža. Berlīne pretendēja uz Lietuvai piederošo Marijampoles (Suvalki) apgabalu. – Sk.: Akten zur deutschen auswärtigen Politik (turpmāk – ADAP). Serie D, 1937–1941. – Baden-Baden, 1956, Bd. VIII, S. 129.
- 4 1939. gada 28. septembrī Igaunija, 5. un 10. oktobrī Latvija un Lietuva parakstīja savstarpējās palīdzības līgumus. Saskaņā ar šiem līgumiem PSRS ievada Baltijas valstīs noteiktu karaspēka kontingentu, ierīkoja sauszemes, gaisa un jūras karaspēka bāzes. Ņemot vērā Padomju Savienības agresīvos nolūkus, šie līgumi bija nāves spriedums Latvijas, Lietuvas un Igaunijas suverenitātei. Līgumi Baltijas valstīm bija uzspiesti. Pirms sarunu sākšanas PSRS uz tām izdarīja lielu diplomātisku un militāru spiedienu. Pie Baltijas valstu robežām bija koncentrētas trīs padomju armijas. Maskava izvērta "nervu karu", draudēja lietot spēku un nevairījās no atklātu provokāciju īstenošanas. Septembra beigās, kad jau norisinājās sarunas ar Igauniju par bāzu līguma parakstīšanu, Padomju Savienība, lai šantažētu Igauniju (no Tallinas ostas bija aizbēgusi internētā poļu zemūdene "Orzel") un piespiestu to pieņemt tālejošas padomju prasības, "inscenēja vecā padomju tankkuģa "Metalist" nogremdēšanu padomju teritoriālajos ūdeņos Narvas līcī". – Sk.: Gore, I., Stranga, A. Latvija: neatkarības mīkrsēlis. Okupācija. 1939. gada septembris – 1940. gada jūnijs. – Rīga, 1992, 18. lpp.

No starptautisko tiesību aspekta līgumus, kas par savstarpējo palīdzību slēgti starp tik nevienlīdzīgi spēcīgām pusēm – lielvalsti un mazām un vājām valstīm –, grūti vērtēt kā leģitīmus. Vēstures un juridiskajā literatūrā ir izteikti vairāki viedokļi, kā vērtēt PSRS un Baltijas valstu noslēgtos bāzu līgumus. Vieni autori uzskata, ka šie līgumi atbilstoši starptautiskajām tiesībām nav spēkā no to parakstīšanas brīža, jo tos Baltijas valstīm uzspieda ar spēku. – Piemēram, sk.: Strods, H. Latvijas

okupācijas pirmais posms: 1939. gada 23. augusts – 1940. gada sākums // Okupācijas režīmi Latvijā 1940.–1959. gadā (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 10. sēj.). – Rīga, 2007, 40. lpp.

Savukārt citi, nenoliedzot un pat īpaši akcentējot līgumu saistību ar PSRS šantāžu un rupjo spēka spiediena politiku, apgalvo, ka tie no Baltijas valstu puses bija apstrīdami, taču spēkā esoši. Šajā gadījumā būtiski ir uzsvērt, ka Padomju Savienība, parakstot minētos paktus, uzņēmās divpusējas līgumsaistības, bet Baltijas valstis, atvēlot PSRS pieprasītās militārās bāzes, pilnā mērā respektēja Padomju Savienības drošības vajadzības (vairāk gan iedomātas, nekā reālas), “ciktāl tās varēja būt pieaugošas, sākoties Otrajam pasaules karam”. – Sk.: *Meissner, B.* The Occupation of the Baltic States from Present – Day Perspective // *The Baltic States at Historical Crossroads.* – Rīga, 2001, p. 441.

- ⁵ Situācijā, kad Latvija un Igaunija nokļuva PSRS varā, Berlīne steidza paglābt vācbaltiešus. 1939. gada 28. septembrī parakstot ar Maskavu speciālu protokolu par izceļošanu, tā ārpolitiski nodrošināja Igaunijas un Latvijas vāciešu izceļošanu. Protokolā bija fiksēts, ka PSRS valdība neliks šķēršļus, ja tās interešu sfērā esošajās teritorijās dzīvojošie Vācijas pilsoņi vai citas vācu izcelsmes personas izteiks vēlēšanos pārcelties uz Vāciju. Tā piekrita noteikumam, ka pārcēloties netiks aizskartas aizbraucēju īpašumtiesības. Atbilstošas saistības uzņēmās arī Vācijas valdība par “tās interešu apgabalos” dzīvojošām ukraiņu un baltkrievu izcelsmes personām. – Sk.: *Vertrauliches deutsch-sowjetisches Protokoll über der Übersiedlung von Personen aus den Interessengebieten der Vertragspartner vom 28. September 1939 // Diktierter Option. Die Umsiedlung der Deutsch-Balten aus Estland und Lettland 1939–1941.* – Neumünster, 1972, S. 46.

Šīm norunām, kas loģiski izrietēja no padomju–vācu vienošanās par Austrumeiropas sadalīšanu (23. augustā un 28. septembrī parakstītie slepenie protokoli), vajadzēja garantēt padomju un vācu interešu sfēru norobežošanas ilgstamību. Kā trāpīgi atzīmē pazīstamais vācu tiesību zinātnieks Dītrihs Lēbers (*Loeber*), iedzīvotāju pārvietošana nostāda notikuša fakta priekšā, un tās rezultāti nav tik vienkārši anulējami. – Sk.: *Diktierter Option ...*, S. 20.

Atbilstoši izceļošanas protokolam padomju puse piekrita, ka vāciešu pārvietošanu īstenos Vācijas valdības pilnvarotie saskaņā ar “kompetentām vietējām iestādēm”. Lai gan šis protokols attiecās arī (bet ne tikai) uz Latvijā un Igaunijā dzīvojošiem vāciešiem, vārdā šīs valstis te tieši nav nosauktas. Acīmredzot šī vienošanās bija jāatstāj spēkā arī tajā gadījumā, ja Baltijas valstis, tur esot vēl vietējiem vāciešiem, vairs nepastāvētu kā neatkarīgas valstis.

Šķiet, starptautisko tiesību vēsturē šim protokolam nav precedenta. Tas laikam ir vienīgais tāda veida nolīgums, kurā divi diktatori par savā starpā noslēgtās vienošanās objektu izraugās citās suverēnās valstīs dzīvojošos pilsoņus. Taču kā PSRS, tā arī Vācijā starptautisko tiesību normas un principus tolaik uzlūkoja par tukšu skaņu.

- ⁶ Ja Baltijas valstis nebūtu pieņēmušas PSRS ultimātu, tad šo valstu robežas tiktu šķērsotas vardarbīgi.
- ⁷ Tā Aivars Stranga norāda, ka “Padomju Savienība – oficiāla nacistiskās Vācijas sabiedrotā – veica neizprovocētu militāru agresiju pret Latviju un okupēja to”. – Sk.: *Latvijas vēsture, 20. gadsimts / D. Bleiere, I. Butulis, I. Feldmanis, A. Stranga, A. Zunda. 2. papild. izd. – [Rīga], 2005, 219. lpp.*
- ⁸ Sk.: *Документы внешней политики СССР.* – Москва, 1970, т. 16, с. 388–392.
- ⁹ *Meissner, B.* Die Sowjetunion, die baltischen Staaten und das Völkerrecht. – Köln, 1956, S. 199, 200.
- ¹⁰ *Мялксю, Л.* Советская аннексия и государственный континуитет: Международно-правовой статус Эстонии, Латвии и Литвы в 1940–1991 гг. и после 1991 г. – Tartu, 2005, с. 219, 220.

- ¹¹ Turpat.
- ¹² Sk., piemēram, *Feldmanis, I.* Latvijas okupācija: vēsturiskie un starptautiski tiesiskie aspekti // Latvijas Vēsture. Jaunie un Jaunākie Laiki, 2004, 4. nr., 89. lpp.
- ¹³ *Meissner, B.* The Occupation of the Baltic States ..., p. 443.
- ¹⁴ 1940. gada 18. jūnijā Latvijā ieradās Padomju Savienības oficiālais pārstāvis Andrejs Višinskis, kura rokās nonāca reālā vara valstī. Padomju emisāra nosūtīšana uz Rīgu jaunas valdības sastādīšanai bija klajā pretrunā ar PSRS un Latvijas savstarpējās palīdzības līguma 5. pantu, kas paredzēja, ka pakta realizēšana nekādā ziņā nedrīkst skart līgumslēdzējušu suverēnās tiesības, to valsts iekārtu, ekonomisko un sociālo sistēmu, kā arī militāros pasākumus. – Sk.: Latvijas okupācija un aneksija, 1939–1940: Dokumenti un materiāli / Grava-Kreituse, I., Feldmanis, I., Goldmanis, J., Stranga, A., sast. – Rīga, 1995, 119. lpp.
- ¹⁵ *Мялксое, Л.* Советская аннексия ..., с. 202.
- ¹⁶ *Черниченко, С.* Об “оккупации” Прибалтики и нарушении прав русскоязычного населения // Международная жизнь, 2004, № 8, с. 12.
- ¹⁷ 1940. gada 16. jūnija vakarā Kārļa Ulmaņa valdība, piekāpjoties varas lietošanas draudu priekšā, pieņēma padomju ultimātu un atkāpās. Militāro pretošanos K. Ulmanis noraidīja, jo uzskatīja, ka tā izraisīs asinsizliešanu, bet neglābs Latvijas valsti. Viņš neizšķīrās arī par simbolisku militāro pretošanos un neriskēja izteikt Maskavai pat diplomātisku protestu, kas neapšaubāmi bija grūti izprotama politiska tuvredzība. Latvijas vēsturnieks Aivars Stranga šajā sakarā norāda: “Kārļa Ulmaņa autoritāro lēmumu nepretoties agresoram no militārā viedokļa var saprast – visupirms viņš domāja par nācijas izdzīvošanu un par katru cenu vēlējās izvairīties no lielajiem upuriem milzīgā padomju pārspēka dēļ. Taču viņa lēmums neizteikt pat diplomātisku protestu pret okupāciju bija neapšaubāmi kļūdainais un pelna bargu kritiku. Tomēr šis vienpersoniskais lēmums neaizēno pašu galveno: upura uzvedība, lai kāda tā būtu slepkavības brīdī, neattaisno slepkavu – Padomju Savienība arī bija Baltijas valstu neatkarības un valstiskās eksistences slepkava. Ulmaņa rīcība neko būtisku nebūtu mainījusi Latvijas okupācijas un aneksijas gaitā – to pierādīja Lietuvas piemērs: Valsts prezidents Antans Smetona aizbēga no valsts un neparakstīja nevienam okupantu nodiktēto lēmumu, taču tas neko būtībā nemainīja okupācijas gaitā un saturā.” – Sk.: Latvijas vēsture, 20. gadsimts, 219. lpp.
- ¹⁸ *Черниченко, С.* Об “оккупации” Прибалтики ..., с. 13.
- ¹⁹ *Зубкова, Е.* Прибалтика и Кремль: 1940–1953. – Москва, 2008, с. 100.
- ²⁰ 1992. gada februārī Krievijas ārlietu ministrs Andrejs Kozirevs pieminēja Padomju Savienības vēsturisko vainu, ka tā, piemēram, “faktiski ir okupējusi Baltijas valstis”. Nenoteiktāk formulēts bija A. Kozireva 1992. gada maijā Eiropas Padomei iesniegtais memorands. Tajā bija teikts: “1940. gada notikumi un situācija, kas turpmākajos gados izveidojās Latvijā, Lietuvā un Igaunijā, nav viennozīmīga. Kā zināms, šai ziņā eksistē dažādi politiskie vērtējumi.” – Cit. pēc: *Meisners, B.* Baltijas valstu okupācija šodienas skatījumā // Baltijas valstis likteņgriežos: Politiskas, ekonomiskas un tiesiskas sadarbības problēmas uz XXI gadu simteņa sliekšņa. – Rīga, 1998, 441. lpp.
- ²¹ *Strods, H.* Latvijas okupācijas pirmais posms ..., 74. lpp.
- ²² Turpat, 73. lpp.
- ²³ Переговоры И. Сталина и В. Молотова с делегацией Эстонии о взаимной помощи (27 сентября 1939 г.). На чаше весов: Эстония и СССР, 1940 год и его последствие. – Таллин, 1999, с. 39.
- ²⁴ Turpat.

- ²⁵ *Urbanovičs, J., Jurgens, I., Paiders, J.* Nākotnes melnraksti. Latvija 1934.–1941. – Rīga, 2011, 444. lpp.
- ²⁶ Starptautisko tiesību speciālists Gvido Zemribo vienā no saviem jaunākajiem rakstiem norāda: “Neitrālās Baltijas valstis dažu dienu laikā kļuva par padomju agresijas upuri. PSRS, kas darbojās saskaņā ar Molotova–Ribentropa pakta noteikumiem, līdz 1941. gada 22. jūnijam bija tāds pats agresors kā Vācija. Gluži dabīgi rodas jautājums, ar ko gan atšķirās Austrijas vai Dānijas okupācija no Baltijas valstu okupācijas. Vienīgi ar to, ka pirmās tūlīt pēc kara savu neatkarību atguva, bet Baltijas valstis to neatguva.” – Sk.: *Zemribo, G.* Baltijas valstu neatkarības deklarāciju juridiskie aspekti un to starptautiskā rezonanse // 1990. gada 4. maija Latvijas Neatkarības deklarācija: Starptautiskie un iekšpolitiskie aspekti. – Rīga, 2011, 32. lpp.
- ²⁷ *Ziemele, I.* Latvijas Republikas starptautiski tiesiskais statuss // Latvija. Starptautiskās organizācijas. Starptautiskie līgumi. – Rīga, 1995, 9. lpp.
- ²⁸ Latvijas okupācija un aneksija ..., 554. lpp.
- ²⁹ *Kisindžers, H.* Diplomātija. – Rīga, 2001, 361. lpp.
- ³⁰ *Newman, B.* Baltic Background. – London, 1998, p. 163.
- ³¹ Latvijas Tautas Saeimas 1. sesija. 1940. gada 21.–23. jūlijs. Stenogrammu atreferējums. – Rīga, 1940, 33., 34. lpp.
- ³² *Kusiņš, G.* Latvijas valstiskuma konstitucionālā attīstība // Latvija. Starptautiskās organizācijas. Starptautiskie līgumi, 15. lpp.
- Liekas, ka visi šie minētie fakti neapstrīdami parāda, cik “brīvprātīgi” Latvija “pievienojās” PSRS. Šo faktu gaismā kā atklāta nīrgāšanās izskan Jura Paidera apgalvojums, ka to, kas notika 1940. gadā, “var apzīmēt ar “labprātīga piekrišana aneksijai””. – Sk.: *Urbanovičs, J., Jurgens, I., Paiders, J.* Nākotnes melnraksti ..., 444. lpp.
- Varētu atgādināt J. Paideram, ka anektēt (pievienot) var tikai sagrābtu, okupētu teritoriju.
- ³³ *Lēbers, D.* Latvijas valsts bojāeja 1940. gadā. Starptautiski tiesiskie aspekti // Latvijas valsts atjaunošana, 1986–1993. – Rīga, 1998, 30. lpp.
- ³⁴ LPSR Augstākās Padomes deklarācija par Latvijas Republikas neatkarības atjaunošanu // Latvijas Republikas Augstākās Padomes un Valdības Ziņotājs, 1990, 20. nr., 1091097. lpp.
- ³⁵ Cit. pēc: *Baranauskis, T.* Kurp ved Alvīda Nikžentaiša Lietuvas vēstures revīzija? // Latvijas Vēsture. Jaunie un Jaunākie Laiki, 2008, 4. nr., 114. lpp.
- ³⁶ Turpat, 115. lpp.
- ³⁷ *Зубкова, Е.* Прибалтика и Кремль ..., с. 100.
- ³⁸ *Felder, B. M.* Lettland im Zweiten Weltkrieg. Zwischen sowjetischen und deutschen Besatzern 1940–1946 (Krieg in der Geschichte, Bd. 43). – Paderborn; München; Wien, 2009, S. 93.
- ³⁹ *Мялксю, Л.* Советская аннексия ..., с. 219, 220.
- ⁴⁰ 1931. gadā Japāna okupēja Mandžūriju. Protestējot pret to, ASV valsts sekretārs Henrijs Stimsons 1932. gada 7. janvārī nosūtīja Japānai notu, kas vēlāk ieguva Stimsona doktrīnas nosaukumu. Stimsons Japānai paziņoja, ka ASV valdība nevar atzīt nekādu Ķīnas teritorijā izveidojušos *de facto* situāciju.

Latvia in 1939–1940: Occupation, Annexation, Incorporation

Inesis Feldmanis

Summary

There is significant conformity of opinions among European historians (excluding Russian researchers) how to evaluate events of 1939–1940 in the Baltic States. Opinions that were expressed differ only in details, but not evaluating the essence and character of the processes. There is some disagreement regarding the basic concepts used to characterize the policy of the Soviet Union that were oriented to gradual establishing of control over the Baltic States and liquidation of their independence.

The majority of Latvian historians support the so-called theory of three occupations (two Soviet and one German occupation), which has been established as the leading approach in order to explain the history of Latvia during the period of the Second World War and the post-war period until 1991. When writing about Soviet invasion in the Baltic States in June 1940, Latvian historians usually mention concepts offered by leading specialists of international law such as quasi military occupation or violent occupation during peace time. Characteristics of occupation are usually indicated as used in Hague Convention respecting the Laws and Customs of War on Land concluded in 1907.

Several Russian historians and specialists of the international law object against the standpoint concerning the occupation of the Baltic States. Some of them (e.g. Stanislav Chernichenko) ignore the fact that the international law distinguishes several kinds of occupation, and discuss only military occupation, which is possible only in the situation of war between the states. Taking into account that the USSR was not in a state of war with Latvia, Lithuania and Estonia in 1940, they declare that “it is impossible even to talk about the occupation of the Baltic States by Soviet military forces”.

Ojārs Stepens

Padomju propaganda Latvijā, 1940. gada jūnijs – 1941. gada jūnijs

1940. gada jūnijā PSRS okupēja Latviju. Okupācija pirmām kārtām nozīmēja Latvijas valstiskuma iznīcināšanu un Latvijas pilnīgu iekļaušanu padomju totalitārās valsts sistēmā. PSRS, līdzīgi kā citos totalitāros režīmos, nozīmīga valsts varas sastāvdaļa bija propagandas aparāts, kura uzdevums bija panākt iedzīvotāju atbalstu režīma ideoloģijai, sekmēt tā politisko un saimniecisko mērķu sasniegšanu. Raksta mērķis ir izpētīt Latvijas iedzīvotājiem domāto padomju propagandu pirmās padomju okupācijas laikā 1940.–1941. gadā.

Propagandas jautājumu pētniecībai pēdējos gados pievērsušies vairāki Latvijas vēsturnieki. Šajā sakarā ir atzīmējami Ulda Neiburga, Kaspara Zelļa, Ojāra Stepena, Viļņa Zariņa, Dmitrija Oļehnoviča, Leo Dribina, Kārļa Kangerā un citu pētījumi.¹ 2007. gadā iznākušajā Latvijas Vēsturnieku komisijas rakstu 19. sējumā ir publicēts O. Stepena raksts par padomju propagandu Latvijā Vācijas un PSRS kara sākumā no 1941. gada 22. jūnija līdz 8. jūlijam.² Savukārt šo rakstu 25. sējumā publicēts O. Stepena raksts “Padomju propaganda Latvijā Vācijas un PSRS kara beigās: 1944. gada jūlijs – 1945. gada maijs”.³ Heinriha Stroda monogrāfijā “PSRS kaujinieki Latvijā, 1941–1945” ievietota nodaļa, kurā aplūkota padomju kaujinieku vācu okupētajā Latvijā izvērstā propagandas darbība.⁴ Vēlākā perioda (1944.–1990. g.) propagandas pētniecībai nozīmīgi ir arī H. Stroda apkopotie dokumentu krājumi „PSRS atklātajos iespieddarbos, radio un televīzijas raidījumos publicēšanai aizliegto datu saraksts. Slepeni. Maskava 1970”⁵ un „PSRS politiskā cenzūra Latvijā, 1940–1990: Dokumenti un materiāli”.⁶ Padomju pretestības kustības darbību rakstā „Nacionālā un padomju pretošanās kustība: kopīgais un atšķirīgais” aplūkojuši vēsturnieki U. Neiburgs un Dzintars Ērglis.⁷

Rakstā kā avoti izmantoti dažādi propagandas izdevumi – skrejlapas, brošūras, plakāti u.c. Nākamā nozīmīgā avotu grupa ir PSRS okupētajā Latvijā izdotie laikraksti un citi periodiskie izdevumi, arī padomju propagandas plakāti.⁸ Pētījumā izmantoti materiāli no Latvijas Okupācijas muzeja, Latvijas Nacionālā vēstures muzeja, Tukuma muzeja un citu Latvijas muzeju krājumiem.

Padomju propaganda Latvijā pirmās padomju okupācijas laikā. Galvenās norises

Kopumā padomju propagandu 1940.–1941. gadā var iedalīt trijos periodos. Pirmkārt, okupācijas sākuma posms, 1940. gada 17. jūnijs–5. augusts. Šajā laikā Latviju iekļāva padomju propagandas telpā. Padomju propagandas galvenais uzdevums ir nodrošināt okupācijas varas leģitimitāciju. Galvenā propagandas kampaņa tobrīd bija Saeimas vēlēšanu organizēšana 1940. gada jūlijā. Vienlaikus ar pirmajām lielajām propagandas kampaņām norisēja padomju propagandas mašīnērijas veidošana.

Otrs periods sākās 1941. gada 5. augustā, kad PSRS anektēja Latvijas valsti un izveidoja Latvijas PSR, un turpinājās līdz 1941. gada 22. jūnijam, kad sākās nacistiskās Vācijas un PSRS karš. Šajā laikā tika pilnībā izveidota okupācijas pārvaldes sistēma Latvijā un Latviju visaptveroši iekļāva padomju propagandas sistēmā.

Trešais posms sākās ar nacistiskās Vācijas uzbrukumu PSRS 1941. gada 22. jūnijā un turpinājās līdz visas Latvijas teritorijas nokļūšanai vācu karaspēka kontrolē 1941. gada 8. jūlijā. Šajā periodā padomju propagandas aparāts pārorientējās darbībai kara apstākļos.⁹

Pirmajā posmā padomju propagandas pamatuzdevums bija panākt, lai Latvijas okupācija un valstiskuma likvidācija vismaz ārēji notiktu ar it kā plašu iedzīvotāju masu atbalstu, tādējādi cenšoties Latvijas anektēšanai piešķirt leģitimitātes šķietamību. Vienlaikus tas bija laiks, kad okupācijas vara Latvijā sāka veidot savu propagandas aparātu. 1940. gada 2. jūlijā tika legalizēta Latvijas Komunistiskās partijas (LKP) darbība, 4. jūlijā Latvijas armijā pēc PSRS parauga ieviesa politisko vadītāju amatu.¹⁰ To uzdevums bija veikt propagandas darbu karavīru vidū: izskaidrot karavīriem valdības lēmumus un likumus, izglītēt karavīrus “demokrātisko pārmaiņu garā”, vadīt politisko un sociālo darbu armijā.¹¹ Šajā posmā padomju propagandā iezīmējās zināma piesardzība. Vēl netika plaši propagandēta Latvijas pievienošana PSRS, bet uzsvars likts uz iepriekšējās valdības kritiku, aicinājumiem veidot Latvijā “patiesu demokrātiju” un “tautas varu”. 1940. gada 21. jūlijā sastādītās propadomiskās Augusta Kirhenšteina (1872–1963) valdības deklarācijā paziņots: “Valdība rūpēsies, lai pilnībā realizētos Latvijas Republikā Satversme pēc tautas īstenās gribas.”¹² Šajā sakarā zīmīgas ir arī PSRS pilnvarotā pārstāvja Andreja Višinska (1883–1954) norādes 1940. gada jūlijā par Latvijas neatkarības saglabāšanu un vēršanās pret LKP aktīvistu “pārspīlējumiem”.¹³ Zīmīga ir arī vilcināšanās ar LKP darbības legalizēšanu, kam bija jārada iespaids par “revolucionārās situācijas” pakāpenisku attīstību Latvijā no sākotnējām prasībām pēc “demokrātijas” līdz prasībām nodibināt “padomju varu”. Piemēram, Ventspilī izdots LKP pilsētas un apriņķa komitejas laikraksts “Brīvā Venta” 1940. gada jūnijā tika izlaists kā “Demokrātiskās tautas frontes izdevums”, 1940. gada jūlija sākumā kā “Demo-

krātiskās tautas frontes rīcības komitejas izdevums” un tikai no 13. jūlija kā “Latvijas Komunistiskās partijas Ventspils organizācijas izdevums”.¹⁴ Tāpat 1940. gada 14. un 15. jūlijā padomju okupācijas varas rīkotajās Saeimas vēlēšanās piedalījās nevis LKP, bet “Latvijas Darba tautas bloka” kandidātu saraksts. Zīmīga šim posmam ir arī Latvijas un PSRS valsts simbolikas vienlaicīga lietošana padomju propagandas pasākumos: demonstrācijās un mītiņos tika nesti gan padomju sarkanie un pašgatavoti sarkanie, gan Latvijas valsts karogi. Kāds priekšvēlēšanu plakāts iznāca ar saukli “Balso par Latvijas Darba ļaužu bloku”. Uz tā līdzās bija attēlots Latvijas un PSRS karogs.¹⁵ Ar Latvijas un PSRS valsts karogiem vienlaikus bija izrotāta Latvijas Nacionālā teātra ēka, kur 1940. gada 21. jūlijā sanāca uz pirmo sēdi okupācijas varas rīkotajās vēlēšanās ievēlētā Saeima.¹⁶

Viens no pirmajiem soļiem padomju propagandas aparāta veidošanā bija masu informācijas līdzekļu pārņemšana okupācijas varas kontrolē. Jau 1940. gada 17. jūnijā padomju okupācijas karaspēks pārņēma savā kontrolē Latvijas radiofona ēku un turpmākas radiopārraides atļāva ar nosacījumu, ka to programma saskaņojama ar padomju pārstāvjiem.¹⁷ Nākamajās dienās tam sekoja Latvijas preses izdevumu pārņemšana padomju kontrolē. Šajā ziņā notika divējādi procesi: iepriekšējo masu informācijas līdzekļu sovetizācija un jaunu – padomju varas veidotu masu informācijas līdzekļu radīšana. Par vadošo propagandas izdevumu kļuva LKP laikraksts “Cīņa”, kura izdošanu legāli atsāka 1940. gada 22. jūnijā.¹⁸ Okupācijas vara 1940. gada jūnijā savā kontrolē pārņēma arī citu žurnālu, to skaitā populārā izklaides žurnāla “Atpūta” izdošanu. Jau 1940. gada jūnijā tika uzsākta vairāku vietējo padomju laikrakstu izdošana: no 1940. gada 29. jūnija iznāca LKP Ventspils organizācijas izdevums “Brīvā Venta”; no 1940. gada 21. jūnija – LKP Liepājas organizācijas laikraksts “Komunisti”, no 1940. gada 1. augusta – LKP Latgales apgabala komitejas izdevums “Taisnība”, no 1940. gada 28. jūnija – LKP Talsu apriņķa komitejas izdevums “Talsu Apriņķa Ziņotājs”.¹⁹ Tāpat propagandā tika plaši izmantoti dažādi vienreizēji izdevumi – skrejlapas, plakāti, uzsaukumi u.c. Īpaši daudz tos izplatīja 1940. gada jūlijā, gatavojot padomju okupācijas varas inscenētās “Tautas Saeimas” vēlēšanas. Vairāki šādi plakāti glabājas Latvijas Nacionālās bibliotēkas Sīkiespieddarbu un attēlizdevumu lasītavas fondos. Piemēram, viens no pirmajiem padomju propagandas plakātiem, ko izdeva Latvijā, bija mākslinieka Augusta Pupas zīmētais plakāts, kas aicināja “Tautas Saeimas” vēlēšanās balsot par Latvijas Darba ļaužu bloku, kas garantēs “mātes un bērnu aizsardzību”²⁰. Kāds cits plakāts savukārt aicināja balsot par Darba ļaužu bloku, apgalvojot, ka tas garantēs “stipru un nesaraujamu savienību starp Latvijas Republiku un SPRS”²¹. Vēl cits plakāts solīja, ka Darba ļaužu bloka uzvara dos “plašu valsts palīdzību bezzemniekiem un sīkzemniekiem zemes iegūšanā”²². Līdzīgi aicinājumi bija publicēti arī padomju okupācijas varas kontrolētajos preses izdevumos. Piemēram, LKP laikraksts “Cīņa” 1940. gada 13. jūlijā pirmajā lapā ievietoja saukli: “Rīt

un parīt Saeimas vēlēšanas. Visi par Latvijas Darba tautas bloku! Par mieru, par maizi, par tautas brīvību!” Turpat ar virsrakstu “Vēlētāj, ievēro” bija publicēti 10 norādījumi balsotājiem: “1. Vēlēšanas notiek 14. un 15. jūlijā – rīt un parīt. 2. Balsis jānodod vēlēšanu iecirkņos [...] no plkst. 8 rītā līdz 10 vakarā. 3. Neatliec savas balsis nodošanu uz pēdējo brīdi – aizej uz vēlēšanu iecirkni laikus. 4. Gādā par to, lai arī visi Tavi ģimenes locekļi, paziņas un kaimiņi piedalītos vēlēšanās. Ja viņi šaubās vai svārstās, pārliecinī un uzmodini tos. Pārbaudi, vai viņi izpildījuši savu pilsoņa pienākumu. 5. Parūpējies, lai visi slimie un staigāt nespējīgie tiktu novesti vēlēšanu iecirkņos [...]. 6. Balsot var tikai personīgi un vienu reizi [...]. 7. Neaizmirsti paņemt līdzi pasi. 8. Urnā jāiemet vienīgi Latvijas Darba tautas bloka kandidātu saraksts, ko saņemi vēlēšanu telpā vēlēšanu dienā. 9. Sarakstā nedrīkst strīpot kandidātu vārdus, ne arī pierakstīt jaunus. Saraksts jānodod negrozīts. 10. Neklausī provokatoriem, kas aicinātu nepiedalīties vēlēšanās vai strīpot un bojāt kandidātu sarakstus.” Līdzīgu aicinājumu publicēja arī laikraksts “Jaunākās Ziņas”: “Pilsoņi! Esiet apzinīgi, nepadodieties musinātājiem, kas grib graut Latvijas darba tautas vienoto fronti! Vienīgi patiesi demokrātiskais un progresīvais kandidātu saraksts ir Latvijas Darba tautas bloka saraksts, kura vēlēšanu platforma pasludināta, no visām progresīvām organizācijām pieņemta un kurā ievesti pārstāvji no visām iedzīvotāju aprindām.”²³

Taču, neraugoties uz minēto, padomju okupācijas pirmajā posmā ļoti nozīmīgs propagandas veids bija tiešie propagandas pasākumi – mītiņi, demonstrācijas utt. Tādēļ to aplūkosim tuvāk. Šo pasākumu uzdevums bija radīt iespaidu, ka padomju karaspēka ienākšana Latvijā un padomju varas izveidošana notiek ar tautas masveida atbalstu. Demonstrācijas tika rīkotas jau kopš padomju okupācijas pirmajām dienām. To organizēšanā iesaistījās gan PSRS vēstniecība, gan Latvijā ievesto Sarkanās armijas daļu propagandas nodaļas, gan LKP. Par šādu demonstrāciju organizēšanu liecina, piemēram, PSRS pilnvarotā pārstāvja Latvijā A. Višinska 1940. gada 20. jūlija telefonogramma PSRS Ārlietu tautas komisariātam, kurā, cita starpā, norādīts: “Ziņojam, ka starp plkst. 14 un 16 Rīgā gaidāma liela demonstrācija, pilsētā tiek palaistas baumas par aizsargu bruņotas akcijas gatavošanu, mūsu pavēlniecība pieņēmusi nepieciešamos mērus.”²⁴ Nozīmīga loma demonstrāciju rīkošanā bija Sarkanās armijas karaspēka daļu politiskajiem vadītājiem. Piemēram, Madonas apriņķa policijas priekšnieka ziņojumā par demonstrāciju Madonā 1940. gada 22. jūnijā uzsvērtā Sarkanās armijas loma demonstrācijas organizēšanā: “Madonā iebraukuši 3 PSRS karaspēka komisāri un uzaicinājuši apriņķa priekšnieku noorganizēt gājieni par godu jaunajai valdībai, izlīmējot uzsaukumus. [...] Par kārtību gādāšot PSRS karavīri, kādam nolūkam ieradušies no Cēsīm 2 bruņumašīnas un 1 kājnieku rota. Policijai uzdots uz ielām nerādīties un palikt savās mītnēs, bet apriņķa priekšniekam un pilsētas galvam piedalīties gājienā pirmiem.”²⁵ Aicinājumus piedalīties demonstrācijās regulāri publicēja okupācijas varas kontrolētā

prese. Tā LKP laikraksts "Cīņa" pēc Saeimas vēlēšanām 1940. gada 18. jūlijā visu pirmo lappusi veltīja aicinājumiem piedalīties demonstrācijā Rīgā sakarā ar Darba ļaužu bloka uzvaru vēlēšanās: "Šodien visi manifestācijā! Iziesim ielās, lai atzīmētu Latvijas Darba tautas bloka spīdošo uzvaru Saeimas vēlēšanās. Manifestēsim par mieru, maizi un brīvību! [...] Šodien visi uz ielas! Lai neviens nepaliek mājās!"

Viena no pirmajām lielākajām šāda veida akcijām Rīgā bija 1940. gada 21. jūnijā rīkotais gājiens uz Rīgas Centrālcietumu, lai apsveiktu atbrīvotos tā sauktos politieslodzītos.²⁶ Okupācijas varas rīkotas jaunā režīma atbalsta demonstrācijas notika ne tikai Rīgā, bet arī Liepājā, Daugavpilī, Cēsīs, Jūrmalā, Tukumā u.c. pilsētās un lielākajos pagastu centros.²⁷ Līdzīgas demonstrācijas un mītiņus padomju okupācijas vara organizēja arī Lietuvā un Igaunijā.²⁸

Propadomju demonstrāciju organizēšanā var izšķirt vairākus posmus. Demonstrācijas sākās 1940. gada jūnijā, kad Latvijā ienāca Sarkanā armija un tika izveidota PSRS kontrolētā Augusta Kirhenšteina valdība. Šajā laikā demonstrāciju organizatoru galvenais uzdevums bija, pirmkārt, radīt iespaidu, ka Latvijas iedzīvotāji labprātīgi sagaida Sarkanās armijas ienākšanu valstī, un, otrkārt, prasīt Kārļa Ulmaņa (1877–1942) valdības atkāpšanos un jaunas, Padomju Savienībai lojālas valdības izveidošanu. Plakāti, kas apsveic Sarkanās armijas ieviešanu Latvijā, tika izmantoti jau pirmajās padomju okupācijas varas organizētajās demonstrācijās 1940. gada jūnija beigās.²⁹ Šādi saukļi parādījās arī minētajā demonstrācijā sakarā ar "politieslodzīto" atbrīvošanu, kuras laikā tika nesti transparenti ar aicinājumiem "Lai dzīvo Sarkanā armija!" un "Par revolucionāru un demokrātisku Latviju!"³⁰ Latvijas Kara muzeja krājumos ir saglabājušies fotoattēli, kas uzskatāmi liecina, ka šās demonstrācijas organizēšanā piedalījās padomju okupācijas karaspēks: demonstrantu kolonnai, kas dodas uz Rīgas Centrālcietumu, pa priekšu brauc Sarkanās armijas bruņumašīna ar karavīriem, aiz tās – automašīna ar padomju pārstāvjiem.³¹ Arī citos propagandas pasākumos 1940. gada jūnijā un jūlijā bija iesaistīti Sarkanās armijas karavīri.³² Līdztekus demonstrācijām Rīgā tās notika arī citās vietās. Minētajām prasībām tajās pievienojās aicinājumi likvidēt Latvijas Republikas vietējās varas iestādes. Piemēram, Ķemeru 1940. gada jūnija beigās notika mītiņš, kura dalībnieki nesa plakātu ar uzrakstu "Nost Ķemeru fašistisko diktatūru. Nost strādnieku bendi! Nost pilsētas galvu Lībieti!"³³

Jauns posms un jaunas prasības okupācijas varas organizētajās demonstrācijās saistās ar tā sauktās Tautas Saeimas priekšvēlēšanu kampaņu 1940. gada jūlijā, kas noslēdzās ar okupācijas varas kontrolētām vēlēšanām 14. un 15. jūlijā. Par galveno propagandas uzdevumu kļuva aģitēt par okupācijas varas izveidoto vienīgo tā saukto Darba tautas bloku un nepieļaut citu spēku iesaistīšanos vēlēšanās.³⁴

Pēc vēlēšanām līdz jaunās Saeimas darba uzsākšanai 21. jūlijā mainījās propagandas uzdevumi, un tie bija: leģitimizēt Latvijas sovetizāciju un propagandēt Latvijas

iekļaušanu PSRS. Šis posms noslēdzās 1940. gada 5. augustā, kad Latviju inkorporēja PSRS sastāvā. Okupācijas varas rīkotajās demonstrācijās šajā laikā parādījās saukļi par padomju varas ieviešanu Latvijā un Latvijas pievienošanu PSRS. Šādas prasības izpaudās demonstrācijās Rīgā 1940. gada jūlijā,³⁵ kā arī citās Latvijas apdzīvotajās vietās. Piemēram, Tukumā kādā 1940. gada jūlija beigās vai augusta sākumā rīkotā demonstrācijā bija nests transparents ar prasību "Lai dzīvo Padomju Latvija kā 14. SPRS republika!".³⁶ Savukārt Latvijas Kara muzeja krājumos ir saglabāties 1940. gada jūlijā demonstrācijās lietots transparents ar saukli "Lai dzīvo Padomju Latvija!!! LKP".³⁷

Pēc "Tautas Saeimas" vēlēšanām svarīgākie notikumi bija padomju varas pasludināšana Latvijā 1940. gada 21. jūlijā un Latvijas iekļaušana PSRS 1940. gada 5. augustā. Abus šos notikumus pavadīja plašas padomju propagandas kampaņas. Turpinājās jau minētā demonstrāciju un mītiņu organizēšana, taču daudz plašāk nekā 1940. gada jūnijā bija izmantota propaganda presē un radio. Ar lielu propagandas pasākumu kompleksu saistījās jaunās Saeimas darbība. Tās pirmā sēde bija sasaukta nevis Saeimas ēkā, bet Latvijas Nacionālajā teātrī. Šādai padomju propagandistu akcijai bija liela simboliska nozīme: pirmo "Tautas Saeimas" sēdi rīkojot vietā, kur 1918. gada 18. novembrī bija pasludināta Latvijas valsts neatkarība, okupācijas vara vienlaikus apliecināja gan it kā Latvijā notiekošo pārmaiņu leģitimitāti, gan uzsvēra, ka ar šo brīdi tiek pilnībā, arī simboliskā līmenī likvidēts iepriekšējais Latvijas valstiskums un radīta jauna kārtība. Atbilstoši šī pasākuma nozīmīgumam bija dekorēta Nacionālā teātra zāle, ko rotāja sarkani karogi ar padomju simboliem – sirpi un āmuru.³⁸ Zāles iekārtojums atsauc atmiņā tās pašas zāles noformējumu 1918. gada 18. novembrī, tikai šoreiz goda vietā likti padomju simboli. Arī tam vajadzēja uzsvērt minēto Latvijas valstiskuma transformāciju.

Nākamā lielākā propagandas akcija saistās ar Latvijas delegācijas došanos uz Maskavu, lai piedalītos PSRS Augstākās Padomes sēdē, kurā būs pieņemts lēmums par Latvijas uzņemšanu PSRS. Gan delegācijai dodoties uz Maskavu, gan tai atgriežoties Rīgā, okupācijas vara rīkoja plašas demonstrācijas, kas aicināja Latviju uzņemt PSRS, bet pēc tam pateicās par uzņemšanu.³⁹ Preses izdevumi plašos rakstos apcerēja gan šīs demonstrācijas, gan Latvijas delegācijas dalību PSRS Augstākās Padomes sēdē. Latvijas delegācijai atgriežoties no Maskavas, bija rīkotas īpašas tās sagaidīšanas akcijas vispirms Daugavpilī, bet vēlāk Rīgā.⁴⁰ LPK laikraksts "Cīņa" šādi komentēja Latvijas uzņemšanu PSRS: "Iestājoties Padomju Savienībā, daudzkārt pieaugs Padomju Latvijas spēki, nostiprināsies miers Baltijas jūras piekrastē, pieaugs arī lielās Padomju Savienības varenība."⁴¹

1940. gada 5. augustā Latvija bija pilnībā inkorporēta PSRS sastāvā. Līdz ar to mainījās padomju propagandas mērķi un uzdevumi. Pirmkārt, okupācijas vara varēja pilnā mērā sovetizēt Latvijas valsts struktūras, to skaitā propagandas orgānus. Otrkārt, okupēto Latviju šajā laikā pilnā mērā iekļāva padomju propagandas diskursā. Process

sākās ar pilnīgu masu informācijas līdzekļu pārņemšanu okupācijas varas kontrolē, likvidējot vēl padomju okupācijas sākuma posmā saglabājušās brīvas izteikšanās iespējas. Latvijas PSR valdības lēmums 1940. gada augustā likvidēja Preses un biedrību departamentu, tā vietā izveidojot Galveno literatūras pārvaldi. Tās kontrolē darbojās cenzūra, kas pārraudzīja visus iespieddarbu u.c. publikāciju saturu. Likums par LPSR Galvenās literatūras pārvaldes izveidošanu noteica, ka visu periodisko, neperiodisko un tehnisko izdevumu redaktori un izdevēji ir atbildīgi par to saturu.⁴² Izveidoja arī Mākslas lietu pārvaldi, kas kontrolēja teātra izrāžu, kinofilmu, dažādu uzvedumu un citu publisku pasākumu saturu.⁴³ 1940. gada 10. augustā atcēla visas līdzšinējās periodisko izdevumu izdošanas atļaujas, un turpmāk Latvijā drīkstēja izdot šādus laikrakstus un žurnālus: "Cīņa", "Proletarskaja pravda", "Brīvais Zemnieks", "Padomju Latvija", "Trudovaja gazeta", "Darbs", "Sarkanais Kareivis", "Valdības Vēstnesis", "Sarkanais Sports", "Pionieris", "Rižskij krokoģil", "Brīvā Jaunatne", "Sarkanā Palīdzība", "Aģitators un Propagandists", "Radio Vilnis", "Lokomotīve", "Darba Sieviete", "Taisneība", "Latgaļskaja pravda", "Liesma", "Brīvā Daugava", "Zemgales Komunisti", "Komunisti", "Brīvā Venta", "Talsu Apriņķa Ziņotājs", "Karogs", "Atpūta", "Latvijas Skola", "Valsts Statistiskās Pārvaldes Biļetens" un "Darba Zemnieks".⁴⁴ 19. augustā ar LPSR Ministru kabineta lēmumu pārtrauca Latvijas laikrakstu korespondentu darbību ārvalstīs un ārvalstu laikrakstu korespondentu darbību Latvijā.⁴⁵

Līdz ar to preses izdevumi, radio un citi masu informācijas līdzekļi, arī plakāti un dažādas skrejlapas kļuva par padomju propagandas izplatīšanas galveno ieroci. Taču novārtā netika atstāta arī tiešā propaganda. LKP veidoja dažādas aģitācijas grupas un brigādes, kuru uzdevums bija veikt propagandas darbu uzņēmumos, mācību iestādēs u.c. vietās.⁴⁶ Atsevišķi LKP norīkoti aģitatori un propagandisti, propagandas un aģitācijas nodaļas darbojās visos uzņēmumos un valsts iestādēs. Īpatna tiešās propagandas forma bija sienasavīzes.⁴⁷ 1940. gada padomju sienasavīžu paraugi apkopoti 2008. gadā sērijā "Māksla. Mīts. Dokuments" iznākušajā brošūrā "Sarkanā sienasavīze 1940".⁴⁸ Tipiska ir viena no pirmajām jau 1940. gada jūlijā gatavojoties "Tautas Saeimas" vēlēšanām iznākusi sienasavīze. Tajā apkopoti svarīgākie padomju propagandas aktuālie saukļi – "Par mieru, par maizi, par tautas brīvību", "Mēs visi balsosim par Latvijas Darba tautas bloku!", "Lai dzīvo mūsu draudzība un cieša savienība ar lielo un neuzvaramo Padomju Sociālistisko Republiku Savienību!".⁴⁹ Tāda pati ir 1940. gada 10. augustā sagatavotā sienasavīze "Strādnieka balss" gumijas fabrikas "Varonis" Strādnieku klubā. Sienasavīzi rotā liels Josifa Staļina (1878–1953) attēls un saukļi "Par darbu, vienību un sadarbību", "Mēs jaunu pasauli sev celsim".⁵⁰ Ar lielu J. Staļina portretu un saukli "Visu zemju proletārieši, savienojaties" līdzīgi noformēta bija arī LPSR Dailes teātra sienasavīze.⁵¹ LPSR Komunistiskās jaunatnes savienības laikrakstā "Jaunais Komunārs" bija ievietots raksts par sienasavīzes veidošanu kādā Rīgas bērnamā: "Sienasavīze "Aktīvists"

sadalīta vairākās nodaļās. Pirmajā daļā – Latvija – PSRS locekļi. Tanī daļā vērojams bagātīgs ilustrējums no mūsu dzimtenes dažādiem notikumiem, kā manifestācijām, uzņemšanas Padomju Savienībā utt. Vidū b[riedra] Staļina un Molotova ģimenes. Skatos rādīts, kādi ir rūpniecības lielie sasniegumi Padomju Savienībā. Nākošā nodaļa ir veltīta darba disciplīnai, kas jāsekmē visiem jau no bērnības. Tāpat rakstīts par pieklājību un stingro ārējo stāju. Ilustrēts stūrītis rāda bērnus Padomju Savienībā. Pēdējā nodaļa ir par mājas dzīvi.⁵²

Izplatīta bija arī dažādu vides objektu un ēku noformējumu izmantošana propagandā. Īpaši to praktizēja padomju valsts svētku – Oktobra revolūcijas dienas 7. novembrī, Starptautiskās darbaļaužu solidaritātes dienas 1. maijā u.c. – svinībās. Piemēram, 1940. gada novembrī LKP ēka Rīgā bija noformētā ar J. Staļina un Vladimira Ņeņina (1870–1924) lielformāta attēliem, milzīgu sirpi un āmuru uz sarkana auduma un saukli “Lai dzīvo Ņeņinisms”.⁵³ Savukārt operas ēku 1940. gada novembrī rotāja milzīga sarkana zvaigzne ar sirpi un āmuru.⁵⁴ Līdzīgi bija noformēti bijusī Latvijas Nacionālā teātra ēka un par Sarkanās armijas virsnieku namu pārvērtais Rīgas Latviešu biedrības nams.⁵⁵ Savukārt Latvijas PSR Sakaru pārvaldes ēku rotāja liels J. Staļina attēls un uzraksts “Lai dzīvo Lielās Sociālistiskās Oktobra Revolūcijas XXIII gada svētki PSR Savienībā”,⁵⁶ bet Rīgas pils Sv. Gara torni – milzīgs izgaismots uzraksts “LPSR”.⁵⁷ Līdz ar šādiem ēku noformējumiem lietoja dažādas pārvietojamas instalācijas⁵⁸ un konstrukcijas, ko izmantoja padomju valsts svētkos rīkoto pasākumu laikā un arī ikdienā.⁵⁹ Vienkāršākie un efektīvākie bija tā sauktie aģitācijas autobusi vai automašīnas. Tos lika lietā jau 1940. gada jūnija un jūlija demonstrāciju laikā. Parasti šādu transporta līdzekļi, kurā atradās īpaša aģitācijas brigāde, noformēja ar dažādiem transparentiem un plakātiem.⁶⁰ Propagandas nolūkiem kalpoja ne tikai sabiedrisko ēku noformējums, bet arī ielu nosaukumi. Jau 1940. gada 23. jūlijā 15. maija (Doma) laukumu Rīgā pārdēvēja par 17. jūnija laukumu, savukārt 1941. gada 28. janvārī Zigfrīda Annas Meierovica bulvāri – par Padomju bulvāri utt. Kopumā Rīgā 1940.–1941. gadā jaunus padomiski propagandistiskus nosaukumus piešķīra 36 ielām.⁶¹

Propagandas pasākumi, līdzīgi kā PSRS, arī okupētajā Latvijā koncentrējās ap lielajām valsts svētku kampaņām 7. novembrī un 1. maijā. Par milzīgu propagandas pasākumu izvērtās 1941. gada 12. janvārī paredzēto PSRS Augstākās Padomes vēlēšanu kampaņa. Tā bija saistīta ar demonstrāciju, mītiņu u.c. masu pasākumu rīkošanu gan Rīgā, gan citur Latvijā. Katru reizi bija uzsākta liela propagandas kampaņa masu informācijas līdzekļos. Raksta autora rīcībā ir Rīgas apriņķa Taurupes pagasta valdes dokumenti par 1940.–1941. gadu, kuros labi atspoguļojas šo kampaņu atbalsis pagastā. Tā pirms 1940. gada 7. novembra svētkiem pagasta valde pavēlēja visiem iedzīvotājiem obligāti iegādāties Latvijas PSR karogus, norādot: “[..] ievērojot apstākli, ka pašreiz Latvijas PSR karogi pietiekamos daudzumos nav dabūjami, atļauts pārveidot līdzši-

nējos sarkan-balt-sarkanos karogus.”⁶² PSRS Augstākās Padomes vēlēšanu kampaņa pagastā notika no 1940. gada 7. decembra līdz 1941. gada 12. janvārim. Šajā laikā norisinājās dažādi propagandas pasākumi, ko vadīja gan vietējie LKP aktīvistu, gan no Rīgas ieradušās aģitbrigādes.⁶³

Līdztekus lielajām propagandas kampaņām padomju aģitācija pārpludināja arī okupētās Latvijas ikdienas dzīvi. Propagandas tēmas bija visdažādākās, tomēr visam pāri stāvēja galvenie uzdevumi: sludināt komunistisko ideoloģiju, propagandēt PSRS politiskās iekārtas un padomju Sarkanās armijas pārākumu pār citām valstīm, slavēt padomju valsts ekonomikas panākumus. Okupētajā Latvijā šie propagandas uzdevumi bija grūtāk realizējami nekā PSRS kopumā, jo Latvijas iedzīvotāji atcerējās dzīvi neatkarīgajā valstī un varēja to salīdzināt ar padomju varu. Lai šo pretrunu pārvarētu, padomju okupācijas vara izmantoja gan teroru, gan propagandu. Tādēļ kā Latvijā, tā citās 1939. un 1940. gadā PSRS pievienotajās teritorijās propaganda ieguva īpašu vērienu. Specifisks tās uzdevums bija pozitīvi atainot dzīvi citur PSRS, lai radītu iespaidu, ka ar Latvijas pievienošanu Padomju Savienībai iedzīvotāju dzīves līmenis nepasliktināsies, bet, gluži otrādi – uzlabosies.

Latvijas iedzīvotāju reakcija pret padomju propagandu bija visumā noraidoša. 1941. gada 14. jūnijā deportētais Jēkabpils iedzīvotājs Ilmārs Knaģis (dz. 1925. g.) šādi atceras savu vecāku reakciju, kad padomju okupācijas vara 1940. gada jūnijā arī Jēkabpilī sarīkoja vairākas propadomju demonstrācijas: “Mēs stāvējām pie loga. Es, māte, aizmugurē tēvs. Tēvs uzlika rokas mums uz pleciem, nopūtās un it kā pie sevis noteica: “Tās ir beigas.””⁶⁴ Noraidoša attieksme pret padomju okupācijas varas propagandu saglabājās arī vēlāk. Viena no protesta formām bija atteikšanās izmantot sovetizētos masu informācijas līdzekļus, vairāk paļaujoties uz neformālu informāciju un dažādām baumām. Tādēļ okupācijas vara ar administratīvām piespiedu metodēm centās panākt, lai iespējami lielāks iedzīvotāju skaits lasītu padomju varas cenzētos laikrakstus, klausītos radio utt. Piemēram, Rīgas apriņķa Taurupes pagasta valde 1940. gada vasarā un rudenī vairākkārt izplatīja aicinājumus un rīkojumus iedzīvotājiem lasīt padomju laikrakstus. 10. jūlijā pagasta valdes apkārtrakstā bija norādīts: “Lasiet Latvijas Komunistiskās partijas laikrakstu “Cīņa”. Vienīgi tur jūs gūsiet pareizo informāciju,” bet vēlāk lika pagasta saimniekiem “abonēt laikrakstu “Brīvais Zemnieks”, kurš ir LKP laikraksts un apskata jautājumus, kas sekmē lauksaimniecības attīstību”⁶⁵. Aicinājumus izmantot padomju masu informācijas līdzekļus izplatīja arī skrejlapu un plakātu formā. Piemēram, Latvijas Nacionālajā bibliotēkā ir saglabāties 1940. gadā izdots plakāts ar saukli “Radioklausītājs – laikmeta pareizs izpratējs”.⁶⁶

Jau no pirmajām okupācijas dienām sākās pretestība okupācijas varai. Pirmkārt, bija vairāki mēģinājumi okupācijas varas rīkotajās Saeimas vēlēšanās veidot nekomunistiskus deputātu kandidātu sarakstus. No tiem zināmākais bija vairāku bijušo Latvijas

politisko darbinieku izveidotais Demokrātisko latviešu bloks. Lai izvairītos no konfliktiem ar okupācijas varu, arī Demokrātisko latviešu bloka izdotajos aģitācijas materiālos bija iekļautas vairākas padomju okupācijas propagandas nostādņēm līdzīgas tēzes – “ciešu un patstāvīgu sadarbību ar PSRS”, “valsts iekšējā celtniecība uz progresa un demokrātijas pamatiem, lojāli sadarbojoties ar Latvijas strādniecību un viņas organizācijām”, “kulturālo un saimniecisko vērtību apmaiņas paplašināšana un attiecīgu sakaru padziļināšana ar PSRS un tās tautām”.⁶⁷ Okupācijas vara uz šiem mēģinājumiem pretoties reaģēja gan ar represijām, gan propagandu. 1940. gada jūlijā apcietināja Rūdolfu Gulbi, Oskaru Baltiņu, Arnoldu Valteru, Ansi Pelcmani, Jāni Feldmani un citus Demokrātisko latviešu bloka veidotājus, apsūdzībā norādot: “Latvijas Zemnieku savienības uzdevumā apvienojās, lai 1940. g. Saeimas vēlēšanās izvirzītu zemes īpašnieku sarakstu, pretstatot to Latvijas Darba tautas bloka sarakstam.”⁶⁸

Pēc šo mēģinājumu apspiešanas pretestība okupācijas varai turpinājās dažādu nelegālu darbību veidā: skrejlapu un uzsaukumu izplatīšana, nelegālu laikrakstu izdošana. Tāpat bija mēģinājumi sākt bruņotu pretestību.⁶⁹ Padomju okupācijas vara centās apkarot pretestību visiem līdzekļiem. Okupācijas varas Latvijā ieviestais KPFSR Kriminālkodekss, cita starpā, paredzēja sodus arī par pretpadomju aģitāciju un propagandu, “kura uzaicina gāzt, graut vai vājināt padomju varu vai izdarīt atsevišķus kontrevolucionārus noziegumus, kā arī par tāda paša satura literatūras izplatīšanu, izgatavošanu vai glabāšanu”⁷⁰. Vienlaikus ar represijām okupācijas vara īstenoja propagandas kampaņu, mēģinot diskreditēt pretestības kustības mērķus un dalībniekus.

Padomju propaganda Latvijā pirmās padomju okupācijas laikā. Galvenās propagandas tēmas

Padomju propagandas pamattēmas iezīmējās jau okupācijas sākumā. Tās bija padomju valsts un saimnieciskās iekārtas pārākuma slavināšana, Sarkanās armijas neuzvaramības propagandēšana, Padomju Savienības valsts vadītāju personības kulta propagandēšana. Okupētajā Latvijā specifiska propagandas tēma bija iepriekšējās Latvijas valsts iekārtas, ekonomiskās un sociālās attīstības kritizēšana, lai pierādītu padomju iekārtas pārākumu. Tāpat svarīga propagandas tēma bija jebkādas pretestības padomju okupācijas varai apkarošana.

Padomju valsts un saimnieciskās iekārtas pārākuma slavināšana bija viens no galvenajiem padomju propagandistu uzdevumiem. Šāda propaganda sākās jau ar pirmajām okupācijas dienām. Līdz Latvijas inkorporācijai PSRS sastāvā tā galvenokārt aģitēja par ciešu savienību starp Latviju un PSRS. Šādas propagandas tēzes bija iekļautas jau 1940. gada 21. jūnijā pieņemtajā A. Kirhenšteina valdības deklarācijā: “Valdība ir stingri un nešaubīgi pārliecināta, ka Latvijas tautas un Padomju Sociālistisko Republiku

Savienības draudzība vēl vairāk veidosies un stiprināsies un ka tikai tādā veidā iespējams nodrošināt tālāku mūsu tēvijas attīstību un uzplaukumu.⁷¹ Šāda propaganda bija izmantota okupācijas varas rīkoto Saeimas vēlēšanu kampaņas laikā 1940. gada jūlijā. Piemēram, viens no priekšvēlēšanu plakātiem aicināja: “Balsojiet par Latvijas Darba ļaužu bloku. Stipra nesagraujama savienība starp Latvijas Republiku un PSRS.”⁷² Arī tā sauktās Tautas Saeimas 1940. gada 21. jūlijā pieņemtajā “Deklarācijā par Latvijas iestāšanos Padomju Sociālistisko Republiku Savienības sastāvā” bija deklarētas līdzīgas nostādnes: “Latvijas tauta, iestājusies brālīgajā, lielajā sociālisma zemes laimīgo tautu saimē, izraisīs visus savus bagātīgos radošos spēkus un roku rokā ar Padomju Sociālistisko Republiku Savienības darba ļaudīm ies uz priekšu pa jaunās dzīves celtniecības ceļu. Vienīgi Padomju Sociālistisko Republiku Savienības sastāvā Latvijas tauta varēs sadziedēt brūces, ko viņai situši ilgie verdzības gadi. [...] kā līdztiesīgs brālīgas Padomju Republiku saimes loceklis Latvijas tauta spēs pacelt savu saimniecību, attīstīt savu nacionālo kultūru, nodrošināt nacionālo vienlīdzīgumu, nodrošināt mieru, maizi un Latvijas darba ļaužu patiesu brīvību.”⁷³ Savukārt LKP laikraksts “Cīņa” pēc Saeimas vēlēšanām publicēja īpašu “tautas pateicību PSRS”: “Izteiksim savu mīlestību, uzticību un pateicību lielajai sociālistiskajai valstij – Padomju Savienībai un viņas neuzvaramai Sarkanai armijai – Latvijas darba tautas draugam. Par Latvijas ciešām un draudzīgām saitēm ar Padomju Sociālistisko Republiku Savienību!”⁷⁴

1940. un 1941. gadā šādas propagandas tēzes bija plaši izplatītas okupācijas varas kontrolētajos preses izdevumos. Piemēram, populārais žurnāls “Atpūta” 1940. un 1941. gadā publicēja rakstu sēriju par “labo dzīvi” dažādās PSRS republikās. Piemēram, “Atpūtas” 1940. gada 20. septembra numurā bija ievietots raksts par Baltkrievijas PSR. Tajā bija slavēta augsti attīstītā Baltkrievijas lauksaimniecība, kurā “labi noorganizētajās [...] saimniecībās, kur viss rūpīgi mehanizēts, zeme izdod vairāk par pieticīgi gaidīto”. Savukārt Baltkrievijas rūpniecība raksturota šādi: “Stalīna piecgades kā uzvarētājas izvirzījušas jaunu eksistences balstu – rūpniecību. Tās kopprodukcija salīdzinājumā ar 1913. gadu 21 reizi lielāka.” Raksta nobeigumā secināts: “Tā redzam, ka daudz ierosinājumu var Padomju Latvija gūt visdažādākās rūpniecības nozarēs Padomju Baltkrievijā, ja vien meklēs pamatīgi iepazīties ar mums [...] tik tuvo līdzgaitnieci Padomju Lielsavienības celtniecības ceļā, kas mums tikai sākas.”⁷⁵ Līdzīgus materiālus regulāri publicēja arī citi preses izdevumi. Piemēram, LKP laikraksts “Cīņa” 1940. gada 17. jūlijā publicēja aprakstu par tautsaimniecības attīstību Kirgīzijas PSR, apgalvojot: “Rūpniecības produkcija padomju valdības laikā palielinājusies vairāk nekā 70 reizes.”⁷⁶ Savukārt Latvijas armijas politiskais vadītājs Bruno Kalniņš (1899–1990) 1940. gada 23. jūlijā apstiprināja sarakstu ar tēmām, kas jāpropagandē Latvijas armijas karavīru vidū, to skaitā “PSRS – industriālā lielvara”, “tautas materiālie un garīgie apstākļi PSRS”, “kolektīvās lauksaimniecības uzvara PSRS” u.c.⁷⁷

Līdzās PSRS ekonomikas panākumiem bija propagandēts arī Padomju Savienības politiskās iekārtas pārkums. Piemēram, LKP pirmais sekretārs Žanis Spure (1901–1943) runā Saeimas sēdē 1940. gada augustā paziņoja, ka PSRS konstitūcija “iedvesmo strādnieku šķiru, zemniecību un darba inteligenci jaunās sociālistiskās sabiedrības uzbūves darbam. [...] Lai dzīvo Staļina konstitūcija! Lai dzīvo lielais, ģeniālais Staļins!”⁷⁸. Savukārt Latvijas PSR Ministru prezidenta vietas izpildītājs un iekšlietu ministrs Vilis Lācis (1904–1966) telegrammā J. Staļinam 1940. gada 6. augustā sakarā ar Latvijas uzņemšanu PSRS paziņoja: “Pateicoties Jūsu gudri vadītajai Padomju valdības miera politikai [...] Latvijas tauta padzina plutokrātiskās kliķes uzurpatorus un nodibināja padomju varu. Ar Padomju Latvijas uzņemšanu sociālistisko tautu saimē piepildījās darba tautas viskarstākās ilgas – atbrīvoties no ekspluatatoru varas, celt sociālismu un sasniegt to labklājības un kultūras pakāpi, kādu sev izcīnījušas laimīgās Padomju Savienības tautas.”⁷⁹

Šai propagandas tēmai bija veltīti arī 1940.–1941. gadā izdoti padomju propagandas plakāti. Latvijas Nacionālajā bibliotēkā ir saglabājušies vairāki no tiem. Piemēram, 1941. gadā izdots plakāts ar saukli “Lai dzīvo strādnieku un zemnieku savienība – padomju varas stipruma pamats”.⁸⁰ Tāpat arī 1940. gadā izdots plakāts ar saukli “Par sociālistisko dzimteni, par laimīgu dzīvi balso pilntiesīgā padomju sievietē!”⁸¹

Vēl viens veids, kā propagandēt Padomju valsts varenību un sasniegumus, bija PSRS vadītāju, pirmkārt J. Staļina slavināšana, kas sākās jau pirmajās padomju okupācijas dienās. Bija izmantoti gandrīz visi pieejamie propagandas līdzekļi – plakāti, preses izdevumi u.c. Tā Saeimas vēlēšanu kampaņas ietvaros 1940. gada jūlijā bija organizēta īpaša akcija, Padomju valsts vadītājiem sūtot pateicības vēstules uz PSRS sūtniecību it kā “Latvijas tautas vārdā”. Sūtniecība šajā sakarībā LKP laikrakstā “Cīņa” ievietoja īpašu paziņojumu: “Padomju Sociālistisko Republiku Savienības sūtniecībai Latvijā piesūtīti lielā skaitā apsveikumi, kurus sūta strādnieku sapulces, zemnieki, inteligence un darba vietu komitejas biedri Staļinam, Molotovam, Vorosilovam, Padomju valdībai un Sarkanai armijai.”⁸² Rakstot par Padomju valsts vadītājiem, vienmēr bija izmantots pacilāts un patētisks izteiksmes veids. Piemēram, 1940. gada 6. augustā vēstulē J. Staļinam sakarā ar Latvijas uzņemšanu PSRS (materiāls publicēts arī presē) Latvijas Ministru prezidenta vietas izpildītājs V. Lācis rakstīja: “Visas pasaules darba ļaužu lielajam vadonim biedram Staļinam. Dārgais Josif Visarionovič! Patiesā sajūsmā par Padomju Latvijas uzņemšanu lielajā Padomju Sociālistisko republiku saimē sūtam Jums, mūsu vadoni un skolotāj, dārgais biedri Staļin, vissirsnīgākos un izjustākos sveicienus un izsakām visdziļāko pateicību par mums sagādāto iespēju celt Jūsu vadībā sociālismu savā zemē.”⁸³ Līdzīgā stilā bija sagatavoti attiecīgi propagandas plakāti. Daži no tiem ir saglabājušies Latvijas Nacionālajā bibliotēkā. Piemēram, plakāts ar lielu J. Staļina attēlu uz Kremļa fona un saukli “Lai dzīvo darba tautas labākais draugs lielais Staļins!”⁸⁴ Kāds cits plakāts attēloja demonstrantu kolonnu, kas nes milzu karogu ar

J. Staļina, V. Ļeņina, F. Engelsa, K. Marksa attēliem un saukli “Augstāk Marksa–Engelsa–Ļeņina–Staļina karogus!”.⁸⁵

Ļoti nozīmīga padomju propagandas tēma bija PSRS militārās varenības un Sarkanās armijas neuzvaramības sludināšana. Sarkano armiju slavējoši saukļi bija izplatīti jau pirmajās okupācijas dienās. Valsts prezidenta Kārļa Ulmaņa 1940. gada 17. jūnija uzrunā iedzīvotājiem bija uzsvērts: “Mūsu zemē kopš šī rīta ienāk padomju karaspēks. Tas notiek ar valdības ziņu un piekrišanu, kas savukārt izriet no pastāvošām draudzīgām attiecībām starp Latviju un Padomju Savienību. Es tādēļ vēlos, ka arī mūsu zemes iedzīvotāji ienākošās karaspēka daļas uzlūkos ar draudzību.”⁸⁶ A. Kirhenšteina valdības deklarācijā 1940. gada 21. jūnijā norādīts: “Latvijas Republikas teritorijā atrodas mums draudzīgās Padomju Savienības bruņotie spēki, ko Latvijas tauta saņem ar prieku un sirsnību.”⁸⁷ Arī padomju okupācijas varas organizētajās demonstrācijās 1940. gada jūnijā un augustā bija izmantoti Sarkanās armiju apsveicoši saukļi.⁸⁸

Sarkano armiju un tās neuzvaramību slavinoša propaganda turpinājās arī vēlāk. LKP laikraksts “Cīņa” 1940. gada 11. jūlijā iznāca ar saukli “Pateicība Sarkanajai armijai, kas sargā mieru un darbu – strādniekiem, zemniekiem un darba inteliģencei!”. Preses izdevumos publicēja rakstus par Sarkanās armiju un tās kaujasspējām. Piemēram, populārajā žurnālā “Atpūta” 1940. un 1941. gadā regulāri bija publicēti raksti un fotoreportāžas par Sarkanās armijas varenību.⁸⁹ Piemēram, “Atpūtas” 836. numurā bija ievietots apraksts par Sarkanās armijas varenību “Dzimtenes slavai”. Tajā apgalvots: “Sarkanā armija visā savas slavenās pastāvēšanas vēsturē ir ierakstījusi tautu likteņos ļoti daudz skaistu lappušu – uzvaru, heroisma, varoņdarbu un neredzētu stratēģisku gājieni lappuses. Sarkanā armija vienmēr ir uzvarējusi un pierādījusi, ka nav tādu cietokšņu, kas varētu apturēt tās uzvaras gaitu,” savukārt laikrakstā “Cīņa” 1941. gada februārī paziņots: “Iekalta bruņā un tēraudā, skaidri apzinoties savus atbrīvošanas mērķus, smeļot arvien jaunus spēkus nesaraujāmās saitēs ar padomju tautu un visas pasaules darba ļaudīm, Strādnieku-zemnieku Sarkanā armija vērīgi un droši sargā lielās Padomju Savienības robežas [...], gatava kurā katrā brīdī pēc padomju valdības un Boļševiku partijas pirmā aicinājuma doties kara gājienā, lai izpildītu savu svēto pienākumu.”⁹⁰ Kādā Sarkanās armijas slavināšanai paredzētā sienasavīzē bija ievietots sauklis – “Sarkanā armija sargā visu SPRS tautu neatkarību!”.⁹¹ Šādas pašas propagandas tēzes izplatīja ar propagandas plakātu palīdzību. Piemēram, 1941. gadā izdots propagandas plakāts slavināja padomju aviāciju: “Lai dzīvo varenā padomju aviācija, lai dzīvo padomju lidotāji – mūsu dzimtenes lepnie ērgļi!”⁹² Savukārt cits plakāts attēloja J. Staļinu, K. Vorosiļovu un L. Kaganoviču tribīnē Maskavā, Sarkanajā laukumā, apsveicot Sarkanās armijas parādi.⁹³

Īpaša loma padomju propagandā bija jaunatnes audzināšanai militārā garā. Skolu jaunatnei domātos izdevumos bija uzsvērtā nepieciešamība visiem apgūt militāro apmācību, lai tā veicinātu padomju Sarkanās armijas varenības pieaugumu. Tādēļ skolās

iekārtoja militārās audzināšanas klases, sagatavoja īpašas sienasavīzes un aģitācijas pasākumus. Piemēram, par Pionieru pili pārvērstajā Rīgas pilī "pionieriem bija iekārtoti aviācijas, jūras kara flotes un strēlnieku kabineti, kuros "jaunarmieši" mācījās iepazīties ar ieročiem – šautenēm un ložmetējiem, iemācījās "īsti kareivisku ierindu, īstu kara disciplīnu un karavīru dziesmas"⁹⁴.

Sevišķi plaši Sarkanās armijas neuzvaramības propaganda izvērās, svinot Sarkanās armijas dibināšanas gadadienu 23. februārī. Gandrīz visu februāra otro pusi notika dažādi masu propagandas pasākumi. Rīgas un citu pilsētu ielas bija izrotātas ar attiecīgu svētku noformējumu. Galvenais pasākums bija svinīga sēde Latvijas PSR Operas un baleta teātrī 1941. gada 23. februārī. "Cīņa" tās norisi aprakstīja šādi: "Tuvojoties teātra namam, prožektoru gaismā atmirdz krāšņi greznotā teātra fasāde, Sarkanās drānas vijumā pāri fasādei zelta burtiem izveidots milzīgs skaitlis "XXIII", kam abās pusēs gadu skaitļi "1918–1941". [...] Teātra zāle greznota sarkaniem drapējumiem, karogiem un emblēmām. Visapkārt zālei lozungs "Padomju Savienības darba ļaudis, neaizmirstiet kapitālistisko ielenkumu!". Sevišķi krāšņi un izteismīgi dekorēta skatuve: tumšsarkanā fonā, karogu, lauru koku un ziedu ietverts paaugstinājums ar Ļeņina krūšu tēlu. Pāri tam biedru Staļina, Vorošilova un Timošenko ģimetnes. Rotājumu noslēdz PSRS ģerbonis un uzraksts: "Lai dzīvo Sarkanarmijas 23. gadadiena!" [...] Svinīgo sēdi atklāj Latvijas PSR Augstākās Padomes Prezidija priekšsēdētājs b[iedrs] Kirhenšteins, uzrunā atzīmēdams Sarkanās armijas varonīgās cīņas un uzvaras [...], ko klātesošie uzņem ar vētrainiem aplausiem."⁹⁵

Neatkarīgās Latvijas valsts sabiedriskās un ekonomiskās iekārtas kritizēšana bija viens no svarīgākajiem padomju propagandas uzdevumiem. Propagandas mērķis bija izcelt visas neatkarīgās Latvijas valsts negācijas, radot priekšstatu, ka padomju varas ieviešana tās likvidējusi un ka dzīve PSRS sastāvā noteikti ir labāka kā neatkarīgajā Latvijā.

Šāda propaganda bija uzsākta jau no pirmajām padomju okupācijas dienām. Vispirms notika vērsšanās pret Latvijas valsts pārvaldes institūcijām un to vadītājiem, īpaši pret Latvijas valdību un tās vadītāju K. Ulmani. 1940. gada vasarā okupācijas varas organizētājās demonstrācijās līdztekus transparentiem, kas aicināja ieviest padomju varu, izmantoja aicinājumus un uzsaukumus, kas vērsās pret Latvijas Republikas valsts un pašvaldības iestādēm un to vadītājiem. Šajā sakarā var minēt, piemēram, jau aplūkoto Latvijas Okupācijas muzeja krājumu materiālus par demonstrāciju 1940. gada vasarā Ķemeru, kurā bija prasīts atlaist no amata pilsētas galvu Lībieti, apvainojot viņu korupcijā un iedzīvotāju apspiešanā. Ar līdzīgām prasībām notika demonstrācija Tukumā 1940. gada 19. jūnijā.⁹⁶ Arī demonstrācijās Rīgā regulāri vērsās pret K. Ulmani un citiem Latvijas valsts vadītājiem. Piemēram, 1940. gada 21. jūnijā sakarā ar "politieslodzīto atbrīvošanu" rīkotajā demonstrācijā bija izmantoti saukļi "Nost Ulmani! Tautas nodevēju Ulmani tiesai!" un nests cietumnieka apģērbā tērpts K. Ulmaņa portrets. Demonstrācija beidzās ar pūļa pulcēšanos pie Rīgas pils, mēģinot panākt K. Ulmaņa iznākšanu pie demonstrantiem.⁹⁷

Vienlaikus sākās plaša neatkarīgās Latvijas valsts nomelnošanas kampaņa okupācijas varas kontrolētajā presē. Tā turpinājās pēc Latvijas pievienošanas PSRS un arī vēlāk. LKP laikrakstā "Cīņa" regulāri bija publicētas karikatūras, kas izsmēja neatkarīgo Latvijas valsti. Piemēram, 1940. gada 2. jūlijā publicēta karikatūra, kas attēloja Brīvības pieminekli, kuru trīs zvaigžņu vietā rotā važas un pātaga ar paskaidrojumu: "Tāda bija "brīvība" un brīvības jandāliņš." Savukārt 3. jūlija numurā ievietota karikatūra, kas attēlo uz durkļa paceltu Latvijas armijas karavīra cepuri, un paraksts: "Pēc sv. rakstiem: "Un redzi, viņš cēla to elka dievu un pielūdza viņu." Turpat bija karikatūra, kas attēlo K. Ulmani kā kara kurinātāju.

Galvenās tēzes, kritizējot dzīvi neatkarīgajā Latvijā, bija: Latvijas valstī ir valdījusi nabadzība un sociālā netaisnība, tās vadītāji ir bijuši pretautiski un korumpēti, Latvijā nav bijusi nekāda brīvība, bet tikai pakļaušanās "imperālistiem". Okupācijas sākumposmā līdz Latvijas inkorporācijai PSRS pamatā izmantoja tiešu vēršanos pret bijušajiem Latvijas valsts vadītājiem un korupcijas tēmu. Piemēram, jau minētajā demonstrācijā Tukumā bija izmantots transparents ar saukli "Nu būs jāsamaksā nostrīpotie parādi" un aicinājums sodīt K. Ulmaņa valdību par zagšanu. Līdzīgus aicinājumus regulāri publicēja arī okupācijas varas pārvaldītā prese. Piemēram, 1940. gada 1. jūlijā "Cīņa" ievietoja materiālu, kurā apgalvots, ka K. Ulmaņa valdība ir izlaupījusi 2 miljonus latu, kas bija paredzēti Uzvaras parka izbūvei Rīgā, Pārdaugavā.⁹⁸ Vēlāk neatkarīgās Latvijas valsts nomelnošanā vairāk izmantoja nevis konkrētas apsūdzības, bet kritizēja Latvijas Republikas valsts iekārtu kopumā, vienlaikus slavīnot dzīvi Padomju Latvijā. Piemēram, "Cīņā" 1941. gada janvārī, gatavojoties PSRS Augstākās Padomes vēlēšanām, bija ievietots raksts par Latvijas jaunatnes sasniegumiem padomju varas laikā, kurā kritizēta dzīve neatkarīgajā Latvijas valstī: "Kādas izredzes bija un varēja būt mūsu jaunatnei kapitālistiskās Latvijas apstākļos? Tai rēgojās priekšā vergošana kapitālisma jūgā. Jau agrā bērnībā bija jāiet vai nu ganu gaitās, vai jāvergo par niecīgu atalgojumu, dzirdot visādus pazemojumus, fabrikā un darbnīcā. Tā tas bija labākajā gadījumā. Sliktākā gadījumā – bezdarbs, posts, nabadzība. Skolas, jo sevišķi augstskolas, durvis bija jaunatnei slēgtas. Ceļš uz izglītību – aizsprostots. Bieži vien bērna piedzimšanu strādnieka ģimenē sajuta kā jaunu apgrūtinājumu, jo radās jautājums, kur rast līdzekļus jaunā ģimenes locekļa uzturēšanai. Šie nolādētie laiki aizgājuši un nekad vairs neatgriezīsies."⁹⁹

Kopsavilkums

Padomju propagandā Latvijā pirmās padomju okupācijas laikā 1940.–1941. gadā iezīmējās vairāki attīstības posmi.

Pirmkārt, laiks no 1940. gada 17. jūnija līdz 5. augustam, kad Latvija tika iekļauta PSRS sastāvā. Padomju propagandistu pamatuzdevums bija radīt iespaidu par iedzīvotāju plašu atbalstu padomju varas veidošanai Latvijā un producēt "iedzīvotāju

pieprasījumu” Latvijas pievienošanai Padomju Savienībai. Nozīmīgākā propagandas kampaņa šajā periodā bija Saeimas vēlēšanu organizēšana 1940. gada jūlijā. Vienlaikus ar pirmajām lielajām aģitācijas kampaņām šajā posmā notika padomju propagandas aparāta veidošana.

Otrs posms sākās 1940. gada 5. augustā, kad Latviju pievienoja PSRS. Tas turpinājās līdz 1941. gada 22. jūnijam, kad sākās nacistiskās Vācijas un PSRS karš. Šajā laikā Latvija bija pilnīgi iekļauta padomju propagandas sistēmā.

Trešais periods ilga no 1941. gada 22. jūnija līdz 1941. gada 8. jūlijam, kad visa Latvijas teritorija nokļuva Vācijas armijas kontrolē. Šajā laikā padomju propagandas aparāts sāka pārorientēties darbībai kara apstākļos. Tomēr karadarbības straujās attīstības dēļ pilnā mērā izvērst darbību kara apstākļos Latvijā padomju propagandisti nespēja.

Padomju propagandas galvenās tēmas 1940. un 1941. gadā bija Padomju valsts un saimnieciskās iekārtas pārākuma slavināšana, Sarkanās armijas neuzvaramības propagandēšana, Padomju Savienības valsts vadītāju personības kulta propagandēšana. Okupētajā Latvijā specifiska propagandas tēma bija iepriekšējās Latvijas valsts iekārtas, ekonomiskās un sociālās attīstības kritizēšana, lai pierādītu padomju iekārtas pārākumu. Tāpat svarīga propagandas tēma bija jebkādas pretestības padomju okupācijas varai apkarošana.

Atsauces un komentāri

- ¹ *Zariņš, V.* Valdošās idejas Latvijā Otrā pasaules kara laikā // Starptautiskā konference: Bibliotēka, grāmatniecība, ideoloģija Otrā pasaules kara laikā, 1939–1945. – Rīga, 1999, 47.–66. lpp.; *Neiburgs, U., Zellis, K.* Sabiedrotie nacistiskās okupācijas laika latviešu presē, 1941–1945 // Latvijas Okupācijas muzeja gadagrāmata, 2002: Varas patvaļa. – Rīga, 2003, 173.–197. lpp.; *Neiburgs, U.* Rietumu sabiedroto tēls Latvijā nacistiskās Vācijas okupācijas laikā: Oficiālā propaganda un sabiedrības noskaņojums, 1941–1945 // Okupācijas režīmi Latvijā, 1940–1956: Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 10. sēj. (turpmāk – LVKR ...). – Rīga, 2004, 169.–215. lpp.; *Zellis, K.* Vācu okupācijas sākumposmā 1941. gadā laikrakstā “Tēvija” publicēto lirikas darbu statistiskā analīze // Latvijas Okupācijas muzeja gadagrāmata, 2005: Atbrīvotāji kā iekarotāji. – Rīga, 2006, 36.–49. lpp.; *Zellis, K.* Nacionālsociālistiskās Vācijas propaganda okupētajā Latvijā 1942.–1943. gadā // Okupētā Latvija, 1940–1990 (LVKR 19). – Rīga, 2007, 219.–248. lpp.; *Stepens, O.* Pirmā maija svētki nacistu okupētajā Latvijā, 1942–1945 // Latvijas Okupācijas muzeja gadagrāmata, 2004: Cīņa par Baltiju. – Rīga, 2005, 68.–88. lpp.; *Oļehnovičs, D.* Padomju propagandists nacistiskās propagandas spoguļi // Vēsture: Avoti un cilvēki: Daugavpils Universitātes Humanitārās fakultātes XIII starptautisko zinātnisko lasījumu materiāli: Vēsture VII. – Daugavpils, 2004, 139.–146. lpp.; *Oļehnovičs, D.* Karikatūra kā “kara ierocis”: dažas tendences nacionālsociālistiskajā propagandā // Latvija nacistiskās okupācijas varā (LVKR 11). – Rīga, 2004, 30.–39. lpp.; *Reichelt, K.* The Role of Latvian Independence Day, 18th November, in Nazi Occupation Policy, 1941–1945 // Starptautiskās konferences referāti: 2003. gada 12.–13. jūnijs. – Rīga, 2004, 177.–187. lpp.; *Dribins, L.* Antisemitisms nacistiskās okupācijas laikā izdotajā presē Latvijā, 1941–1945 // Latvija Otrajā pasaules karā: Starptautiskās konferences

- materiāli, 1999. gada 14.–15. jūnijs, Rīga (LVKR 1). – Rīga, 2000, 360.–371. lpp.; *Dribins, L.* Antisemitisms un tā izpausmes Latvijā: Vēstures atskats // Antisemitisms un tā izpausmes Latvijā (LVKR 4). – Rīga, 2002; *Kangeris, K.* Padomju okupācija un 14. jūnija deportācija nākamās okupācijas varas – nacionālsociālistiskās Vācijas propagandā Latvijā, 1941.–1942. gads // 1941. gada 14. jūnija deportācija – noziegums pret cilvēci (LVKR 6). – Rīga, 2002, 154.–174. lpp.; *Kangeris, K.* Baigā gada izpēte vācu okupācijas laikā: vēsture starp zinātni un propagandu // Okupētā Latvija, 1940–1990 (LVKR 19). – Rīga, 2007, 190.–218. lpp.; Par nacistu antisemitisma propagandu sk. arī: *Ezergailis, A.* Holokausts vācu okupētajā Latvijā, 1941–1944. – Rīga, 1999; Propaganda: Art. Myth. Document. – Rīga, 2007; Par padomju un nacistu propagandas ietekmi uz latviešu valodu 20. gs. sk.: *Veisbergs, A.* Naida vārdi // Kultūras Diena, 2007, 27. aprīlis, un *Veisbergs, A.* Miglas vārdi // Turpat, 21. maijs; *Neiburgs, U.* Sabiedrības noskaņojums Kurzemē Otrā pasaules kara noslēgumā, 1944./45. g. // Starptautiska zinātniskā konference. Otrā pasaules kara beigās Kurzemē – zināmais, aizmirstais, pētāmais, Liepāja, 2005. gada 14. aprīlis. – Liepāja, 2005, 13.–17. lpp.; *Zellis, K.* Latviešu prese Kurzemē, 1944./45. gads // Turpat, 25.–27. lpp.
- ² *Stepens, O.* Padomju propaganda Latvijā Vācijas un PSRS kara sākumā: 1941. gada 22. jūnijs – 8. jūlijs // Okupētā Latvija, 1940–1990 (LVKR 19). – Rīga, 2007, 99.–118. lpp.
 - ³ *Stepens, O.* Padomju propaganda Latvijā Vācijas un PSRS kara beigās: 1944. gada jūlijs – 1945. gada maijs // Okupācijas režīmi Baltijas valstīs, 1940–1991: Latvijas Vēsturnieku komisijas 2008. gada pētījumi un Starptautiskās konferences “Okupācijas režīmi Baltijas valstīs (1940–1990): izpētes rezultāti un problēmas” materiāli, 2008. gada 30.–31. oktobris, Rīga (LVKR 25). – Rīga, 2009, 280.–308. lpp.
 - ⁴ *Strods, H.* PSRS kaujinieki Latvijā, 1941–1945. 1. daļa. – Rīga, 2006, 274.–280. lpp.
 - ⁵ PSRS atklātajos iespaiddarbos, radio un televīzijas raidījumos publicēšanai aizliegto datu saraksts. Slepni. Maskava 1970 / Sast. Strods, H. – Rīga, 2008.
 - ⁶ PSRS politiskā cenzūra Latvijā, 1940–1990. Dokumenti un materiāli / Sast. Strods, H. – Rīga, 2011.
 - ⁷ *Neiburgs, U., Ērglis, Dz.* Nacionālā un padomju pretošanās kustība: kopīgais un atšķirīgais, 1941– 1945 // Totalitārie režīmi un to represijas Latvijā 1940.–1956. gadā (LVKR 3). – Rīga, 2001, 267.–329. lpp.
 - ⁸ Galvenokārt no Latvijas Nacionālās bibliotēkas, Latvijas Akadēmiskās bibliotēkas fondiem un Latvijas Okupācijas muzeja krājuma.
 - ⁹ Par šo periodu sīkāk sk.: *Stepens, O.* Padomju propaganda Latvijā Vācijas un PSRS kara sākumā, 99.–118. lpp.
 - ¹⁰ Latvija II pasaules karā: Latvijas Kara muzeja ekspozīcijas “Latvija II pasaules karā katalogs–ceļvedis”. – Rīga, 2005, 9. lpp.
 - ¹¹ From the law about political leaders in the army // Experiencing Totalitarianism: The Invasion and Occupation of Latvia by the USSR and Nazi Germany, 1939–1991. – Bloomington, Indiana, 2007, p. 51.
 - ¹² Latvijas Republikas valdības deklarācija // Valdības Vēstnesis, 1940, 22. jūn.
 - ¹³ Latvijas vēsture, 20. gadsimts. – Rīga, 2005, 216. lpp.
 - ¹⁴ Latviešu periodika: Bibliogrāfisks rādītājs, 4. sēj.: 1940–1945. – Rīga, 1995, 38. lpp.
 - ¹⁵ Propaganda. Art. Myth. Document. – Rīga, 2007.
 - ¹⁶ Padomju prieks. Māksla. Mīts. Dokumenti. – Rīga, 2008.
 - ¹⁷ Sk.: Latvijas okupācija un aneksija, 1939–1940: Dokumenti un materiāli. – Rīga, 1995, 354.–360. lpp.
 - ¹⁸ Latviešu periodika: Bibliogrāfisks rādītājs, 4. sēj., 42.–44. lpp.

- ¹⁹ Turpat, 38., 66., 121., 123. lpp.
- ²⁰ Plakāts "Balsojiet par Latvijas Darba ļaužu bloku. Mātes un bērnu aizsardzību", Rīga 1940 // Latvijas Nacionālās bibliotēkas (turpmāk – LNB) Sīkiespiedarbu un attīlīdzdevumu nodaļas fondi.
- ²¹ Plakāts "Balsojiet par Latvijas Darba ļaužu bloku. Stipra un nesaraujama savienība starp Latvijas Republiku un SPRS", Rīga 1940 // Turpat.
- ²² Plakāts "Balsojiet par Latvijas Darba ļaužu bloku. Plašu valsts palīdzību bezzemniekiem un sīkzemniekiem zemes iegūšanā", Rīga 1940 // Turpat.
- ²³ Nepadodieties musinātājiem, kas grib graut Latvijas darba tautas vienoto fronti // Jaunākās Ziņas, 1940, 154. nr.
- ²⁴ PSRS pilnvarotā Latvijā Andreja Višinska telefonogramma PSRS Ārlietu tautas komisariātam 1940. g. 20. jūnijā plkst. 15.10–16.00 // Latvijas okupācija un aneksija 1939–1940: Dokumenti un materiāli. – Rīga, 1995, 381.–383. lpp.
- ²⁵ *Upmalis, I., Tilgass, Ē., Stankevičs, E.* Latvija padomju militāristu varā, 1939–1999. – Rīga, 2011, 45. lpp.
- ²⁶ Šīs demonstrācijas norisei var izsekot Latvijas Okupācijas muzeja krājumos glabātajos fotonegātiuos, sk. fotonegātiuos nr. 162, 406, 490, 692, 693, 805, 1004, 1005, 1197–1211, 1247, 1256, 1338, 1462, 8954–9016.
- ²⁷ Sk., piemēram, fotonegātiuos nr. 5627 un 5631 Latvijas Okupācijas muzeja krājumos, kuros fiksēta 1940. gada jūnijā Ķemeros rīkota propadomju demonstrācija. Materiālus par propadomju demonstrācijām 1940. gadā Liepājā, Cēsīs un Tukumā sk. vietējo muzeju krājumos. Materiālus par demonstrācijām Tukumā sk.: *Rumba, E. A.* Tukuma–Talsu apriņķa policija "par politiski sabiedrisko un kulturāli saimniecisko dzīvi", 1938–1940 // Tukuma novada kultūrvēsture, X: Rakstu krājums. – Tukums, 2009, 46.–48. lpp.
- ²⁸ *Миллер, В. О.* Победа советской власти в Прибалтике в 1940 году. – Рига, 1974.
- ²⁹ Sk., piemēram, demonstrācijas Rīgā 1940. gada 17. jūnijā plakātu krievu valodā "Sveicināta, Sarkanā armija!" // Latvijas Okupācijas muzeja krājumi, fotonegātiuos nr. 154.
- ³⁰ Sk. turpat, fotonegātiuos nr. 9011–9016.
- ³¹ Latvija II pasaules karā: Latvijas Kara muzeja ekspozīcijas "Latvija II pasaules karā katalogs–ceļvedis", 5. lpp.
- ³² Sk.: Padomju prieks. Māksla. Mīts. Dokuments. Padomju propagandas pasākumos Saeimas vēlēšanu dienā 1940. gada 14. jūlijā Rīgā piedalījās Sarkanās armijas karavīri, rīkojot saviesīgus pasākumus ar dziesmām un dejām.
- ³³ Sk.: Latvijas Okupācijas muzeja krājumi, fotonegātiuos nr. 5627, 5631.
- ³⁴ Sk., piemēram, demonstrāciju Rīgā ar transparentu "Visi balsosim par Darba tautas bloku" // Latvijas Okupācijas muzeja krājumi, fotonegātiuos nr. 108.
- ³⁵ Sk.: Latvijas Okupācijas muzeja krājumi, fotonegātiuos nr. 736, 1055, 1410, 1412, 1425, 1562, 1563, 1566, 1570, 13771. Sk. arī Latvijas Valsts Kinofotofonodokumentu arhīva fondus. Piemēram, demonstrācija Rīgā, kuras dalībnieki nes plakātu ar uzrakstu "Mēs prasām Latvijas pievienošanu Padomju Savienībai" // Latvijas Valsts Kinofotofonodokumentu arhīvs, fotonegātiuos nr. 6511, 6514.
- ³⁶ *Rumba, E. A.* Tukuma–Talsu apriņķa policija ..., 48. lpp
- ³⁷ Latvija II pasaules karā: Latvijas Kara muzeja ekspozīcijas "Latvija II pasaules karā katalogs–ceļvedis", 15. lpp.
- ³⁸ Sk.: Latvijas Okupācijas muzeja krājumi, fotonegātiuos nr. 13761.

- ³⁹ Sk.: turpat, fotonegatīvi nr. 486–489, 492, 495, 1500, 1546.
- ⁴⁰ Sk.: turpat, fotonegatīvi nr. 486–488, 492, 495.
- ⁴¹ Cīņa, 1940, 6. aug.
- ⁴² The law of the Latvian SSR about the Chief Literary Board // *Experiencing Totalitarianism: The Invasion and Occupation of Latvia by the USSR and Nazi Germany 1939–1991*, p. 65.
- ⁴³ Order 158 of the board of artistic affairs of the soviet peoples commissars of the Latvian SSR about the censoring of all programs of cultural events and entertainment // *Turpat*, 67. lpp.
- ⁴⁴ Lēmums par atļautiem periodiskiem izdevumiem // *Valdības Vēstnesis*, 1940, 10. aug.
- ⁴⁵ Ministru kabineta lēmums par Latvijas Padomju Sociālistiskās Republikas laikrakstu korespondentu ārzemēs un ārzemju korespondentu Latvijas Padomju Sociālistiskajā Republikā darbības izbeigšanu // *Turpat*, 20. aug.
- ⁴⁶ Aģitkolektīvi darbā // *Atpūta*, 1941, 3. janv. Sk. arī: Latvijas Okupācijas muzeja krājumi, fotonegatīvs nr. 1558, "Imanta Sudmaļa vadītā komjauniešu aģitbrigāde, 1940.–1941. gads".
- ⁴⁷ Sk., piemēram, Latvijas Okupācijas muzeja krājumi, fotonegatīvi nr. 115, 13762.
- ⁴⁸ *Sarkanā sienasavīze 1940: Māksla. Mīts. Dokuments.* – Rīga, 2008.
- ⁴⁹ Sienasavīze "Par mieru, par maizi, par tautas brīvību! Mēs visi balsosim par Latvijas Darba tautas bloku!" // *Turpat*.
- ⁵⁰ Sienasavīze "Strādnieka balss", Gumijas fabrikas "Varonis" kluba atklāšanas vakara izdevums 1940. gada 10. augustā // *Turpat*.
- ⁵¹ Sienasavīze "Spīdola, mainies uz augšu!" LPSR Dailes teātra sienasavīze // *Turpat*.
- ⁵² Sienasavīze jaunatnei // *Jaunais Komunārs*, 1940, 20. aug.
- ⁵³ Latvijas Okupācijas muzeja krājumi, fotonegatīvi nr. 1490, 1533.
- ⁵⁴ *Turpat*, fotonegatīvs nr. 102.
- ⁵⁵ *Turpat*, fotonegatīvi nr. 112, 399, 1494, 1533.
- ⁵⁶ Rotātā Rīgas Oktobra revolūcijas 23. gada dienā // *Atpūta*, 1940, 15. nov.
- ⁵⁷ *Caune, M.* Rīgas pils. – Rīga, 2001, 145. lpp.
- ⁵⁸ Sk.: Rīgas darba ļaudis lielajā svētku gājienā // *Atpūta*, 1940, 15. nov.
- ⁵⁹ Piemēram, 1940. gada 7. novembra demonstrācijas fotoattēlus, kuros redzamas dažādas propagandas instalācijas uz automašīnām, sk.: *Latvija II pasaules karā. Latvijas Kara muzeja ekspozīcijas "Latvija II pasaules karā katalogs–ceļvedis"*, 16. lpp.
- ⁶⁰ Piemēram, aģitācijas autobuss Rīgā. Tas no ārpuses aplīmēts ar padomju propagandas plakātiem, autobusa priekšā transparents "Lai dzīvo komunistiskā partija", sk.: *Latvijas Okupācijas muzeja krājumi, fotonegatīvs nr. 160*; sk. arī: *Sarkanā sienasavīze ..*
- ⁶¹ Pētersone, Z. Rīgas ielu nosaukumu maiņa un jaunu nosaukumu došana padomju okupācijas laikā, 1940.–1941. gads, 1944.–1991. gads // *Kas valda valodu, valda prātu. Latviešu valoda okupāciju apstākļos.* 2007. gada 14. aprīļa valodas konferences referātu materiāli. – Rīga, 2007, 29.–32. lpp.
- ⁶² Taurupes pagasta valde, 35. apkārtraksts 1940. gada 29. oktobrī. Šāda pārveidota karoga paraugs ir saglabājis Latvijas Kara muzeja krājumos. Sk.: *Latvija II pasaules karā. Latvijas Kara muzeja ekspozīcijas "Latvija II pasaules karā katalogs–ceļvedis"*, 15. lpp.
- ⁶³ *Stepens, O., Kļaviņš, K.* Padomju pagasts. Sovietizācija Rīgas apriņķa Taurupes pagastā 1940.–1941. gadā // *Manuskripts Latvijas Okupācijas muzeja bibliotēkā.*
- ⁶⁴ *Кнагис, И.* Такие были времена. – Рига, 2010, с. 187.
- ⁶⁵ *Stepens, O., Kļaviņš, K.* Padomju pagasts.

- ⁶⁶ Plakāts "Radioklausītājs – laikmeta pareizs izpratējs" // LNB, Sīkiespiedarbu un attēlizdevumu nodaļa.
- ⁶⁷ Demokrātisko latviešu aicinājums "Vēlētāji!" // Latvijas Okupācijas muzeja krājums, fotonegatīvs nr. 804.
- ⁶⁸ No NKVD līdz KGB. Politiskās prāvas Latvijā, 1940–1986: Noziegumos pret padomju valsti apsūdzēto Latvijas iedzīvotāju rādītājs. – Rīga, 1999, levads, XVI lpp.
- ⁶⁹ Sk., piemēram, materiālus par Kaujas organizāciju Latvijas atbrīvošanai (KOLA) Latvijas Okupācijas muzeja krājumos.
- ⁷⁰ Izvilumi no KPFSR Kriminālkodeksa. Valsts noziegumi. 1. Kontrrevolucionāri noziegumi // No NKVD līdz KGB ..., 961. lpp.
- ⁷¹ Latvijas Republikas valdības deklarācija // Valdības Vēstnesis, 1940, 22. jūn.
- ⁷² Propaganda. Art. Myth. Document.
- ⁷³ Deklarācija par Latvijas iestāšanos Padomju Sociālistisko Republiku Savienības sastāvā // Padomju varas atjaunošana Latvijā un Latvijas PSR iestāšanās PSRS sastāvā: Dokumenti un materiāli. – Rīga, 1987, 207. lpp.
- ⁷⁴ Cīņa, 1940, 18. jūl.
- ⁷⁵ *Vilkāre, E.* Baltkrievijas PSR // Atpūta, 1940, 20. sept.
- ⁷⁶ Kirgizu Socialistiskā Padomju Republika // Cīņa, 1940, 17. jūl.
- ⁷⁷ Vidzeme's division commander's circular number 3652 about the political training of soldiers according to the lesson plan by the commander of Latvia's Army, general R. Klavins, on July 24, 1940. Lesson plan for political activities of the soldiers of Latvia's Army // *Experiencing Totalitarianism*, pp. 53, 54.
- ⁷⁸ Tautas Saeima pasludināta par Latvijas PSR Pagaidu Augstāko Padomi. Konstitūcijas komisijas priekšsēdētāja deputāta b. Ž. Spures runa // Cīņa, 1940, 26. aug.
- ⁷⁹ *Upmalis, I., Tilgass, Ē., Stankevičs, E.* Latvija padomju militāristu varā, 1939–1999. – Rīga, 2011, 254., 255. lpp.
- ⁸⁰ Plakāts "Lai dzīvo strādnieku un zemnieku savienība – padomju varas stipruma pamats" // LNB, Sīkiespiedarbu un attēlizdevumu nodaļa.
- ⁸¹ Plakāts "Par sociālistisko dzimteni, par laimīgu dzīvi balso pilntiesīgā padomju sievietē!" // Turpat.
- ⁸² PSRS Sūtniecības pateicība // Cīņa, 1940, 13. jūl.
- ⁸³ *Upmalis, I., Tilgass, Ē., Stankevičs, E.* Latvijas padomju militāristu varā, 253., 254. lpp.
- ⁸⁴ Plakāts "Lai dzīvo darba tautas labākais draugs lielais Staļins!", Rīga 1940 // LNB, Sīkiespiedarbu un attēlizdevumu nodaļa.
- ⁸⁵ Plakāts "Augstāk Marksā–Engelsa–Ļeņina–Staļina karogu!", Rīga 1940 // Turpat.
- ⁸⁶ Skrejlapa "Visiem Latvijas iedzīvotājiem" // Latvijas Okupācijas muzeja krājumi, A. Čuruma mape, fotonegatīvs nr. 9410, 9411.
- ⁸⁷ Latvijas Republikas valdības deklarācija // Valdības Vēstnesis, 1940, 22. jūn.
- ⁸⁸ Sk., piemēram, Latvijas Okupācijas muzeja krājumi, fotonegatīvs nr. 154.
- ⁸⁹ Sk., piemēram, fotoreportāžu: Sarkanās armijas parāde Sarkanās armijas laukumā // Atpūta, 1940, 15. nov.
- ⁹⁰ Tēvijas aizsardzība – katra PSRS pilsoņa svēts pienākums // Cīņa, 1940, 2. febr.
- ⁹¹ Sarkanā sienasavīze 1940.
- ⁹² Plakāts "Lai dzīvo varenā padomju aviācija, lai dzīvo padomju lidotāji – mūsu dzimtenes lepnie ērgļi", Rīga 1941 // LNB, Sīkiespiedarbu un attēlizdevumu nodaļa.

- ⁹³ Plakāts "J. V. Staļins, K. J. Vorošilovs, L. M. Kaganovičs Sarkanajā laukumā", Rīga 1940 // Turpat.
- ⁹⁴ *Caune, M.* Rīgas pils, 148. lpp.
- ⁹⁵ Svinīga sēde Latvijas PSR Operas un baleta teātrī // *Cīņa*, 1941, 23. febr.
- ⁹⁶ *Rumba, E. A.* Tukuma–Talsu apriņķa policija ..., 47.–49. lpp.
- ⁹⁷ *Briedis, E.* Buržuāziskās Latvijas gals: Daudzu revolucionāru notikumu dalībnieka stāsts par Latvijas neseno pagātni // *Zinātne un Tehnika*, 1968, 10. nr.
- ⁹⁸ Kur paliek 2 milj. latu? // *Cīņa*, 1940, 1. jūl.
- ⁹⁹ Par mūsu laimīgo jaunatni // *Turpat*, 1941, 4. janv.

Soviet Propaganda in Latvia. June, 1940 – June, 1941

Ojārs Stepens

Summary

The research covers issues related to the Soviet propaganda in Latvia during the first Soviet occupation period in years 1940–1941.

The Soviet propaganda of that period can be divided into the following stages of development: first, the initial period of the occupation from 17 June 1940 to 5 August 1940. Within this period, Latvia gets enclosed into the Soviet propaganda discourse. The main target of the Soviet propaganda is to encourage the legitimacy of the occupation authority. The leading propaganda campaign of the covered time is organizing the Saeima (Parliament) election which was to take place in July 1940. The Soviet propaganda machinery is developed together with the first extensive propaganda campaigns.

The beginning of the second period dates back to 5 August 1940, after the Soviet Union had annexed Latvia and formed the Latvian SSR. This period continued until 22 June 1941, when the war between the National Socialist Germany and the USSR started. During this period, the occupation authority administrative apparatus was completely developed, and Latvia was totally enclosed into the Soviet propaganda network.

The beginning of the third period dates back to 22 June 1941, when the National Socialist Germany troops attacked the USSR. The period continued until the territory of Latvia was completely controlled by German army beginning with 8 July 1941. During this period, the Soviet propaganda system was accommodated to the warfare circumstances.

The key issues for the Soviet propaganda were the following: glorification of the Soviet authority and economical superiority, proposing the invincibility of the Red Army, declarations on the personality cult of the Soviet leaders. The distinct and specific propaganda topic for the occupied Latvia was critique addressed to the former state authority, economy and social structure, with an aim to prove the superiority of the Soviet regime. Another crucial propaganda topic was struggle against the opposition to the Soviet occupation power.

Inese Dreimane

Rīgas Kājnieku karaskolas kursantu izraisītā apšaude Skrundā 1941. gada 25. jūnijā: “vācu diversantu” apkarošana vai traģisks pārpratums?

Ievads

2005. gada 9. maijā manās rokās nonāca laikraksts “Jelgavas Reklāmas Avīze”. Tajā bija publicēta Antona Buhvalova intervija ar Ivanu Lazurko (dz. 1918. g.), bijušo Rīgas Kājnieku karaskolas kursantu un vēlāko Otrā pasaules kara dalībnieku. Rakstā bija minēta epizode, kas it kā notika Talsos pēc 1941. gada 22. jūnija: “Tad mūs visus savāca kopā vienā pagalmā un sarīkoja apspriedi. Pēkšņi atvērās logs, sieviete pacēla pistoli un ar trāpījumu tieši galvā nošāva mūsu komandieri – Cīruli. No šīs mājas nekā nepalika, vēlreiz nopietni veicām pārmeklēšanu un nogalinājām visus, to skaitā arī aizsargus, kas palīdzēja vāciešiem.” Spriežot pēc teksta, runa bija par Kājnieku karaskolas kursantiem.

Notikums likās jau dzirdēts – tas minēts Jāņa Dzintara 1988. gadā izdotā grāmatā “Nepakļāvīgie: Liepājas un Lejaskurzemes darbaļaužu cīņa hitleriskās okupācijas gados”. Lūk, citāts: “Rīgas Kājnieku karaskolas kursanti, kuri steidzās palīgā Liepājas varonīgajiem aizstāvjiem, 1941. g. 25. jūnijā Kuldīgas apriņķa Skrundas mežziņa mājā stājās pretī no Baltijas vāciešiem sakomplektētajai diversantu grupai. Diversantu vidū bija arī mežziņa Salinska sieva, vāciete, kas nošāva kursantu rotas komandieri kapteini A. Zelmeni. Kursantu atbildes ugunī mežziņa sieva tika nošauta, bet mežniecības māja nodega. Uzsprāga lielāki diversantu sprāgstvielu un munīcijas krājumi.”¹ Neraugoties uz atšķirībām vietas un kritušā kapteiņa uzvārda norādēs, abi minētie gadījumi šķita gana līdzīgi, lai pieņemtu, ka runa ir par vienu un to pašu notikumu.

Nav noslēpums, ka “diversantu”, “spiegu” un to “atbalstītāju” aresti vai nogalināšana, Sarkanajai armijai atkāpjoties no Latvijas 1941. gada jūnija otrajā pusē, bija gaužām izplatīti, un apsūdzībai pietika arī ar aizdomām. Tādēļ tika nolemts vērsties Latvijas Republikas Ģenerālprokuratūras Totalitāro režīmu noziegumu izmeklēšanas nodaļā, lai tiesību sargi izvērtē, vai minētā epizode nav saistīta ar iespējamiem kara noziegumiem. Sakarā ar to 2005. gada 25. maijā tika ierosināta pārbaudes lieta. Izmeklēšanas laikā arī es sniezu informāciju par man zināmiem faktiem – minētais incidents notika Skrundā 1941. gada 25. jūnijā, nevis Talsos, un bojā gājušā Kājnieku

karaskolas komandiera uzvārds ir Zelmenis. Neprecizitātes publicētajā tekstā saistāmas ar I. Lazurko vecumu un intervētāja A. Buhvalova pilnīgo neorientēšanos Latvijas vēsturē.

Izmeklēšanu pabeidza 2006. gada 26. martā. Pēc tam, vienojoties ar prokurori Ilzi Gailīti, man bija iespēja iepazīties ar lietas materiāliem, kā rezultātā atklājās vērtīga informācija, kas apgāž līdz šim pastāvējušos apgalvojumus par “vācu diversantiem” Skrundā. Protams, nācās papildus iepazīties ar citiem avotiem un literatūru, lai konkrētizētu un precizētu dažādus faktus, notikumus, kā arī personu vārdus, vietas u.tml. Izpētes rezultātā tapa šis raksts, kura mērķis ir pēc iespējas precīzāk atainot situāciju, kādā 1941. gada 25. jūnijā nonāca Rīgas Kājnieku karaskolas kursanti un Skrundas civiliedzīvotāji, parādīt notikumu gaitu, kā rezultātā traģiski gāja bojā kapteinis Aleksandrs Zelmenis (1901–1941) un Skrundas virsmežziņa sieva Emmija Salinska (1900–1941). Vienlaikus raksta mērķis ir atspēkot līdzšinējās historiogrāfijas nostādnes – arī pēc Latvijas neatkarības atgūšanas par apšaudi Skrundā joprojām pieejama tikai padomju laikā tirazētā versija par “vācu diversantiem” un virsmežziņa sievu – kapteini A. Zelmeņa slepkavu. Tas minēts Elmāra Pelkausa pētījumā “Cīņa un cerība: partizāni Latvijā 1941. gada vasarā” un Visvalža Lāča darbā “Latviešu tautas zemes un vēsture”. Notikums 70 gadu laikā ir arī “folklorizējies” un iekļauts, piemēram, Arvīda Celmiņa literārajā atmiņu aprakstā “Pa kuru laiku... Laikmeta hronika 1941– ~1991”.²

Rakstā sniegta informācija par Rīgas Kājnieku karaskolas izveidošanos un kursantu sagatavošanu 1940.–1941. gadā. Līdz šim ziņas par šo mācību iestādi atrodamas tikai atsevišķu aculiecinieku atmiņās, kā arī īsi minētas dažos pētījumos. Aplūkotas Kājnieku karaskolas kursantu un viņu komandieru gaitas pēc Skrundas incidenta, arī sadursme ar vācu karaspēku Aizputē 1941. gada 26. jūnijā, tai sekojošā atkāpšanās uz Rīgu, kā arī evakuēšanās no Latvijas. Tāpat rakstā sniegts ieskats Skrundas brīvprātīgo ugunsdzēsēju biedrības darbībā, jo 1941. gada 25. jūnija notikumos bija tieši iesaistīti Skrundas ugunsdzēsēji un viņu piederīgie. Trūcīga līdz šim bijusi informācija par Skrundas virsmežziņa ģimeni: nebija pat zināmi šo cilvēku vārdi, nerunājot par citiem datiem. Izpētes rezultātā šos “robus” izdevās maksimāli aizpildīt un iekļaut rakstā iegūtās ziņas.

Izmantotie avoti un literatūra

Raksta tapšanā izmantotie materiāli tematiski sadalīti četrās grupās.

1. Materiāli, kas attiecas uz Rīgas Kājnieku karaskolu 1940.–1941. gadā, ieskaitot represijas un notikumus pēc 1941. gada 25. jūnija.

2. Materiāli par Skrundas brīvprātīgo ugunsdzēsēju biedrību (turpmāk – BUB) un virsmežziņa Bruno Salinska (1892–1961) ģimeni.

3. Materiāli, kas satur informāciju par 1941. gada 25. jūnija apšaudi Skrundā.

4. Papildu informācija.

Informācija par Rīgas Kājnieku karaskolas darbību pirmkārt iegūta no 12 izmeklēšanas lietām, kas atrodas Latvijas Valsts arhīva 1986. fondā. Desmit no tām bija 1941. gada 14.–16. jūnijā arestēto Kājnieku karaskolas mācībspēku un kursantu izmeklēšanas lietas, kas ietvēra informāciju par 19 arestētām personām.³ Vēl no 1986. fonda materiāliem izmantota Kājnieku karaskolas komandiera leitnanta Anatolija Baleiša (1911–?) izmeklēšanas lieta. Viņu arestēja par dezertēšanu no Sarkanās armijas 1941. gada 27. jūnijā. Fragmentāri izmantota P-18051. izmeklēšanas lieta, kas ļāva noskaidrot vairāku šoferu vārdus, kurus 1941. gada 22.–23. jūnijā piespiedu kārtā mobilizēja un nodeva Kājnieku karaskolas rīcībā. Šos cilvēkus pret viņu gribu iesaistīja karadarbībā un piespieda atstāt Latviju, bet vēlāk viņus apcietināja, jo tie pauda neapmierinātību ar notikušo.⁴

Latvijas Valsts vēstures arhīva 1470. fonda 1. apraksta 42. lietā un 1471. fonda 1. apraksta 22. lietā bija atrodama informācija par vairākiem Latvijas armijas virsniekiem, kuri 1940.–1941. gadā strādāja Rīgas Kājnieku karaskolā.⁵

Latvijas Republikas Ģenerālprokuratūras Totalitāro režīmu noziegumu izmeklēšanas nodaļas Pārbaudes lietā nr. 3/6–1/79–07 “Par iespējamām kara noziegumiem, kurus intervijā laikrakstā sniedzis I. Lazurka. 25.05.2005.–26.03.2009.” (turpmāk – Pārbaudes lieta) arī bija iespējams atrast ziņas par Kājnieku karaskolu.⁶

Rakstā iekļautas bijušo kursantu Jāņa Gaideļa un L. Frolova atmiņas, kā arī fotogrāfijas no Latvijas Kara muzeja krājumiem.⁷

Noderīgu informāciju sniedza arī periodikas materiāli. Viens no tiem bija laikrakstā “Latviešu Strēlnieks” 1994. gadā publicētais Igora Briežkalna (dz. 1918. g.) atmiņu stāstījums “Uguns kristības”, kura autors ir bijušais Kājnieku karaskolas kursants.⁸ Nacistu okupācijas periodā izdotā laikraksta “Tēvija” 1941.–1942. gada numuros bija ziņas par vairākiem Kājnieku karaskolas pasniedzējiem, komandieriem, kursantiem, štata darbiniekiem un piekomandētiem šoferiem,⁹ kā arī cita informācija.¹⁰

Raksta tapšanā izmantotas arī grāmatas: atmiņu un dokumentu krājuma “Reiz cēlās strēlnieks sarkanais” 1. daļa, konkrēti – I. Briežkalna atmiņas “Kara gaitas sākot”, kā arī minētā autora monogrāfija “No Narofominskas līdz Imulai”.¹¹

Lielāko daļu informācijas par Skrundā notikušo apšaudi 1941. gada 25. jūnijā saturēja Pārbaudes lieta, kas bija ierosināta tieši šī incidenta izmeklēšanai. Liecinieku paskaidrojumi ļāva daļēji rekonstruēt notikumu gaitu un uzzināt vairāku iesaistīto personu vārdus. Pārbaudes lietā apkopoti arī atmiņu fragmenti, kas attiecas uz Skrudas incidentu un Kājnieku karaskolas kursantiem. Nozīmīgs uzziņas avots bija I. Lazurko 1942. gadā rakstītās piezīmes krievu valodā “Так было” (Tā bija).¹²

Rīgas Kājnieku karaskola 1940.–1941. gadā

Latvijas Karaskolu likvidēja 1940. gada rudenī. Vienlaikus uz šīs mācību iestādes materiālās bāzes izveidoja Rīgas Kājnieku karaskolu, kas bija paredzēta 24. teritoriālā strēlnieku korpusa komandieru sagatavošanai.¹³

Skola izvietojās Vecrīgā, Smilšu ielā 7, mācību korpusu un ēdnīcu iekārtoja ēkā, kas uzbūvēta līdzās Pulvertornim. Skolas štābs un sardze atradās divstāvu ēkā iepretī mācību korpusam. Kursantu kazarmu vajadzībām izmantoja netālu esošās Jēkaba kazarmas, kā arī dažus dzīvokļu namus. Rīgas Kājnieku karaskola bija pakļauta Baltijas sevišķajam kara apgabalam (PribOVO). Par skolas priekšnieku iecēla Sarkanās armijas pulkvedi Vladimiru Čistovu, kurš 1940. gada septembrī ieradās no PSRS.¹⁴

Kursantu uzņemšana sākās 1940. gada oktobrī. Kursantus sadalīja divos bataljonos. Pirmo bataljonu veidoja tā saukto veco PSRS republiku kursanti, kuri ieradās Latvijā. Par šī bataljona sastāvu, mācībspēkiem un komandierim zināms ļoti maz. Skolas politiskā komisāra posteni ieņēma Ivans Semagins. Vēl viens komisārs bija Surkovs.¹⁵ Komandieru vidū bija vecākie leitnanti Korņijenko (?–1941) un Ļubimovs, bet viens no politiskajiem vadītājiem bija Zolotovs.¹⁶ Izdevās noskaidrot tikai dažus 1. bataljona kursantus.¹⁷

Salīdzinoši vairāk informācijas ir par 2. bataljonu, kurā uzņēma Latvijas iedzīvotājus. Par bataljona komandieri kļuva Latvijas armijas pulkvedis un Lāčplēša Kara ordeņa kavalieris Alberts Vīksna (1896–1976), par mācību daļas priekšnieka vietnieku – kapteinis Aleksandrs Lūsis (1902–1942).¹⁸

Visi bataljona komandieri un mācībspēki bija agrākās Latvijas armijas virsnieki vai Latvijas Karaskolas pasniedzēji. Kapteinis Jāzeps Brūders (1898–1942) bija fortifikācijas pasniedzējs un vada komandieris. Militāro topogrāfiju kursantiem mācīja pulkvežleitnants Eduards Ramiņš (1897–1942). Vecākais leitnants Irbe bija tuvcīņas pasniedzējs, bet virsleitnants Arvīds Padēls (1909–1942) – fiziskās audzināšanas pasniedzējs. Kapteinis Juris Jurjāns (1905–1942) komandēja tā saukto politruku rotu, kurā sagatavoja armijas jaunākos politiskos vadītājus. Par Kājnieku karaskolas apgādes priekšnieku iecēla leitnantu Kristapu Lilienfeldu (1895–1942).¹⁹

No bijušās Latvijas armijas virsniekiem Kājnieku karaskolā par mācībspēkiem vai komandieriem iecēla vēl 36 virsniekus. Viņu vidū bija viens pulkvežleitnants, 16 kapteini, septiņi virsleitnanti, pieci leitnanti un septiņi virsnieka vietnieki.²⁰

2. bataljona kursanti bija sadalīti pa četrām rotām, un to kopējais skaits bija 480 cilvēku. Katru rotu veidoja trīs vadi pa 40 kursantiem katrā. Šajā ziņā nebija atšķirību starp abiem bataljoniem, un Kājnieku karaskolas audzēkņu kopējais skaits bija ap 960 cilvēku. 2. bataljonā ietilpa 5., 6., 7. un 8. rota, bet 1. bataljona rotu numerācija bija no pirmās līdz ceturtajai. 5. un 8. rotas kursanti jau bija dienējuši Latvijas armijā vai mācījušies Latvijas Karaskolā, savukārt 6. un 7. rotu veidoja tie, kuri armijā nebija dienējuši.²¹

Rīgas Kājinieku karaskolas kursantu grupa, 1940. gada beigas vai 1941. gada sākums

8. rotas kursanti apguva speciālas zināšanas par ložmetēja uzbūvi un darbību. Tās komandieris bija Latvijas armijas kapteinis Aleksandrs Zelmanis. Zināms, ka 3. vadu komandēja Latvijas armijas vecākais leitnants Ērdmanis un viņa palīgs bija leitnants Liepiņš. Rotas komsorga posteni ieņēma kursants Peisahs Gordins (dz. 1917. g.).²² Noskaidroti atsevišķi 8. rotas kursanti, taču daļai zināmi tikai uzvārdi. Tie bija: Ivans Lazurko, Igors Briežkalns, Ivans Babahins (dz. 1918. g.), Pēteris Mašļakovs, Kazimirs Čaikovskis, Aļeņčenko, Golmanis, Macuļēvičs, Vološins.²³

Uzņemšanai tā dēvētajā poļitruku rotā īpaši svarīga bija topošo kursantu politiskā uzticamība, tādēļ viņu vidū nebija agrāko Latvijas Karaskolas kadetu un citu "neuzticamu" personu. Vairāki topošie poļitruki norīkojumu mācībām saņēma no savām komjaunatnes organizācijām. Kapteinis J. Jurjāns šīs rotas komandiera amatā nonāca tādēļ, ka "politiski uzticamu" un vienlaikus militāri sagatavotu speciālistu 1940. gada otrajā pusē latviešu vidū vienkārši nebija. Pēc viņa aresta komandiera amatu ieņēma līdzšinējais vada komandieris Grants. J. Kacēns bija rotas partorgs. Divi no rotas politiskajiem vadītājiem bija Brutāns un Pazars.²⁴ Noskaidroti arī 26 "poļitruku rotas" kursanti, no kuriem visi, jādodomā, bija arī komjaunieši. Piemēram, Jānis Gaidelis (dz. 1918. g.) Latvijas brīvvalsts laikā strādāja Liepājas rūpnīcā "Tosmare" un bija viens no nelegālās komjaunatnes organizācijas dalībniekiem ar segvārdu "Jānītis".²⁵

Dažādās 2. bataljona rotās ieskaitīja 34 agrākos Latvijas Karaskolas kadetus.²⁶ Kursantu vidū neoficiāli bija izplatīti apzīmējumi "krievu bataljons" un "latviešu bataljons",

kas vairāk raksturoja atšķirības starp Latvijas un PSRS iedzīvotājiem nekā starp tautībām, jo 2. bataljonā dienēja arī Latvijas mazākumtautību pārstāvji – krievi, poļi un ebreji.²⁷ Rīgas Kājnieku karaskolas štatā bija vairākas civilpersonas, kā arī kinomehāniķis, taču viņš, iespējams, bija kursants.²⁸

Kursanti ģērbās bijušās Latvijas armijas karavīru formastērpos, taču ar Sarkanās armijas zīmotnēm. Mācības Rīgas Kājnieku karaskolā notika krievu valodā un saskaņā ar Sarkanās armijas reglamenta prasībām. 2. bataljonam krievu valoda bija arī viens no mācību priekšmetiem. Tomēr pasniedzēji un komandieri gadījumos, kad audzēkņi nesaprata stundās teikto, paskaidroja latviski. Brīvajā laikā 2. bataljona kursanti savā starpā sarunājās gan latviešu, gan krievu, kā arī citās valodās atkarībā no tautības.²⁹

Apgūstamo mācību priekšmetu vidū bija ieroču materiālā daļa, šaušanas teorija, militārā topogrāfija, matemātika un citas eksaktās zinātnes. Kursantiem bija ļoti atšķirīgs izglītības līmenis: sākot no ģimnāzijas un vidējās speciālās izglītības līdz 6 klasēm pamatskolā. Tas radīja grūtības, jo mazāk izglītotie lēnāk apguva uzdoto, un sekmīgākajiem kursantiem nācās pēc stundām palīdzēt mācībās savu vadu un nodaļu atpalikušajiem audzēkņiem.

Mācību pirmajā pusgadā kursanti katru dienu apguva ierindas mācību, durkļu cīņas un citus tuvcīņas paņēmienus. Šim nolūkam viņi izmantoja žagaru kūļus, kas bija izveidoti atbilstoši cilvēka augumam, un durstīja tos ar durkļiem, kas uzsprausti šautenēm. Katru dienu notika fiziskās audzināšanas nodarbības. Kursanti bieži devās pārgājienos un praksē apguva izdzīvošanas pamatus. Nodarbības notika dažādos gadalaikos, lai sagatavotos militārajam dienestam gan ziemas, gan vasaras apstākļos.³⁰ 1941. gada pavasarī Kājnieku karaskolas kursanti uzsāka vasaras nometnes ierīkošanu Salaspilī, ko pamatā veica svētdienās.³¹

Politiskā audzināšana Rīgas Kājnieku karaskolā bija obligāta. Kursantiem mācīja, ka Padomju Savienības politiskā iekārta ir progresīva, bija skaidrotas tās “priekšrocības” salīdzinājumā ar kapitālismu, analizēta PSRS ekonomika u.tml. Bija arī kuriozi. Piemēram, uz komsorga jautājumu: “Kas ir stahanovietis?” 2. bataljona 5. rotas kursants Nikolajs Arājs (dz. 1918. g.) minēja piemēru par tolaik populārajiem “Kanādas piecīšiem” – sievieti, kurai vienlaikus piedzimuši pieci bērni, uzskatāma par stahanovieti.³²

Latvijas brīvvalstī augustī paaudze nezināja, ka Padomju Savienībā pastāv lietas, par kurām jokat nedrīkst, bet to kritizēšanu uzskata par noziegumu. Rīgas Kājnieku karaskolā, tāpat kā citās Sarkanās armijas struktūrvienībās, pastāvēja “Sevišķā nodaļa”. Kursanti saņēma uzdevumus novērot un izsekot pasniedzējus, komandierus un citam citu, lai atrastu “politiski neuzticamas” un “padomju iekārtai naidīgas” personas. Par minēto atgadījumu ar “stahanoviešiem” N. Arāja rotas biedrs Leonards Kržickis

1940. gada 18. decembrī uzrakstīja ziņojumu. Vienlaikus tajā bija minētas kursantu Georgija Popova (dz. 1920. g.) un Liepiņa sarunas par nepilnībām mācību procesā, kā arī Sarkanās armijas karavīru uzvedības kritika, ko pasniedza kā “pretpadomju aģitāciju”.³³

Čekistus interesēja kursantu domas par Latvijā notiekošo pēc okupācijas, kā arī viedoklis par brīvvalsts laiku. Pārsvārā tās bija privātas sarunas brīvajā laikā, un diemžēl pārāk bieži atradās kāds, kurš vārdos pauda piekrišanu teiktajam, bet pēc tam par dzirdēto ziņoja... Nereti ziņotājus speciāli norīkoja kāda konkrēta pasniedzēja, komandiera vai kursanta izsekošanai un sarunu noklausīšanai. Piemēram, “poļitruku rotas” kursanti Jānis Janulis un N. Kovaļevskis izmantoja sarunu ar trešo personu, lai ziņotu par “kompromitējošiem faktiem” attiecībā uz rotas komandieri J. Jurjānu. Savukārt 1. bataljona kursants Ivanovs “personiski novēroja” 2. bataljona kursantu Pēteri Geku (dz. 1918. g.), jo abi kopmītnē dzīvoja vienā istabā. Lemesls – P. Geks izteica kritiskas piezīmes par toreizējo PSRS Tautas Komisāru Padomes priekšsēdētāja vietnieku Klimentu Vorosiļovu (1881–1969). Vēl viņš atļāvās pirms vēlēšanām pazoboties par PSRS Augstākās Padomes deputātu kandidātiem Jāni Kalnbērziņu un Martu Duškinu: “12-tajā [1941. gada 12. janvārī] mums par šiem (necenzēts vārds) būs jābalso...” Jāpiebilst, ka 1. bataljona kursantus, kuri bija iebraukuši no PSRS, uzskatīja par “īstiem” un “uzticamiem” padomju pilsoņiem, tāpēc no viņu vidus ziņotājus vervēja biežāk.³⁴

Tomēr, lai nokļūtu “politiski neuzticamo” sarakstos, nevajadzēja daudz. Kursants Jāzeps Zeltiņš (1918–?) uzskatīja, ka zemes reforma nav efektīva, jo daudzi “desmithektārnieki” nespēj sev piešķirto zemi apstrādāt. Savu viedokli viņš privāti izteica kursantiem Arnoldam Griķītim un Ozišam. Atliek vien minēt, kurš no abiem ziņoja “attiecīgajai instancei”...³⁵

Aleksejs Federovskis (dz. 1916. g.) 1941. gada februārī izteicās, ka dienests Latvijas armijā bija labāk organizēts nekā Sarkanajā armijā. Jānis Vilcāns (dz. 1915. g.) vairāku kursantu klātbūtnē šķendējās par preču cenu kāpumu. Georgijs Popovs nesaprata, kādēļ kursantiem aizliegts dziedāt dziesmu “Daugav’s abas malas”. Vladislavs Fabriks (dz. 1918. g.) bija neapmierināts ar to, ka mācības notiek krievu valodā, un ar preču trūkumu. Ziņojumus par viņu sniedza savervēti kursanti ar segvārdiem “Žarov”, “Ziga” un “Gvozdj”.³⁶

Kompromitējošas ziņas vāca arī par visiem 2. bataljona pasniedzējiem un komandieriem – Latvijas armijas virsniekiem.³⁷ Diemžēl ne dokumenti, ne atmiņas nesniedz ziņas par to, cik nopietni kursantu savstarpējās attiecības ietekmēja minētā izsekošana un ziņošana. Tāpat nav zināms, kādu līmeni sasniedza savstarpējā neuzticēšanās un aizdomīgums, taču tas nevarēja palikt nepamanīts, diendienā kopā mācoties un dzīvojot.

Aresti Rīgas Kājnieku karaskolā 1941. gada 15.–16. jūnijā

Pēc 1941. gada 1. maija kursanti pārcēlās uz pastāvīgu dzīvi Salaspils vasaras nometnē. Sekoja 1941. gada jūnijs, kas Latvijas vēsturē iegāja ar pirmo komunistiskās okupācijas veikto iedzīvotāju masveida deportāciju. 15. un 16. jūnijā Salaspils nometnē arestēja astoņus kursantus – Jūliju Bērziņu (1914–1943), Vladislavu Fabriku, Alekseju Federovski, Pēteri Geku, Georgiju Popovu, Juri Silarāju (Solovjovu; dz. 1918. g.), Jāni Vilcānu un Jāzepu Zeltiņu.³⁸

Arestēja arī 12 pasniedzējus un komandierus – Jāni Apini (1899–1941), Jāzepu Brūderu, Juri Jurjānu, Haraldu Kalvi (Kibermani; dz. 1909. g.), Kristapu Lilienfeldu, Aleksandru Lūsi, Franci Misiņu (dz. 1916. g.), Arvīdu Padēlu, Artūru Petrīti (1900–1971), Kārli Plieniņu (1909–1943), Eduardu Ramiņu un Nikolaju Upmali (1908–1942). A. Petrītim izdevās aizbēgt no apcietināto ešelona. Tā bija ārkārtīgi reta veiksmē.³⁹ Pārējos arestētos etapēja uz Krasnojarskas novada Noriļlagu. Tur, nesagaidot izmeklēšanas beigas, 1941. gada 25. oktobrī mira kapteinis J. Apinis.⁴⁰

1941. gada 28. novembrī Krasnojarskas novada Taimiras apgabaltiesas izbraukuma sesija Noriļskā piesprieda virsniekiem J. Brūderam, J. Jurjānam, K. Lilienfeldam, A. Lūsim, A. Padēlam, E. Ramiņam un N. Upmalim augstāko soda mēru – nošaušanu. Sprieduma izpilde notika turpat, Noriļlagā 1942. gada 30. jūnijā vai 20. jūlijā, jo izmeklēšanas lietās minēti abi datumi.

Vienlaikus minētā instance piesprieda H. Kalvem (Kibermanim) un K. Plieniņam desmit plus piecus gadus ieslodzījuma. H. Kalvi (Kibermani) atbrīvoja 1951. gadā, bet K. Plieniņš mira 1943. gada 24. oktobrī.⁴¹ F. Misiņam PSRS Iekšlietu tautas komisariāta Sevišķā apspriede 1942. gada 5. septembrī piesprieda astoņus gadus. No ieslodzījuma viņu atbrīvoja 1948. gadā.⁴²

Jau minētā Sevišķā apspriede 1942. gada 5. septembrī tiesāja arī sešus kursantus. P. Gekam piesprieda 10 gadus, J. Bērziņam, V. Fabrikam, A. Federovskim un J. Vilcānam – astoņus gadus, bet J. Silarājam (Solovjovam) – sešus gadus. J. Bērziņš mira Noriļlagā 1943. gada 12. maijā, bet pārējie no ieslodzījuma atgriezās.⁴³

J. Zeltiņu un G. Popovu tiesāja Krasnojarskas novada Taimiras apgabaltiesas izbraukuma sesijā 1941. gada 3. decembrī. J. Zeltiņam piesprieda piecus plus trīs gadu apcietinājuma. Sākotnēji tādu pašu sodu saņēma arī G. Popovs, taču spriedumu 6. decembrī noprotēja kā "saudzējošu". 1942. gada 23. novembrī G. Popovam piesprieda desmit plus piecus gadus. Viņu atbrīvoja no ieslodzījuma 1950. gada 20. decembrī. Par J. Zeltiņa atbrīvošanu lietā nav ziņu. Acīmredzot viņš mira ieslodzījumā.⁴⁴

Pasniedzēju un kursantu aresti nopietni ietekmēja Kājnieku karaskolas atlikušo kolektīvu – tikai retais jutās par sevi drošs. Īpaši tas sakāms par komandieriem – Latvijas armijas virsniekiem.⁴⁵ Neilgi pirms kara sākuma Kājnieku karaskolas vadība pavēlēja

abus bataljonus pārformēt, sajaucot 1. un 2. bataljona kursantus savā starpā. Tas pats notika ar komandieriem. Process aizsākās, skolai vēl atrodoties vasaras nometnē, un tika darīts ar mērķi – novērst jebkādas nacionālisma vai neapmierinātības izpausmes, kas pēc notikušajām deportācijām varēja parādīties 2. bataljonā. Tas, protams, tikai vairoja aizdomas un savstarpēju neuzticēšanos. Latviešu virsnieki bija pārliecināti, ka aresti un izsūtīšanas turpināsies, tādēļ tiek novērsta iespējamā pretošanās.⁴⁶

Skrundas brīvprātīgo ugunsdzēsēju biedrība 1929.–1940. gadā

Pirmskara Latvijā ugunsdzēsības darbus pārsvarā veica brīvprātīgo ugunsdzēsēju biedrības (turpmāk – BUB), jo profesionālus ugunsdzēsējus valsts algoja tikai lielākajās pilsētās.

Arī Skrundā sākotnēji ugunsdzēsēju nebija. Tomēr 20. gs. 20. gados, attīstoties ražošanai, tirdzniecībai un infrastruktūrai, pieauga arī ugunsgrēku iespēja, jo daudzas ēkas bija celtas no koka. 20. gadu vidū, piemēram, izcēlās vairāki ugunsgrēki un no-dega Patērētāju biedrības veikals, kā arī vairākas privātas tirgotavas. Pēc tam vietējie iedzīvotāji pieņēma lēmumu organizēt BUB arī Skrundā, un tas notika 1929. gada 21. jūlijā. Skrundas BUB valdē darbojās turīgākie vietējie iedzīvotāji, kuri varēja ieguldīt biedrības attīstībā arī personiskos līdzekļus. Valdes priekšsēdētājs 30. gadu beigās bija veikala īpašnieks Gross. Laika gaitā Skrundas BUB kļuva par vienu no spēcīgākajām ugunsdzēsēju biedrībām Latvijā. 1940. gadā tajā bija vairāk nekā 100 dalībnieku.

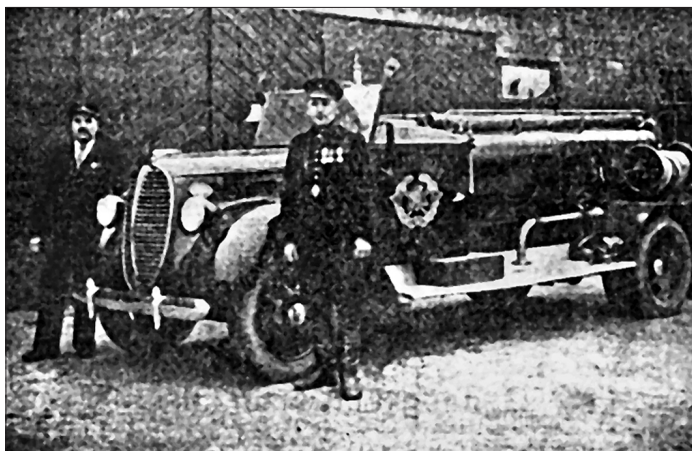

Skrundas brīvprātīgo ugunsdzēsēju biedrības depo, 20. gs. 30. gadu beigās

Skrundas brīvprātīgo ugunsdzēsēju biedrības autobusa iesvētīšana, ap 1936. gadu

Skrundas brīvprātīgo ugunsdzēsēju biedrības motorizētais ūdens tanks, 1938. gads

Līdztekus tiešajai darbībai Skrundas ugunsdzēsēji aktīvi piedalījās vietējā sabiedriskajā un kultūras dzīvē. Biedrības ietvaros izveidojās divi kori – vīru koris un jauktais, kurā iesaistījās liela daļa Skrundas un apkārtnes iedzīvotāju. Bija nodibināts teātris, un regulāri notika izrādes. Paralēli valdei darbojās BUB dāmu komiteja.⁴⁷

Regulāri tika domāts par ekipējuma uzlabošanu. 1936. gadā Skrundas BUB iegādājās ugunsdzēsēju forda automobili V8, bet 1938. gadā – motorizētu ūdens tanku ar 2700 l tilpumu. Tanks bija aprīkots ar divām noņemamām šļūtenēm un to tītavām, kā arī motorizētu ūdens šļirci. Sānos atradās plati kāpšļi, uz kuriem varēja novietoties līdz

astoiņiem ugunsdzēsējiem. Ūdens tanka sastāvdaļu iegāde kopā izmaksāja Ls 7300, un visu šo summu savāca ziedojumu veidā. Šasija bija ražota firmā "Vairogs". Projektu izstrādāja Skrundas BUB komandas virsnieks Jansons, bet būvēja mehāniskās darbnīcas īpašnieks K. Gardangs. Ūdens tanku nodeva lietošanā 1938. gada jūlijā. Nākamā pusgada laikā ugunsdzēsēji to izmantoja vismaz deviņu ugunsgrēku dzēšanai ne tikai Skrundā, bet arī attālākā apkārtnē. Minētais ugunsdzēsēju aprīkojums bija viens no modernākajiem Latvijā 30. gadu beigās. Tā uzglabāšanai Skrundas ugunsdzēsēji uzcēla depo.⁴⁸ Ar savu tehniku viņi lepojās un to rūpīgi sargāja. Pēc Latvijas okupācijas 1940. gadā ugunsdzēsēju tehnika, protams, kļuva par "valsts īpašumu", taču to nekur neaizveda. BUB darbība netika pārtraukta, un lielākā daļa ugunsdzēsēju joprojām bija ar to saistīti.

Skrundas virsmežziņa Bruno Salinska ģimene

Mežzinis Bruno Salinskis, pēc tautības polis, Latvijā ieradās 1915. gada 25. novembrī no Prūsijas sastāvā esošās Popenas provinces (tagad Poznaņas apgabals Polijā). Līdz 1918. gadam viņš strādāja par Liepājas apriņķa Rucavas mežzinu, bet pēc tam pārcēlās uz Kalētu pagastu. Vismaz līdz 1921. gadam B. Salinskis bija Vācijas pavalstnieks, taču vēlāk, jādodomā, ieguva Latvijas pilsonību.

1921. gada 6. oktobrī B. Salinskis Liepājas katoļu baznīcā salaulājās ar Emmiju Ševicu. Viņa bija Liepājā dzimusi baltvāciete, strādāja par kantora darbinieci.⁴⁹ Ģimenē piedzima trīs dēli: Zdislavs Volfmārs (1922–1944), Fredis (~1924–?) un Romāns (1928–2009).⁵⁰ Uz Skrundu Salinski pārcēlās pēc 1935. gada.

Atmiņās nav īpaši daudz informācijas par B. Salinska personību. Zināms, ka viņš bija Skrundas virsmežzinis un viens no brīvprātīgajiem ugunsdzēsējiem. Savu darbu viņš veica godprātīgi, attiecības ar apkārtējiem iedzīvotājiem bija labas, jo nekas negatīvs cilvēkiem atmiņā nav palicis.

Savukārt E. Salinsku atcerējās kā intelīgentu, labsirdīgu un izpalīdzīgu sievieti. Viesībās un kāzās viņa kopā ar saviem dēliem lasīja pašas sacerētu dzeju. Viņu bieži lūdza vadīt dažādus ģimeņu svinīgos pasākumus, tomēr pagasta sabiedriskajā dzīvē E. Salinska aktīvi nepiedalījās. Pret saviem, kā arī kaimiņu bērniem viņa izturējās laipni, taču bija stingra un mīlēja kārtību. Vizuāli viņa palikusi atmiņā "ar palielu seju, tipisku vācu degunu, ne visai glīta, taču ļoti kopta un labi ģērbta. Mati viņai bija brūnganpelēki." Latviski E. Salinska runāja ar vācu akcentu. Arī ģimenē sarunu valoda bija latviešu. Vietējie iedzīvotāji viņu sauca par Salincka madāmu, protams, ar pozitīvu attieksmi.⁵¹

Rīgas Kājnieku karaskola un Skrundas brīvprātīgie ugunsdzēsēji kara sākumā

1941. gada 21. jūnijā Rīgas Kājnieku karaskolas kursanti no Salaspils vasaras nometnes atgriezās Rīgā. Nākamajā dienā viņi uzzināja, ka sācies karš.

Skolā tobrīd valdīja haoss: turpinājās jau Salaspilī uzsāktā bataljonu pārformēšana. Kursantiem nācās mainīt līdzšinējās kopmītnu telpas, pārvietot bruņojumu un inventāru, kā arī šķirties no līdzšinējiem komandieriem un saviem biedriem. To vietā nāca cilvēki, par kuriem nekas nebija zināms, un bieži vien viņi pat nebija pazīstami. 2. bataljona kursanti bija apmulsuši, nepatīkami pārsteigti un jutās nodoti, jo saprata, ka viņiem neuzticās, ja jau “piestiprina vecākos brāļus” no Padomju Savienības.⁵²

Tās pašas dienas vakarā notika nopietns incidents “pārformētās” 8. rotas kopmītnēs. Jaunais nodaļas komandieris no 1. bataljona kļuva aizdomīgs, dzirdot “latviešu bataljona” kursantus savā starpā sarunājamies dzimtajā valodā, lai gan tas līdz šim vienmēr bija noticis. Viņš nolēma, ka “latvieši” apspriež kaut ko slepenu vai pat “pretvalstisku”, un pavēlēja: “*Прекратите болтать на своем собачьем языке!*” (Pārtrauciet plāpāšanu savā suņu valodā – krievu val.)

Kursants Eduards Kalniņš viņam uzbruka, kliegdam: “*Я тебе покажу собачий язык, сволочь!*” (Es tev parādīšu suņu valodu, maita – krievu val.) Rezultātā izcēlās kautiņš, ko pārējiem kursantiem izdevās pārtraukt. Skolas priekšniecībai neviens par notikušo šoreiz neziņoja. Nākamajā dienā 8. rotas kursantiem paziņoja, ka viņu rotas komandieris joprojām būs kapteinis A. Zelmenis, kuru viņi pazina un cienīja.⁵³

1941. gada 23. jūnijā Viesturdārzā notika ierindas mācības, taču tā izrādījās pēdējā mācību diena, jo kara apstākļi ieviesa savas izmaiņas. Rīgas Kājnieku karaskolu pakļāva 27. armijas Kara padomei. Tās komandieris ģenerālis Nikolajs Berzarins (1904–1945) pavēlēja izveidot vienības cīņai ar “vācu diversantiem” Rīgā un tās apkārtnē. Kursantus iekļāva šīs vienības sastāvā, par komandieri iecēla skolas priekšnieku pulkvedi V. Čistovu. Vienlaikus skolā izvietojās “diversantu” tvarstīšanas vienības štābs.⁵⁴

Paralēli jau minētajai N. Berzarina pavēlei 1941. gada 23. jūnijā arī PribOVO komandiera vietnieks un Rīgas garnizona priekšnieks ģenerālleitnants Georgijs Sofronovs (1893–1973) pavēlēja aktīvi apkarot “ienaidnieka aģentus”. Pārsvārā uzmanību vērsa tieši uz “diversantiem” – pārgērbtiem vācu izlūkiem, kuri desantēti no lidmašīnām vai arī iesūtīti Latvijas teritorijā.⁵⁵

Latvijā praktiski nebija vajadzības iesūtīt diversiju grupas, jo fronte ātri virzījās uz priekšu un vācu karaspēks sastapa nopietnu pretestību vienīgi pie Liepājas. Izņēmums bija vērmahta īpašā pulka “*Brandenburg 800*” 8. rotas veiktā Daugavpils dzelzceļa tilta ieņemšana 1941. gada 26. jūnijā ar mērķi neļaut bēgošajām Sarkanās armijas daļām ieņemt aizsargpozīcijas pie Daugavas.⁵⁶

Tomēr pavēle meklēt “diversantus” bija dota, tāpēc tie bija jāatrod. Dokumentos, kā arī atmiņās minēti neskaitāmi “atrašanas” gadījumi visā Latvijas teritorijā. Tika notverti gan Sarkanās armijas, gan miliču formās un pat civilā apģērbā tērpti “diversanti”, kuriem bija problēmas ar dokumentiem, savāda izruņa, aizdomīgs skatiens vai arī viņi uzdeva pārāk daudz jautājumu.

Pārpratumus bieži izraisīja formastērpu dažādība. Atkāpjoties karavīri nereti bija uzvilkuši mugurā vai nesa līdzī vairākas atšķirīgas formastērpa kārtas. Kājnieki nezināja, kā tērpties nesen izveidoto tanku un desanta vienībās dienotie. Sarkanarmieši, kas atkāpās no Lietuvas, nereti vismaz daļēji bija ģērbti bijušās Lietuvas armijas formastērpos. Atšķīrās arī viņu izruņa, krievu valodas prasme un dokumenti. Tas pats sakāms par padomju aktīvistiem, kuri individuāli vai nelielās grupās devās PSRS virzienā. Ne viens vien, uzrādot dokumentus latviešu valodā, bija noturēts par “spiegu” vai “diversantu”.⁵⁷ Visi skatījās ar aizdomām cits uz citu... Tvarstītāju vidū bija gan Sarkanās armijas karavīri, gan čekisti, miliči, Strādnieku gvardes dalībnieki un padomju aktīvisi. Piedalījās arī Rīgas Kājnieku karaskolas kursanti.

Jau 1941. gada 23. jūnija pēcpusdienā izsludināja kaujas trauksmi – “diversantu” apkarošanas vienībai bija ziņas par “vairāku vācu izpletņlēcēju grupu” piezemēšanos Pārdaugavā. Daļa kursantu saņēma uzdevumu pārmeklēt Bolderājas apkārtni, bet citus aizsūtīja uz purviem Priedaines tuvumā. Krūmi un garā zāle purvainajā apvidū kādam bija šķītusi ideāla vieta, lai tajā slēptos “diversanti”. Tomēr ne tur, ne arī Bolderājā tādus atrast neizdevās. Tas pats notika nākamajā dienā, kad nācās doties uz Salaspils apkārtni. Ziņas par “diversantiem” pienāca regulāri, atsevišķos gadījumos par izpletņiem noturēja pat zenītartilērijas lādiņu sprādziena izraisītus dūmu mākoņus debesīs...⁵⁸

Diemžēl kursantiem reizēm “laimējās”. 23. vai 24. jūnijā pienāca ziņa par to, ka Rīgas Pionieru pils (tagad – Prezidenta pils) pagalmā iekļuvusi vesela grupa “vācu diversantu”, kuri, pārģērbušies par miličiem, apšauda apkārtni, lai “saceltu paniku”. Jādāmā, ka tie bija milicijas darbinieki, jo viņi neatklāja uguni uz kursantiem Aleksandru Prokopjevu un Pilvinski, kuri, bruņojušies ar rokas granātām, tuvojās pilij, lienot uz vēdera. Gūstā nokļuva seši “diversanti”, un var tikai iztēloties, kāds bija viņu tālākais liktenis.⁵⁹

Kursantam I. Lazurko Aspazijas bulvārī šķīta aizdomīga kravas automašīna, kuras šoferis jautāja, kā nokļūt līdz Cēsīm. I. Lazurko pavēlēja viņam un pārējiem pasažieriem uzrādīt dokumentus. Sarkanarmieša grāmatiņa bija tikai šoferim, un dokumentu neesamība pavairoja aizdomas. Viens no karavīriem bija ievainots labajā rokā, bet mašīnas kravas kastē atradās arī sievietes un bērni. Visticamāk, tie bija Lietuvas bēgļi, iespējams, ebreji, kuri centās nokļūt Padomju Savienībā. Ar I. Lazurko viņi sarunājās krievu valodā. Nav zināms, ar ko šī epizode beidzās, taču jācer, ka minētajai cilvēku grupai izdevās turpināt ceļu.⁶⁰

Domājams, 1941. gada 24. jūnijā uz Kājnieku karaskolu šāva no Smilšu ielas nama augšējiem stāviem. Vairāki kursanti aplenca māju, bet I. Lazurko, E. Kalniņš, Aļečenko un "Bocmanis" devās iekšā. Bēniņu durvis izrādījās aizslēgtas, bet steigā sameklētais sētnieks bija piedzēries un nevarēja atrast atslēgas. E. Kalniņš atlauza bēniņu durvis ar cirvi, tomēr šāvējus atrast neizdevās. Aļečenko bija pārliecināts, ka vainīgais ir sētnieks, neraugoties uz to, ka viņš reibumā lāgā nespēja nostāvēt uz kājām un pārunāt. E. Kalniņš piegrūda viņa mugurai šautenes durkli un pavēlēja atzīties pašam vai pateikt, kas šāva. Aizejot viņš piedraudēja, ka sētnieks var "gaidīt lodi pierē", ja no šīs mājās vēl atskanēs kāds šāviens.⁶¹

Nopietns incidents norisinājās Pārdaugavā. Kursantiem paziņoja, ka baznīcas zvanu tornī pozīcijas ieņēmuši "aizsargi ar diversantiem" un apšauda garāmgājējus no ložmetēja. Diemžēl dokumentos nav norādīts, kura baznīca tā bija. Uz notikuma vietu aizbrauca vairākas kravas mašīnas ar kursantiem. Vīspirms viņi devās uz vietējo milicijas nodaļu, kur precizēja lietas apstākļus, kā arī paaicināja vairākus miličus doties līdzi. Ne-tālu no baznīcas notika kas negaidīts: miliči iebēga tuvējā mājā un atklāja uz kursantiem uguni. Arī viņiem bija pavēlēts tvarstīt "diversantus", un nepazīstamos vīriešus, kuriem pie Latvijas armijas formastērpa bija sarkanarmiešu zīmotnes, runājošus gan latviešu, gan krievu valodā, viņi par tādiem arī noturēja... Kursanti savukārt saprata, ka pieaicinātie miliči ir dzimtenes nodevēji, kuri jau paspējuši iefiltrēties čekas struktūrās, un uzsāka cīņu. Māja un baznīca tika aplenkta, un viņi "saņēma dzīvus līdz 30 diversantus, gērbtus miliču formās". Tātad – arī baznīcas tornī atradās milicijas darbinieki...⁶² Kārtējo reizi nav zināms, kas notika ar saģūstītajiem, bet kursantiem veidojās priekšstats, ka visapkārt tiešām ir pilns ar "ienaidnieka aģentiem".

Viss Rīgas Kājnieku karaskolas sastāvs laikā no 1941. gada 22. līdz 24. jūnijam atradās pastāvīgā stresā. Daļa agrāko Latvijas armijas virsnieku un Karaskolas kadetu padomju varai nesimpatizēja, un nesenās deportācijas tikai vairoja nepatiku. Daudzi uzskatīja vāciešu iebrukumu par sākumu atbrīvošanai no komunistiskās okupācijas. 1941. gada 24. jūnijā no Kājnieku karaskolas dezertēja virsleitnants Žīgurs. Pieauga aizdomas, ka citi latviešu virsnieki varētu rīkoties līdzīgi.⁶³

1941. gada 24. jūnija vakarā Rīgas Kājnieku karaskolas kursanti saņēma nopietnu kaujas uzdevumu – ģenerāļa N. Berzarina pavēli ierasties Liepājas apkārtnē, lai padzītu vāciešus no pilsētas austrumu daļas. Sakarā ar to viss kursantu kolektīvs, kā arī komandieri, iekrāvuši kravas mašīnās bruņojumu, munīciju un nelielus pārtikas krājumus, devās ceļā. Kolonna sastāvēja no apmēram 80 kravas mašīnām. Lielākā daļa to vadītāju bija dažādos uzņēmumos un iestādēs mobilizēti civilie šoferi.⁶⁴

Situācija Skrundā kara sākumā bija salīdzinoši mierīga. 1941. gada 22. jūnijā ugunsdzēsējiem uzdeva nodrošināt tehnikas saglabāšanu un pastāvīgu gatavību. Viņi nolēma aizvest mašīnas un inventāru uz mežu, taču vietējie miliči to aizliedza. Tādēļ

ugunsdzēsēju autobusu, motorizēto ūdens tanku un citu ekipējumu no depo pārvietoja uz birzīti muižas parkā. Mašīnas iedzina starp kokiem un krūmiem, lai varbūtējo gaisa uzlidojumu laikā tās neredzētu. Ugunsdzēsēji sastādīja diennakts maiņas dežūru grafiku.

Arī Skrundā klīda runas par tuvākā un tālākā apkārtnē desantētiem "diversantiem". Pārsvārā gan par to uztraucās vietējās komunistu režīma amatpersonas. Vairāki padomju aktivisti uzsāka ko līdzīgu apkārtnes apsargāšanai pret "ienaidnieka aģentiem", lai gan viņiem nebija ieroču.

Virsmēžniecības mājas pagrabā E. Salinska ierīkoja guļasvietas gan savai ģimenei, gan Skrundas ārsta Kalniņa mātei un viņa bērniem Irēnai un Herbertam. Kalniņš bija pārliecināts, ka tuviniekiem būs drošāk atrasties tālāk no pilsētas centra. Vēl kopā ar viņiem pagrabā divas naktis pārlaida arī Raimonds Blumbergs (dz. 1927. g.), kurš kopā ar tēvu apsargāja ugunsdzēsēju tehniku. Pagrabā bija salikti matračī, segas, spilveni un citas nepieciešamas lietas. Domājams, jau agrāk tur bija ievilkta elektrība. Brokastis visiem pagraba "iemītniekiem" gatavoja E. Salinska.⁶⁵

Visi zināja, ka ir sācies karš, bet tas likās esam tālu no Skrundas. 1941. gada 25. jūnijā situācija mainījās uz neatgriešanos.

Apšaude Skrundā 1941. gada 25. jūnijā

Karaskolas kursanti Skrundu sasniedza 25. jūnija rītā. Viņi izvietojās gan pašā pilsētā, gan tās apkārtnē. Pulkvedis V. Čistovs kopā ar vairākiem komandieriem uzturējās pilsētas centrā. Daļu kursantu sadalīja grupās, kuru uzdevums bija patrulēt pilsētā. 8. rota un, iespējams, daļēji arī citas izvietojās netālu no Skrundas virsmēžniecības ēkas un ieņēma aizsardzības pozīcijas. Iepriekšējo dienu satraukums un ilgais ceļš darīja savu – nogurušie kursanti atpūtās un daži arī aizmīga. Vienlaikus Skrundas stacijā ienāca bruņuvilciens ar papildspēkiem.⁶⁶

Skrundas iedzīvotāju reakcija uz karaspēka parādīšanos bija piesardzīga. Dzirdot kursantus savā starpā sarunājamies arī latviešu valodā, kāda sieviete izteicās: "Tie ir laikam Latvijas komunisti..." Bija arī jautājumi: vai kursanti gatavojas šaut un ko tādā gadījumā darīt? Vienīgais, ko kursanti varēja ieteikt, bija – sagulties pēc iespējas dziļākos grāvjos un gaidīt apšaudes beigas. Daži mierināja cilvēkus, ka nekāda šaudīšanās nav paredzēta.⁶⁷ Priecīgi par kursantu ierašanos bija vietējie padomju aktivisti, kuri "apsargāja" pilsētu. Vairāki vietējie iedzīvotāji, to skaitā ugunsdzēsēji, pamanīja zemu lidojošu vācu izlūklidmašīnu. Pirmā doma bija, ka sāksies uzlidojums, taču viss joprojām bija mierīgi: lidmašīna apmeta loku un aizlidoja.

Pie ugunsdzēsējiem pils parkā atnāca bijušais aizsargs Krišs Paškevičs. Vīri ap-runājās un iedzēra alu, bet pēc tam K. Paškevičs no viņiem atvadījās, teikdams, ka dosies medībās, un aizgāja tuvumā esošā rudzu lauka virzienā.

Ugunsdzēsējs Ernests Felds (1912–?) sastapa divus virsniekus, no kuriem viens izrādījās pazīstams: tas bija kapteinis A. Zelmenis. Otrs virsnieks bija krievs, un viņam nepatika, ka A. Zelmenis un E. Felds savā starpā sarunājās latviešu valodā, jo viņš nesaprata teikto. Noskaidrojās, ka abi virsnieki vēlas padzerties. Klāt pienāca virsmežzinis B. Salinskis un ieteica doties uz viņa māju un palūgt sievieti ko dzeramu.⁶⁸

Pēc neilga laika kapteinis A. Zelmenis ieradās pie 8. rotas kursantiem. Tobrīd viņš bija kopā ar minētās rotas 3. vada komandieri vecāko leitnantu Ērdmani, un abi atrada lielāko daļu kursantu aizmigušu. A. Zelmenis pamodināja nodaļas komandieri I. Lazurko un izteica viņam aizrādījumu par neuzmanīgo rīcību jo “pilsētā iespējama ienaidnieka parādīšanās”. Pēc tam A. Zelmenis pavēlēja savākt kursantus kravas mašīnās, lai dotos tālāk.⁶⁹

Automašīnas brauca apmēram puskilometru un tad apstājās. A. Zelmenis brauca pirmajā automašīnā un izkāpa, lai dotu norādījumus vadu komandieriem. Šajā brīdī viņš stāvēja ar muguru pret Skrundas virsmežniecības ēku. Atskanēja pistoles šāviens, un kapteinis A. Zelmenis nokrita uz ceļa – viņš bija nošauts.

Kursanti brīdī nespēja attapties. Tad I. Lazurko un vēl vairāki pamanīja gar māju skrienošu sievieti. Kursants Kurmeļevs atklāja uguni no ložmetēja, kas bija uzstādīts uz kravas mašīnas kabīnes jumta. Viņš netrāpīja, un citi kursanti metās ārā no mašīnām un dzinās pakal bēgošajai sievietei, kuru noķēra turpat mājas pagalmā. Tā bija Skrundas virsmežziņa sieva E. Salinska.

Šajā brīdī atskanēja šauteņu un ložmetēju uguns, kas, kā kursantiem šķita, nāca no virsmežniecības. E. Salinska mēģināja paskaidrot, ka redzējusi šāvēju, un rādīja ar rokām. Kursanti savukārt bija pārliecināti, ka kapteini A. Zelmeni nošāva viņa un tagad cenšas novirzīt no sevis aizdomas. Nevienam, protams, neienāca prātā pārbaudīt, vai viņai ir ierocis. Kursanti vilka E. Salinsku ceļa virzienā. Cīkstoties, pārtrūka viņas krelles, kā arī no kājām nokrita rītakurpes. Klāt pienāca leitnants A. Baleišis un ar savu nagana revolveri sievieti nošāva. Tomēr ar to vēl nepietika – saniknotie kursanti ar šauteņu durkļiem sadurstīja nogalinātās ķermeņi.⁷⁰

Atkal atskanēja šāvieni, kas likās nākam no mājas augšējiem stāviem, kā arī no labības šķūņa. I. Lazurko, ielēcis grāvī, pavēlēja kursantam Vološinam atklāt ložmetēja uguni pa mājas logiem. Leitnants A. Baleišis devās mājas virzienā un pavēlēja kursantiem I. Briežkalnam, Ivanam Babahinam un rotas komsorgam Peisaham Gordinam sekot.

Kursantiem un varbūt arī dažiem komandieriem bija sajūta, ka uguni uz viņiem raida “vācu diversanti”. P. Gordins meta rokas granātu mājas augšējā stāva logā, taču tā atsitās pret loga rāmi un eksplodēja kursantam virs galvas. Kontuzēts un šķembu ievainots, viņš nokrita zemē bez samaņas. I. Babahins un I. Briežkalns ar šauteņu laidnēm izsita pirmā stāva logus un iekļuva mājā. Pirmajā stāvā nekas “aizdomīgs” netika atrasts, taču, kāpjot augstāk, I. Briežkalns sajuta, ka viņam uz galvas krīt skaidas.

Pacēlis galvu, viņš ieraudzīja bēniņu durvīs ložu caurumus, kas vedināja uz domām, ka uz viņu šāva (un varbūt turpinās šaut) caur šīm durvīm. Tātad – “diversanti” atradās bēniņos. Kursanti mēģināja aizslēgtās durvis izsist, lai vainīgos noķertu, taču tas neizdevās. Šāvieni joprojām skanēja – it kā mājā, it kā ārpus tās, taču visiem bija sajūta, ka šauj turpat līdzās.⁷¹ Leitnants A. Baleišis pavēlēja kursantiem kāpt zemē un māju nodedzināt, ja jau “diversanti” ar labu nepadodas. Pirmajā stāvā I. Briežkalns un I. Babahins ievēroja, ka daudzas plauktos atrodamās grāmatas ir vācu valodā. Viņi nezina, ka E. Salinska ir vāciete un arī viņas vīram šī valoda nav sveša, tādēļ pieaugu pārliecība par “diversantu” klātbūtni.

Sekoja mājas demolēšana: tika apgāzts grāmatu plaukts un kaudzē sagāzta mēbeles. Pret tām I. Briežkalns trieca petrolejas lampu, ko norāva no sienas. Petrolejā iemeta degošu sērkokciņu, un istabā uzliesmoja uguns. Īsu brīdi kursanti stāvēja istabā, “priecājoties” par paveikto, bet, kad liesmas kļuva spēcīgākas, izlēca pa logu un skrēja projām. Pa ceļam viņi pacēla un aizvilka līdz ceļmalai joprojām nesamaņā guļošo P. Gordinu. Citi kursanti turpināja apšaudīt mājas bēniņus, jo viņiem šķita, ka no turienes joprojām kāds šauj ar ložmetēju. Kādam ienāca prātā pārbaudīt līdzās esošo šķūni. Durvis izrādījās aizslēgtas, un uz tām raidīja 45 mm prettanku lielgabala šāvieni.

I. Briežkalns, I. Babahins un “Bocmanis” devās pārbaudīt pagrabu. Tur, kā jau minēts, bija ierīkotas guļavietas Salinsku un Kalniņu ģimenēm. Vispirms iemetuši pagrabā rokasgranātas, kursanti devās iekšā. Ieraugot tur matračus, segas, spilvenus un dažādus sadzīves piederumus, viņi bija pilnīgi pārliecināti, ka atraduši “diversantu” bunkuru. Īpaši aizdomīgi kursantiem šķita elektrības vadi – varbūt pagrabā ir rācija vai kas tamlīdzīgs. Laimīgā kārtā pagrabā vai tā tuvumā neatradās neviens no Salinsku vai Kalniņu bērniem. Iespējams, arī viņus gaidītu traģisks liktenis.⁷²

Skrundas un tās tuvākās apkārtnes iedzīvotāji, protams, dzirdēja šaušanu. Pieaugušie un bērni bēga vai slēpās grāvjos un mežā. Viņiem šķita, ka viena uz otru šauj “divas karaspēka daļas”. Tobrīd 11 gadu vecā Aina Zankovska, kopā ar vecākiem guļot grāvī pie mājas, dzirdēja sievietes kliezienus. Acīmredzot tur kliezda E. Salinska. Ugunsdzēsēji, izdzirdot šaušanu, mēģināja paslēpties muižas parkam netālu esošā pagrabā. Kopā ar viņiem bija pusaudži R. Blumbergs un Fredis Salinskis. Tomēr visus turpat parkā aplenca karaskolas kursanti kopā ar dažiem komandieriem un vecāko poļitruku. Paceltām rokām viņus izdzina bijušajā baļķu iekraušanas laukumā, kur notika pārmeklēšana, lai atrastu ieročus. Kursants Vološins pavērsa pret sagūstītajiem ložmetēju, liekot noprast, ka bēgšanas vai pretošanās gadījumā tiks atklāta uguns. Kratīšanā piedalījās arī I. Lazurko. R. Blumbergs atceras, ka kabatas “izkratīja” ļoti brutāli. Redzot abus pusaudzus, kursanti sāka lamāt ugunsdzēsējus par “fašistiem, kuri izaudzējuši jaunos [fašistus]”. Vecākais poļitruks kliezda uz ugunsdzēsējiem, lai viņi atzīstas, ka šāvuši, un parāda, kur atrodas ieroči. Gūstekņu paskaidrojumus par to, kas viņi tādi ir, neviens

neņēma vērā. Ielūkojies atņemtajos dokumentos, polītruks paziņoja, ka sagūstītie ir “aizsargi”, un pavēlēja I. Lazurko viņus nogādāt pie karaskolas priekšnieka pulkveža V. Čistova.⁷³

Stāvēdams kopā ar ugunsdzēsējiem, R. Blumbergs redzēja Salinsku mājas pagalmu, “kur skraidīja kursanti šaudīdamies”. Tātad ugunsdzēsēju aizmērēšanas laikā apšaude vēl turpinājās. Pēc tam sagūstītos pa Raiņa ielu konvojēja uz Skrundas centru. Laiku pa laikam konvojētāji lēca grāvjos, izdzirdot šāvienus, taču neviens no ugunsdzēsējiem nemēģināja bēgt, baidoties, ka tādā gadījumā viņus nogalinās. Pamazām apšaude mitējās, un daļa kursantu sāka kāpt atpakaļ mašīnās. Virsmežniecības māja jau bija pilnībā liesmu apņēmta.⁷⁴

Kas tad īsti bija noticis? Ir skaidrs, ka traģēdiju izraisīja kapteiņa A. Zelmeņa nāve. Bet nav nekāda reāla pamata uzskatīt, ka uz viņu tiešām šāva E. Salinska. Kādēļ lai triju bērnu māte, turklāt inteligenta sieviete ko tādu darītu, ņemot vērā, ka visapkārt ir liels daudzums militārpersonu un “atbildes uguns” būtu neizbēgama? Diez vai viņa vispār prata apieties ar ieroci.

Ticamas versijas par iespējamo šāvēju ir divas. Pirmkārt, tas varēja būt aizsargs K. Paškevičs, kuram, iespējams, bija savi rēķini ar padomju varu. Varbūt viņš vēlējās dot savu “ieguldījumu” komunistu okupācijas režīma padziņā. Šo versiju netieši apstiprina izteikums par došanos “medībās”. Nešķiet loģiski, ka cilvēks kara laikā tiešām dotos uz mežu un sāktu tur šaudīties, ja turpat tuvumā atrodas karaspēks. Galu galā – lielākā daļa tālaika pieaugušo cilvēku vienu pasaules karu jau bija pieredzējusi un zināja, kas var draudēt.

Otra versija: nejaušs šāviens, ko kļūdas dēļ raidīja kāds karaskolas kursants, trāpot kapteinim A. Zelmenim. Šāda iespēja pastāv, jo kursanti bija izvietojušies visā pilsētā.

Diemžēl pilnīgi precīzi noskaidrot patieso šāvēju nebija iespējams, un diez vai tas izdosies arī nākotnē. Vainīgais par notikušo ir klusējis, un nekādas ziņas līdz mūsdienām nav nonākušas.

Turpmākais ir šī traģiskā šāviena sekas. E. Salinska nelaimīgas sagādīšanās dēļ atradās vistuvāk notikuma vietai un tādēļ tika noslepkavota. Varbūt viņa tiešām redzēja patieso šāvēju, taču neviens viņu neuzklausīja. Jādomā, ložmetējnieka Kurmeļeva raidītie šāvieni izraisīja “atbildes reakciju” no kursantiem, kuri bija dislocējušies pretējā mājas pusē – apjukumā viņi nodomāja, ka šauj no mājas. Par to liecina atsevišķu kursantu atmiņas, kuri neatradās A. Zelmeņa un E. Salinskas bojāejas vietā. Viņi izdzirdēja ložmetēja un automāta kārtu, tādēļ atklāja uguni mājas, apkārtesošo ēku un pagalma virzienā no sava ložmetēja, kā arī šautenēm, līdz izdzirdēja komandu: “*Прекратить огонь – в доме наши!*” (Pārtraukt uguni – mājā ir mūsējie – krievu val.).⁷⁵ Mājā tiešām kādu laiku atradās I. Briežkalns, I. Babahins un leitnants A. Baleišis. Acīmredzot Rīgas Kājnieku karaskolas kursanti no dažādām pusēm apšaudīja virsmežniecības māju, un

visi uzskatīja, ka no tās šauj "diversanti". Savstarpēju mājas apšaudīšanu apstiprina arī tas, ka nebija kritušo – diez vai reāls pretinieks ne reizi netrāpītu.

Diemžēl incidents pēc apšaudes nebeidzās. Sagūstītos ugunsdzēsējus aizveda pie pulkveža V. Čistova. Viņam jau bija ziņots par notikušo, protams, visā vainojot "vācu diversantus". Tagad pulkveža priekšā stāvēja "fašistu atbalstītāju" grupa. Jādomā, atņemto dokumentu vidū bija arī kāda aizsarga apliecība vai citi dokumenti latviešu valodā, kuru saturu nesaprata ne vecākais poļitruks kratīšanas laikā, ne arī pulkvedis. Ugunsdzēsēju formastērpus nezinātājs varēja noturēt gan par aizsarga, gan policista vai diversanta apģērbu.

I. Lazurko, kurš bija viens no konvojētājiem, ievēroja, ka "štābā" pie karaskolas priekšnieka atrodas vairāki vietējie iedzīvotāji, domājams, padomju varas atbalstītāji. Viņu vidū esošā sieviete, norādot uz vienu ugunsdzēsēju, teica, ka šis ir "nodevējs", kurš visu laiku izlikās par "mūsu cilvēku".

Pulkvedis V. Čistovs pavēlēja pusaudžiem R. Blumbergam un F. Salinskim, kā arī diviem gados veciem vīriem atstāt ierindu un iet projām. Tomēr zēni palika, jo gūstekņu vidū bija viņu tēvi. B. Salinskis uztraucās par to, kas noticis, jo redzēja savu māju degam. Tad viņu, kā arī Jansonu un vēl vairākus ugunsdzēsējus aizveda projām un ieslodzīja milicijas aresta telpās. Attiecībā uz pārējiem pulkvedis V. Čistovs pavēlēja kursantam I. Lazurko: "Aizvediet uz mežu un nošaujiet!"

Iejaucās vecākais leitnants Ērdmanis, sakot, ka I. Lazurko viņam nepieciešams "kaujas uzdevuma" veikšanai, un ieteica viņu aizstāt ar jaunāko seržantu Solomonu Rudļu. Pēc tam I. Lazurko devās uz kravas mašīnu, kurā jau atradās citi viņa rotas kursanti. Mašīna sāka kustēties, un viņu skatienam vēlreiz pavīdēja degošā virsmežniecības māja. Pēc kāda laika atskanēja sprādziens – acimredzot mājā vai palīgēkās glabājās degviela. Kursanti nosprieda, ka eksplodējusi "diversantu" munīcijas noliktava.⁷⁶

Pa to laiku S. Rudļa kopā ar citiem kursantiem aizveda sagūstītos ugunsdzēsējus uz bijušo lopu tirgu, kur viņiem tika nolasīts spriedums "padomju varas vārdā – augstākais soda mērs nošaujot". Šoferim K. Gardangam pavēlēja atvest ugunsdzēsēju autobusu, lai nāvei nolemtos tajā nogādātu uz mežu. Taču viņš izmantoja viltību – atbrauca ar motorizēto ūdens tanku. Tajā ap 30 cilvēku, kā arī sargus nebija iespējams pārvadāt. Šofera apķērība sagūstītos ugunsdzēsējus izglāba. Kursanti apjuka, un šo situāciju, pēc aculiecinieku nostāstiem, veikli izmantoja drēbnieks Ernests Tonēns. Viņš satrauktā balsī pateica kursantiem, ka Skrundai strauji tuvojas vācieši. Apsargi atstāja ugunsdzēsējus un devās projām. Jācer, ka viņiem izdevās panākt kādu savas kolonnas automašīnu un atstāt apvidu, kurā pēc tās dienas notikumiem ilgāk atrasties būtu bīstami. I. Lazurko visus turpmākos gadus bija pārliecināts, ka ugunsdzēsēji ir nošauti, un to pieminēja arī 2005. gada intervijā.⁷⁷

Aresta telpās ieslēgtos ugunsdzēsējus apsargāja daži miliči un vietējie aktīvisti, to skaitā Andrejs Gudriķis, kuram B. Salinskis lūdza atļauju doties mājās, lai noskaidrotu, kas noticis ar ģimeni. Protams, viņu ārā nelaida, taču A. Gudriķis apsolījās noskaidrot. Pēc atgriešanās viņš nolēma nestāstīt B. Salinskim, ka redzējis degošo virsmežniecības māju, kā arī netālu no tās guļošo nogalināto E. Salinsku: “Domāju, ka neder uztraukt viņam nervus.” Baumas par vāciešu tuvošanos darīja nemierīgus arī gūstekņu apsargātājus, un viņi aizbēga, iepriekš no pārtikas veikala paņēmot līdzī preces. Kad neviena “varas pārstāvja” tuvumā vairs nebija, ugunsdzēsējus atbrīvoja. Tad B. Salinskis arī uzzināja, ka viņa sieva ir nošauta, māja nodegusi, bet vidējais dēls gandrīz sodīts ar nāvi. Jaunākais dēls Romāns visu dienu slēpās birzī Ventas malā, bet vakarā slepus aizgāja uz mājām, kur vienā no saimniecības ēkām atrada mātes līķi. Gādīgi cilvēki to tur bija ienesuši un aplājuši ar palagu. Redzētā iespaidā 13 gadu vecais zēns atkal aizskrēja uz upes malu, kur pavadīja visu nakti. Tēvu un brāli viņš satika tikai nākamajā dienā.⁷⁸

Īss ieskats tālākajos notikumos

Atstājuši Skrundu, Rīgas Kājnieku karaskolas kursanti devās Aizputes virzienā, jo saņēma ziņas par vācu karaspēka parādīšanos. 8. rotas kursanti savā starpā pārsprida dienas notikumus. Viņi bija pārliecināti, ka sodījuši īsto kapteiņu A. Zelmeņa slepkavu, un lamāja nogalināto sievieti par “pretīgu raganu”, kuru noteikti negribētu ne sapnī redzēt. Vienlaikus kursanti centās saprast: kas slēpās pagrabā, kurā bija ierīkotas guļavietas? Viņi nonāca pie secinājuma, ka tie bija “ienaidnieki”, jo mājā atradās grāmatas vācu valodā, pagrabā – elektrības vadi, bet ugunsgrēka laikā kaut kas uzsprāga. Fakts, ka nevienu “diversantu” tā arī neizdevās ieraudzīt ne dzīvu, ne kritušu, lika nonākt pie slēdziena, ka tie nepadevās un dzīvi sadega virsmežniecības mājā.⁷⁹

Turpmākie notikumi vairs tieši neattiecas uz Skrundas incidentu, tādēļ tajos sniegts īsāks ieskats. 1941. gada 26. jūnijā kursanti beidzot iesaistījās reālā karadarbībā ar īstu pretinieku – vācu karaspēka daļām Aizputē un tās apkārtnē. Tā prasīja upurus kursantu un komandieru vidū. Starp kritušajiem bija vecākais leitnants Korņijenko, “pārformētā” 2. bataljona 5. rotas komandieris. Smagu ievainojumu krūtīs guva un mira 8. rotas kursants Eduards Kalniņš. Tāds pats liktenis piemeklēja kursantu Streļcovu, kuru sašāva pavēderē. Karaskolas rīcībā esošie mediķi un sanitāri neparādījās ne kaujas laikā, ne pēc tās, un medicīniskā palīdzība netika sniegta. Vāciešiem apšaudot kravas mašīnu kolonnu, tika nogalināts vēl vismaz viens kursants, kā arī civilais šoferis. Bija arī ievainotie.

Komandējošais sastāvs faktiski atstāja kursantus pašu ziņā. Karaskolas priekšnieks vienīgo reizi tika redzēts uz ceļa pie savas vieglās automašīnas. Arī 2. bataljona

komandieris A. Vīksna un Operatīvās daļas kapteinis Oto Blūms kaujas laikā pazuda. Par O. Blūmu nav ziņu, bet A. Vīksna, domājams, tieši šajā laikā dezertēja no Sarkanās armijas. Par kursantu apgādi neviens nerūpējās, un viņi jau otro dienu gandrīz nebija ēduši.⁸⁰

26. jūnija vakarā kursanti saņēma pavēli atkāpties uz Rīgu. Līdzī viņi veda kritušos – kapteini A. Zelmeni un vecāko leitnantu Korņijenko. Šajā laikā vairākiem virsniekiem radās doma par bēgšanu. Jūrmalā, Asaru stacijas tuvumā, dezertēja leitnants A. Baleišis. Viņš atstāja kursantus, paskaidrodams, ka dosies uz staciju, lai piezvanītu uz Rīgu, un vairs neatgriezās. A. Baleišis nevēlējās karot, un dezertēja glēvulības, nevis politisko uzskatu dēļ. Savukārt ceļa posmā starp Tukumu un Jūrmalu dezertēja vēl vismaz septiņi virsnieki, kuri savā starpā par to jau bija vienojušies. Viņu rīcībai bija vairāk patriotiski motīvi, jo pēc deportācijām viņi vairs neticēja, ka no padomju režīma būtu sagaidāms kas labs. Nav izslēgts, ka šajā laika posmā dezertēja daļa kursantu.⁸¹

Atlikušais Kājnieku karaskolas sastāvs 27. jūnijā atgriezās Rīgā, kur beidzot varēja paēst un nedaudz atpūsties. Pēc kāda laika atskanēja trauksme: kursantiem pavēlēja kravāt mašīnās visu, kas atradās noliktavās, un sagatavoties aizbraukšanai no Rīgas. Vairāki kursanti, kuri atradās uz ielas, izdzirda šāvienus no blakus mājas. Vecākais poljitruks Zolotovs kopā ar kursantiem I. Volkovu un Gudkovu, kā arī karaskolas kinomehāniķi, vispirms atklāja atbildes uguni un pēc tam iegāja mājā. Augšējā stāvā aiz dzīvokļa durvīm bija dzirdamas sarunas. Kinomehāniķis ar kāju izsita durvis, bet viens no kursantiem iemeta telpā rokasgranātu. Atskanēja ievainoto kliegzieni, un kursanti ieraudzīja “diversantus” – četrus vīriešus un sievieti miliču formastērpā... Jādomā, viņi šāva uz kursantiem, uzskatot, ka tie ir Latvijas armijas formās gērbušies “diversanti”, kuri izlaupa Kājnieku karaskolu. Kārtējais pārpratums, kam bija traģiskas sekas. Divi vīrieši un sieviete mēģināja bēgt, un tika uz vietas nogalināti. Atlikušos divus “diversantus” sev līdzī aizveda vecākais leitnants Ļubimovs nopratināšanai.⁸²

Kursantu atkāpšanās no Rīgas sākās 27. jūnija pēcpusdienā. Lielākā daļa atstāja savas personiskās mantas kopmītnēs, jo bija pārliecināti, ka drīzumā atgriezīsies. Braucot par Brīvības ielu, no namu augšējiem stāviem atskanēja šāvieni – šoreiz tiešām šāva pretinieki. Tie gan nebija vācu diversanti, bet latviešu “zaļie partizāni”. Šie notikumi minēti daudzu sarkanarmiešu un padomju varas atbalstītāju atmiņās, tiesa – gaužām pārspīlētā veidā. Pēc teiktā sanāk, ka šāva burtiski no katras mājas loga un pār bēgošajiem nāca “balta uguns”. Tajā pašā laikā kritušo un ievainoto nemaz tik daudz nebija. Acīmredzot izbailes “pavairoja” šāvēju skaitu, bet pēckara gados bija jāattaisno bēgšana no vāciešiem. Pagaidām noskaidrots, ka pie Krusta kazarmām vēderā sašāva kursantu Volkovu, taču ievainojums nebija dzīvībai bīstams. Smagi ievainoja “poljitruku rotas” kursantu Jāni Briedi, kurš palika turpat, jo rotas politiskais vadītājs Brutāns neļāva ievainoto nest uz mašīnu. Drīzumā arī pats Brutāns pazuda atkāpšanās jucekļī, taču vēlāk kursanti viņu atkal satika Pleskavā.

Starp Rīgu un Siguldu, netālu no Inčukalna, ceļa labajā pusē kursanti beidzot apbedīja kapteini A. Zelmeni un vecāko leitnantu Korņijenko, kuru līķi vairākas dienas atradās vienā no kravas mašīnām. Uz kapa uzlika pašdarinātu koka plāksni ar tekstu “Пали смертью храбрых в боях за родину” (Krituši varoņu nāvē cīņās par dzimteni – krievu val.).⁸³

Atkāpšanās turpinājās. Laiku pa laikam vācu aviācija veica uzlidojumus. Daudzi kursanti, īpaši latvieši, šajā laikā aizbēga. Konkrēti ir zināmi Šmits, Avots, Žaugra, Puida, Ancāns un Daudišs. Ironiski, bet minētie bija “poļitruku rotas” kursanti. Taču viņi nebija vienīgie. 1941. gada jūnija beigās Rīgas Kājnieku karaskola sasniedza Pleskavu. 30. jūnijā (citos avotos – 3. jūlijā) netālu no pilsētas, mežā 214 kursantiem piešķīra leitnanta dienesta pakāpi. Jādomā, tas arī bija viss, kas palika no tā sauktā latviešu bataljona 480 kursantiem, jo pārējie bija dezertējuši vai noklīduši. Tas pats sakāms par virsniekiem. Bēgt mēģināja arī mobilizētie šoferi, vismaz Armīns Grauds (dz. 1904. g.) nesekmīgi centās to izdarīt vairākas reizes.⁸⁴

Turpmākās Rīgas Kājnieku karaskolas kursantu dienesta gaitas vairs nenorisinājās Latvijas teritorijā, un neattiecas uz šī pētījuma tēmu.

Savukārt Skrundā pēc 25. jūnija tika organizēta paš aizsardzības grupa, taču nekādās apšaudēs ar Sarkanās armijas daļām tā neiesaistījās. Vienīgā sadursme, kas notika Skrundā, bija apšaude 29. jūnijā starp vācu motociklistiem un bēgošiem sarkanarmiešiem.

E. Salinsku apbedīja Skrundas Baznīcas kapos. Pie viņas kapa tuvinieki iestādīja dzīvības kociņus. 2011. gada vasarā kapavietu nebija iespējams atrast, jo uz tās nav plāksnītes ar vārdu.⁸⁵ Nodegušās virsmežniecības ēkas krāsmatās neatrada ne līķus, ne ieročus – tas pierāda, ka ēkā neatradās “diversanti”. To apstiprina arī informācijas trūkums liecinieku sniegtajās ziņās.

No Skrundas virsmežniecības pāri palika tikai vairāki pamatu laukakmeņi, kā arī pamatu fragments ēkas kreisajā stūrī. To nebija iespējams nojaukt pat pēckara gados, kad šajā vietā būvēja jaunu māju. Tas redzams vēl mūsdienās. I. Briežkalns, viesodamies Skrundā, apmēram astoņus gadus pēc kara nodegušās ēkas pelnos atrada vācu laika feniņu. Šis atradums savdabīgi “nomierināja” viņa sirdsapziņu – tā tad mājā tiešām atradušies vācieši.⁸⁶ Šķiet, viņš neiedomājās, ka nacistu okupētajā Latvijā vācu nauda bija vienīgais oficiālais maksāšanas līdzeklis, tāpēc šādas monētas atrašana nevar būt pierādījums.

1941. gada jūlija sākumā kapteiņa A. Zelmeņa ģimeni apciemoja Kājnieku karaskolas komandieris, kurš dezertēja atkāpšanās laikā. Viņš pastāstīja par A. Zelmeņa nāves apstākļiem, kā arī parādīja kapavietu. Sakarā ar to, ka A. Zelmenis bija Atbrīvošanas cīņu dalībnieks un Latvijas armijas virsnieks, bija iespējams viņu 1941. gada 12. jūlijā pārbedīt Brāļu kapos. Laikraksts “Tēvija” publicēja nekrologu, kurā teikts, ka A. Zelmenis

“kritis cīņā pret žīdu–komūnistu jūgu”. Bez šiem “nepieciešamajiem meliem” pārbedīšana nenotiktu, jo A. Zelmenis 1940.–1941. gadā strādāja PSRS pārvaldītajā Kājnieku kara skolā, bet nacistu okupācijas laikā ar to pietika, lai viņu uzskatītu par “nodevēju”.⁸⁷

1945. gada 7. janvārī SMERŠ arestēja A. Baleiši, kurš kara gados strādāja Rīgas dzīvokļu pārvaldē, piedalījās ebreju izlikšanā no dzīvokļiem, bet vēlāk bija vairāku vācu celtniecības firmu darbinieks. Viņš konsekventi izvairījās no jebkāda veida militārā dienesta. Par “dzimtenes nodevību”, t.i., dezertēšanu no Sarkanās armijas viņam piesprieda augstāko soda mēru – nošaušanu, taču to aizstāja ar desmit plus pieciem gadiem ieslodzījuma. Viņu atbrīvoja 1954. gada 10. novembrī.⁸⁸

B. Salinskis kopā ar dēliem pārcēlās uz Raiņa ielas 16. namu. 1943. gada decembrī viņš apprecējās ar Skrundas virsmežniecības grāmatvedi Mariju Upenieci (1912–2009). Vecākais dēls Volfmārs, Lauksaimniecības akadēmijas students, pazuda bez vēsts Jelgavas kauju laikā 1944. gada jūlijā–augustā, vidējo dēlu Fredi iesauca vācu armijā. Pārējie ģimenes locekļi devās trimdā. 1945. gada sākumā Drēzdenē viņi pēdējo reizi satika Fredi, kura tālākais liktenis nav zināms. Salinski apmetās uz dzīvi netālu no Vroclavas, un ģimenē piedzima vēl divi bērni: Ivars Stefans (dz. 1947. g.) un Daina Jadviga (dz. 1951. g.). Smago atmiņu dēļ Romāns Salinskis ilgus gadus atteicās braukt uz Latviju, pusbrāļa pierunāts, tam piekrita tikai 2000. gadā.⁸⁹

Nobeigums

Kopš 1941. gada 25. jūnija aizritējuši 70 gadi. Visu šo laiku vienīgais historiogrāfijā sastopamais uzskats bija par Skrundā apkarotiem “vācu diversantiem”. Iespējams, nekas nemainītos, ja nebūtu 2005. gada intervijas ar I. Lazurko. Tā kalpoja par pamatu vispirms tiesiskai izmeklēšanai, kā arī zinātniskai izpētei. Rezultātā ir noskaidrots, ka

Skrundas virsmežniecības pamatu fragments, kas palika pēc ēkas nodedzināšanas, 2011. gads

notikumi toreiz risinājušies citādāk, to cēloņi nesakrīt ar līdzšinējiem pieņēmumiem, tāpat kā traģiskais noslēgums.

Skrundas incidenta atjaunotā izmeklēšana ļauj secināt, ka pagājušā gadsimta Latvijas vēsturē varētu būt daudz nezināmu vai maz pētītu notikumu, kas pirmajā brīdī var šķist nenozīmīgi. Taču to pārskatīšana var ieviest būtiskas izmaiņas historiogrāfijā. Vienlaikus jāpievērš uzmanība it kā “sen zināmām” epizodēm. Jo tās ļoti bieži nepārbauda, un mūsdienās, rakstot jaunus pētījumus, automātiski pārņem no agrāko gadu darbiem. Rezultātā tiek “pārmantotas” arī kļūdas vai savulaik apzināti izplatīta nepatiesā informācija. Vēsturnieku uzdevums un pienākums būtu to vairs nepieļaut.

Atsauces

- ¹ *Dzintars, J.* Nepakļāvīgie: Liepājas un Lejaskurzemes darbaļaužu cīņa hitleriskās okupācijas gados. – Rīga, 1988, 38., 39. lpp.; *Buhvalovs, A.* Es sapratu, ka mūs nosūta nāvē... // Jelgavas Reklāmas Avīze, 2005, 9. lpp.
- ² *Pelkaus, E.* Cīņa un cerība: partizāni Latvijā 1941. gada vasarā. – Rīga, 2004, 39. lpp.; *Lācis, V.* Latviešu zemes un tautas vēsture. – Rīga, 2006, 70., 71. lpp.; *Celmiņš, A.* Pa kuru laiku... Laikmeta hronika, 1941.– ~1991. – Kuldīga, 2004, 26., 27., 34., 35. lpp.

- ³ Latvijas Valsts arhīvs (turpmāk – LVA), 1986. f., 1. apr., 42979. l.; 2. apr., P-2197., P-2215., P-2238., P-2985., P-5450., P-6111., P-6112., P-6116., P-2626. l.
- ⁴ Turpat, 1. apr., 40732. l. “Baleiša Anatolija Josifa d. izmeklēšanas lieta”, 267 lp.; 2. apr., P-18051. l. “Grauda Armīna Viļa d. u.c., kopā 9 cilvēku izmeklēšanas lieta”, 2 sējumi.
- ⁵ Latvijas Valsts vēstures arhīvs (turpmāk – LVVA), 1470. f., 1. apr., 42. l. “Augstākās kara skolas pamatsastāva virsnieku alfabeta grāmata”, 37. lp.+o.p., 45. lp.+o.p., 49. lp.+o.p.; turpat, 1471. f., 1. apr., 227. l. “Kara skolas likvidācijas lieta 1940. g.”, 53. lp., 76.–78. lp., 98. lp.+o.p., 136. lp., 168. lp.+o.p.
- ⁶ Pārbaudes lieta, 167.–182., 213. lp.
- ⁷ Revolūcijas muzejs (RM), nr. 8307-нд “Atmiņas. Lielā Tēvijas kara sākums” (Jānis Gaidelis); RM, nr. 4386-нд “Kaujās par Aizputi” (L. Frolovs); 2 fotogrāfijas no Latvijas Kara muzeja krājuma.
- ⁸ *Briežkalns, I.* Uguns kristības // Latviešu Strēlnieks, 1994, 1.–7. nr.
- ⁹ Tēvija, 1941, 18. jūl., 6. lpp. (mantzinis Antons Paegle, virsšeržants Pēteris Prūsis); 22. jūl., 8. lpp. (kapteinis Aleksandrs Lūsis, leitnants Francis Misiņš, kursants Nikolajs Lāva, šoferis Jānis Lazda); 24. jūl., 8. lpp. (leitnants Kristaps Liliēfelds); 25. jūl., 8. lpp. (kursants Pēteris Mašļakovs); 29. jūl., 8. lpp. (šoferis Armīns Grauds); 1. aug., 8. lpp. (šoferis Mihails Tkačovs); 4. aug., 8. lpp. (kapteinis Juris Jurjāns, kursants Juris Silarājs); 18. aug., 6. lpp. (mašīnrakstītāja Tatjana Pravdina, vecākais seržants Jūlijs Bērziņš); 23. aug., 6. lpp. (leitnants Haralds Kalve (Kibermanis)); 25. aug., 7. lpp. (noliktašanas strādnieks Jānis Arvīds Šteinbergs); 2. sept., 7. lpp. (seržants Aleksandrs Tarzieris); 24. sept., 7. lpp. (orķestrim piekomandētais kareivis Osvalds Cintiņš); 6. nov., 5. lpp. (kursants Antons Viļums); 8. nov., 4. lpp. (šoferis Alfrēds Jurevskis); 20. nov., 5. lpp. (kursants Staņislavs Tučs); 24. dec., 4. lpp. (šoferis Nikolajs Dzediņš); 30. dec., 5. lpp. (kursants Antons Savickis); 1942, 12. janv., 4. lpp. (kursants Jānis Šmithens); 26. maijs, 5. lpp. (šoferis Mārtiņš Veiss); 19. jūn., 5. lpp. (šoferis Ernests Vītols).
- ¹⁰ Kā latviešu virsnieki sagatavoja bēgšanu no karaskolas // Tēvija, 1941, 14. jūl., 8. lpp.; turpat, 11. jūl., 5. lpp. (kapteiņa A. Zelmeņa-Zapacka nekrologs).
- ¹¹ Reiz cēlās strēlnieks sarkanais: Atmiņu un dokumentu krājums par latviešu tautas bruņoto cīņu pret fašistiskajiem iebrucējiem, 1. sēj. – Rīga, 1965, 14.–30. lpp.; *Briežkalns, I.* No Narofominskas līdžimulai. – Rīga, 2009, 81., 82. lpp.
- ¹² Pārbaudes lieta, 82.–85., 89., 90., 93.–96., 98.–100., 144., 167.–182., 250.–281., 296.–299., 304.–311. lp.
- ¹³ LVVA, 1471. f., 1. apr., 227. l. “Kara skolas likvidācijas lieta 1940. g.”, 17., 21., 196.–198. lp.
- ¹⁴ LVA, 1986. f., 2. apr., P-2985. l. “Federovska Alekseja Mihaila d. izmeklēšanas lieta”, 1a. lp.+o.p.; *Briežkalns, I.* No Narofominskas līdžimulai, 81. lpp.
- ¹⁵ LVA, 1986. f., 1. apr., 40732. l. “Baleiša Anatolija Josifa d. izmeklēšanas lieta”, 41., 42. lp.+o.p.; Reiz cēlās strēlnieks sarkanais, 1. sēj., 14. lpp.
- ¹⁶ Pārbaudes lieta, 167.–182. lp.
- ¹⁷ Jefims Raicins (dz. 1917. g.), I. Gņezdilo (no Harkovas), Bolotovs, Ivanovs, Kuzņecovs, Pastuhs, seržants Pļešivcevs, vecākais seržants Pogrebņahs, Sivko (vai Sivkovs), sk.: LVA, 1986. f., 1. apr., 40732. l. “Baleiša Anatolija Josifa d. izmeklēšanas lieta”, 41., 42. lpp.+o.p.; turpat, 2. apr., P-6116. l. “Geka Pētera Osipa d. izmeklēšanas lieta”, 6.–14. lp.+o.p., 33.–35. lp.
- ¹⁸ LVA, 1986. f., 2. apr., P-2238. l. “Ramiņa Eduarda Jāņa d. u.c., kopā 10 cilvēku izmeklēšanas lieta”, Lūša Aleksandra Jēkaba d. personas lieta, 1. lp.+o.p.; Lāčplēša Kara ordeņa kavalieri. – Rīga, 1995, 397., 557., 558. lpp.

- ¹⁹ LVA, 1986. f., 2. apr., P-2238. I. "Ramiņa Eduarda Jāņa d. u.c., kopā 10 cilvēku izmeklēšanas lieta", Ramiņa Eduarda Jāņa d. personas lieta, 1. lp.+o.p.; Brūdera Jāzepa Jāņa d. personas lieta, 1. lp.+o.p.; Padēla Arvida Viļa d. personas lieta, 1. lp.+o.p.; Jurjana Jura Kārļa d. personas lieta, 1. lp.+o.p.; Lilienfelda Kristapa Zāmuēla d. personas lieta, 1. lp.+o.p.; *Briežkalns, I. Uguns kristības*, 1. nr., 6., 7. lpp.
- ²⁰ LVVA, 1471. f., 1. apr., 227. l. "Kara skolas likvidācijas lieta 1940. g.", 53., 76.–78., 98. lp.+o.p.; LVA, 1986. f., 1. apr., 40732. l. "Baleiša Anatolija Josifa d. izmeklēšanas lieta", 10.–12. lp.+o.p.; turpat, 2. apr., P-2238. I. "Ramiņa Eduarda Jāņa d. u.c., kopā 10 cilvēku izmeklēšanas lieta", 89.–92., 220. lp.+o.p.; 228. lp.+o.p., Upmaļa Nikolaja Andreja d. personas lieta, 1. lp.+o.p.; turpat, P-2197. I. "Misiņa Franča Ernesta d. izmeklēšanas lieta", 1a. lp.+o.p.; Kā latviešu virsnieki sagatavoja bēgšanu no karaskolas // Tēvija, 1941, 14. jūl., 8. lp.
- ²¹ *Briežkalns, I. No Narofominskas līdz Imulai*, 81. lpp.
- ²² Pārbaudes lieta, 283.–286. lp.; *Briežkalns, I. Uguns kristības*, 1. nr., 6. lpp.
- ²³ Pārbaudes lieta, 251.–280. lp.; Tēvija, 1941, 25. jūl., 8. lpp.; *Briežkalns, I. Uguns kristības*, 2. nr., 8., 9. lpp.; 4. nr., 11. lpp.; 5. nr., 4., 5. lpp.; 6. nr., 4., 5. lpp.
- ²⁴ Pārbaudes lieta, 167.–182. lp.; RM, nr. 8307-нд "Atmiņas. Lielā Tēvijas kara sākums" (Jānis Gaidelis); fotogrāfijas no Latvijas Kara muzeja krājuma.
- ²⁵ Emīls Avots (?–1941), Jānis Briedis, Jānis Gaidelis, Arvīds Grosmanis, Jānis Janulis, Laimonis Notrims, Jānis Paegle (dz. 1913. g.), Arvīds Treijs, Edvards Varenbergs, Viesturs Zupāns, N. Kovaļevskis, Abramovs, Ancāns, Blūms, Cīrulis, Daudišs, Feodulovs, Kaunass, Mackevičs, Poema, Puida, Rozītis, Šmithers, Šmits, Zulters, Žaugra, sk.: Pārbaudes lieta, 167.–182. lp.; RM, nr. 8307-нд "Atmiņas. Lielā Tēvijas kara sākums" (Jānis Gaidelis); fotogrāfijas no Latvijas Kara muzeja krājuma; LVA, 1986. f., 2. apr., P-2238. I. "Ramiņa Eduarda Jāņa d. u.c., kopā 10 cilvēku izmeklēšanas lieta", 143. lp.
- ²⁶ Cēzars Auseklis, Arvīds Beķeris, Voldemārs Beļajevs, Eduards Dūcis, Aleksejs Federovskis, Kornēlijs Galindoms, Ivars Garnis, Alberts Gaters, Kārlis Goba, Oskars Grantiņš, Jānis Grīslis, Arnolds Gulbis, Valentīns Jaunkalniētis, Nikolajs Jēkabsons, Jānis Koncis, Eižens Lācis, Jānis Liģers, Jānis Malvis, Kārlis Mazkalniņš, Jānis Mieziņš, Pēteris Miķelsons, Jāzeps Mucenieks, Jānis Neretnieks, Visvaldis Pinkulis, Mārtiņš Popens, Alfrēds Purens, Sergejs Rozenbergs, Kārlis Rumba, Leopolds Vēveris, Nikolajs Vidzemnieks, Augusts Vijups, Kārlis Vilcāns, Pīlādzis, sk.: LVVA, 1471. f., 1. apr., 227. l. "Kara skolas likvidācijas lieta 1940. g.", 136. lp., 168. lp.+o.p.; LVA, 1986. f., 2. apr., P-2895. I. "Federovska Alekseja Mihaila d. izmeklēšanas lieta", 6., 7. lp.+o.p.; turpat, P-6111. I. "Vilcāna Jāņa Andreja d. izmeklēšanas lieta", 5., 6. lp.+o.p.
- ²⁷ Reiz cēlās strēlnieks sarkanais, 1. sēj., 16. lpp.
- ²⁸ Drēbnieks Pēteris Erdmanis (1894–?), mašīnrakstītājas Elvīra Purāne (dz. 1901. g.) un Taņjana Pravdina, demobilizēts karavīrs Jānis Arvīds Šteinbergs, kurš strādāja noliktavā, un vecākais medicīnas feldšeris Žanis Sītelis. Pārbaudes lieta, 167.–182. lp.; LVVA, 1471. f., 1. apr., 227. l. "Kara skolas likvidācijas lieta 1940. g.", 53. lp.; LVA, 1986. f., 2. apr., P-2238. I. "Ramiņa Eduarda Jāņa d. u.c., kopā 10 cilvēku izmeklēšanas lieta", 23., 24. lp.; Tēvija, 1941, 18. aug., 6. lpp.; 1941, 25. aug., 7. lpp.
- ²⁹ *Briežkalns, I. No Narofominskas līdz Imulai*, 81. lpp.; *Briežkalns, I. Uguns kristības*, 1. nr., 6., 7. lpp.
- ³⁰ *Briežkalns, I. Uguns kristības*, 1. nr., 6., 7. lpp., 2. nr., 8. lpp.
- ³¹ Turpat, 2. nr., 8. lpp.
- ³² LVA, 1986. f., 2. apr., P-2626. I. "Popova Georgija Nikolaja d. izmeklēšanas lieta", 12. lp.+o.p.
- ³³ Turpat.

- ³⁴ Turpat, P-2238. I. "Ramiņa Eduarda Jāņa d. u.c., kopā 10 cilvēku izmeklēšanas lieta", 143. lp.; P-6116. I. "Geka Pētera Osipa d. izmeklēšanas lieta", 33., 35. lp.
- ³⁵ Turpat, 1. apr., 42979. I. "Zeltiņa Jāzepa Antona d. izmeklēšanas lieta", 11.–13. lp.+o.p.
- ³⁶ Turpat, 2. apr., P-2985. I. "Federovska Alekseja Mihaila d. izmeklēšanas lieta", 9.–11. lp.+o.p.; P-6111. I. "Vilcāna Jāņa Andreja d. izmeklēšanas lieta", 5., 6. lp.+o.p., 8.–10. lp.+o.p.; P-2626. I. "Popova Georgija Nikolaja d. izmeklēšanas lieta", 17.–19. lp.+o.p.; P-6112. I. "Fabrika Vladislava Jāzepa d. izmeklēšanas lieta", 22., 24., 25. lp.
- ³⁷ Turpat, P-2238. I. "Ramiņa Eduarda Jāņa d. u.c., kopā 10 cilvēku izmeklēšanas lieta", 392. lp.
- ³⁸ Turpat; LVA, 1986. f., 1. apr., 42979. I.; 2. apr., P-2215., P-2985., P-5450., P-6111., P-6112., P-6116., P-2626. I.
- ³⁹ Turpat, 2. apr., P-2197., P-2238. I.; Lāčplēša Kara ordeņa kavalieri, 398. lpp.
- ⁴⁰ LVA, P-2238. I. "Ramiņa Eduarda Jāņa d. u.c., kopā 10 cilvēku izmeklēšanas lieta", 34. lp.
- ⁴¹ Turpat, 268., 269. lp.+o.p.
- ⁴² Turpat, P-2197. I. "Misiņa Franča Ernesta d. izmeklēšanas lieta", 16., 20.–22. lp.
- ⁴³ Turpat, P-6116. I. "Geka Pētera Osipa d. izmeklēšanas lieta", 21., 27b. lp.; P-5450. I. "Bērziņa Jūlija Jūlija d. izmeklēšanas lieta", 14.–16. lp.; P-6112. I. "Fabrika Vladislava Jāzepa d. izmeklēšanas lieta", 16., 20a. lp.+o.p.; P-2985. I. "Federovska Alekseja Mihaila d. izmeklēšanas lieta", 15., 16. lp.; P-6111. I. "Vilcāna Jāņa Andreja d. izmeklēšanas lieta", 13., 20a. lp.+o.p.; P-2215. I. "Silarāja (Solovjova) Jura Mihaila d. izmeklēšanas lieta", 16., 19. lp.+o.p.
- ⁴⁴ Turpat, 1. apr., 42979. I. "Zeltiņa Jāzepa Antona d. izmeklēšanas lieta", 28., 31. lp.+o.p.; turpat, 2. apr., P-2626. I. "Popova Georgija Nikolaja d. izmeklēšanas lieta", 37., 40., 45a., 47. lp.
- ⁴⁵ *Briežkalns, I.* Uguns kristības, 2. nr., 9. lpp.
- ⁴⁶ Kā latviešu virsnieki sagatavoja bēgšanu no kaņaskolas // Tēvija, 1941, 14. jūl., 8. lpp.
- ⁴⁷ Pārbaudes lieta, 82., 83., 296.–299. lp.; Latvijas Ugunsdzēsības muzeja informācija, Mirdzas Upenieces stāstījums 2011. gada 22. augustā.
- ⁴⁸ Ugunsdzēsēju dzīve un darbība // Ugunsdzēsējs, 1939, 2. nr., 32., 33. lpp.; Latvijas Ugunsdzēsības muzeja informācija.
- ⁴⁹ LVVA, 3234. f., 2. apr., 39874. I. "Salinskis Bruno Antona d., dz. 06.10.1892.", 8. lp.; LR Tieslietu ministrijas Dzimtsarakstu departamenta arhīva nodaļas 2011. gada 21. aprīļa izziņa nr. 16.3.–2/L–346/1094.
- ⁵⁰ Pārbaudes lieta, 89., 90., 93.–96. lp.; LR Tieslietu ministrijas Dzimtsarakstu departamenta arhīva nodaļas 2011. gada 21. aprīļa izziņa nr. 16.3.–2/D–1053/1607, nr. 16.3.–2/D–1157/1608; telefonsaruna ar Rūtu Ēķi 2011. gada 3. augustā.
- ⁵¹ Pārbaudes lieta, 82.–90., 93.–96. lp.; Mirdzas Upenieces stāstījums 2011. gada 22. augustā.
- ⁵² *Briežkalns, I.* Uguns kristības, 3. nr., 11. lpp.; Kā latviešu virsnieki sagatavoja bēgšanu no kaņaskolas, 8. lpp.
- ⁵³ *Briežkalns, I.* Uguns kristības, 3. nr., 11. lpp.
- ⁵⁴ Reiz cēlās strēlnieks sarkanais, 1. sēj., 17., 18. lpp.
- ⁵⁵ *Pavlovičs, J.* Leģendas par 1941. gada vasaras varas maiņas perioda notikumiem Latvijā: Izcelsmes apstākļu analīze // Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls, 2007, 1. nr., 143. lpp.
- ⁵⁶ Brandenburgiers, pieejams <http://en.wikipedia.org/wiki/Brandenburgiers>
- ⁵⁷ Pārbaudes lieta, 167.–182., 250.–281. lp.; *Pavlovičs, J.* Leģendas par 1941. gada vasaras varas maiņas perioda notikumiem Latvijā, 143., 144., 146., 147. lpp.
- ⁵⁸ Pārbaudes lieta, 167.–182. lp.; Reiz cēlās strēlnieks sarkanais, 1. sēj., 18. lpp.

- 59 Pārbaudes lieta, 167.–182. lp.
- 60 Turpat, 250.–281. lp.
- 61 Turpat.
- 62 Turpat.
- 63 Kā latviešu virsnieki sagatavoja bēgšanu no karaskolas, 8. lpp.
- 64 Pārbaudes lieta, 98.–100., 144., 304.–311. lp.; LVA, 1986. f., 2. apr., P-18051. l. "Grauda Armīna Viļa d. u.c., kopā 9 cilvēku izmeklēšanas lieta", 1. sēj., 114., 115. lp.+o.p.; Tēvija, 1941, 22. jūl., 8. lpp.; 29. jūl., 8. lpp.; 1. aug., 8. lpp.; 8. nov., 4. lpp; 24. dec., 4. lpp.; 1942, 26. maijs, 5. lpp.; 19. jūn., 5. lpp.
- 65 Pārbaudes lieta, 93.–94., 296.–299., 304.–311. lp.
- 66 Turpat, 98.–100., 167.–180., 250.–281. lp.
- 67 Turpat, 167.–180. lp.
- 68 Turpat, 93.–96., 296.–299., 304.–311. lp.
- 69 Turpat, 250.–281. lp.
- 70 Turpat.
- 71 Turpat, 98.–100., 250.–281. lp.; Reiz cēlās strēlnieks sarkanais, 1. sēj., 20. lpp.
- 72 Pārbaudes lieta, 250.–281. lp.; Reiz cēlās strēlnieks sarkanais, 1. sēj., 21. lpp.; *Briežkalns, I.* Uguns kristības, 4. nr., 6., 7. lpp.
- 73 Pārbaudes lieta, 89., 90., 93.–96., 250.–281. lp.
- 74 Turpat, 93.–96., 250.–281. lp.; *Briežkalns, I.* Uguns kristības, 4. nr., 6., 7. lpp.
- 75 Pārbaudes lieta, 167.–182. lp.
- 76 Turpat, 93.–96., 250.–281. lp.; *Briežkalns, I.* Uguns kristības, 4. nr., 6., 7. lpp.
- 77 Pārbaudes lieta, 82., 83., 93.–96. lp.; *Buhvalovs, A.* Es sapratu, ka mūs nosūta nāvē..., 9. lpp.
- 78 Pārbaudes lieta, 82.–85., 304.–311. lp.
- 79 Turpat, 250.–281. lp.; Reiz cēlās strēlnieks sarkanais, 1. sēj., 21., 22. lpp.
- 80 Pārbaudes lieta, 167.–182. lp.; *Briežkalns, I.* Uguns kristības, 5. nr., 4., 5. lpp.
- 81 Pārbaudes lieta, 167.–182. lp.; LVA, 1986. f., 1. apr., 40732. l. "Baleiša Anatolija Josifa d. izmeklēšanas lieta", 34.–38. lp.+o.p.; Kā latviešu virsnieki sagatavoja bēgšanu no karaskolas, 8. lpp. (kapteiņi Žanis Kleinbergs, Arnolds Kunkulis, Jūlijs Ķīlītis, Hermanis Rogermanis, Jānis Zilvers, Osis un virsleitnants V. Baumanis).
- 82 Pārbaudes lieta, 167.–182. lp.
- 83 Turpat; *Briežkalns, I.* Uguns kristības, 6. nr., 4., 5. lpp.
- 84 Pārbaudes lieta, 167.–182. lp.; LVA, 1986. f., 2. apr., P-18051. l. "Grauda Armīna Viļa d. u.c., kopā 9 cilvēku izmeklēšanas lieta", 2. sēj., 60. lp.; *Briežkalns, I.* No Narofominskas līdz Imulai, 81. lpp.; *Briežkalns, I.* Uguns kristības, 6. nr., 4., 5. lpp., 7. nr., 5. lpp.; Kā latviešu virsnieki sagatavoja bēgšanu no karaskolas, 8. lpp.
- 85 Pārbaudes lieta, 85., 93.–96. lp.; telefonsaruna ar Rūtu Ēķi 2011. gada 3. augustā; Mirdzas Upenieces stāstījums 2011. gada 22. augustā.
- 86 Pārbaudes lieta, 98.–100. lp.; telefonsaruna ar Rūtu Ēķi 2011. gada 3. augustā.
- 87 Tēvija, 1941, 11. jūl., 5. lpp.
- 88 LVA, 1986. f., 1. apr., 40732. l. "Baleiša Anatolija Josifa d. izmeklēšanas lieta", 2., 3., 27., 28., 58., 60., 234. lp.+o.p.
- 89 Telefonsaruna ar Rūtu Ēķi 2011. gada 3. augustā; telefonsaruna ar Ivaru Stefanu Salinski 2011. gada 29. augustā.

Firing in Skrunda on 25 June 1941, Caused by Cadets of Infantry Military School of Riga: Fight against “German Commandos” or a Tragic Mistake?

Inese Dreimane

Summary

On 25 June 1941, company commander of Infantry Military School of Riga, captain Aleksandrs Zelmenis, was killed in Skrunda by a single shot. Cadets were assured, that „German commandos” are responsible for that, and opened fire on forest district’s building of Skrunda. They were sure, that „commandos” were hiding in the attic of the building. At the same time, cadets captured and killed senior forest-guard’s wife Emmija Salinska. They thought that the woman killed their commander, because she was nearby. Forest district’s building and cellar were also burned to the ground during the incident.

After the Second World War, the legend about „German commandos” and the fight against them were placed in the historiography of Soviet Latvia as the sole genuine one. E. Salinska was even named as „commandos’ commander”, because she was of German origin. Later it was adopted by some historians of independent Latvia without verification.

Information about the incident in Skrunda was mentioned in the newspaper on 2005. Prosecutor General’s Office of the Republic of Latvia carried probation on the grounds of that information. Results of probation showed that the real situation in Skrunda was different. When the results of the historical research were added to those of probation, it became quite clear that the previous viewpoint of historiography is incorrect.

It is cleared up that E. Salinska did not kill captain A. Zelmenis. The culprit could be a local inhabitant, Krišs Paškevičs, who detested Soviet regime, or some cadet, who fired by accident. After that, cadets mistakenly assumed that E. Salinska was responsible, because she was the only person seen nearby. She was not cross-examined or searched, and nobody saw a weapon. Lieutenant Anatolijs Baleišis gunned her down at point blank. After that, cadets stabbed E. Salinska’s body with bayonets. Meanwhile, one of the cadets shoot the forest district’s building with machinegun. The group of cadets located on the other side of the building responded. They thought that „German commandos” shoot from the attics. This is how firing started between several groups of cadets. All of them aimed at the house, which explains why there were no casualties. Later three cadets entered the forest district’s building, vandalized and set it on fire. Thus, they wanted to kill „German commandos” for „not surrender”. Cadets also arrested several local firefighters and accused them for supporting „commandos”. Infantry Military School superior ordered death penalty for those firefighters, but they were saved by a lucky break.

The article also describes the organization and activities of Infantry Military School in 1940–1941, about Skrunda firefighter’s society and the senior forest-guard’s family life before and after 25 June 1941.

Juergen Fritz, Edward Anders

Murder of Polish POWs at Podgaje (Flederborn), February 1945

During the Battle of Pomerania in February 1945, 32 Polish POWs were murdered in the village of Podgaje (Flederborn). According to Polish sources, the prisoners, captured on 31 January 1945, were tied up with barbed wire, doused with petrol, and burned alive in a barn. Murder suspects are the (Dutch) Waffen SS Regt 48, the (Latvian) 15 Div of the SS, and several German Waffen SS battle groups. A critical review of the evidence about this crime, including new and old documents, suggests, however, that the POWs were not burnt alive but shot after remaining silent during interrogation. The fire that burnt the bodies started two-and-a-half days later, when a massive artillery bombardment by Soviet and Polish forces caused 90% of the village to burn down. However, the total number of POWs shot by the Nazis at Podgaje, including those captured in a second battle on 31 January 1945, was 160–210 rather than 32, so the crime, though less savage, was much greater in scope. Most likely, the murders were committed by members of the Dutch SS Regt 48 and/or any attached German SS battle groups. Latvian troops apparently were not involved.

More than 60 years after this event, details of this war crime continue to be discussed, especially in Polish media, such as books,¹ newspapers,² the documentary film *Elegia* (1979),³ and several Internet forums.⁴ There is a memorial shrine at Podgaje for the victims.⁵ Possible perpetrators are German, Dutch, and Latvian troops defending Podgaje, either belonging to or subordinate to the Waffen-SS:

“At Podgaje (Flederborn) in Pomerania 32 Polish prisoners from 3. Infantry Regiment of the 1. [Kościuszko] Division, Polish 1. Army, were killed on 2 February 1945 [sic] by soldiers from [the Dutch] SS-Freiwilligen-Panzergranadier-Regiment 48 “General Seyffardt” and the [Latvian] 15. Waffen-Grenadier-Division der SS.”⁶

All 37 POWs tried to escape during the night of 31 Jan/1 Feb, but only two succeeded: ensign Zbigniew Furgała and corporal Bolesław Bondzelewski. All information about events between capture and escape comes from these survivors. However, there is a large information gap from the time of escape until the capture of Podgaje on 3 Feb when the bodies of the victims were discovered. There are no eyewitness accounts

of the murders, and both German and Dutch military records seem to be silent about this crime.

Actually, some relevant information exists in the very detailed diaries of the Latvian *Waffen-Stubaf der SS* Jūlijs Kļītītis, commander of 1 Bn, 34 *Waffen-Grenadier Regt*, 15 Div of the SS, which arrived in Podgaje in the evening of 31 Jan to relieve the Dutch garrison, and in the morning of 3 Feb formed the rear guard of the retreating troops. There also are some documents in the Central Military Archives in Warsaw that clarify important aspects. Before discussing this material we shall summarize a “canonical” account of this crime, as generally presented in Polish literature sources. These accounts differ considerably in some details, but we have chosen what we consider the most representative version. The summary below largely follows an earlier version by one of us (JF),⁷ but has been revised and condensed.

Summary from Polish sources⁸

On 31 Jan 45, the 2 Bn, 3 Regt of 1 Div (tired, lacking bread, fuel, and ammunition) was sent to capture Podgaje without prior reconnaissance. The weather was very bad, with heavy snowdrifts. At 12 h, the battalion commander, Capt. Waclaw Zalewski, sent 4 Co (reinforced to 80 men) under Second Lt. Alfred Sofka to reconnoiter.⁹ The company crossed the river Gwda (Küddow) and proceeded through the forest toward Podgaje, then — unbeknownst to them — held by 2 Bn of 48 PzGren Regt. As the Poles emerged from the forest around 14 h or 15 h and were within 300 m SE of the village, they were attacked by German ski troops from all directions. After a 2-hr battle, the company, out of ammunition and medical supplies, and having lost half its men, tried to break out by a bayonet charge but then surrendered. A survivor, ensign Furgała, reported subsequent events.¹⁰

The Germans shot the seriously wounded and in twilight took the 37 ambulant prisoners to Podgaje where they locked them in a barn near the road. Around 22 h a group of German officers entered (including *Ostuf.* Paul Massel — Commander of 48 Regt — and *Ostuf.* Max Rhode) and asked whether there are any Polish officers among the POWs. There indeed were three officers (Sofka, Furgała, and ensign Zdzisław Pilawa), but the POWs did not respond. Three soldiers were taken out who returned after half an hour, bloody and beaten. Other soldiers were taken in groups who all returned terribly beaten. Fearing for their lives, Lt. Sofka suggested that they try to escape, which they did after overpowering or killing a guard. German ski troops set off in pursuit, shot three of them, including Sofka, and recaptured all but two others. Only Furgała and Bondzelewski were able to reach the forest and hide on the forest floor, where they were found by Polish soldiers the next morning.¹¹ The fate of the other

32 POWs was tragic; on 2 Feb [sic] they were tied with wire, doused with petrol, and burned alive in a locked barn.

Comments. We have not been able to obtain three of the principal *primary* sources: the debriefing protocols of Furgała and Bondzelewski and the report of the Investigating Commission under Col. K. Litwiński. Most of the secondary and tertiary accounts scattered in the literature diverge greatly, not only in dates and times and in the number of escaped prisoners (3 to 37), but also in the ethnicity of the unit that ambushed Sofka's company (Latvian, German, or Dutch), its origin (Podgaje garrison or a relief force from Jastrowie), and attack direction (east to Strassforth and the Gwda bridge or west to Podgaje).

A fundamental error in all these accounts is that they conflate two battles on 31 Jan 1945 into one. The **first battle**, in which 37 prisoners of 4 Co were taken, began *in daylight* between 14 and 15 h and involved Dutch troops of 2 Bn 48 Regt and perhaps attached German SS troops. *There were no Latvians yet in or near Podgaje during this firefight.* The **second battle**, in which between 95 and 150 prisoners were taken, began *in darkness* after 18 h on 31 January. It involved two Latvian and two Polish battalions (see the next section).

There also are some smaller errors.

- SS-*Ostuf* Paul Massel could not have been present at the interrogation, as he was still in Jastrowie on 31 January and was killed on his way to Podgaje on 2.2.45.
- *I-/* Rhode was commander of *Kampfgruppe Rhode* (180-man remnant of a decimated Waffen SS unit), which had helped the 15 Div defend Jastrowie, but there is no evidence that it was in Podgaje on 31 January.¹²
- The barn with the prisoners burned down on 3 Feb, not 2 Feb. The assault by Polish and Soviet troops resumed on 2 Feb and climaxed on 3 Feb with a massive artillery bombardment that set 90% of the village, including several barns, ablaze. The village was captured at 10:30 h.

Latvian Battalion Commander Jūlijs Kīlītis

A very detailed source is the personal diary of Latvian *Waffen-Stuf* der SS Jūlijs Kīlītis, commander of 1 Bn, 34 Grenadier Regt, 15 Div of the SS — the unit that fought the *night* battle with 2 Polish battalions on 31 January. There exist two parts of the handwritten diary, both in a single notebook now in the War Museum in Riga. The first part was written in early 1945 within hours or days of the events, the second, supplementing the first, during the winter 1945/46 in POW camp 2227, Zedelghem, Belgium.¹³ The author also published a book in 1956, closely following the diaries but considerably expanded

and rewritten in narrative style.¹⁴ In this paper we cite mainly the first part of the diary (=K1), which should be least affected by afterthoughts and selective memory. Any details quoted from the other two sources will be identified by the symbols K2 or K3. Here are relevant excerpts or paraphrases.

On 31 January 45, decimated remnants of the Latvian 34 and 32 regiments, having arrived in Jastrowie after a [15 km] night march from Złotów, were reorganized into three battalions (I/34, II/34, and a battalion of the 32 Regt) and ordered to march [8 km] to Podgaje, to relieve a battalion of the 48 Regt.¹⁵ The Jastrowie-Podgaje leg, with Kļītītis' battalion in the lead, started at 14 h. But the march took a long time as at 1.5 km they came under steady fire from anti-tank guns and machine guns on the hills west of Jastrowie. That forced them to leave the road and detour 2 km eastward across fields in deep snow and through forests. They finally reached the edge of the forest facing the Podgaje-Grudna road "after darkness had set in". After an encounter with an enemy tank, they advanced across an open plain toward Podgaje. About 500 m from the village they came under machine gun and heavy weapons fire on their right flank from two Polish battalions that were stealthily advancing toward Podgaje. The Latvians counterattacked across the plain, which was illuminated by a burning house in Podgaje,¹⁶ and scattered the Polish troops. Some 20–30 Polish soldiers surrendered, later followed by a second and third group. K2 gives more detailed numbers: "In this first batch I captured about 50 people, later another 40 and then 5–6 people in several parties." The staff officer of the 15th Div, *Staf.* Arturs Silgailis, states that 150 POWs were taken.¹⁷ That may have included retreating stragglers captured by the Latvian 32 Regt battalion, which had remained at the edge of the forest during the battle.

The Latvian troops moved toward Podgaje but the Dutch (and German?) troops holding the village fired on them with flak and smaller calibre weapons, not knowing that this was a friendly force sent to relieve them. Several Latvians in Kļītītis' battalion and in the other two battalions were killed or wounded before the misunderstanding was cleared up. Still outside the village, Kļītītis met with SS *Hstuf* Helmut Träger, commander of 2 Bn of 48 SS PzGren Regt, the main unit of the Podgaje garrison. [K1]

"I handed over the prisoners to the 48 Regt, which later shot them all." [K1] "The German SS 48 Regt shot all prisoners after searching them, including those captured by us." [K2]

On Träger's demand the Latvian troops, including the other two battalions that were still in the forest during the battle, then entered the village single-file "to prevent infiltration". It was 21 h before all Latvians had entered the village and found quarters.

Kļītītis conferred with Träger and then toured the front with an officer of 48 Regt [K1; K2 gives the time as about 22 h]. Finding the front to be much longer than Träger had claimed, Kļītītis had to assign as replacements not only his own battalion [I/34] for the 2 night shifts but also part of II/34 and later the 32 Regt battalion, too.

“On the streets lay many corpses of people and livestock, including Polish prisoners shot by the Germans. The German units treated them rather cruelly. All that disgusts me because they are people just like we, fighting for their justice. One really can't blame them for that.” [K1]

[K3] adds an important detail, as first reported by ref 16. The next day [1 Feb], during one of his visits to the German command post, he asked the German officers about the fate of the prisoners of war.

“The Germans exchanged telling glances, awkwardly clearing their throats, and then one of them said that I should not worry, they need nothing anymore. That response surprised and greatly troubled me, which evidently was reflected in my face. Before I could say anything, some of the other officers added that they themselves have no food and no quarters, and few troops to guard the prisoners, so they had no choice. I left without saying a word. I could not bring myself to see them again that day. I realized that something strange and vile had come between us. Though war has little in common with humaneness, I view that as a necessary, unavoidable evil. But there is a big difference between a fight man-to-man and plain slaughter. Overall it is a matter of human conscience, and I did not want to lose mine”. [K3]

The village is surrounded on all sides and remains under mortar and sniper fire, which keeps getting heavier. On 2 Feb the Latvians count mortar rounds but give up after the total passed 2000 [K3]. The streets are very unsafe in daytime; many defenders are killed or wounded. Most houses still standing have all windows broken. A few Russian attacks are repulsed, and a couple of counterattacks are launched to clear several houses in which Russians had entrenched themselves.

The new division commander *SS-Oberführer* Adolf Ax arrives from Jastrowie in the evening of 2 Feb with his staff, the weapons tross, and several troop units. They know that they will have to break out of Flederborn, and Kīlītis urges them to do so that very night, but Ax is indecisive. Strong mortar fire begins around midnight. Finally, at 05:00 on 3 Feb Ax's order arrives for 34 Regt to relieve 48 Regt, which is to break out and fight its way to Lędyczek/Landeck. It is too late to withdraw under the cover of darkness, and the German officers at first resist this “insane” order but then agree. The 48 Regt leaves hastily, and so do part of the Latvians despite the orders to stay. A major attack by Russian and Polish forces begins, with a devastating barrage by heavy artillery and mortars. Several German and Latvian officers are wounded, some mortally.

“All houses are literally smashed one after another, and after 10.30 [the Latvian rear guard] is at the-edge of the village ... two Russian tanks enter Podgaje, as well as infantry moving along the houses.” The rear guard marches toward Lędyczek, but at Chwalimie/Wallachsee Kīlītis discovers that “apart from a few messengers, there was no man at my command.” [K1]

Comments. The 1956 account of Kļītītis' encounter with the German officers puts the blame on Germans and hence may be self-serving. However, at 13 h on 31 Feb, five hours before any Latvians had arrived in Podgaje, Czesław Krystman and other soldiers of the Polish 3 Regt [probably 3 Bn] witnessed a mass murder of POWs about 3 km north of Podgaje: "On the other side of the river we saw our scouts shot at the back of their heads and put on the ground close to each other."¹⁸ Even the first version of Kļītītis' diary, written within hours or days after each event, has three references to the killing of POWs by 48 Regt and German Waffen SS in general. His credibility is supported by repeated critical remarks about the incompetent divisional leadership, including commander Ax, and the bloody retreat from Flederborn. In the Nazi vocabulary, such candor was called *Wehrkraftzersetzung* (undermining the will to fight), usually punished by death. Apparently relying on the obscurity of the Latvian language, Kļītītis seems to have had no qualms about putting his critical thoughts on paper.

During his days in Podgaje, Kļītītis did not realize that 48 Regt 2 Bn was mostly or all Dutch rather than German. He wrote in his 1956 book:

"As it became clear later, this battalion consisted not of Germans but of Western European volunteers of some nation closely related to Germans. Only the officers were German." [K3]

Documentary film *Elegia*

Another account of the Flederborn/Podgaje killings is the documentary film *Elegia* (1979) by the Polish director Paweł Komorowski. The survivor ensign Furgala — who had reached the rank of colonel by 1979 — served as consultant, so the director had an eyewitness account available up to the time of Furgala's escape during the night of 31 Jan / 1 Feb. Nonetheless, a documentary film always involves compromises between cinematography and historic accuracy. One of us (JF) has viewed the film several times and examines it here for further clues, watching out for instances of artistic license — especially after Furgala's escape.

Before starting on their reconnaissance mission, soldiers turn in all items indicating their rank and identity. Lt. Sofka observes the village through binoculars but apparently misses the defenses (including 88 mm guns) and orders his 4 Co to advance across an open field. Meanwhile German or Dutch lookouts in the woods apparently have radioed the Poles' approach to the defenders of the village who open fire. The Poles return fire with machine guns and anti-tank rifles but find themselves outgunned and surrounded by a larger force of ski troops. Out of ammunition after heavy losses, they try to break out with bayonets but are taken prisoner. The Germans shoot ~30 severely wounded Poles with submachine guns, commenting "*Machen wir reinen Tisch!*" (Let's clear the table).

They take the remaining 37 POWs to Podgaje where they are locked in a barn. In the living room of a house near the barn, a pastor is praying with women, all of whom are preparing to flee. German officers enter the barn and ask in vain for any Polish officers to identify themselves. Getting no response they first order the SS-grenadiers to rough up the prisoners, and then pick out likely officers by hints of rank insignia, the quality of their boots, and other clues. Candidates are then led to a smaller room in the nearby house where the interrogating SS-*Hstuf* [Träger?] asks them for name, rank, and locations of Soviet and Polish units and their tanks and artillery. The Poles remain silent even after further beatings.

Back in the barn, in daylight. Gunfire of rising intensity is heard in the background. While the SS grenadiers are busy helping the fleeing civilians, the POWs overpower a guard and escape but ski troops give chase. They kill Lt. Sofka and three others, but ensign Furgala plays dead next to Sofka and so eludes the captors. The grenadiers then drag the remaining 32 POWs back into the barn. Wearing leather gloves they cut pieces of barbed wire and tie up the prisoners, first individually then all together. The SS grenadiers then call out: “*Wo bleibt das Benzin?*” [Where is the petrol?]. A 200 litre barrel comes down from a tank, the SS-grenadiers fill buckets and douse the POWs, who cry out to Jesus and Mary and then start singing the Polish national anthem. The POWs are shot with submachine guns, the petrol bursts into flames, and the film changes from black-and-white to colour, the better to show the flames. Night falls, but the raging fire is shown for some time, with glowing wire and helmets in close-ups.

Comments. The first paragraph of the *Elegia* account sounds mostly plausible, except that it omits the nighttime escape of the POWs. The use of German by the captors, if taken at face value, suggests that the captors were German rather than Dutch or Latvian. But it may simply be a matter of convenience: in Poland of 1979, German-speaking extras surely were easier to find than were Dutch- or Latvian-speakers.

However, the second paragraph is mostly fiction. Earlier Polish sources, evidently drawing on Furgala's account, say that the POWs fled while the fruitless interrogations were still in progress, i.e. during the night. But the film shows the escape happening in broad daylight, when the prisoners in their tan uniforms made easy targets against the snow. Moreover, the entire Nazi garrison was awake, dressed, and ready to spring into action. Very likely the escape scene was moved to daytime for cinematographic reasons, to show 37 POWs and many pursuers on skis in one large, dramatic, well-lit scene.

Observations on the murder victims

Only three documents report observations before burial: (1) The protocol of a medical commission on 5 February 45,¹⁹ (2) A special report by the divisional “Political Education” officer to the Chief of the Board of Political Education, 1st Army, dated 15 February 45,²⁰

and (3) a 1972 letter by Reserve Capt. Czesław Krystman, who as soldier of 3 Regt took part in the battle of Podgaje and then in the burial of 258 dead Polish soldiers.²¹ Here are English translations.

Medical Commission Report, 5 Feb 45. Protocol concerning inspection of the bodies of Polish soldiers burnt by German troops in the village of Flederborn in Złotów district. A Commission including the Deputy Commander for Political and Educational Matters of the 3rd Light Artillery Regt — Capt. M[ieczysław] Kalita — and Regimental Chief Physician sub-Lt. Weronika Gustaw, states:

“German troops burnt alive 32 Polish soldiers serving with 4 Cp, 2 Bn, 3 Infantry Regt. After capture, the prisoners were herded into a barn. The barn was subsequently set on fire. The bodies of some soldiers were tied with wires, one with a chain. On partly burned bodies there were blisters, proving that the soldiers were burned alive. No documents were found on the bodies.

The remains were buried with honors by the unit in which the soldiers served, accompanied by soldiers of the 3rd regiment. Pictures were taken by the 3rd Infantry Regt, WPW 3rd Infantry Div, and 3rd Light Artillery Regt.

Grave coordinates, 1:50 000 map Flederborn: x – 26340, y – 24580
Złotów District, Flederborn village, 05.02.45. (signatures)”

Special Report, Political Education Dept., 1st Div, 15 Feb 45. To Lt. Col Swietlik, Chief, Board Polit-Educ 1st Polish Army.

While burying soldiers killed in action in the battle of Flederborn, senior instructor Lt Michalik — who was in charge of the task — found several dozen burnt bodies in one of the burnt barns. After close examination, it was concluded they were the bodies of soldiers of 4th Rifle Co, 3rd Nth Regt,²² who between 31st Jan and 1st Feb at night were captured by Germans after a heroic defense. These soldiers attempted an escape, during which the company commander, 2nd Lt Sofka, and a few non-commissioned officers were killed. Only the commander of 2nd Co HMG, 3 Regt, 2nd Lt Furgala, who had been assigned to the 4th Rifle Co for the duration of the action, managed to escape.

Before retreating from Flederborn, the Germans tied our soldiers with barbed wire, doused them with petrol, and after locking them in a barn, set fire to it. These soldiers probably tried to resist, because there were marks of gunshot wounds on some skulls. Most soldiers were burnt alive, which is indicated by burn blisters visible on the preserved parts of bodies. One corpse was found in a separate cell of the barn — probably it was an officer.²³ The Germans took all the soldiers' documents, letters and papers,²⁴ and because of the state of bodies there was no possibility of identification. There were 32 bodies.

The soldiers' bodies were buried in a common grave. The soldiers from 3rd light artillery Regt Nth artillery regiment of our army participated in the funeral and a battery

fired an honorary salute. The grave was fenced in, a large birch cross was erected, and a special plaque was installed.

-/ Welfeld, captain

Burial team member Czesław Krystman²⁵. "Clearing the area of our dead soldiers took three days; on the fourth day [sic, actually 5 Feb] we buried soldiers who died in Podgaje. They were our soldiers from 4th company who were brutally murdered. They were found in a brick barn, which was located across from a staff command post of the Latvian 15th division. Their upper arms were tied with telephone wire between shoulder and elbow. The wire was twisted with an iron rod. Then they were doused with petrol and burnt alive. Outside the barn the Germans left petrol cans and a sort of a crowbar with which they twisted the wire while tying our soldiers to burn them alive. It was impossible to transport the POWs' bodies to the common grave because the burnt bodies and bones just fell apart. Therefore, I decided to bury them nearby. We dug a grave near the barn where they were murdered and buried them in a common grave. We cut down a birch tree and made a cross. I, personally, burnt in the inscription, "Here lies the 4th Company 3rd Regt 1 Division of Tadeusz Kosciuszko, which was brutally murdered by the German invaders."

The cross was erected on the grave. Having finished the burials I rejoined my regiment in Złotów.

My account can be verified by two soldiers who performed the burials with me: 1. Jędryka Jan, Łopuszka Wielka, Przeworsk and 2. Stefanowicz Franciszek, Myslibórz."

Review of the evidence

When and why did the barn burn? Both the medical report and the political report are ambiguous about the time of burning. The former says that the POWs were herded into the barn, which was "*subsequently*" torched. The latter also uses an ambiguous term, "*before retreating from Flederborn*." Both could mean minutes or days. We shall have to rely on plausibility arguments.

The barn of farmer Zierke was located where the monument now stands (hatched area next to star in Fig. 1), across the street from his house near the center of the village.²⁷ It is unlikely that the barn was set on fire before the final retreat, as this would have endangered not only the civilians but also the soldiers in the closely spaced nearby houses. One of these houses was used by the German officers for interrogations, and according to *Elegia*, for prayers by the pastor and refugees. Moreover, Krystman writes that a command post of the 15 Div was just across the street from the barn.²⁸

Some additional information comes from Kīlītis. Accompanied by a German officer, he inspected the entire defense perimeter of Podgaje from 22 h to 03 h, and wrote "Several houses were on fire, filling the small village with smoke.[K1]" He seems

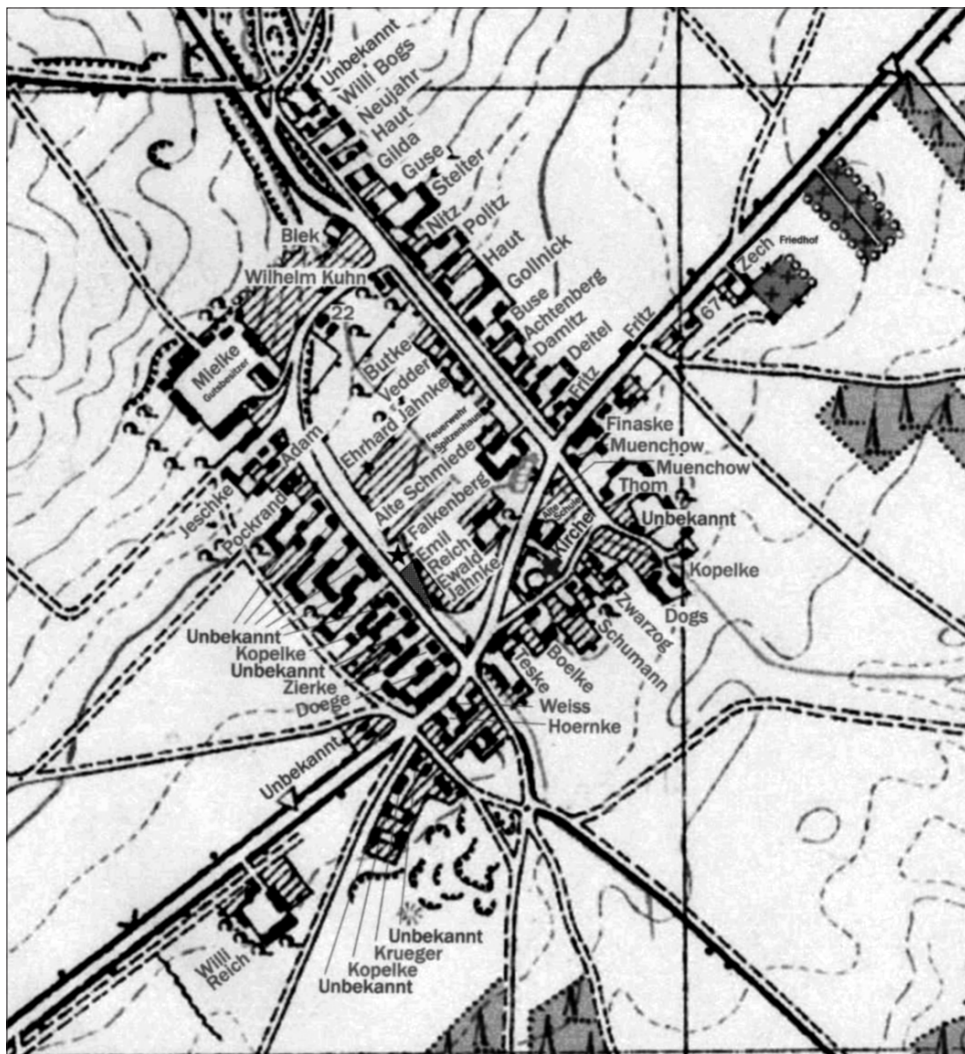

Fig. 1. Map of Flederborn, with names of residents (ca 1943).²⁶

unconcerned about these fires, so perhaps these houses were on the SW spur at the edge of the village, next to the house the 48 Regt had deliberately torched for illumination. Had Zierke's barn burst into flames during this time, such a sudden conflagration would have alarmed not only the soldiers guarding the front but also soldiers and civilians in the village. It would be very surprising if neither Ķīlītis nor all these soldiers and civilians had realized the danger. Moreover, the 48 Regt men who knew the village would hardly start a fire in the middle of the village after midnight.

It is just as unlikely that the Nazis waited until their retreat early on 3 Feb to bind the prisoners, douse them with petrol, and set the barn on fire just as Russian and Polish forces were launching their massive, final assault. The village was under withering artillery fire, causing hundreds of dead among the Latvian rear guard. Kīlītis, the commander of the rear guard, had to change his command post three times that morning after hits by artillery that set the roof on fire or killed several of his officers. The shells were raining down so fast that Kīlītis could not even cross the street for a number of minutes. We invite any skeptics to read Kīlītis' detailed accounts of his last day in Podgaje,²⁹ and consider whether even cruel sadists are likely to take time for an elaborate auto-da-fé under such a barrage, in a barn in the southern part of the village that enemy troops already were storming. Sadism is a deplorably strong motivator for some people, but when it clashes with the instinct for self-preservation, the latter usually wins. Most likely, the prisoners were shot in the early hours of 1 Feb, after the failed interrogation and escape. Then, on 3 Feb, the barn caught fire during the heavy artillery bombardment that day, which burned down 90% of the village.

Were the POWs burned alive? The Medical Commission saw burn blisters on preserved parts of the bodies and inferred that the POWs had been burned alive. However, blisters definitely are not reliable indicators of death by fire. Experiments reported as early as 1864 show that when skin on a corpse is spot-heated with an alcohol flame 6–30 hrs after death and then kept at room temperature for 30–37 hrs, it also develops burn blisters.³⁰ An authoritative modern text³¹ states that such post-mortem blisters “are pale yellow unless on scorched skin.... The exposed skin surface may be reddened in both ante-mortem and post-mortem burns, the classical distinction of a [5–20 mm wide] ‘red flare’ or ‘vital reaction’ being unsafe as an index of infliction before death”. But there is no indication in the Medical Commission protocol that the examiners noted the color of the blisters or looked for red margins — an “unsafe index” anyway. The “most useful” test would have been “carbon particles in the air passages and lungs”³², but one can well understand that under combat conditions, with many wounded soldiers to care for, there was no time for such tests. Still, the visual examination seems to have been quite cursory, as the Commission failed to notice even the bullet holes in skulls.

Several posts on Polish Forums suggest that the “burnt alive” claim was made for propaganda purposes to raise the fighting and revenge spirit of the troops. As one author wrote, “I do not believe the Communist sources after what they did with the case of Katyn.”³³

Were the POWs shot? The “Political” Report adds the important observation that some skulls had bullet holes; a detail not mentioned by the Medical Commission. The Political Report suggests that these victims were shot when they resisted, but does not

consider the possibility that *all* POWs were shot. Whether the bullets were fired only at resisters or at all soldiers, in such a melee most shots would hit the body rather than the head. Thus, only a minority of shooting victims would have bullet holes in the skull. The others would have had only wounds on the torso, with little or no bone damage even if the wounds were fatal. Even if looked for, such injuries would be hard to see on partly burned bodies clad in heavy winter coats. If the POWs wore helmets as shown in *Elegia*, body shots would predominate even more. The bullet holes are not mentioned by Krystman but were spotted by Lt Michalik and his team when they collected bodies for burial. However, as they urgently had to bury 258 bodies,³⁴ they are not likely to have paused to examine and interpret injuries. Nor did they realize that most Polish soldiers lying in the streets were not combat fatalities but prisoners shot in cold blood. These 258 must have included the 95–150 captured by Latvians and turned over to Regt 48, which Kīlītis saw dead in the streets 2–3 hours later. Thus, only about 50–100 of the 258 were true combat deaths, the rest had been murdered!

Nonetheless, some questions remain. It is hard to understand how 95–150 POWs who had been led into Podgaje after 19 h were quickly killed in the streets in the next 2–3 hours. If led into the village in a column and then suddenly fired on, a number of POWs would try to flee, which would be easy in the narrow streets of a partly deserted village. The SS then would have to hunt them down, causing a big commotion. That could have been avoided by surrounding them with a cordon before machine-gunning them. But then the bodies would all be in one small area, rather than scattered along streets as Kīlītis reports. Perhaps most POWs were not led into the village but kept under guard outside, on the plain between the village and the forest. They could have been shot during the night by the light from the burning building, or, less likely, later by daylight. A small number could have been taken into the village and shot there “after searching them” [K2] Some of these “methods” would have left many bodies in a small area, which might have been noticed by the burial team.

Were the POWs tied up with barbed wire? There are only two reports based on first-hand observations before the funeral — the Medical Report and the 1972 letter by Czesław Krystman.³⁵ The first says that the bodies of some (not all!) soldiers were bound with *wire* (not *barbed wire*). The second says that the soldiers’ arms were tied between elbow and shoulder with *telephone wire*, twisted with an iron rod (possibly the crowbar-like rod found outside the barn). Neither of them says that the whole group was tied together, as shown in *Elegia*. In contrast, the Political Report and all other second-hand reports explicitly say “barbed wire”. Posts on the Polish military website <dws.org.pl> and elsewhere have pointed out that barbed wire is very impractical and awkward to use for tying up prisoners. Krystman’s detailed, first-hand observation of *telephone wire* twisted around the upper arms seems much more credible.

Petrol? The Medical Commission report of 5 February 45 does not say anything about petrol being poured on the POWs. That charge first appeared in the Political Report of 15 Feb, was enacted in *Elegia*, and has been widely accepted. But it is practically impossible to verify. Petrol vapor is highly flammable, even explosive when mixed with air, and would be totally combusted and hence undetectable by odour long before the barn stopped burning. The petrol would have been poured from metal containers such as canisters or pails that would survive the fire. Indeed, Krystman noticed petrol canisters outside the barn, which may have been used for the murders. But perhaps they belonged to Farmer Zierke, owner of the barn, who used them for farm machinery or a car.

Plausibility arguments are somewhat equivocal. Petrol was in very short supply in Germany after the loss of oil fields in the Caucasus and Romania, which seriously impaired the mobility of German troops in Pomerania. Although *Elegia* shows a 200-liter barrel rolled off a tank and then providing petrol for dousing the POWs, there were no German tanks in Podgaje, only a few half-tracks. Still, there was sufficient petrol for a few officers' cars during the retreat of 3 February 1945. Perhaps some petrol supplies were left behind and thus available for arson and murder in the last hours. But although such use of petrol cannot be ruled out, other arguments cited above speak strongly against the "burned alive" theory.

Who killed the POWs? Even if the crime was less savage than claimed, i.e. shooting rather than burning alive, it was much larger, involving murder of 160–210 rather than only 32 Polish POWs. Some 95–150 were captured by Latvians, and to them must be added from Lt. Sofka's company 32–37 captured as well as up to 30 seriously wounded who were "finished off" on the battlefield.³⁶ But which unit(s) are responsible for the murders? There are three suspects.

(1) Remnants of Regts 32 and 34 of the (Latvian) 15 Division of the SS. They were not yet near Podgaje during the afternoon battle when 4 Co was captured. Captain Waclaw Zalewski, commander of the Polish 2 Bn 3 Regt, which bore the brunt of the fighting on 31 Jan, says that his 5 Co captured several Latvians from 232 [sic] Regt 15 Div.³⁷ The closest match to "232 Regt" would be Bn 2 of Regt 32. Indeed, one Bn (number not specified) of this Regt had marched from Jastrowie behind 1 Bn and 2 Bn 34 Regt, which later that day fought a battle with two Polish battalions. Kłitits complains that this unit had stayed in the forest awaiting the outcome rather than joining him. It is entirely possible that a few men of this reluctant battalion were captured as they were drifting around in the forest. We must try to fit this detail into the context provided by Zalewski. Much of his account, describing a daytime encounter, seems plausible: "big units of skiers" attacked his battalion "500–600 m from the bridge", cut off 4 Co, and tried to push 5 and 6 Co back to the river. Some time later the Polish companies

counterattacked, causing the ski troops to retreat toward the Podgaje-Ostrowie [Jastrowie?] road, leaving “a lot of dead and wounded soldiers in the snow. In this situation [5 Co] captured a few [Latvian] POWs...”

Zalewski does not say but implies that all the enemy troops that day were Latvian. The ski troops surely were not Latvian but must have come from the Podgaje garrison — 48 Regt and/or attached German SS battle groups. The Latvians did not arrive until dusk and surely had neither skis nor camouflage suits, having retreated on foot day after day for a week in battles and night marches, with little more than what they could carry. But surprisingly, the Latvians arrived, like a *deus ex machina*, right after the ski troops withdrew to Podgaje. Fortuitously, both events occurred back-to-back soon after sunset (at 16:31)! The Latvian vanguard arrived at the edge of the forest “by darkness” [K1]. In his 1956 book, Kļīītis gives a more precise clue: “Suddenly I saw a few meters ahead the dark silhouette of a tank with several unknown people hustling around it” [K3], so it must have been during or soon after nautical twilight (17:09–17:51). As Kļīītis heard no combat noises, the Dutch/German ski troops must have retreated to Podgaje shortly before. Indeed, according to some accounts the POWs of 4 Co were taken to Podgaje “in twilight”, so these two events must have been close in time. That would explain why Zalewski, overlooking the difference between the white camouflage of the ski troops and the gray-green uniforms of the Latvians, thought the captured Latvians were the same enemies he had been fighting all afternoon. For this reason the fighting looked like one battle to the Poles but two battles to the German-Dutch and Latvians.

(2) 2 Bn Regt 48 “General Seyffardt” of the SS-Freiwilligen-Panzergranadier-Brigade Nederland. This unit was the main force of the Podgaje garrison, and must have been involved in the daytime battle with the Polish 2 Bn 3 Regt. They captured 4 Co, but that does not necessarily mean that they also murdered them except the seriously injured.

(3) Several decimated German Waffen-SS units of a few hundred men each that were nominally attached to Regt 48 or to 15 Div. These include: *Kampfgruppe Pfennig* under Lt Pfennig (170 men), *SS-Kampfgruppe Scheibe* under SS-OStubaf Siegfried Scheibe (700 men?), the *35 Waffen-SS Reserve Bataillon* under SS-Hstuf Helmut Joachim (170 men), and *Kampfgruppen Elster* (400 men) and *Rhode* (180 men).³⁸ However, the Nazis were playing a desperate game at this stage of the war, renaming decimated units “Kampfgruppe XXX” after their commander and assigning them on paper to other units with little regard for the actual feasibility of such join-up. From the information available, at least four of the above 4 *Kampfgruppen* were not in Podgaje on 31.1. The 35 Bn was in or near Jastrowie on 31 Jan fighting alongside the Latvian 15 Füsilier Bn. *Kgr Rhode* also was in Jastrowie on 31 Jan, and *Kgr Scheibe*, in Lędyczek.³⁹

Many Polish and Russian Internet sources claim that a “*Kampfgruppe Elster*,” allegedly of 400 Latvians of the 15 Div, comprised the Podgaje garrison on 31 Jan 1945 that captured and burned alive the Polish POWs. Curiously, Google searches for such a battle group came up empty on Latvian sites and yielded only a single hit on German sites. There indeed was a *Kampfgruppe Elster*, named after its commander Major-General Botho Henning Elster.⁴⁰ But it was in Southern France, not in Pomerania; in August–September 1944, not in January 1945; it comprised 25 000 men, not 400; they were Germans, not Latvians; and it surrendered on 18 September 1944 to the US 83 Inf Div on the bridge of Beaugency, France. General Elster had previously disobeyed Nazi orders to destroy buildings and power plants, and having now made the largest German surrender in France, he was a traitor in the eyes of the Nazis. Owing to the heavy work load caused by such “traitors”, the *Reichskriegsgericht* (Supreme Military Court) did not get around until 7 March 1945 to sentencing Elster to death *in absentia* for “dangerous and misunderstood humanity”. It seems unlikely that the Nazis would name another battle group “Elster”. Not only is it bad semantics to give the same name to two different things, but it is bad politics to re-use the tainted name of a “traitor”.

There are plenty of further doubts in the reality of a *Kampfgruppe Elster* in Podgaje. The three Latvian battalions that had reached Jastrowie at 08:00 on 31 Jan 1945 after a night march from Złotów waited for further orders from the division commander. “Finally around 14.00 came an order for the regt. to march to Flederborn to replace one battalion of the 48. Regt. there.”⁴¹ That was the (Dutch) Waffen SS Regt 48 “General Seyffardt”, not *Kampfgruppe Elster*! Moreover, neither in his diaries nor in his book does Ҕīlītis mention finding any Latvians in Podgaje. For soldiers of a small nation fighting in a foreign country, any such encounter is a noteworthy event.

Motives for murder. We must consider what, if any motives the three ethnic groups had to kill POWs in so cruel a way as burning alive or even shooting. Given the strict discipline of the SS, such motives would be irrelevant if an officer had given explicit orders to “tie up the POWs with wire and burn them alive”. But the Nazis and many other militaries tend to shun the blunt word “kill”, preferring cynical euphemisms such as *Sonderbehandlung*, *Evakuierung*, *Emigration*, *Himmelfahrt*, etc. That leaves a good deal of discretion to the soldiers having to carry out the order.

Germans and Poles, living in adjacent lands, had been fighting over these lands for many centuries. This ancient hatred had been aggravated by Nazi racism, which regarded Slavs as inferior and subhuman and thus provided an excuse for extreme brutality and cruelty. Apart from 3 million Polish Jews, 3 million gentile Poles were killed during the German occupation! When in late 1944 Russian and Polish forces entered German territory and took revenge on German civilians — especially women — for the horrendous atrocities committed by the Nazis, the spiral of hatred took a few more

turns. The Waffen-SS hardly needed such further excuses; beyond killing millions in the East, they had repeatedly killed scores, even hundreds of British, American, and Canadian POWs on the Western front.

The **Dutch** nation had no historic hatred of Poles from land claims or other causes. However, many of the soldiers of SS-Regt 48 had been members of the Dutch Nazi party NSB. As full-fledged members of the Waffen-SS they had been further indoctrinated about the superiority of the Germanic race and the inferiority and wickedness of Slavs. These feelings could have been aggravated by the heavy losses this regiment had repeatedly suffered in Russia. Zalewski states that they had substantial losses in the battle with Polish troops in the afternoon of 31 Jan, and now that they had some Polish prisoners in their hands, thoughts of revenge may have entered the minds of some.

The **Latvians** also had no historic hatred of Poles; on the contrary, they had been friends for decades. Polish troops even aided Latvians in their Independence War 1918–1920. Indeed, Kļītītis writes about the first group of Polish soldiers captured in the evening battle of 31.1. “I scolded them because they, as Poles, should be ashamed to fight with Latvians. The Poles were very astonished at this [not realizing that their opponents were Latvians].” Most Latvian soldiers, though serving in SS uniforms, did not share Nazi racist ideology. They fought not for Hitler but against Stalin. However, several posts on Polish websites suggest that the Latvians may have sought revenge for the Red Army’s murders of unarmed 17-year-old Latvians in RAD (*Reichsarbeitsdienst*) camps. Hundreds of bodies were found on 23 Jan 1945 during a counterattack at Immenheim near Bydgoszcz. At Ogardy (Wugarten) US POWs witnessed the gang rape of all girls in the Latvian RAD camp; the boys were executed by the standard NKVD method, shots in the back of the neck. Some 600 boys were executed the same way in the RAD camp Landeck/Lędyczek, only 9 km from Podgaje. Those Latvian units that found out about these atrocities surely turned more vengeful. But there is no mention of this in Kļītītis’ diary, so presumably the Latvians in Podgaje did not know. The fog of war was very dense at that time and place: Lt Sofka did not know on 31 Jan whether Germans, Russians, or nobody held Podgaje, and neither did Kļītītis later that day.

A tentative conclusion

It is very unlikely that Latvian soldiers were involved in the killing of the POWs. The first group of 37, Lt. Sofka and his men, were being interrogated by German SS officers after ~22 h on 31.1. From Kļītītis’ diary we know that the acting commander of the 48 Regt garrison was *Hstuf* Helmut Träger. He did not accompany Kļītītis on his tour of the defense perimeter, hence was available for the evening interrogation, and as rank-

ing officer of the 48 Regt, would be responsible for the interrogation — and its cruel aftermath. Indeed, *Elegia* — presumably based on Furgala's recollections — shows an *Hstuf* conducting the interrogation.

By the time the officers gave up their efforts and apparently decided to kill the recaptured POWs, the Latvians were unavailable. They had taken over the defence perimeter, closing a gap left unguarded by the 48 Regt. The two night shifts required virtually the entire manpower of the understrength Latvian battalions, whereas 2 Bn of 48 Regt and any attached German units were now idle and available. Moreover, the Latvians were not in the German chain of command; the Latvian regiment commander, *Waffen Ostubaf Vīksne*, outranked the acting 48 Regt commander, SS *HStuf* Träger, by two grades; most Latvians spoke little or no German; and they were not known to be willing and experienced executioners of prisoners. For all these reasons the interrogating officers most probably turned to their own men for execution of the prisoners.

A second, much larger group of prisoners — 95–150 total — were captured by Latvians in the evening battle about 19–19:30 h, and were then turned over to the 48 Regt. When Kīlītis began to tour the village shortly after 22 h, he saw corpses in the streets, "...including Polish prisoners shot by the Germans" [K1]. They must have been shot that very day, as Polish troops on 31 Jan were making their very first assaults on Podgaje. Evidently these POWs were killed between about 19 or 20 h when they entered the village and ca 22 h when Kīlītis saw the bodies. He writes: "Entering the village we encountered no shelling except for a few bursts of machine gun fire, which Russians fired in the direction of the streets." Perhaps this fire came not from Russians but from the SS shooting the POWs.

Kīlītis says four times that Germans killed POWs, specifically including "his" POWs but also others: (...the 48 Regt... later shot them all [K1]; "The German SS 48 Regt shot all prisoners, including those captured by us, after searching them." [K2], see also the long quote from [K3], above and the quote from [K1] in the previous paragraph.)

It is less obvious which of the 48 Regt troops killed the POWs. The regiment's original nucleus was a purely Dutch volunteer unit, formed in 1940 through a recruiting campaign of the Dutch Nazi Party NSB. The recruits, being members or followers of the NSB, were strongly committed to Nazi ideology, and although Regt 48 suffered severe losses in Russia and was reconstituted several times, the Nazi spirit persisted until at least the 20 July 1944 assassination attempt on Hitler, when members of the regiment sent him congratulations on surviving.⁴² Thus, it seems likely that the ideological Dutch soldiers of the 48 Regt had no great qualms following German *Waffen-SS* practices.

As mentioned previously, none of the 4 German *SS-Kampfgruppen* alleged to have been in Podgaje actually were there during these days. The division commander Adolf Ax early on 3 Feb ordered the 48 Regt to fight its way toward Lędyczek, while the

Latvians were to serve as rear guard covering the retreat. When the former mayor of Podgaje returned to the village on 19 Feb 1945, he found about 400 bodies of soldiers, “mostly Latvians”⁴³. Russians and Poles had evidently been buried in the preceding two weeks, but the predominance of Latvians among the dead suggests that the heaviest losses occurred in the final hours, after the Dutch and Germans had left. Kļīlītis’ battalion (I/34) had previously been ordered to cover the retreat of the Division staff from Wandsburg/Więcbork to Jastrowie on 29–31 Jan, nicely illustrating a high Nazi official’s argument for formation of non-Germanic Legions: “For every Ukrainian [or Latvian] who gets killed there will be one less German mother in tears”.

Our main conclusion is that the 32 POWs from Lt. Sofka’s 4 Co were not burned alive but were murdered by shooting during the night 31 Jan/1 Feb 1945. That same evening ~95–150 POWs captured in the evening battle were also shot. There no longer seems to be a reason to single out the first 32 victims. Most of the 258 Polish soldiers buried at Podgaje did not fall in battle but were murdered — by shooting, not by burning alive. All should be equally honoured and acknowledged on the memorial as defenceless victims of a cruel and brutal enemy.

Acknowledgments. We are grateful to Uldis Neiburgs of the Occupation Museum, Riga, for advice and information, and Valdis Kuzmins of the War Museum, Riga, for copies of the Kļīlītis diaries. Marta Eņiņa and Małgorzata Wikłacz expertly translated some hard-to-read documents with meticulous care for accuracy, literary style, and verbal precision. We greatly appreciate the prompt and efficient assistance by Director Czesław Andrzej Żak of the Centralne Archiwum Wojskowe in Warsaw who provided a number of important documents.

References and Notes

- 1 Ryszard Majewski. *Waffen SS. Mity i rzeczywistość*. Wrocław: Krajowa Agencja Wydawnicza, 1983, p. 247, ISBN 83-03-00102-7. Apoloniusz Zawilski. *Polskie fronty*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza, 1996, p. 463, vol. 2, ISBN 83-86857-23-4. Stanisław Popławski. *Towarzysze frontowych dróg*, “Podgaje” by Andrzej Czerkawski. Warszawa, 1983.
- 2 <http://www.szczecinek.org/forum/viewtopic.php?t=1447>; Post by “Gregor”, 19 May 2008, 13:14. Includes a newspaper article by Krzysztof Kucharski, “Podgaje—mroczna tajemnica” (Podgaje — Dark Secret), but without name and date of the paper.
- 3 Documentary film *Elegia* (1979) by Paweł Komorowski. <http://www.imdb.com/title/tt0079101/>
- 4 <http://lwp.armiam.com/historyLWP.html>
- 5 <http://tinyurl.com/4sb48v6>
- 6 <http://www.axishistory.com/index.php?id=1923>; attributed to the Popławski and Czerkawski sources in ref. 1.
- 7 <http://www.feldgrau.net/forum/viewtopic.php?f=45&t=3543&start=0#p203223>

- ⁸ Kazimierz Sobczak. *Lenino-Warszawa-Berlin. Wojenne dzieje 1 Dywizji Piechoty im. T. Kościuszki*. Warszawa, 1978. See also <http://www.feldgrau.net/forum/viewtopic.php?f=45&t=3543&start=0#p203223>; <http://www.stronahenryka.republika.pl/walpomorski.html#PODGAJE>
- ⁹ The Polish troops were on Moscow time (GMT+3). For consistency we have converted all times to Central European time (GMT+1). Sunset was at 16:31, civil, nautical, and astronomical twilight ended at 17:09, 17:51, and 18:32.
- ¹⁰ See note 9.
- ¹¹ Furgala survived the war, Bondzelewski fell during the battles of Nauen, 30 km north of Berlin (see note 8)
- ¹² <http://www.dws.org.pl/viewtopic.php?f=83&t=122145&st=0&sk=t&sd=a&start=25>. Post by bastion44, 21.11.2008, 17:43.
- ¹³ Mr. Valdis Kuzmins, head of the WWII History Section of the War Museum in Riga, kindly provided the pages related to Podgaje of each diary (Signature LKM 5–23663/1460–DK), and Uldis Neiburgs of the Occupation Museum provided pages of the 1956 book. They were transcribed and translated into English by Ms. Marta Eniņa and edited by one of us (EA).
- ¹⁴ Jūlijs Ķīlītis. *Es karā aiziedams: mani raksturīgākie piedzīvojumi Otrā pasaules karā* [Going to war — my most distinctive experiences during the Second World War]. UK: Published by the author, 1956, 279 pp. To enable the reader to assess Ķīlītis' accounts, we are depositing English translations of the diary and book sections dealing with Podgaje, totaling 26 pages, in the War Museum, Riga and the Centralne Archiwum Wojskowe (CAW), Warsaw. A PDF file of this document, "Three Accounts of the Flederborn Battle.pdf", is available from the authors without charge by e-mail.
- ¹⁵ These two Latvian regiments had been so severely decimated that the three battalions together had only the strength of a single battalion, according to Jēkabsons, Ē., Neiburgs, U., Zellis, K. *Latviešu karavīri Vācijas militārajā dienestā Polijā*. Latvijas vēsturnieku komisijas raksti. 7. sējums. Rīga, 2002. 209 lpp. [Latvian Soldiers in German Military Service in Poland. Symposium of the Commission of the Historians of Latvia, vol. 7] Riga: 2002, 209 pp.).
- ¹⁶ The Germans had set fire to one house each night to enable them to spot any approaching attackers. After reaching Podgaje and realizing that the village was almost completely surrounded, Ķīlītis decided to burn two houses at opposite ends of the village every night, at which pace the supply of houses would last a week.
- ¹⁷ Arthur Silgailis. *Latvian Legion*. San Jose: Bender, 1986.
- ¹⁸ Letter by Reserve Captain Czesław Krystman to General Political Board of Polish Army, 23.01.1972. CAW, sign. IX.4.44.331.
- ¹⁹ Protokół oględzin zwłok żołnierzy 4 kompanii 3 pułku piechoty (pp), sporządzony 05.02.1945 r. [Medical protocol of post mortem examination of soldiers from 4 Co, 3 Regt, 05.02.45] CAW, sign. III-2-111.
- ²⁰ Meldunek specjalny z-cy Szefa Wydziału Polityczno-Wychowawczego 1 DP z 15.02.1945 r. [Special report by Deputy Chief, Political-Educational Dept. 1 Inf Div, 12.02.45.] CAW, sign. III-2-213.
- ²¹ See note 18.
- ²² For reasons unknown, the typed regiment numbers were crossed out and replaced by handwritten "Nth".
- ²³ No, because the Germans had failed to identify any officers among the prisoners. Later authors have suggested that this was the guard killed by the prisoners before escape. <http://tinyurl.com/6cbafd7>, post by "Gregor", 21.3.2011, 20:19.

- ²⁴ Actually before a reconnaissance mission soldiers remove documents, papers, and rank insignia, as shown in *Elegia*.
- ²⁵ See note 18.
- ²⁶ Adapted from <http://www.flederborn.de/Flederborn%20Einwohnerplan%202010.jpg> with permission of Alan Bloemke.
- ²⁷ Personal communication by Mr. Werner Klich, former resident of Burzen/Burocino near Flederborn.
- ²⁸ See note 18.
- ²⁹ See note 14 about English translations.
- ³⁰ Johann Ludwig Casper, M.D., *Atlas zum Handbuch der gerichtlichen Medicin [Atlas for the Handbook of Forensic Medicine]*. 4th ed., Berlin, 1864. See <http://tinyurl.com/4zyjsu>
- ³¹ Pekka Saukko and Bernard Knight, *Knight's Forensic Pathology*, 3rd ed. London: Arnold, 2004, pp 317–319.
- ³² See note 31.
- ³³ <http://www.szczecinek.org/forum/>, 23 Mar 2005, 17:11
- ³⁴ Meldunek z-cy dowódcy 1 DP do spraw polityczno-wychowawczych, informujący o walkach w rejonie Podgajów [Report for period 1–10.2.45. by Major /-/ Kazior, Deputy Commander, Political Education Department, 1 Division], CAW, sign. III-7-608
- ³⁵ See note 18.
- ³⁶ Ensign Furgala witnessed the shooting and must have known at least the approximate number of victims. *Elegia* shows exactly 30 victims, which may or may not agree with Furgala's estimate.
- ³² Fragment wspomnień dowódcy 1 baonu 3 pp kpt. Wacława Zalewskiego o walkach pułku o Podgaje [Excerpt from memoir by captain Wacław Zalewski, commander of 2 Bn 3 Inf Regt, about the battle of Podgaje] CAW, sign. IX.4.44.437
- ³⁸ "Bastion 44", Fri 21 Nov 2008, <http://www.dws.org.pl/viewtopic.php?f=83&t=122145>
- ³⁹ <http://img179.imageshack.us/img179/1160/skanuj0009hn9.jpg>
- ⁴⁰ http://de.wikipedia.org/wiki/Botho_Henning_Elster
- ⁴¹ See note 13.
- ⁴² The Dutch units, like German Waffen SS units, had "SS" at the beginning of their name, such as SS *Freiwilligen Panzergrenadier Regiment 48 "General Seyffardt"*. In contrast, units of Latvians and others lower in the Nazi racial hierarchy had "SS" at the end of their name, such as *15. Waffengrenadier-Division der SS*, implying inferior, vassal status.
- ⁴³ Erhard Jahnke, report 1.1.1952 in Bundesarchiv Koblenz. Cited by Hans Joachim Falk, "*Die Flucht und die Ausweisung aus dem deutschen Osten, dargestellt an einem pommerschen Landkreis (Neustettin)*," Dissertation, Hamburg, 1952, 261 S. [Flight and expulsion from the German East, illustrated by the Pomeranian District of Neustettin (now Szczecinek). Dissertation, Hamburg 1952, 261 pp.]. Part II: "*Erlebnisberichte zur Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mittel-Europa*." [Accounts Documenting the Expulsion of Germans from East and Central Europe]. Both parts combined were privately published by Heinz Jonas, 1995 and 1999.

Poļu karagūstekņu slepkavība Podgajā (Flederbornā), 1945. gada februāris

Jirgens Frics, Edvards Andersss

Kopsavilkums

Kad poļu un padomju karaspēki 1945. gada 3. februārī ieņēma Podgajes ciematu (Flederborna) Pomerānijā, kādā nodedzinātā šķūnī tika atrasti 32 poļu karagūstekņu līķi. Daži no tiem bija sasieti ar stiepli. Pēc poļu armijas ziņojumiem bija izdarīts slēdziens, ka šos karagūstekņus, kuri bija saņemti gūstā pēc cīņas 1945. gada 31. janvārī, ar benzīnu aplēja un dzīvus sadedzināja kāda SS vienība. Aizdomās par slepkavību tiek turēts nīderlandiešu SS grenadieru (*SS Pz. Gren.*) 48. pulka 2. bataljons, latviešu 15. ieroču SS divīzija un pāris vācu ieroču SS kaujas grupu.

15. divīzijas 34. pulka 1. bataljona komandiera majora Jūlija Ūlīša plašāk nezināmas dienasgrāmatas liecina, ka pirmās latviešu vienības Podgajā ieradās tikai 31. janvāra vakarā. Tas notika vairākas stundas pēc tam, kad 48. pulks bija saņēmis gūstā pirmo grupu ar 37 poļu gūstekņiem. Pirms ierašanās Podgajā latvieši cīnījās ar diviem poļu bataljoniem un saņēma gūstā otro grupu – 95–150 karagūstekņu, kurus viņi saskaņā ar standartprocedūru nodeva 48. pulkam. Diemžēl 48. pulks viņus nošāva tās pašas dienas vakarā.

Pēc nokļūšanas gūstā visi 37 karagūstekņi nopratināšanas laikā bija klusējuši. Visiem izdevās izbēgt, taču bēgšanas laikā trīs nogalināja, no jauna sagūstīja 32, bet izglābās tikai divi. Šos 32 nevis sadedzināja dzīvus, bet gandrīz noteikti nošāva tajā pašā vakarā. Uguns, kas sadedzināja līķus, izcēlās divarpus dienas vēlāk, kad padomju un poļu karaspēka postošā artilērijas apšāude nodedzināja 90% ciemata.

Deguma čūlas, ko medicīniskā komiteja oficiāli uzskatīja par pierādījumu dzīvas miesas sadedzināšanai, saskaņā ar mūsdienu kriminālistiskās patoloģijas avotiem nav drošs kritērijs.

Tomēr nacistu nošauto karagūstekņu kopējais skaits Podgajā nav vis 32, bet 160–210. Lai gan noziegums nebija tik brutāls, skaita ziņā tas bija daudz lielāks. Visticamāk, ka slepkavības izdarīja nīderlandiešu SS vīri no 48. pulka un/vai jebkuras no pievienotajām vācu SS kaujas grupām. Latviešu karavīri acīmredzot nebija iesaistīti.

Jānis Riekstiņš

Varas un pārvaldes institūciju politika un mehānismi politisko represiju īstenošanā pret Latvijas iedzīvotājiem, 1944.–1945. gads

Otrā pasaules kara laikā un pirmajā pēckara gadā PSRS Iekšlietu tautas komisariāta (IeTK) sevišķās daļas, Valsts drošības tautas komisariāta (VDTK) un PSRS Aizsardzības tautas komisariāta (ATK) Galvenās pretizlūkošanas pārvaldes SMERŠ (nāve spiegiem)* darbinieki arestēja gandrīz 700 tūkstošus cilvēku, no kuriem vairāk nekā 70 tūkstošus cilvēku nošāva.¹

Pārkāpjot jebkādas starptautiskās tiesības un konvencijas par kara noteikumiem, arī daudzi tūkstoši Latvijas iedzīvotāju šajā laikā bija arestēti un nošauti, ieslodzīti PSRS IeTK soda nometnēs, nosūtīti nometinājumā vai ieslodzīto statusā uz ogļu šahtām, rūpniecības un celtniecības uzņēmumiem.

Šā pētījuma uzdevums ir aplūkot varas un pārvaldes politiku un mehānismus politisko represiju īstenošanā pret Latvijas iedzīvotājiem 1944. un 1945. gadā, ko var nosaukt arī par Latvijas “tīrīšanu”. Tādas pašas politiskās represijas tolaik bija veiktas kā Sarkanās armijas atbrīvotos citos PSRS reģionos, tā arī Vācijā, Polijā un vairākās citās Austrumeiropas valstīs.

Historiogrāfija un avoti

1944.–1945. gada politisko represiju izpētei Latvijā ir veltīti daudzu Latvijas, kā arī citu valstu pētnieku darbi. Jau 1996. gadā Latvijas Valsts arhīva (LVA) izdotā žurnāla “Latvijas Arhīvi” pielikumā “Represēto saraksts” sniegtas ziņas kā par 1945. gada 5.–6. februārī izsūtītiem vācu tautības pilsoņiem un bezpavalstniekiem, tā arī par tā sauktajiem sociāli bīstamiem elementiem,² “dzimtenes nodevēju” ģimenes locekļiem un no filtrācijas nometnēm nometinājumā izsūtītiem. Turpat ievietots Latvijas Republikas Iekšlietu ministrijas Nepamatoti represēto pilsoņu rehabilitācijas nodaļas priekšnieka Benedikta Spridzāna īss pārskats par šo represiju norisi un apjomiem.³ Šīs represijas aplūkotas arī Jāņa Riekstiņa,⁴ Heinriha Stroda,⁵ Dainas Bleieres,⁶ Aināra Bambala,⁷

* No krievu valodas – смерть шпионам.

Jura Pavloviča,⁸ Alda Bergmaņa,⁹ Aivara Beikas,¹⁰ Rīvara Jansona un Induļa Zālītes pētījumos.¹¹ No citu valstu pētniekiem jāmin krievu vēsturnieks Aleksandrs Kokurins¹² un poļu pētnieks Darjušs Roguts.¹³ Ieskatu represiju norisē sniedz Jeļenas Zubkovas¹⁴ un Tenu Tanberga¹⁵ darbi. Šās problēmas pētniekiem noderīgas var būt Kļima Degtjarova un Aleksandra Kolpakidi,¹⁶ kā arī Aleksandra Djukova sagatavotās grāmatas,¹⁷ kaut gan tās mums vajag vērtēt ļoti kritiski. K. Degtjarova un A. Kolpakidi darbs galvenokārt ir veltīts SMERŠ darbinieku "panākumu" aprakstam, bet A. Djukovs mēģina pierādīt, ka padomju režīma represijas pret Baltijas "kolaboracionistiem" ir bijušas pārāk liberālas. Par 1944.–1945. gada politiskajām represijām interesanti materiāli atrodami vairākos dokumentu krājumos.¹⁸

Pētot varas un pārvaldes institūciju politiku un mehānismus politisko represiju īstenošanā Latvijā, par vissvarīgāko avotu grupu ir jāuzskata LVA 101. fonda (Latvijas Komunistiskās (boļševiku) partijas Centrālā komiteja; LK(b)P CK) dokumenti. Tajā atrodamas gan LK(b)P CK nostādnes par politisko represiju veikšanu, represīvo iestāžu atskaites un dienesta ziņojumi, gan arī atsevišķu atbildīgo darbinieku iebildes pret represiju apjomiem un metodēm. Arī 270. fondā (LPSR Ministru Padome) un 290. fondā (LPSR Augstākā Padome) saglabāti daudzi vērtīgi dokumenti par 1944.–1945. gadā veiktajām represijām. Atsevišķus represiju momentus atklāj 1248. fonda (LPSR Kara komisariāts) un 1163. fonda (LPSR Ministru Padomes Arhīvu pārvalde) materiāli. Politisko represiju izpētē patlaban vēl maz ir izmantoti Latvijas Republikas Iekšlietu ministrijas arhīva materiāli. Minētās problēmas izpētē ļoti vērtīgi ir LVA 1986. fonda (Latvijas PSR Valsts drošības komitejas par sevišķi bīstamiem pretvalstiskiem noziegumiem apsūdzēto personu krimināllietas), kā arī LVA 1994. fonda materiāli, kuros atrodamas no Latvijas izsūtīto vācu tautības iedzīvotāju, bezpavalstnieku un citu "antisociālo elementu" personu lietas. PSRS Iekšlietu un valsts drošības orgānu vēstures dokumenti galvenokārt glabājas Maskavā, Krievijas Federācijas Valsts arhīvā, Krievijas Valsts kara arhīvā, Krievijas Federālā drošības dienesta Robežsardzības karaspēka Centrālajā arhīvā, Krievijas Federācijas Iekšlietu ministrijas Iekšējā karaspēka Centrālajā arhīvā, kā arī citos arhīvos. Daudzi no tiem atrodami publicētajos dokumentu krājumos, bet liela daļa dokumentu pētniekiem vēl arvien nav pieejama.

PSRS varas iestāžu kara laikā pieņemtie normatīvie akti par politiskajām represijām

1944.–1945. gadā Latvijā veiktās politiskās represijas lielā mērā noteica tie lēmumi, pavēles, direktīvas un rīkojumi, ko izdeva 1941. gada jūnijā izveidotā PSRS Valsts aizsardzības komiteja (VAK), PSRS IeTK, PSRS VDTK, ATK, PSRS Prokuratūra, kā arī citas PSRS augstākās iestādes.

Kara sākums Padomju Savienībai izrādījās ārkārtīgi neveiksmīgs. Aplencot veselās armijas un saņemot gūstā simtiem tūkstošu sarkanarmiešu, vācu karaspēks strauji virzījās uz austrumiem. Baidoties, ka militārās neveiksmes varētu iedragāt padomju cilvēku ticību uzvarai un iedzīvotāju vidū radīt paniku, PSRS vadība veica dažādus pasākumus, lai izvērstu politiskās represijas un ar to palīdzību novērstu negatīvās pārādības armijā un sabiedrībā.

Jau kara pirmajās dienās bija veikti to virsnieku un ģenerāļu aresti, kuriem Josifs Staļins uzvēla atbildību par neveiksmēm frontēs. Kara pirmajos mēnešos nošāva vairāk nekā 10 tūkstošus militārpersonu. 1941. gada 17. novembrī J. Staļins parakstīja VAK lēmumu, ar kuru tiesības piespriet un izpildīt nāvessodu bija piešķirtas arī IeTK Sevišķajai apspriedei.¹⁹

Viena no "neuzticamo" iedzīvotāju kategorijām, pret kuru visu kara laiku un arī ilgi pēc tā beigām tika vērstas politiskās represijas, bija tā sauktie Dzimtenes nodevēju ģimenes locekļi.²⁰ 1941. gada 28. jūnijā bija izdota PSRS IeTK, VDTK un PSRS Prokuratūras kopēja pavēle nr. 00246/00833/PR/59ps par viņu represēšanas kārtību. No šīs pavēles teksta izriet, ka "Dzimtenes nodevēju" ģimenes locekļus pie kriminālatbildības sauca nevis viņu konkrētas vainas, bet radniecības dēļ. Saukšana pie kriminālatbildības notika jebkurā gadījumā, pat tad, ja ģimenes locekļi ne tikai neveicināja konkrētu "Dzimtenes nodošanas" faktu, bet pat neko nezināja par tādas gatavošanu vai izdarīšanu.

Daudzkārt notika tā, ka IeTK Sevišķā apspriede "Dzimtenes nodevēja" ģimenes locekļiem piesprieda izsūtīšanu, kaut arī paša "nodevēja" vaina nebija vēl pierādīta.²¹

1942. gada 24. jūnijā arī VAK pieņemtais lēmums nr. 1926ps noteica, ka arestam un izsūtīšanai uz PSRS attāļajām vietām ir pakļautas to personu ģimenes, ko tiesu orgāni vai IeTK Sevišķā apspriede ar augstāko soda mēru ir notiesājusi aizmuguriski par brīvprātīgu aiziešanu kopā ar okupācijas režīmu, atbrīvojot pretinieka sagrābto teritoriju.²² 1942. gada 27. jūnijā bija izdota PSRS iekšlietu tautas komisāra Lavrentija Berijas un PSRS prokurora Viktora Bočkova direktīva nr. 252, ar kuru "Dzimtenes nodevēju" ģimenes locekļu represēšanai bija pievienots arī KPFSR Kriminālkodeksa 58'b. pants. Bez tam šī direktīva ne tikai atkārtoja VAK lēmumā minētos sodīšanas pamatojumus, bet pievienoja vēl vienu – "par brīvprātīgu aiziešanu kopā ar okupācijas karaspēku, atbrīvojot pretinieka sagrābto teritoriju", kaut pašā lēmumā šis pamatojums attiecās tikai uz to personu ģimenes locekļiem, kuras aizmuguriski bija notiesātas ar augstāko soda mēru.²³

Kara gaitā bija pārveidota visa PSRS represīvo orgānu sistēma. Tā, piemēram, ar VAK 1941. gada 17. jūlija lēmumu PSRS ATK 3. pārvalde kļuva par PSRS IeTK sevišķajām daļām. To uzdevums bija "cīnīties ar spiegošanu un nodevību Sarkanās armijas karaspēka daļās un likvidēt dezertēšanu tieši piefrontes joslā"²⁴. IeTK sevišķajām daļām bija piešķirtas tiesības ārpustiesas kārtībā nošaut kā nodevējus, tā arī dezertierus.

Ar L. Berijas 1942. gada 28. aprīļa pavēli nr. 00852 bija izveidota PSRS leTK leikšējā karaspēka galvenā pārvalde un tās sastāvā – Karaspēka pārvalde aktīvās Sarkanās armijas aizmugures aizsardzībai. “Nolikumā par leTK karaspēku, kurš aizsargā aktīvās Sarkanās armijas aizmuguri” bija noteikti aizmugures aizsardzības organizācijas galvenie principi: ienaidnieka aģentūras, kas pārsviesta frontes aizmugurē, atrašana un aizturēšana, ienaidnieka sīku grupu un vienību, kas ielauzušās vai nomestas Sarkanās armijas aizmugurē, aizturēšana.²⁵

Lai pārbaudītu no gūsta atbrīvotās un no ielenkuma izkljuvušās militārpersonas, 1941. gada decembra beigās ar PSRS aizsardzības tautas komisāra J. Staļina pavēli nr. 521 bija izveidota filtrācijas nometņu sistēma. Vispirms aizturētos nosūtīja uz speciāliem savākšanas un pārsūtīšanas punktiem, ko izveidoja pie katras armijas, bet pēc tam – uz leTK speciālajām nometnēm. Filtrācijai, ko veica leTK sevišķo daļu darbinieki, pakļāva karagūstekņus un ielenkumā bijušos, ierindas policistus, sādžu vecākos un citas personas, kuras turēja aizdomās par nodevību, iesaukuma vecuma civilpersonas, kuras bija dzīvojušas vācu okupētajā teritorijā.²⁶ Filtrācijas procesā atklātos vācu aģentus, “Dzimtenes nodevējus” un vācu okupācijas varas atbalstītājus arestēja, notiesāja kara tribunālos vai leTK Sevišķajā apspriedē, nošāva vai nosūtīja uz Gulaga nometnēm. Kara beigu posmā uz filtrācijas nometnēm bija nosūtīti arī daudzi Latvijas iedzīvotāji – tā sauktie sociāli bīstamie elementi, leģionāri, repatrianti un citi. Pēc attiecīgas “izmeklēšanas” daļu arestēja, notiesāja un ieslodzīja Gulaga nometnēs, citus aizsūtīja nometinājumā vai uz ogļu šahtām un rūpniecības un celtniecības uzņēmumiem.

Vispārējie represiju principi pret tām personām, kas bija sadarbojušās ar vācu okupācijas iestādēm, bija noteikti PSRS leTK 1941. gada 12. decembra pavēlē nr. 001683,²⁷ ko papildināja PSRS leTK 1942. gada 18. februāra norādījumi nr. 64 par operatīvā – čekistu darba uzdevumiem un nostādņēm no vācu karaspēka atbrīvotajā PSRS teritorijā. Saskaņā ar šiem normatīvajiem dokumentiem arestam un vēlāk tiesai bija pakļauti visi vācu administratīvo orgānu darbinieki un vāciešu izveidoto bruņoto formējumu dalībnieki. Tos pilsoņus, kuru sadarbība ar vācu varas iestādēm bija neliela, nearestēja, bet pakļāva specdienestu novērošanai.²⁸ Ar laiku šāda veida represijas pastiprinājās un kļuva daudz plašākas. Saskaņā ar PSRS leTK un VDTK 1943. gada 11. septembra kopējo direktīvu nr. 494/94 arestam bija pakļauti vāciešu saformēto militāro vienību virsnieki un tie ierindnieki, kuri bija piedalījušies soda akcijās pret mierīgajiem iedzīvotājiem, pārbēdzēji no Sarkanās armijas, abvēra (izlūkdienests) un gestapo (slepenpolīcija) aģenti, augsti ierēdņi, sādžu vecākie, kuri bija sadarbojušies ar vācu pretizlūkošanas dienestu.²⁹

Šo uzdevumu veikšanai uz atbrīvotajiem rajoniem nosūtīja operatīvās – čekistu grupas. Tie bija patstāvīgi operatīvie veidojumi plaša apmēra speciālo uzdevumu izpildei. To sastāvā iekļāvās operatīvie darbinieki, izmeklētāji un palīgsastāvs. To priekšgalā atradās PSRS leTK centrālā aparāta vadošie darbinieki. Operatīvās – čekistu grupas

aktīvi sadarbojās ar IeTK teritoriālajiem orgāniem. Represijām atbrīvotajā teritorijā tās bija gatavotas savlaicīgi. To rīcībā nodeva IeTK saglabājušos arhīvu dokumentus, kā arī jau sastādītus arestējamo personu sarakstus.

Kara gados tie augstāko valsts varas un pārvaldes orgānu tiesiskie akti, kas regulēja valsts drošības orgānu organizāciju un darbību, bija PSRS VAK, PSRS Augstākās Padomes Prezidija, PSRS Tautas Komisāru Padomes (TKP) un VK(b)P CK kopējie lēmumi un PSRS TKP lēmumi. Praktiskajā darbā IeTK–VDTK orgāni vadījās no VK(b)P CK Politbiroja lēmumiem.

1943. gada 19. aprīlī J. Staļins parakstīja PSRS TKP lēmumu nr. 415-138ps par IeTK Sevišķo daļu pārvaldes reorganizēšanu par Aizsardzības tautas komisariāta Galveno pretizlūkošanas pārvaldi SMERŠ, kam noteica šādus uzdevumus:

- a) cīņa ar ārvalstu izlūkdienestu spiegošanas, diversiju, terora un cita veida graujošu darbību Sarkanās armijas daļās un iestādēs;
- b) cīņa ar pretpadomju elementiem, kas iekļuvuši Sarkanās armijas daļās un iestādēs;
- c) nepieciešamo aģentūras – operatīvo un citu (ar pavēlniecības palīdzību) pasākumu veikšana, lai frontē radītu apstākļus, kas izslēdz ienaidnieka aģentūras nesodītu pāriešanu pāri frontes līnijai, lai padarītu frontes līniju nepārejamu spiegiem un pretpadomju elementiem;
- d) cīņa ar nodevību un Dzimtenes nodevību Sarkanās armijas daļās un iestādēs (pāriešana ienaidnieka pusē, spiegu slēpšana un vispār palīdzība viņu darbā);
- e) cīņa ar dezertēšanu un locekļu bojāšanu frontēs;
- f) to militārpersonu un citu personu pārbaude, kuras bijušas gūstā vai pretinieka ielenkumā;
- g) aizsardzības tautas komisāra speciālo uzdevumu izpilde.³⁰

Par PSRS ATK Galvenās pretizlūkošanas pārvaldes SMERŠ priekšnieku iecēla valsts drošības 2. ranga komisāru Viktoru Abakumovu. 1943. gada 21. aprīlī J. Staļins parakstīja VAK lēmumu nr. 3222ps par PSRS ATK Galvenās pretizlūkošanas pārvaldes SMERŠ Nolikuma apstiprināšanu. Tajā norādīts, ka SMERŠ ir centralizēta organizācija – frontu ATK SMERŠ pārvaldes un armiju, divīziju, kara apgabalu un citu Sarkanās armijas apakšvienību un iestāžu ATK SMERŠ daļas –, kas pakļaujas tikai augstāk stāvošajiem orgāniem.³¹

SMERŠ orgāniem piešķīra tiesības veikt Sarkanās armijas militārpersonu, kā arī ar tām saistīto civilpersonu, kuras tur aizdomās par noziedzīgu darbību, aizturēšanu, kratīšanu, arestus, kā arī arestēto lietās veikt izmeklēšanu un pēc saskaņošanas ar prokuratūru nodot tās attiecīgajiem tiesu orgāniem vai PSRS IeTK Sevišķajai apsūdzībai. Tāpat SMERŠ darbinieki varēja veikt “speciālus pasākumus, kas vērsti uz ārvalstu izlūkdienestu aģentūras un pretpadomju elementu noziedzīgās darbības atklāšanu”³².

SMERŠ pārvaldes izveidoja visās frontēs, bet ATK pretizlūkošanas daļas sāka darboties visās armijās, kara apgabalos, korpusos, divīzijās, brigādēs, rezerves pulkos, garnizonos, nocietinātajos rajonos un Sarkanās armijas iestādēs. 1944.–1945. gadā 1. Baltijas frontes Pretizlūkošanas pārvaldes SMERŠ priekšnieks bija ģenerālleitnants Nikolajs Hanņikovs, 2. Baltijas frontes – ģenerālleitnants Nikolajs Žeļezņikovs, 3. Baltijas frontes – ģenerālleitnants Mihails Belkins.

Lai nodrošinātu operatīvo darbu, arestēto konvojēšanu, arestēto un ieslodzījuma vietu apsardzību, SMERŠ orgāniem uz vietām no Sarkanās armijas apakšvienībām bija piešķirts bruņots spēks: fronšu pārvaldēm – bataljons, armiju daļām – rota, korpusu, divīziju un brigāžu daļām – vads.

Viens no svarīgiem uzdevumiem SMERŠ darbībā bija piedalīšanās tā sauktā speckontingenta – karagūstekņu un repatriantu no padomju pilsoņu vidus – pārbaudē un filtrēšanā. Ar tā organizēšanu nodarbojās SMERŠ 2. pārvalde. 1943. gada beigās sakarā ar Sarkanās armijas plašajiem uzbrukumiem un lielas teritorijas atbrīvošanu SMERŠ darbs ar speckontingentu kļuva daudzkārt sarežģītāks. Atbrīvotajos rajonos bez filtrācijas un karagūstekņu pārbaudes vajadzēja sameklēt tās personas, kas bija sadarbojušās ar vācu administrāciju un karaspēku.

Pavisam kara gados cauri leTK sevišķo daļu un SMERŠ “sietam” izgāja apmēram 5 miljoni 416 tūkstoši cilvēku, no tiem 1 miljons 836 tūkstoši bija karagūstekņi, bet 3 miljoni 582 tūkstoši – civilpersonas. Apmēram 600 tūkstoši atmaskoto kara noziedznieku un vāciešu atbalstītāju bija nosūtīti uz leTK specnometnēm.³³

Neraugoties uz to, ka 1943. gada pavasarī militāro pretizlūkošanu no leTK nodeva Aizsardzības tautas komisariātam, arī leTK tautas komisariātā izveidoja Pretizlūkošanas daļu SMERŠ, kas veica leTK robežapsardzes, dzelzceļa un konvoja karaspēka un vietējās pretgaisa aizsardzības operatīvo nodrošinājumu. leTK Pretizlūkošanas daļas SMERŠ galvenie uzdevumi bija šādi: karadienestā ieskaitīto militārpersonu rūpīga pārbaude; ar pavēlniecības palīdzību profilaktisko pasākumu veikšana, lai novērstu militārpersonu prettiesisko darbību un ar viņu līdzdalību prettiesisku notikumu izraisīšanu; krimināllietu ierosināšana un izmeklēšanas veikšana lietās, kas skar leTK SMERŠ orgānu kompetenci.³⁴

Šajā laikā PSRS leTK sastāvā darbojās Sarkanās armijas Aizmugures apsardzības karaspēka galvenā pārvalde, Karagūstekņu un internēto lietu pārvalde, Cietumu pārvalde, Daļa cīņai ar bandītismu, kā arī dažas citas speciālās struktūras.

Lai veiktu Sarkanās armijas fronšu aizmugures “tīrīšanu”, t.i., sameklētu un aizturētu vācu militārpersonas un vācu administrācijas civilos ierēdņus, kā arī visas aizdomīgās personas, īpaši tos padomju pilsoņus, kuri kara laikā bija nokļuvuši gūstā vai dažādos darbos Vācijā, pēc J. Staļina lēmuma bija izveidots PSRS leTK pilnvaroto institūts Sarkanās armijas frontēs. Ar L. Berijas 1945. gada 11. janvāra pavēli nr. 0016 par leTK

pilnvaroto 1. Baltijas frontē iecēla Ivanu Tkačenko, bet 2. Baltijas frontē – Pjotru Kubatkinu. Fronšu pilnvarotajiem bija jāveic visi “čekistu pasākumi, kas nodrošinātu vācu izlūkdienestu aģentūras, teroristu, dažādu naidīgo organizāciju, bandītu – sacelšanās grupu atklāšanu neatkarīgi no nacionālās piederības un pilsonības”. Katra frontes pilnvarotā rīcībā piekomandēja apmēram 150 čekistu grupu. Lai veiktu ķemmēšanas, kratīšanas un aizturēšanas akcijas, viņiem papildus piešķīra robežapsardzības un IeTK iekšējā karaspēka daļas. Par fronšu pilnvaroto vietniekiem iecēla attiecīgo fronšu aizmugures apsardzības karaspēka un Pretizlūkošanas pārvaldes SMERŠ priekšniekus. Par paveikto darbu aizmugures “tīrīšanā” fronšu pilnvarotie regulāri ziņoja tieši L. Berijam.³⁵

Tādējādi šajā laikā daudzu tūkstošu, to skaitā arī Latvijas iedzīvotāju politiskajai represēšanai bija sagatavota gan atbilstoša normatīvā bāze, gan nostiprinātas un pilnveidotas dažāda veida represīvās struktūras.

Latvijas “tīrīšana”

Latvijas otrreizējā okupācija sākās 1944. gada jūlijā. Taču jau ilgi pirms Sarkanās armijas iebrukuma Baltijā PSRS VDTK uzskatīja par nepieciešamu vēlreiz precizēt represējamo “kolaborantu” kategorijas. Tas bija izdarīts ar PSRS valsts drošības tautas komisāra Vsevoloda Merkulova 1944. gada 3. marta direktīvu. Šajā dokumentā norādīts, ka, veicot atbrīvotās teritorijas “tīrīšanu”, vispirms jāarestē vācu izlūkdienestu personālsastāvs un aģentūra, vāciešu izveidoto policijas bataljonu komandējošais, vadošais un operatīvais sastāvs, apriņķu un pagastu komandanti, tiesu un tribunālu izmeklētāji un prokurori, pašpārvaldes ierēdņi, dažādu organizāciju dalībnieki, laikrakstu un žurnālu redaktori, pretpadomju rakstu autori, kā arī vairākas citas iedzīvotāju kategorijas. Tāpat bija jāapcietina Aizsargu organizācijas,³⁶ Zemnieku savienības, kā arī citu bijušo politisko partiju un organizāciju vadītāji un to aktīvie dalībnieki, vācu izveidoto karaspēka daļu komandieri (no vada komandiera un augstāk). Par pretpadomju organizāciju, grupu un citu formējumu ierindas biedriem bija norādīts, ka viņi ir jāņem čekistu operatīvajā uzskaitē un jānodrošina ar aģentūras novērošanu. Viņu arestus, ja bija ziņas par pretpadomju aktivitātēm, vajadzēja veikt vispārējā kārtībā.³⁷

Par tām iedzīvotāju kategorijām, kas šajā laikā bija pakļautas LPSR VDTK un LPSR IeTK represijām, kā arī par pašu represiju mehānismu, var spriest pēc LPSR valsts drošības tautas komisāra Alfona Novika un iekšlietu tautas komisāra Augusta Eglīša 1944. gada augustā visām LPSR VDTK un IeTK daļām un nodaļām nosūtītās pavēles nr. 10068, kurā bija norādīts:

“Saskaņā ar PSRS iekšlietu tautas komisāra vietnieka valsts drošības 2. ranga komisāra [Ivana] Serova pavēli tiek noteikta ik piecu dienu ziņojuma forma par atbrīvotās teritorijas attīrīšanu no ienaidnieka aģentūras, okupantu ielikteniem un izpalīgiem.

Reizē ar to ar atsevišķu pielikumu ziņojumiem pievienojiet izziņu, kurā norādiet.

1. Lietas, kas pelna operatīvu uzmanību par atklātām un likvidētām aģentūrām un atsevišķiem aģentiem.
2. Atklātas un likvidētas pretpadomju un nacionālistiskās organizācijas.
3. Raksturīgas lietas par lieliem ielikteņiem, aktīviem izpalīgiem, nodevējiem un ienaidnieka soda orgānu dalībniekiem.
4. Visinteresantākās arestēto liecības.
5. Aģentūras materiālus par iedzīvotāju noskaņojumu un raksturīgas aģentūras vervēšanas [lietas].
6. Ziņas par bandītiskiem formējumiem un likvidētiem bandītu formējumiem.”³⁸

VDTK–leTK piecu dienu ziņojumos par aģentūras – operatīvo darbu bija jānorāda arestēto skaits, atklātās un likvidētās pretinieka izlūkošanas un pretizlūkošanas rezidentūras, atklātās un likvidētās pretpadomju un nacionālistiskās organizācijas.³⁹

Minētie dokumenti parāda, ka PSRS centrālajās struktūrās normatīvie akti un represiju mehānismi ir savlaicīgi un pedantiski izstrādāti, bet par to, kā tos centīgi piemēroja un izpildīja, liecina LPSR leTK 1944. gada decembra ziņojums LK(b)P CK sekretāram Jānim Kalnbērziņam, kurā norādīts:

“No Latvijas PSR atbrīvošanas momenta no vācu fašistiskajiem okupantiem viss operatīvais sastāvs tika nosūtīts, lai atrastu un aizturētu visus arestam pakļautos naidīgos elementus. Šā darba rezultātā operatīvajā uzskaitē tika uzņemti bijušie policisti, aizsargi un citi naidīgie elementi, pavisam 23 324 cilvēki, no tiem: policisti – 5034, aizsargi – 8430, vāciešu ielikteņi, dzimtenes nodevēji – 9860 cilvēki. [...] Veikto operatīvo pasākumu rezultātā pavisam aizturēti 4914 cilvēki, no kuriem:

- a) arestēti un saukti pie kriminālatbildības – 1337 cilvēki,
- b) aizturēti dezertieri un saskaņā ar Aizsardzības tautas komisariāta 1943. gada pavēli nr. 0413 nodoti garnizonu priekšniekiem, lai viņus nosūtītu uz soda daļām, – 1100 cilvēki,
- c) aizturētas bijušās vācu armijas militārpersonas un nosūtītas uz specnometnēm un karagūstekņu nometnēm – 774 cilvēki,
- d) aizturēti un nodoti VDTK – 216 cilvēki,
- e) aizturēti un nodoti pretizlūkošanas dienesta SMERŠ orgāniem – 427 cilvēki.”⁴⁰

Plašāku ieskatu par šā laika represiju politiku un mehānismiem sniedz PSRS iekšlietu tautas komisāra L. Berijas 1945. gada 26. janvāra ziņojums PSRS VAK priekšsēdētājam J. Staļinam, PSRS TKP priekšsēdētāja vietniekam Vjačeslavam Molotovam un VK(b)P CK sekretāram Georgijam Maļenkovam. Tajā teikts:

“B[iedrs] Merkulovs ziņo no Rīgas šādus datus par veiktiem pasākumiem Latvijas attīrīšanai no naidīgiem elementiem.

Laika posmā no 1944. gada jūlija līdz š.g. 20. janvārim atbrīvotajā Latvijas teritorijā leTK–VDTK orgāni ir arestējuši 5223 cilvēkus, no tiem Rīgas pilsētā – 962 un piefrontes joslā – 542 cilvēkus.

[..] Pēc b[riedra] Merkulova un operatīvo darbinieku grupas atbraukšanas uz Rīgu tika veikti nepieciešamie organizatoriskie pasākumi čekistu orgānu nostiprināšanai Latvijā un aģentūras – operatīvā darba labākai organizēšanai.

Īpaša uzmanība bija pievērsta leTK un VDTK orgānu nostiprināšanai piefrontes joslā.

Visa Latvijas PSR teritorija tika sadalīta 6 operatīvajos sektoros ar kvalificētiem, no Maskavas atbraukušiem operatīvajiem darbiniekiem priekšgalā. Operatīvajiem sektoriem nodeva leTK karaspēka apakšvienības, kas atradās Latvijas teritorijā.

Lai sniegtu palīdzību un veiktu tiešo darbu, Latvijas PSR VDTK orgāniem, daļām un nodaļām ir iedalīti 40 VDTK darbinieki no Maskavas un PSRS iekšējiem apgabaliem, šajā pašā nolūkā papildus izsaukti 100 cilvēki.

No š. g. 8. līdz 20. janvārim Latvijas PSR leTK–VDTK orgāni arestējuši 1396 naidīgos elementus. Atklāti 11 vācieši – Vācijas pavalstnieki, civilpersonas, dzīvojošas Rīgā. Visi viņi ir arestēti un pēc izmeklēšanas tiks nosūtīti uz nometnēm.

Tiek gatavota arī vāciešu – padomju pilsoņu, kā arī bezpavalstnieku (no poļu un krievu vidus) izsūtīšanas operācija no Latvijas. [Šī deportācijas akcija bija veikta 1945. gada 5.–6. februārī. – *J. R.*] [..] Izstrādāts un tiek realizēts aģentūras un operatīvo pasākumu plāns darbam Latvijas luterāņu, katoļu un pareizticīgo garīdzniecības vidū. [..]

Aizsargu organizācija ir visaktīvākā pretpadomju organizācija Latvijā. Līdz 15. janvārim Latvijas PSR leTK–VDTK orgāni ir likvidējuši 33 diversiju teroristiskās aizsargu grupas, arestējuši 194 cilvēkus.⁴¹

Reizē ar leTK–VDTK darbiniekiem Latvijas “tīrīšanā” aktīvi piedalījās fronšu pilnvarotie un viņu rīcībā esošās karaspēka daļas. Tā, piemēram, leTK robežapsardzības karaspēka Latvijas apgabala operatīvie darbinieki no 1944. gada 15. septembra līdz 15. oktobrim aizturēja 29 cilvēkus, bet no 15. līdz 30. oktobrim – vēl 139 cilvēkus, to skaitā Sarkanās armijas dezertierus, soda vienību dalībniekus, policistus, leģionārus, karagūstekņus un citus.⁴²

Šajā laikā daudzus Latvijas iedzīvotājus represēja PSRS leTK–VDTK Bauskas, Daugavpils, Jelgavas, Kuldīgas un Valmieras, kā arī citu operatīvo sektoru darbinieki.

Sarkanās armijas karaspēka atkārtotais iebrukums Latvijā simbolizēja arī staļiniskā totalitārā režīma atgriešanos, un, gluži dabiski, ka daudzi Latvijas iedzīvotāji nevēlējās iet dienēt šajā armijā un liet asinis par svešu, pat naidīgu lietu. Tādēļ daudzi no tiem karaklausībai padotiem un jauniesaucamiem, kuriem nebija izdevies evakuēties uz Vāciju vai Zviedriju, par labāku uzskatīja izvairīties no iesaukuma Sarkanajā armijā un dezertēt. Tā, piemēram, LPSR Kara komisariāta uzskaitē 1945. gada janvārī bija 1456 dezertieri,

februārī – 1460, martā – 1607, aprīlī – 1683, bet maijā – 1694 dezertieri, savukārt no iesaukuma izvairījušos skaits bija šāds: 1945. gada janvārī – 314, martā – 244, aprīlī – 116, maijā – 191.⁴³

Dezertieru tvrstīšanai katrā LPSR apriņķa un pilsētas kara komisariātā bija sastādīti dezertieru saraksti, ko regulāri nosūtīja arī citiem kara komisariātiem. Iekārtoja “kara uzskaites pārkāpēju reģistrācijas žurnālus”, “aizturēto personu alfabētiskos rādītājus”, “izziņas grāmatas”, kā arī citas līdzīgas uzziņas, ko aktīvi izmantoja dezertieru meklēšanā. Dezertieru tvrstīšanā kopā ar kara komisariātu darbiniekiem bija iesaistīti leTK, VDTK un SMERŠ darbinieki, kā arī vietējie aktīvistu un iznīcinātāji. Tomēr, kā liecina dokumenti, daudzas Latvijas iestādes un uzņēmumi dezertieru tvrstīšanas un represēšanas pasākumus nav atbalstījuši. Darbaroku trūkums tolaik it visur bija ļoti liels, un iestāžu un uzņēmumu vadītāji pilnīgi pamatoti uzskatīja, ka šos cilvēkus būtu pareizāk nodarbināt ražīgā darbā Latvijā, nevis izdot represēšanai, lai pēc tam viņus nosūtītu uz PSRS leTK labošanas darbu nometnēm Krievijā. Šāda iestāžu, organizāciju un uzņēmumu vadītāju rīcība daudziem dezertieriem deva iespēju izvairīties no represēšanas un palikt darbā Latvijā. Notvertos dezertierus parasti nodeva kara tribunāliem un pēc tam nosūtīja uz soda rotām vai leTK labošanas darbu nometnēm.⁴⁴

Neraugoties uz milzīgajiem zaudējumiem frontē un neatliekamo vajadzību papildināt novājinātās karaspēka daļas ar jauniem mobilizēto kontingentiem, PSRS represīvās iestādes darīja visu, lai Sarkanās armijas rindās neiekļūtu “neuzticamie elementi”. Īpaši plaši pasākumi šajā ziņā bija izvērsti no vācu karaspēka atbrīvotajās teritorijās.

Tomēr LPSR kara komisārs pulkvedis V. Malahovskis sūdzējās LK(b)P CK sekretāram J. Kalnbērziņam, ka Daugavpils, Jēkabpils, Jelgavas, Madonas un Rēzeknes apriņķī kara komisariātu iesaukšanas komisiju darbā tikpat kā nepiedalās LK(b)P komiteju un izpildu komiteju, kā arī leTK un VDTK pārstāvji, kas nedod garantiju, ka Sarkanajā armijā neiekļūs sveši un naidīgi elementi.⁴⁵ Tādēļ LPSR Tautas Komisāru Padomes priekšsēdētājs Vilis Lācis un LK(b)P CK sekretārs J. Kalnbērziņš 1944. gada 2. septembra slepenajā rīkojumā apriņķu un pilsētu izpildu komiteju priekšsēdētājiem, LPSR iekšlietu tautas komisāram Augustam Eglītim un LPSR valsts drošības tautas komisāram A. Novikam norādīja: “Uzskatot par pilnīgi nepieļaujamu apriņķu un pilsētu izpildu komiteju, LK(b)P komiteju, leTK un VDTK orgānu vienaldzīgo attieksmi pret iesaukšanas komisiju darbu, Latvijas PSR Tautas Komisāru Padome un Latvijas K(b)P Centrālā Komiteja iesaka izvirzīt savus pārstāvjus iesaukšanas komisijām un nodrošināt viņu aktīvu līdzdalību karaklausībai pakļauto iesaukšanā Sarkanās armijas rindās, lai pilnīgi un laikus izolētu un nepieļautu naidīgu un svešu elementu iekļūšanu Sarkanās armijas rindās.”⁴⁶

Līdz ar to neuzticamo jauniesaucamo un latviešu karavīru meklēšana un nosūtīšana uz filtrācijas nometnēm un leTK specnometnēm aktivizējās. Tā, piemēram, 1945. gada

janvārī uz 308. specnometni Tulā nosūtīja 300 latviešu, bet 1945. gada aprīlī uz filtrācijas nometni nr. 0322 Maskavas–Rjazaņas dzelzceļa Kolomnas stacijā – 91 cilvēku. 1945. gada augustā no Rīgas kara pārsūtīšanas punkta neuzticamo latviešu ešelonu nosūtīja uz Nahodkas staciju Tālajos Austrumos, bet 1945. gada decembrī uz leTK Ziemeļu Pečoru nometni Kožvas stacijas rajonā nosūtīja 113 cilvēku. Tie bija vācu armijā un vācu speciālajos formējumos dienējušie, kā arī bijušie policisti.⁴⁷

Latvijas iedzīvotāju mobilizācijas gaitā 1944.–1945. gadā neuzticamo personu meklēšanas rezultāti bija šādi: arestētas un pie kriminālbildības sauktas 1377 personas; aizturētas vācu armijā dienējušās un nosūtītas uz leTK specnometnēm un karagūstekņu nometnēm 774 personas; aizturētas un nodotas VDTK 216, bet Pretizlūkošanas pārvaldei SMERŠ nodotas 427 personas.⁴⁸

Sarkanās armijas ieņemtajā Latvijas teritorijā PSRS specdienesti meklēja un represēja ne tikai “neuzticamos latviešus”, bet arī krievu un citu tautību iedzīvotājus, tā sauktos vlasoviešus. Šajā represējamo kategorijā bija ieskaitītas ne tikai ģenerāļa Andreja Vlasova “Krievijas atbrīvošanas armijas” militārpersonas, bet arī citi PSRS pilsoņi, kuri bija dienējuši vācu armijas un policijas formējumos. Vēl viena represējamo kategorija Latvijā bija “Krievu komitejas” biedri un tās pārstāvji apriņķos un pagastos. Jau 1941. gada augustā vācu karaspēka ieņemtajos PSRS rajonos bija izveidota “Krievu iedzīvotāju pārstāvniecība”, ko 1943. gada novembrī pārveidoja par “Krievu komiteju” ar filiālēm apriņķos un pārstāvjiem pagastos. Šās komitejas pamatuzdevumi bija krievu iedzīvotāju iesaistīšana bruņotajā cīņā ar PSRS, vervēšana “Krievijas atbrīvošanas armijā” un “Krievu apsardzes bataljonos”, kā arī viņu ideoloģiskā apstrāde. “Krievu komitejas” propagandisti organizēja laikrakstu un žurnālu izdošanu, lasīja lekcijas un rīkoja kinoseansus. “Krievu komitejas” darbība bija izvērsta daudzos Latvijas apriņķos un pagastos, kā arī krievu tautības pārvietoto personu vidū. Aizturēšanas gadījumā “Krievu komitejas” biedri bija saukti pie kriminālbildības un bargi notiesāti. Tā, piemēram, 1945. gada 17. aprīlī Rīgas garnizona kara tribunāls izskatīja Rēzeknes apriņķa Maltas pagasta iedzīvotāja bijušā aizsarga un “Krievu komitejas” pārstāvja pagastā Vladimira Nikoļska, kā arī daudzu citu “Krievu komitejas” biedru krimināllietu. V. Nikoļskim piesprieda augstāko soda mēru nošaušanu, bet citiem šajā lietā apsūdzētajiem piesprieda ilgus gadus ieslodzījuma.⁴⁹

Tāpat kā visos Sarkanās armijas ieņemtajos rajonos, arī Latvijas teritorijā visplašākās politiskās represijas veica PSRS ATK Pretizlūkošanas pārvaldes SMERŠ darbinieki. Viņi piedalījās “Dzimtenes nodevēju”, “pretpadomju elementu” un dezertieru arestos, karagūstekņu, jauniesaucamo, karaklausībai pakļauto un repatriantu filtrēšanā, kā arī arestēto lietu izmeklēšanā. Jau 1944. gada 12. augustā speciņojumā J. Kalnbērziņam “Par Latvijas iedzīvotāju politisko noskaņojumu sakarā ar tās atbrīvošanu no vācu okupantiem” 2. Baltijas frontes Pretizlūkošanas pārvaldes SMERŠ priekšnieks

ģenerālmajors N. Žeļezņikovs cita starpā norādīja: “Ievērojama Latvijas iedzīvotāju daļa, ko vācu pavēlniecība un varas iestādes tādā vai citādā veidā izmantoja, lai atrastu partizānus, partijas un padomju aktīvu un pilsoņus, kuri jūta līdzīgu padomju varai, tagad slēpjas mežos. Mežos viņi slēpjas, baidoties no mobilizācijas Sarkanajā armijā, arī daļa no iesaukuma vecuma iedzīvotājiem. [...] Pretizlūkošanas pārvaldes SMERŠ orgāni likvidē mežos paslēpušās vācu atbalstītāju – latviešu bandas – grupas.”⁵⁰ 1944. gada 23. septembrī N. Žeļezņikovs V. Lācim un J. Kalnbērziņam ziņoja par dezertēšanas un locekļu bojāšanas gadījumiem 130. latviešu strēlnieku korpusā un paziņoja: “Pa SMERŠ orgānu līniju ir veikti pasākumi, lai novērstu dezertēšanas un locekļu bojāšanas gadījumus.”⁵¹

Kā liecina dokumenti, viscentīgāk SMERŠ darbinieki ir meklējuši aizsargus. Tā, piemēram, tikai 3. Baltijas frontes Pretizlūkošanas pārvaldes SMERŠ darbinieki Latvijas “tīrīšanas” pirmajos mēnešos bija aizturējuši 60 aizsargus. Šīs frontes Pretizlūkošanas pārvaldes 1944. gada septembra ziņojumā PSRS ATK Galvenajai pretizlūkošanas pārvaldei SMERŠ par cīņu ar profašistiskajiem un nacionālistiskajiem formējumiem Igaunijas un Latvijas atbrīvotajos rajonos norādīts: “Arestēto liecībās tiek nosaukti 250 cilvēki, to skaitā aizsargi, soda orgānu darbinieki – 25, pretizlūkošanas orgānu aģenti – 6 un aizsargu organizācijas vadītāji – 6.”⁵² Savukārt šīs frontes Pretizlūkošanas pārvaldes SMERŠ 1944. gada septembra ziņojumā sniegtas šādas ziņas: “Līdz 1944. gada oktobra beigām ir atklātas un daļēji likvidētas 33 pagastu aizsargu organizācijas, kā arī šās pretpadomju organizācijas locekļu 10 spiegu un diversiju grupas. Līdz šā gada 11. oktobrim ir arestēti 13 pagastu organizāciju vadītāji, 125 aktīvie organizācijas biedri. [...] Ir atrasta un izņemta fašistiskās organizācijas “Aizsargi” centra instrukcija par tās biedru pāriešanu nelegālā stāvoklī, lai veiktu graujošu darbību Sarkanās armijas aizmugurē. Pēc arestēto liecībām un atrastajiem dokumentiem papildus ir atklātas un jau likvidētas vēl 14 pagastu “Aizsargu” organizācijas ar ievērojamu skaitu dalībnieku, kuru sameklēšanai un arestam ir pieņemti mēri.”⁵³

Daudzus Latvijas iedzīvotājus arestēja arī 2. Baltijas frontes un Ļeņingradas frontes Pretizlūkošanas pārvaldes, Baltijas jūras kara flotes, 1945. gada vasarā izveidotās Baltijas kara apgabala pretizlūkošanas pārvaldes, kā arī atsevišķu karaspēka daļu SMERŠ darbinieki.

PSRS ATK Galvenās pretizlūkošanas pārvaldes SMERŠ līdzdalība Latvijas “tīrīšanā” turpinājās līdz tās kārtējai reorganizācijai. 1946. gada pavasarī PSRS politiskā vadība sāka apspriest jautājumu par valsts drošības orgānu apvienošanu. Pēc J. Staļina norādījuma valsts drošības ministrs V. Merkulovs, viņa vietnieks Sergejs Ogoļcovs un Galvenās pretizlūkošanas pārvaldes priekšnieks V. Abakumovs sagatavoja ziņojumu ar projektu par Valsts drošības ministrijas reorganizāciju un iesniedza to J. Staļinam. 1946. gada 4. maijā šo projektu izskatīja un apstiprināja VK(b)P CK Politbirojs. Galvenā

pretizlūkošanas pārvalde SMERŠ bija iekļauta Valsts drošības ministrijā un ieguva nosaukumu – 3. galvenā pārvalde.⁵⁴

Analizējot 1944.–1945. gada politiskās represijas, pamatoti rodas jautājums – kāds ir bijis tas informatīvais materiāls, kas represīvajām iestādēm deva iespēju tūdaļ pēc to ierašanās Latvijā uzsākt “tīrīšanas” operācijas? Daļu no tā savlaicīgi bija sagādājis Latvijas partizānu kustības štābs, PSRS VDTK un Pretizlūkošanas pārvaldei SMERŠ nododot garus jo garus “gestapo aģentu un Dzimtenes nodevēju sarakstus”. Heinrihs Strods norāda, ka tikai laika posmā no 1944. gada 17. februāra līdz 1945. gada 25. augustam ir nodoti 10 šādi saraksti par 1372 personām.⁵⁵ Šādi saraksti bija sagatavoti un nosūtīti jau 1943. gadā. Plašas ziņas par “Dzimtenes nodevējiem” un citiem “pretpadomju elementiem” LPSR VDTK darbinieki ieguva, izpētot 1941. gadā uz PSRS aizvestos arhīvu materiālus un nopratinot arestētos. Tā, piemēram, 1946. gada 29. oktobra LPSR VDM Izmeklēšanas daļas priekšnieka vietnieka majora Fotija Pešehonova raksturojumā LPSR VDM Izmeklēšanas daļas priekšnieks apakšpulkvedis Knipsts cita starpā norādīja: “Līdz ar Latvijas PSR VDTK operatīvās grupas organizāciju 1943. gadā b[ie]d[ri] Pešehonovs paveica lielu darbu, lai izstrādātu arhīvu izmeklēšanas materiālus, kas bija izvesti evakuācijas laikā, un sagatavoja realizācijai atbrīvotajā teritorijā materiālus par vairāk nekā 300 nacionālistiem un ienaidnieka aģentiem.”⁵⁶

Tomēr šādā veidā iegūtās ziņas bija nepietiekamas, lai Latvijas “tīrīšanu” izvērstu iepriekš noteiktajos virzienos un apjomos. Tādēļ politisko represiju sagatavošanā bija iesaistīti arī arhīvu darbinieki.

1938. gada 16. aprīlī PSRS Augstākās Padomes Prezidijs pieņēma lēmumu par PSRS Centrālās arhīvu pārvaldes nodošanu PSRS IeTK pārziņā. 1938. gada septembrī Centrālo arhīvu pārvaldi pārveidoja par PSRS IeTK Galveno arhīvu pārvaldi. Pēc Latvijas okupācijas 1940. gadā arī Latvijas PSR Iekšlietu tautas komisariātā izveidoja Arhīvu daļu, kam pakļāva visus valsts arhīvus. 1944. gada vasarā arī arhīvu darbiniekus iesaistīja “tautas ienaidnieku” un citu “pretpadomju elementu” meklēšanā. LPSR Iekšlietu tautas komisārs A. Eglītis savā 1944. gada 14. jūlija pavēlē nr. 23/002 norādīja: “No vācu fašistiskajiem iebrucējiem atbrīvotajā Latvijas PSR teritorijā paliks daudz dokumentālo materiālu un preses izdevumu, kuri radušies vācu militārās un civilās darbības rezultātā. Visi šie materiāli, kuriem ir milzīga valstiska un zinātniski vēsturiska nozīme, ir jā saglabā un pilnā mērā jāizmanto IeTK–VDTK orgānu darbā. Aprīņķu un pilsētu IeTK daļu un nodaļu priekšniekiem tiek uzdots par savāko dokumentu daudzumu un raksturu, to izstrādi un izmantošanu operatīvajā čekistu darbā ar dienesta ziņojumu paziņot Iekšlietu tautas komisāram katra mēneša 1. un 15. datumā.”⁵⁷

Savlaicīgi izveidotās LPSR IeTK arhīvu daļas trīs operatīvās grupas Ludzā ieradās 1944. gada 26. jūlijā un tūdaļ uzsāka dokumentu meklēšanu par visām “aizdomīgajām personām”, kas nekavējoties bija nodoti represīvajām iestādēm. Jau līdz 1944. gada

1. oktobrim arhīvu darbinieki Ludzas apriņķī bija atklājuši 1700 bijušos policistus un sastādījuši sarakstus par 1175 policistiem un aizsargiem, ko nodeva Ludzas apriņķa leTK daļai. Abrenes apriņķī šajā laikā bija sastādīti saraksti par 1500 aizdomīgām personām, Jēkabpils apriņķī – par 500, Cēsu apriņķī – par 1200, Madonas apriņķī – par 1500, Valmieras apriņķī – par 1500 personām. Rēzeknes apriņķī leTK daļai bija nodoti materiāli par 1844 policistiem, leģionāriem, saraksti par 1429 personām un kartītes par 415 cilvēkiem. Daugavpils apriņķa leTK daļa no arhīva darbiniekiem saņēma materiālus par 350 policistiem un aizsargiem. Valkas apriņķī arhīva darbinieki sastādīja sarakstus par 1600 “nodevējiem”, ko iesniedza leTK un VDTK daļām. Bez tam 3. Baltijas frontes Pretizlūkošanas pārvaldei SMERŠ viņi nodeva Latvijas pilsoņu pasēs, policistu aplicības, dažādu iestāžu veidlapas, kā arī citus dokumentus.⁵⁸

Pēc Vācijas karaspēka kapitulācijas Kurzemē uz turieni nosūtīja sešas LPSR leTK arhīvu daļas operatīvās grupas, kas savāca plašu ziņu klāstu par aizsargiem, policistiem, leģionāriem, kā arī citām “naidīgo elementu” kategorijām.

Atskaitē par 1945. gadu LPSR leM Centrālā Valsts arhīva priekšnieks Boriss Pekers un slepeno fondu daļas priekšnieks Samuils Levitāns norādīja: “1944. un 1945. gadā [aizdomīgo personu] meklēšanas darbs galvenokārt veikts pēc vācu okupācijas materiāliem, turklāt nolūkā ātrāk tos izmantot operatīvi no neapstrādātā materiāla tika sastādīti saraksti, kas nodoti operatīvajiem orgāniem.”⁵⁹

Par arhīvistu vērienīgo pienesumu politisko represiju izvēršanā var spriest no iekšlietu tautas komisāra A. Eglīša un leTK arhīvu daļas priekšnieka Augusta Blumfelda atskaites par šās daļas darbu 1945. gadā. Tajā norādīts: “Pēc LPSR valsts arhīvu slepeno dokumentu materiāliem 1945. gadā ir sastādīti saraksti par 23 892 Dzimtenes nodevējiem, bet no Latvijas PSR atbrīvošanas momenta no vācu fašistiskajiem iebrucējiem ir sastādīti saraksti par 36 411 cilvēkiem, kas nodoti izmantošanai leTK un VDTK orgāniem. “Latvijas Zemnieku savienības” biedru saraksts par 717 cilvēkiem, kas sagatavots pēc izstrādātiem materiāliem, ir nosūtīts PSRS leTK Galvenajai arhīvu pārvaldei.⁶⁰

Nodevēju un Dzimtenes nodevēju noskaidrošanas darbs galvenokārt tika veikts pēc apriņķu valsts arhīvu slepenajiem dokumentālajiem materiāliem. 1945. gadā 15 apriņķu valsts arhīvos tika sastādīti saraksti par 17 605 cilvēkiem. [..]

Ir saņemtas atsauksmes no dažiem LPSR leTK apriņķu daļu priekšniekiem par to palīdzību, ko viņiem darbā sniedza apriņķu valsts arhīvi. Tā, piemēram, Madonas apriņķa leTK daļa norāda, ka pēc arhīva materiāliem viņi sastādījuši sarakstu par Madonas policijas pulku pa pagastiem par 2000 cilvēkiem, Madonas apriņķa pagastu un pilsētas pašpārvaldes amatpersonām par 600 cilvēkiem. Saņemtie materiāli operatīvajā darbā sniedza lielu palīdzību [..].

Uz arhīvu materiālu pamata Rīgas apriņķa leTK daļa ir arestējusi 252 cilvēkus, Talsu – 70, Tukuma – 7, Ilūkstes – 342, Ludzas – 19, utt. Uz arhīvu materiālu pamata

arestēto nodevēju un Dzimtenes nodevēju skaits Latvijas PSR, pēc tam, kad arestētos saskaitīs IeTK un VDTK, būs ievērojami lielāks.”⁶¹

Dokumentu analīze liecina, ka Latvijas “tīrīšanas” laikā kā arestu, tā arī aizturēto personu lietu izmeklēšanā un sodīšanā ir valdījusi vislielākā PSRS specdienestu patvaļa. Bieži vien par pilsoņu aizturēšanu nebija informēti ne pagastu un apriņķu vadītāji, ne republikas centrālo iestāžu darbinieki. Aresti veikti bez prokurora sankcijas, izmeklēšanas termiņi pārkāpti, arestētie turēti pārpildītās cietumu kamerās. Tā, piemēram, runājot LK(b)P CK 1945. gada 15.–16. februāra plēnumā, LK(b)P Jelgavas apriņķa komitejas pirmais sekretārs Kārlis Plāters savas runas sadaļā “Par mūsu apriņķa attīrīšanu no tautas ienaidniekiem” norādīja:

“Pie mums lielu darbu veic SMERŠ armijas organizācijas, kuras daudz ko nesaskaņo ar mūsu IeTK daļas priekšnieku b[iedru] Trukšānu. Dažkārt viņi izdara tādas lietas, kuras, pēc manām domām, nebūtu vajadzējis darīt.

Lūk, tāds gadījums. Ir kāds vecītis, dzimis 1888. gadā. Viņš aizsargos sastāvēja no 1919. līdz 1923. gadam. Viņu paņēma. Jājautā, kamdēj? Ja viņš būtu bijis aizsargs Ulmaņa varas gados, tad tā būtu cita lieta. Bet viņiem ir tāds norādījums, ka visi aizsargi neatkarīgi no tā, kad viņi sastāvēja organizācijā un cik ilgu laiku, ir jāpaņem. [...] Es aizbraucu uz pagastu, tur noņemts pagasta izpildu komitejas priekšsēdētājs, sekretārs un gadās, ka pagasta izpildu komitejai priekšā ir atslēga. Es jautāju Trukšānam: “Vai tu par to zini?” – “Nē,” viņš saka, “nezinu”. Iznāk tā, ka pulkvedis Nosovs [Mihails Nosovs, valsts drošības pulkvedis, no 1944. gada oktobra līdz 1945. gada martam 2. Baltijas frontes operatīvā sektora priekšnieks. – J. R.] vispirms darīja zināmu, ka tiks veikts liels darbs, bet – kādu darbu viņi veic, kuru paņems, iepriekš nepaziņo, lai radītu viedokli, ka tie ir tautas ienaidnieki, ka viņus vajag izņemt.”⁶² Savukārt par plašajiem skolotāju arestiem Bauskas apriņķī LPSR izglītības tautas komisārs Kārlis Strazdiņš 1945. gada 20. marta ziņojumā J. Kalnbērziņam rakstīja: “Divas dienas, kuras es pavadīju Bauskas apriņķī, mani pārliecināja, ka Bauskas apriņķī ir pieļauti pārspilējumi ar skolotāju arestiem, pieļauta rupja kļūda, kura nekavējoties būtu jāizlabo. No 180 skolotājiem 22 ir arestēti. Šis skaits vien jau runā par daudz ko. Bet tas nav vēl viss. Ir paņemti skolotāji, kurus visi pazīst kā labus, godprātīgus, kā vislabākos. Tā domā ne tikai skolotāji, tā domā biedri no apriņķa partijas komitejas un apriņķa izpildu komitejas. Daļa no viņiem burtiski raud, kad runā par šo jautājumu. Tautas balsī vajag ieklausīties. [...] Es lūdzu šo jautājumu izvīrīt, kur nākas un kam nākas, lai Bauskas lietas tiktu pārskatītas.”⁶³

Protams, nekāda “Bauskas skolotāju lietas pārskatīšana” nebija veikta. Tāda specdienestu darbinieku patvaļa tolaik bija vispārēja parādība, tā notika visos Latvijas apriņķos, pret kuru atsevišķu apriņķu vadītāji tomēr iedrošinājās skaļi protestēt. Tā, piemēram, LPSR valsts drošības tautas komisāra vietnieks valsts drošības pulkvedis Jānis Vēvers par LK(b)P Ilūkstes apriņķa komitejas pirmā sekretāra S. Matuza “dīvaino attieksmi pret

Valsts drošības tautas komisariāta un lekšlietu tautas komisariāta orgāniem” sūdzībā PSRS valsts drošības tautas komisāram V. Merkulovam rakstīja: “Sakarā ar Valsts drošības tautas komisariāta veikto aktīvo pretpadomju elementu izolācijas akciju biedrs Matuzs pieprasīja no biedra Ivanova [apriņķa VDTK daļas priekšnieks. – J. R.], lai tas viņu iepazīstinātu ar visiem aģentūras un oficiālajiem materiāliem par tām personām, kuras bija paredzēts arestēt. Biedram Ivanovam to darīt bija aizliegts.

Sakarā ar šo pašu operāciju biedrs Matuzs partijas aprindās izplata noskaņojumus par to, ka Valsts drošības tautas komisariāts izpildot tam dotos kontrolskaitļus un izdarot masu arestus. Tādēļ arī viņš ieteica prokurora vietniecei Bogomolovai “ne īpaši sankcionēt tās lietas, kuras ir saistītas ar arestiem,” jo viņš, Matuzs, uzskata, ka jau 1941. gadā Valsts drošības tautas komisariāta orgāni pretpadomju elementu izsūtīšanu no Ilūkstes apriņķa esot izdarījuši nepareizi, ka esot izsūtīti tie, kurus izsūtīt nemaz nevajadzēja. Personīgā sarunā ar Valsts drošības tautas komisariāta pilnvaroto biedru Staroverovu biedrs Matuzs paziņoja, ka tagad arestus nevarot izdarīt tā, kā tas tika darīts 1937.–1938. gadā.

Prokurora vietniecei Bogomolovai Matuzs norādīja, ka tās personas, kuras Valsts drošības tautas komisariāta darbinieki arestējuši par dzimtenes nodevību, faktiski nemaz neesot vainīgas. “Ja mēs paši būtu nokļuvuši viņu vietā, okupētajā teritorijā, arī mēs būtu rīkojušies tāpat, būtu glābuši savas dzīvības, tāpat kā glāba viņi un būtu darījuši to, ko darīja viņi,” viņš paziņoja.”⁶⁴

Par to satraukuma, baiļu un neziņas pilno stāvokli, kādā dažādu “tīrīšanas” kampaņu laikā ir atradušies Latvijas iedzīvotāji, kā arī par LK(b)P darbinieku attieksmi pret tām var spriest no LK(b)P Cēsu apriņķa komitejas pirmās sekretāres Līnas Zaļkalnes 1945. gada 31. decembrī J. Kalnbērziņam nosūtītā ziņojuma, kurā teikts:

“Šajās dienās leTK orgāni izņēma un izsūtīja 3 ģimenes, kuru vīri ir notiesāti kā Dzimtenes nodevēji. Šis fakts ir radījis lielu uztraukumu visās aizsargu un pat bezpartijisko mietpilsoņu ģimenēs.

Cirkulē neiedomājamas baumas, ka vispirms izsūtīšot aizsargus, pēc tam visus tirgotājus, visus tos, kuri vācu okupācijas laikā strādāja valsts iestādēs un uzņēmumos un, visbeidzot, visus latviešus. Viena ģimene jau aizbēga uz mežu, daudzi nenākšņo mājās.

Mūsu apriņķī ir apmēram 150 tādas ģimenes, kuru ģimenes galvas ir arestētas par Dzimtenes nodevību. Gandrīz visi viņi ir jau notiesāti un pamazām pienāk lietas izpildei, tas ir, ģimenes locekļu izsūtīšanai. [Lietas par “Dzimtenes nodevēja” ģimenes izsūtīšanu VDTK darbinieki sāka gatavot pēc tam, kad bija saņemta ziņa par paša “nodevēja” nošaušanu. – J. R.]

[..] Vai nevar atlikt šo spriedumu izpildi līdz 1946. gada 10.02. [PSRS Augstākās Padomes vēlēšanu diena. – J. R.], bet pēc vēlēšanām savākt visus notiesātos un izsūtīt

uzreiz. Tas būtu daudz labāk nekā šodien izsūtīt vienu ģimeni, rītdien citu utt. Cilvēki atrodas pastāvīgā sasprindzinājumā.”⁶⁵

Uz šā dokumenta J. Kalnbērziņš 1946. gada 2. janvārī uzrakstīja šādu rezolūciju: “Pakonsultēties ar b[īedru] Rjazanovu [Vasilijs Rjazanovs, VK(b)P CK Latvijas biroja priekšsēdētājs. – J. R.] un Babkinu [Aleksejs Babkins, ģenerālleitnants, PSRS VDTK–leTK pilnvarotais Latvijā no 1945. gada 10. marta līdz 1946. gada 4. februārim. – J. R.]”

Raksturojot tālaika situāciju Latvijā, V. Rjazanovs ziņoja Maskavai: “Republikā daži partijas un padomju darbinieki labprāt vārdos un ziņojumos lamā buržuāziskos nacionālistus un kulaku naidīgos elementus vispār, taču viņi paši ļoti nelabprāt cīnās pret konkrētiem buržuāziski nacionālistiskās un kulaku darbības faktiem. [...] Drošības orgāni ir aizturējuši vairāk nekā 300 buržuāziski nacionālistiskās pagrīdes dalībnieku, taču republikas partijas organizācija līdz pēdējam laikam tautas priekšā nav atmaskojusi nevienu buržuāzisko nacionālistu.”⁶⁶

Taču pārņēst LK(b)P vadītājiem liberālismu pret “tīrīšanām” un cita veida politiskajām represijām būtu nevietā. Vēršoties pret tiem aprīņķu vadītājiem, kuri kritizēja PSRS specdienestu darbinieku patvaļu, J. Kalnbērziņš stingri norādīja:

“Mums vēl ir ne mazums nenotvertu bandītu un slēptu nacionālistu pagrīdes organizāciju, ar kurām bez mūsu čekistu aktīvas palīdzības būs grūti tikt galā. Par nožēlu partijas aprīņķu komiteju sekretāri un aprīņķu izpildu komiteju priekšsēdētāji īstu palīdzību čekistiem nesniedz. Sarežģītu un grūtu operāciju laikā viņi ar savu personīgu aizstāvēšanu un centieniem atbrīvot atsevišķus lekšlietu tautas komisariāta arestētos cilvēkus apgrūtina cīņu ar bandītiem un citiem padomju varas ienaidniekiem.”⁶⁷

Arestējot pilsoņus un turot viņus iepriekšējās izmeklēšanas kamerās, leTK–VDTK darbinieki pieļāva visrupjākos likumu pārkāpumus, taču prokuroru ieteikumi tos novērst tika ignorēti, tādēļ šādu gadījumu skaits arvien palielinājās. Tā, piemēram, 1944. gada rudenī Bauskas iepriekšējā ieslodzītuma kamerā no tur ieslodzītajiem 60 cilvēkiem 11 tika turēti nelikumīgi, bez prokurora sankcijas. Tāds pats stāvoklis bija arī Madonas iepriekšējā ieslodzītuma kamerā, Jēkabpils, Abrenes, Ilūkstes un citu aprīņķu iepriekšējās ieslodzītuma vietās.⁶⁸ Daudz bija gadījumu, kad apsūdzētie ziņoja prokuroram par izmeklēšanas laikā lietoto “fizisko iedarbību”, kā rezultātā viņi ir bijuši spiesti dot nepatiesas liecības. Taču VDTK–leTK īpašās inspekcijas materiālus par izmeklētāju ļaundarbībām izskatīja reti, lēni un negribīgi vai neizskatīja nemaz.

Var secināt, ka varas un pārvaldes institūcijas 1944.–1945. gada politisko represiju organizēšanā un īstenošanā ir parādījušas ne tikai lielu aktivitāti un centību, bet bieži visrupjākajā veidā pārkāpušas daudzus tolaik pastāvošos likumus un normatīvos aktus, ar ko represēto liktenis bija padarīts vēl smagāks un traģiskāks.

1944.–1945. gada politiskās represijas, kas bija ne tikai līdzeklis, lai izrēķinātos ar vācu militārās un civilās varas īstajiem un šķietamajiem atbalstītājiem, bet arī PSRS politiskās vadības svarīgs instruments Latvijas sovietizācijai, turpinājās kā 1946. gadā, tā arī vēlāk.

Lai gan vairāku pētnieku darbos ir nosaukti skaitļi par 1944.–1945. gadā Latvijā represētajām personām, tomēr nākas secināt, ka īsti pilnīgi un precīzi tie nav. Pašlaik vairāk izmanto PSRS IeTK statistiku, bet PSRS VDTK statistika par represētajām iedzīvotāju grupām vēl nav ne īsti apkopota un analizēta, ne plašākam pētnieku lokam pieejama. Pilnā mērā tas attiecas arī uz PSRS ATK Pretizlūkošanas pārvaldes SMERŠ dokumentiem. Jācer, ka turpmāko pētījumu gaitā tomēr izdosies precizēt arī šo, tik būtisko jautājumu.

Atsauces un komentāri

- ¹ Лубянка: Органы ВЧК–ОГПУ–НКВД–МГБ–КГБ, 1917–1991: Справочник. – Москва, 2003, с. 8.
- ² Par “sociāli bīstamiem elementiem” PSRS valsts drošības iestādes un komunistiskās partijas vadība uzskatīja tās personas, kuras tika turētas aizdomās par krimināla vai politiska rakstura noziegumiem. Jānorāda, ka tieši komunistiskās partijas politika noteica, kas, par ko un kādā veidā ir jāvajā un jārepresē. Iemeslu ieskaitīšanai “sociāli bīstamo elementu” kategorijā bija daudz: sociālā izcelšanās, tautība, agrākā “nepareizā” darba vieta, atrašanās dažādās politiskajās partijās un sabiedriskajās organizācijās, pretpadomju darbība, kā arī vācu okupācijas varas atbalstīšana. Potenciāli par “sociāli bīstamu elementu”, tātad režīma upuri varēja kļūt jebkurš cilvēks.
- ³ Represēto saraksts, 1941–1953, 2. – Rīga, 1996, 128.–160. lpp.
- ⁴ *Riekstiņš, J.* Citas deportācijas akcijas, 1945–1951 // *Aizvestie: 1949. gada 25. marts, 2. grām.* – Rīga, 2004, 141., 142. lpp.; *Riekstiņš, J.* Par “vāciešu operāciju” Latvijā, 1945. gada 5.–6. februāris (dokumentu publikācija) // *Latvijas Vēstnesis*, 2003, 5., 6., 14., 18. feb.; *Riekstiņš, J.* Die stalinistischen Deportation in Lettland und die “Deutsche Aktion” vom 5. und 6. Februar 1945 // *Menschen in Bewegung: Migration und Deportation aus dem Baltikum zwischen 1850 und 1950.* – Neue Folge, Bd. XIX / 2010 Nord. – Institut Lüneburg, S. 166–196; *Riekstiņš, J.* Patvaļa. Staļina laika represijas pret Latvijas lauksaimniekiem. – Amerikas Latviešu apvienība, 1999; *Riekstiņš, J.* Slepnie Latvijas “tīrītāji” // *Latvijas Avīze*, 2004, 13. sept.; *Riekstiņš, J.* Sveša darba klaušās // *Latvijas Arhīvi*, 1995, 2. nr.
- ⁵ *Strods, H.* Latvijas nacionālo partizānu karš, 1944–1956. – Rīga, 1996; *Strods, H.* PSRS okupācijas administrācija Latvijā // *Latvijas Okupācijas muzeja gadagrāmata*, 2004: Cīņa par Baltiju. – Rīga, 2005, 133.–135. lpp.
- ⁶ *Bleiere, D.* Represijas pret Latvijas iedzīvotājiem 1944.–1965. gadā // *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, 2006, 3. nr., 110.–135. lpp.
- ⁷ *Bambals, A.* Latvijas Valsts drošības ministrijas iznīcinātāju bataljonu komandējošais un algotais sastāvs, 1944–1954: struktūranalīze // *Latvijas vēsture 20. gadsimta 40.–90. gados (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 21. sēj.; turpmāk – LVKR ...).* – Rīga, 2007, 374.–400. lpp.
- ⁸ *Pavlovičs, J.* Latvijas reokupācija 1944–1946: historiogrāfijas aspekts // *Turpat*, 253.–270. lpp.

- ⁹ *Bergmanis, A.* LPSR Valsts drošības dienesta atfistība un loma genocīda īstenošanā Latvijā (1944–1953) // Totalitārie režīmi un to represijas Latvijā 1940.–1956. gadā (LVKR 3). – Rīga, 2001, 477.–538. lpp.
- ¹⁰ *Beika, A.* Filtrācijas dokumenti liecina // Latvijas Arhīvi, 1995, 1. nr., 48.–54. lpp.
- ¹¹ *Jansons, R.* Komunistiskā režīma politiskās represijas Kurzemē, 1944–1945 // Latvijas Okupācijas muzeja gadagrāmata, 2005: Atbrīvotāji kā iekarotāji. – Rīga, 2006, 119.–141. lpp.; *Jansons, R.* PSRS represīvā aparāta darbība Latvijā 1944.–1945. gadā – valsts otrreizējās komunistiskās okupācijas rezultāts // Latvijas Kara muzeja gadagrāmata, VI. – Rīga, 2005, 30.–37. lpp.; *Jansons, R.* Latvijas komunistiskās (boļševiku) partijas ietekme uz Latvijas PSR Iekšlietu tautas komisariāta darbību, 1944–1945 // Okupētā Latvija 20. gadsimta 40. gados (LVKR 16). – Rīga, 2005, 395.–414. lpp.; *Jansons, R., Zālīte, I.* LPSR Valsts drošības dienesta izveidošana un tā galvenie represīvie uzdevumi 1944.–1956.gadā // Totalitārie režīmi un to represijas ..., 373.–476. lpp.
- ¹² *Kokurins, A.* PSRS Valsts drošības orgāni, 1943–1954 // Latvijas Okupācijas muzeja gadagrāmata, 2005, 90.–118. lpp.
- ¹³ *Roguts, D.* Latvieši padomju pārbaudes – filtrācijas nometnēs // Baltijas reģiona vēsture 20. gadsimta 40.–80. gados (LVKR 24). – Rīga, 2009, 581.–597. lpp.
- ¹⁴ *Зубкова, Е. Ю.* Прибалтика и Кремль, 1940–1953. – Москва, 2008.
- ¹⁵ *Таннберг, Т.* Политика Москвы в республиках Балтии в послевоенные годы, 1944–1956: Исследования и документы. – Москва, 2010.
- ¹⁶ *Десярев, К., Колпакиди, А.* СМЕРШ “Смерть шпионам!” // Энциклопедия спецслужб. – Москва, 2009.
- ¹⁷ *Дюков, А.* Милость падшим: Советские репрессии против нацистских пособников в Прибалтике. – Москва, 2009.
- ¹⁸ Okupācijas varu politika Latvijā, 1939–1991. – Rīga, 1999; Latvija padomju režīma varā, 1945–1986. – Rīga, 2001; No NKVD līdz KGB: Politiskās prāvas Latvijā, 1940–1986 noziegumos pret padomju valsti apsūdzēto Latvijas iedzīvotāju rādītājs. – Rīga, 1999; Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. – Москва, 1995–2007; Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий. – Москва, 1993. Politiskās represijas pret bruņotās nacionālās pagrīdes dalībniekiem un tās atbalstītājiem plaši ir aplūkotas R. Jansona, H. Stroda un citu pētnieku darbos, tādēļ šeit tās nav analizētas.
- ¹⁹ *Печенкин, А.* По законам военного времени. Июнь–декабрь 1941 г. // Исторический архив, 2000, № 3, с. 33, 34.
- ²⁰ Lēmumu “Par atbildību par Dzimtenes nodevību” PSRS Centrālā izpildu komiteja pieņēma 1934. gada 8. jūnijā, bet jau nākamajā dienā VK(b)P CK Politbirojs pieņēma lēmumu “Par Vissavienības likuma par valsts noziegumiem papildināšanu ar pantiem par Dzimtenes nodevību”. Saskaņā ar šo lēmumu par “Dzimtenes nodevību” (spiegošana, militāro un valsts noslēpumu izpaušana, pāriešana ienaidnieka pusē, bēgšana uz ārzemēm) bija paredzēts augstākais soda mērs (nošaušana) vai brīvības atņemšana uz 10 gadiem un mantas konfiskācija. “Dzimtenes nodevēja” pieaugušie ģimenes locekļi bija jāsoda ar brīvības atņemšanu no 5 līdz 10 gadiem. Turpmākajos gados par “Dzimtenes nodevēju” un viņu ģimenes locekļu represēšanu bija pieņemti vēl vairāki citi normatīvie akti. Pēc PSRS IeTK norādījuma arī prokuratūras un tiesu iestādes šajā jautājumā izdeva pavēles, instrukcijas un izskaidrojumus. Turklāt “Dzimtenes nodevēja” represējamo ģimenes locekļu loku nemitīgi paplašināja.

- ²¹ Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне, т. 2, кн. 1. – Москва, 2000, с. 114, 115.
- ²² Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий / Сост. Зайцев, Е. А. – Москва, 1993, с. 93, 94.
- ²³ Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне, т. 3, кн. 1. – Москва, 2003, с. 570, 571.
- ²⁴ Turpat, 2. sēj., 1. grām., 338. lpp.
- ²⁵ *Топтыгин, А.* Лаврентий Берия: Неизвестный маршал госбезопасности. – Москва, 2005, с. 179.
- ²⁶ Turpat, 231. lpp. Krievu juristi V. Kudrjavcevs un A. Trusovs atrašanos filtrācijas nometnēs kara laikā uzskata par pieļaujamu pārbaudes formu, ko nevar kvalificēt kā politiskās represijas. Sk.: *Кудрявцев, В. Н., Трусов, А. И.* Политическая юстиция в СССР. – Москва, 2002, с. 335.
- ²⁷ Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне, т. 2, кн. 2, с. 570–414.
- ²⁸ Turpat, 3. sēj., 1. grām., 130.–137. lpp.
- ²⁹ *Дюков, А.* Милость к падшим, с. 26, 27.
- ³⁰ Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне, т. 4, кн. 1. – Москва, 2008, с. 397, 398.
- ³¹ *Дегтярев, К., Колпакиди, А.* СМЕРШ ..., с. 140.
- ³² Turpat.
- ³³ *Степанов, В. Н.* Нарком СМЕРШа. – Москва, 2003, с. 95.
- ³⁴ *Дегтярев, К., Колпакиди, А.* СМЕРШ ..., с. 146.
- ³⁵ *Петров, Н. В.* Первый председатель КГБ генерал Иван Серов // Отечественная история, 1997, № 5, с. 27.
- ³⁶ Pusmilitāra masu organizācija Latvijas Republikas laikā, kas pastāvēja no 1919. gada marta līdz 1940. gada jūlijam.
- ³⁷ *Дюков, А.* Милость к падшим, с. 42–45. Jāatceras, ka jau pašu atrašanos “uz laiku okupētajā teritorijā” uzskatīja par pamatu aizdomām un neuzticībai. Tādēļ arī represiju apjomi bija ļoti plaši.
- ³⁸ Latvijas Republikas Iekšlietu ministrijas arhīvs, 1. f., 3. apr., 1. l., 5. lp.
- ³⁹ Turpat, 6. lp. Diemžēl autora rīcībā šo VDTK un IeTK daļu “piecu dienu ziņojumu” nav, kādēļ patlaban nav iespējams noskaidrot LPSR VDTK un IeTK aprīņķu un pilsētu daļu veikumu tālaika represiju īstenošanā.
- ⁴⁰ Latvijas Valsts arhīvs (turpmāk – LVA) PA, 101. f., 6. apr., 21. l., 56., 57. lp.
- ⁴¹ Krievijas Federācijas Valsts arhīvs, 9401. f., 2. apr., 92. l., 212.–215. lp. Pirmo reizi publicēts grām. “Aizvestie. 1949. gada 25. marts”, 1. grām., 69.–71. lpp. Pēc V. Merkulova mutiska rīkojuma “vāciešu un bezpavalstnieku” izsūtīšanas akcija no Rīgas notika 1945. gada 5.–6. februārī. Uz Komi APSR tika izsūtīti 666 cilvēki.
- ⁴² LVA PA, 101. f., 6. apr., 21. l., 32. lp.
- ⁴³ Turpat, 1248. f., 2s. apr., 9. l., 131.–141. lp.
- ⁴⁴ No 1945. gada aprīļa līdz decembrim LPSR IeTK Latvijā organizēja “bandītu un dezertieru legalizācijas kampaņu”, kas šajā pētījumā nav aplūkota.
- ⁴⁵ LVA PA, 101. f., 6. apr., 16. l., 2. lp.
- ⁴⁶ Turpat, 3. lp.

- ⁴⁷ LVA, 1248. f., 2s. apr., 11. l., 2., 104., 134., 160. lp.
- ⁴⁸ *Riekstiņš, J.* Latvijas iedzīvotāju mobilizācija Sarkanajā armijā // Okupētā Latvija 20. gadsimta 40. gados (LVKR 16), 433., 434. lpp.
- ⁴⁹ LVA, 1894. f., 1. apr., 4487. l., 10. lp.
- ⁵⁰ LVA PA, 101. f., 6. apr., 21. l., 20., 21. lp.
- ⁵¹ Turpat, 32. lp.
- ⁵² *Дегтярев, К., Колпакиди, А.* СМЕРШ ..., с. 367.
- ⁵³ Turpat, 368. lpp.
- ⁵⁴ *Степанов, В. Н.* Нарком СМЕРШа, с. 106.
- ⁵⁵ *Strods, H.* PSRS kaujinieki Latvijā, 1941–1945, 1. daļa. – Rīga, 2006, 326. lpp.
- ⁵⁶ LVA PA, 15500. f., 2. apr., 3744. l., 8. lp.
- ⁵⁷ Latvijas Republikas Iekšlietu ministrijas arhīvs, 1. f., 3. apr., 1a., 1., 2. l.
- ⁵⁸ LVA, 1163. f., 1a. apr., 219. l., 6.–11. lp.
- ⁵⁹ Turpat, 220. l., 104. lp.
- ⁶⁰ 1939. gadā PSRS IeTK Galvenajā arhīvu pārvaldē bija veidota īpaša “naidīgo elementu” speckartotēka. Tai ziņas sūtīja arī LPSR IeTK–IeM arhīvu daļa.
- ⁶¹ LVA, 1163. f., 1a. apr., 220. l., 231., 232. lp. Šajā laikā Latvijas “tīrīšanā” galvenokārt bija izmantoti atrastie vācu okupācijas laika dokumenti. 1941. gada vasarā aizvestie Politpārvaldes un citi slepenie dokumenti vēl atradās Čkalovā. Lai arī daļu no tiem arhīva darbinieki izskatīja jau kara laikā, to izmantošana represiju veikšanai lielākā mērā notika vēlākajos gados.
- ⁶² LVA PA, 101. f., 7. apr., 3. l., 94. lp.
- ⁶³ Turpat, 8. apr., 19. l., 14. lp.
- ⁶⁴ Turpat, 3., 6., 8. lp.
- ⁶⁵ Turpat, 9. apr., 70. l., 1. lp.
- ⁶⁶ *Зубкова, Е.* Прибалтика и Кремль, с. 162.
- ⁶⁷ LVA PA, 101. f., 7. apr., 7. l., 14. lp.
- ⁶⁸ Turpat, 8. apr., 20. l., 281.–284. lp.

State Authority and Administration Institutions' Policy and Mechanisms of Carrying out the Political Repression against the Population of Latvia, 1944–1945

Jānis Riekstiņš

Summary

Political repression that began with the establishment of the Bolshevik regime in Russia in 1917 and widely expanded in the 1930s was continued also during the years of the Second World War. While in its beginning period the so-called “traitors of the Motherland” and their family members as well as deserters and those who had been taken prisoners or had been under a siege were mostly repressed, in the following period, when there were

no doubt about the victory of the Red Army, political repression was turned also against the supporters of the German military and civil authorities, the so-called repatriates and many other categories of residents.

At that time, in order to carry out the political repression of many thousands of residents, appropriate laws and regulations were issued and various repressive structures of the USSR special services were strengthened, improved and newly established. So, for example, in April 1943, the USSR People's Commissariat of Defence Chief Counterintelligence Directorate "SMERSH" (Death to Spies) was founded with vast powers to carry out political repression. Shortly afterwards, special departments were established for securing the Red Army's rear and those were empowered to "cleanse" the liberated territories from the supporters of the German power and other "unreliable elements".

During the Second World War and in the first months after it ended, the People's Commissariat of the Interior, the People's Commissariat of State Security, Chief Counterintelligence Directorate "SMERSH" and other repressive institutions arrested nearly 700 thousand persons of which more than 70 thousands were shot. During that time, as violation of the international rights and conventions on war rules, many thousands of the residents of Latvia were arrested and shot, imprisoned in the prison camps, transferred to settlement areas in exile or as prisoners sent to forced labour in the coal mines, industrial and construction enterprises in other regions of the USSR.

This research focuses on the state authority and administration's policy and mechanisms of carrying out the political repression against the residents of Latvia in 1944 and 1945 that could be also called "cleansing" of Latvia from various "politically unreliable" categories of residents. Documents give evidence that the USSR repressive institutions in this "cleansing" process were actively supported by the Central Committee of the Communist Party of Latvia, the Council of Ministers of the Latvian SSR, the Military Commissariat (military enlistment office) of the Latvian SSR, the Archives Directorate as well as various other state authority and administration institutions. The main and decisive role in this repression was played by the Counter-intelligence "SMERSH", the People's Commissariat for State Security of the Latvian SSR, and the People's Commissariat of the Interior of the Latvian SSR. During that time, not only the supporters of the German military and civil power but also many of the leaders and members of the pre-war Latvian political and non-governmental organizations were repressed.

Political repression of 1944–1945 was only the first stage of the "cleansing" and the Sovietization in the post-war years. Large-scale repression continued in 1946 as well as during the following years.

Uldis Neiburgs

Zviedru un amerikāņu izlūkdienestu loma Latvijas Centrālās padomes organizētajās bēgļu laivu akcijās pāri Baltijas jūrai uz Zviedriju, 1944.–1945. gads

Otrā pasaules kara beigu posmā vairāk nekā 4500 Latvijas iedzīvotāju, nevēlēdamies atrasties ne nacionālsociālistiskās Vācijas, ne komunistiskās Padomju Savienības okupācijas varā, neraugoties uz aizliegumiem un draudošajām briesmām, organizēti vai individuālā kārtā ar zvejnieku laivām devās bēgļu gaitās pāri Baltijas jūrai uz neitrālo Zviedriju.¹ Mūsdienu Latvijas historiogrāfijā vairāk uzmanības ir veltīts un parasti uzsvērts, ka svarīga loma šīs nelegālās bēgļu laivu kustības organizēšanā ir bijusi 1943. gada 13. augustā slepeni Rīgā nodibinātajai nacionālās pretošanās kustības organizācijai – Latvijas Centrālajai padomei (LCP), ar kuras gādību Zviedrijā nonāca liela daļa latviešu bēgļu.

Vienlaikus līdzšinējā Latvijas vēstures pētniecībā² un publicētajos laivu pārcēlāju un viņu pārvesto bēgļu atmiņu stāstījumos³ daudz mazāk ir aprakstīta vai pieminēta ārvalstu militārās izlūkošanas un bēgļu palīdzības dienestu – Zviedrijas Aizsardzības štāba C biroja (*C-byrån*) un ASV Kara bēgļu padomes (*War Refugee Board*) dalība, tehniski un finansiāli nodrošinot slepeno bēgļu laivu akcijas starp nacistu okupētajām Baltijas valstīm un Zviedriju. Salīdzinoši vairāk nekā Latvijas historiogrāfijā, bet pārsvārā arī tikai fragmentāri tā ir atklāta atsevišķos ārzemju – lielākoties zviedru,⁴ kā arī dažos amerikāņu un britu⁵ – vēsturnieku darbos. Šī tēmas nepietiekamā izpēte lielā mērā ir saistīta ar to, ka mūsdienu vēstures pētniecībā ir pieejama tikai daļa gan latviešu nacionālās pretošanās kustības, gan zviedru, britu un amerikāņu slepeno dienestu dokumentu, jo tie Otrā pasaules kara beigu posmā vai pēc kara ir gājuši bojā vai apzināti iznīcināti, vai arī līdz šim vēl nav atslepenoti un tāpēc nav publiski pieejami.

Šīs zinātniskās publikācijas mērķis ir, balstoties uz apzinātiem un pieejamiem vēstures avotiem – Latvijas, Zviedrijas un ASV valsts un privāto arhīvu dokumentiem⁶ un Latvijā un ārzemēs publicēto vēstures literatūru –, dokumentēt un izvērtēt latviešu (Latvijas Centrālā padome, bijušais Latvijas sūtnis Zviedrijā Voldemārs Salnais,⁷ Zviedru-

latviešu palīdzības komiteja) un ārzemju (Zviedrijas un ASV militārie izlūkdienesti un bēgļu palīdzības organizācijas) institūciju iesaisti un paveikto nelegālās bēgļu laivu satiksmes organizēšanā, norisē un rezultātos.

Slepeno laivu akciju priekšvēsture un organizācija

Sākotnēji Zviedrijā ar pirmajām bēgļu laivām, kas jau 1943. gadā no Latvijas krasta pāri Baltijas jūrai devās uz 160 km attālumā esošo Gotlandes salu, nonāca galvenokārt atsevišķi Kurzemes piekrastes iedzīvotāji, lielākoties zvejnieki, viņiem pievienojās uz vācu kuģiem braucošie latviešu jūrnieki, kuri bija tos pametuši pēc ierašanās Zviedrijas ostās. 1944. gada 1. aprīlī Zviedrijā bija reģistrēti un dzīvoja tikai 216 Latvijas pilsoņu.⁸ Masveida bēgļu laivu kustības organizēšana starp nacistu okupēto Latviju un Zviedriju bija sarežģīta un bīstama, jo tā nedrīkstēja apdraudēt zviedru neitralitātes politiku un tāpēc nevarēja būt atklāta un legāla, bet no vācu okupācijas varas viedokļa tā bija uzskatāma par nelegālu spiegošanu un neatļautu sakaru uzturēšanu ar ārzemēm, pret ko bija jāvēršas ar vislielāko bardzību. Tomēr Zviedrijas ģeogrāfiskajam tuvumam un tam, ka valsts atradās ārpus karadarbības zonas, kā arī zviedru valdības liberālajai nostājai civilo bēgļu uzņemšanas jautājumā, kas variēja starp bažām par iespējamo Vācijas militāro iebrukumu Zviedrijā un kara beigās arvien pieaugošā PSRS politisko spiedienu,⁹ vēlāk bija svarīga loma slepenās bēgļu laivu satiksmes izveidošanā starp nacistu okupēto Latviju un neitrālo Zviedriju.

Īpaši masveidīga nelegālā laivu kustība kļuva 1944. gada augustā, visaugstāko intensitāti tā sasniedza oktobrī un ar lielākiem vai mazākiem panākumiem turpinājās līdz pat nacistiskās Vācijas kapitulācijai 1945. gada 8. maijā. Tās organizācijā dažādos laika posmos bija iesaistītas vairākas latviešu, zviedru un amerikāņu institūcijas: 1) LCP vadība Rīgā un tās sakaru grupa Ventspilī, V. Salnais un Zviedru-latviešu palīdzības komiteja Stokholmā; 2) Zviedrijas Aizsardzības štāba militārais izlūkdienests C birojs un tā darbinieki Stokholmā un Gotlandē, 3) ASV vēstniecība Zviedrijā un tās paspārnē izveidotā Kara bēgļu padomes misija Stokholmā. Neraugoties uz dažādām funkcijām, ko tās veica – tehniskais nodrošinājums, organizācija, finanses, laivu vadīšana un cilvēku pārvešana, informācijas iegūšana un nodošana, u.c., kā arī pastāvošām savstarpējām pretrunām un ārējiem apdraudējumiem, šo dažādo organizāciju intereses vai nu sakrita, vai arī kalpoja par līdzekli tās vai citas puses mērķu realizēšanā, kas bija par pamatu sadarbībai, bez kuras tik vērienīga un slepena vairāku tūkstošu politisko bēgļu evakuācija no Latvijas uz Zviedriju nebūtu bijusi iespējama.

LCP, V. Salnais un Zviedru-latviešu palīdzības komiteja. Latvijas Centrālā padome bija 1943. gada 13. augustā Rīgā slepeni nodibināta nacionālās pretošanās kustības

organizācija, ko veidoja lielāko pirmskara Latvijas Republikas politisko partiju – Latvijas sociāldemokrātiskās strādnieku partijas, Zemnieku savienības, Demokrātiskā centra un Latgales kristīgo zemnieku partijas pārstāvji ar profesoru Konstantīnu Čaksti¹⁰ priekšgalā.¹¹ Tās izveidošanā svarīga loma bija bijušajam Latvijas sūtnim Stokholmā V. Salnajam, kurš jau no 1943. gada pavasara arvien aktīvāk interesējās par situāciju nacistu okupētajā Latvijā un iespēju izveidot pretošanās kustības politisku centru. 22. jūlijā slepeni šķērsot Baltijas jūru un sasniegt Gotlandi izdevās vēlāk aktīvam LCP dalībniekam Leonidam Siliņam¹², kura ierašanās Zviedrijā kļuva par pamatu sūtņa V. Salnā un LCP turpmākajai sadarbībai. Neraugoties uz abu pušu atšķirīgo nostāju Latvijas valsts augstākās pārstāvniecības un citos politiskos jautājumos, kā arī problēmām, kas bija saistītas ar pilnvērtīgu sakaru uzturēšanu, slepenie kontakti starp LCP nacistu okupētajā Latvijā un sūtni V. Salno Stokholmā pakāpeniski kļuva par svarīgu starpposmu gan LCP politisko deklarāciju nogādāšanai Rietumos, gan nelegālās bēgļu laivu kustības uzturēšanai pāri Baltijas jūrai.¹³

Jau 1943. gada augustā pieņemtajā LCP politiskajā platformā un deklarācijā bija uzsvērts, ka Latvijas Republika kā valsts no starptautiski tiesiskā viedokļa turpina pastāvēt un ir nepieciešams arī faktiski atgūt tās pilnīgu neatkarību. To pašu pauda citas vēlāk pieņemtās LCP izcelsmes politiskās deklarācijas un memorandi, kas bija adresēti dažādām Rietumvalstu organizācijām un valdībām, no kurām tika sagaidīts atbalsts šī mērķa sasniegšanai.¹⁴ Kaut arī LCP bija deklarējusi Latvijas tautas apņemšanos pretoties gan Vācijas, gan PSRS varām un uz vietas okupācijas apstākļos cīnīties par Latvijas suverenitātes faktisko atgūšanu, pastiprinoties nacistu okupācijas varas represiju, karadarbības un otrreizējās padomju okupācijas atgriešanās draudiem, LCP vadība jau 1943. gada rudenī sāka apsvērt nepieciešamību panākt Latvijas iedzīvotāju evakuāciju uz ārzemēm, to skaitā sieviešu un bērnu masveida izvešanu uz Zviedriju, cerot to nodrošināt ar Zviedrijas Sarkanā Krusta palīdzību.¹⁵

Turpmākajos mēnešos kļuva skaidra šādu plānu īstenošanas neiespējamība, par ko sūtnis V. Salnais, pat apšaubot šādas ieceres lietderību, 1944. gada 31. marta vēstulē LCP priekšsēdim K. Čakstem izteicās šādi: “Ja mēs nopietni gribam cīņu vest par savas zemes un valsts patstāvību, tad par kādu nebūt plašu masu evakuāciju nedrīkstētu būt ne runas, ne domu. Lieta varētu grozīties tikai ap zināmām atsevišķām pavisam nopietni apdraudētām personām un viņu ģimenēm, kuru palikšanai uz vietas priekš cīņas nekādas nozīmes nebūtu, bet kuru dzīvības palikšanas gadījumā karātos, tā sakot, mata galā,” kā arī bija skeptisks pret Vācijas vai PSRS piekrišanu Latvijas iedzīvotāju evakuācijai oficiālā ceļā un bija pārliecināts par Zviedrijas noraidīto atliekumi, ja šādu evakuāciju mēģinātu veikt neoficiāli.¹⁶ Vienlaikus V. Salnais turpināja

meklēt veidus iespējamai bēgļu evakuācijai no Latvijas uz Zviedriju, jo bija jāērēkinās ar situāciju, ka nacistu okupācijas vara liks visus iespējamus šķēršļus Latvijas neatkarības atjaunošanas centieniem, neraugoties uz to, ka PSRS Sarkanā armija arvien vairāk tuvojās Latvijas robežām.

V. Salnā centienus atviegloja viņa kontakti ar zviedru, amerikāņu un britu diplomātiskām un militārās izlūkošanas aprindām Stokholmā, kam bija savas intereses nelegālās bēgļu laivu satiksmes uzturēšanā Baltijas jūras reģionā. Jau 1944. gada maijā ASV vēstnieks Stokholmā Heršels V. Džonsons (*Johnson*) panāca, ka Zviedrija piekrita 2000 baltiešu bēgļu uzņemšanai, kurus slepenās akcijās ar ASV Kara bēgļu padomes finansiālu atbalstu bija paredzēts ar laivām pārvest pāri Baltijas jūrai uz Zviedriju.¹⁷ Arī Zviedrijas ārlietu ministrs Kristians Ginters (*Günther*) Ministru prezidenta Pēra Albīna Hansona (*Hanson*) vārdā 1944. gada 4. augustā paziņoja igauņu un latviešu sociāldemokrātiem Augustam Rejam (*Rei*) un Fēliksam Cielēnam¹⁸, ka Zviedrija neliks nekādus šķēršļus, ja pretošanās kustības pašas noorganizēs kādas bēgļu evakuācijas akcijas.¹⁹ Vienlaikus Zviedrijas Ārlietu resors gan uzskatīja, ka visas lietas starp P. A. Hansonu un F. Cielēnu vajadzētu kārtot mutiski.²⁰ Minētās tikšanās laikā K. Ginters arī lūdza, lai tomēr evakuē pēc iespējas mazāk cilvēku un lai liek pie sirds atbraukušajiem nenodarboties ar propagandu un politisku deklarāciju paušanu.²¹

Jau 1943. gada 15. oktobrī sūtīja V. Salnā ierosmē Stokholmā nodibināja Zviedru-latviešu palīdzības komiteju ar bijušo Latvijas konsulu Johanu Sandi (*Sande*) priekšgalā. To veidoja ar mērķi atbalstīt Zviedrijā ieradušos latviešu bēgļus, un vēlāk tās paspārnē notika arī slepeno bēgļu laivu akciju no Latvijas uz Zviedriju organizēšana. 1944. gada 15. jūnijā izveidoja Latvijas pilsoņu evakuācijas fonda pārvaldi, par evakuācijas tehnisko vadītāju nozīmējot LCP pārstāvi L. Siliņu, kura darbība vēlāk gan izraisīja zināmas pretenzijas kā pašu latviešu laivu pārcelāju,²² tā bēgļu laivu operāciju organizācijā iesaistīto zviedru militārās izlūkošanas dienestu vidū.²³ Par uzticamāko latviešu kontaktpersonu Zviedrijas Aizsardzības štāba darbinieki uzskatīja jūrnieku Eduardu Andersonu²⁴, kurš, tāpat kā Pēteris Jansons, Žanis Fonzojs, Fricis Heibergs, Voldemārs Jurjaks, Andrejs Spāde, Ēriks Tomsons, Laimonis Pētersons un vairāki citi gados jauni zvejnieki un jūrnieki, daudzas reizes devās pāri Baltijas jūrai. Laivu braucieni sagatavošanā svarīga loma bija Kurzemes piekrastē izveidotai Ventspils sakaru grupai, ko sākotnēji vadīja inženieris Arturs Arnītis²⁵, bet vēlāk elektromehāniķis Kārlis Ernests Frišenfelds²⁶. Kara beigu posmā Ventspils sakaru grupas funkcijas koordinēja LCP pārstāvis Kurzemē arheologs Dr. Valdemārs Ģinters, bet slepeno radio ziņojumu šifrēšanā bija iesaistīta skolotāja Valentine Jaunzeme.²⁷ Viņu nelegālā darbība norisinājās apstākļos, kad Kurzemes piekrastes rajonos drīkstēja uzturēties tikai ar speciālām atļaujām, bet par šo noteikumu neievērošanu draudēja bargi sodi. Piekrastes

iedzīvotājiem, kuri bija jaunāki par 60 gadiem un dzīvoja līdz 8 km attālumā no jūras, ja vien viņi nebija saistīti vācu dienestā, pavēlēja pārcelties uz iekšzemi. Laivas, ko nelietoja zvejai, vai nu iznīcināja, vai savāca vienkopus un apsargāja. Pastiprināja arī krasta apsardzi.²⁸

Zviedrijas Aizsardzības štāba C birojs. Otrā pasaules kara gados Zviedrijas Aizsardzības štābs pildīja apvienojošā un augstākā štāba funkcijas un atradās Zviedrijas militāro spēku virspavēlnieka tiešā pakļautībā. Štābā ietilpa II sekcija, kas atbildēja par militāro izlūkošanu. Tās vadītājs bija komandieris Dāvids Landkvists (*Landquist*), un tajā ietilpa iekšlietu un ārlietu nodaļa, kā arī tā sauktais centrālais birojs jeb C birojs, kas nodarbojās ar izlūkošanu kaimiņvalstīs.²⁹ C biroja vadītājs bija majors Karls Petersēns (*Petersén*)³⁰, bet viņa tuvākais palīgs bija kapteinis Helmutš Ternbergs (*Ternberg*).³¹ Attiecībā uz nacistu okupētajām Baltijas valstīm C birojs sākotnēji nodarbojās vienīgi ar jaunieradušos baltiešu bēgļu iztaujāšanu, tomēr stāvoklis Otrā pasaules kara frontēs pakāpeniski spieda zviedrus meklēt jaunus informācijas iegūšanas ceļus par situāciju šajā reģionā. Tāpēc Zviedrijas Aizsardzības štābs 1943. gada rudenī izstrādāja jaunu sava darba stratēģiju, jo, pieaugot baltiešu bēgļu straumei, to vidū bija iespējams vervēt aģentus un organizēt izlūkbraucienus uz Igauniju, Latviju un Lietuvu.³² Lai saņemtu militāra rakstura informāciju, zviedru izlūkdienests bija gatavs atbalstīt nelegālo laivu satiksmi un sagādāt nepieciešamos radiatoritājus, ko izmantot sakaru uzturēšanā par laivu ierašanās laikiem un vietām, kas būtu sūtītas no Gotlandes.

Galvenā C biroja persona slepeno laivu sakaru organizēšanā ar Baltiju bija kapteinis Arturs Johansons (*Johansson*), kurš no 1943. gada vasaras pildīja Visbijas krastā novietotās Jūras kara flotes un Jūras spēku policijas (*marinpolisen*), sardzes komandiera pienākumus un atradās majora K. Petersēna tiešā pakļautībā visos jautājumos, kas bija saistīti ar izlūkdienestu. Viņa uzdevumos ietilpa palīdzības sniegšana laivu apkalpēm, lai tās no Zviedrijas krasta nokļūtu Gotlandes ostās, laivu braucēju apgāde ar zviedru pasēm un meteoroloģiskiem datiem, kā arī viņu iztaujāšana pēc to atgriešanās Gotlandē, laivu pārmeklēšana un ziņošana C birojam par saņemtiem rezultātiem.³³ Baltiešu aģentu vervēšana vispirms notika Gotlandē, kur kapteinis A. Johansons un citi C biroja darbinieki ciešā sadarbībā ar igauņu un latviešu palīdzības komitejām veica pirmo no Baltijas valstīm ieradušos bēgļu iztaujāšanu, izplatīja anketas ar jautājumiem par apstākļiem viņu mītņu zemēs, kā arī Vācijas militāro spēku izvietojumu un iedzīvotāju attieksmi pret vāciešiem. Lielākā bēgļu internēšanas tranzīta nometne atradās Kummelnēsā (*Kummelnäs*), starp Stokholmu un Gustavsbergu, kur C birojs veica ieradušos bēgļu apjomīgu pratināšanu. Bēgļus no Igaunijas iztaujāja kāds igauņu lidotājs segvārdā "Ābels" (*Abel*), bet bēgļus no Latvijas – kāds pagaidām neidentificēts latvietis. Viņi veica sākotnējo atlasu, kam sekoja rūpīgākas

pārrunas ar piemērotām personām. Uz iegūto ziņu pamata tika zīmētas Baltijas valstu lidlauku skices un rasējumi ar karaspēku koncentrāciju un citu militāri nozīmīgu informāciju.³⁴

C biroja galvenā pārvalde no 1943. gada oktobra atradās Stokholmā, *Sibyllegatan* 49, un tā vajadzībām bija arī īrēta savrupmāja *Centralvägen* 14 Lidingē (*Lidingö*), kur bieži vien izmitināja cilvēkus, kuri gaidīja atpakaļbraucienu uz Baltijas valstīm. Vairāki braucieni austrumu virzienā notika arī no H. Ternberga vasarnīcas Grīta (*Gryta*) arhipelāgā. Nozīmīga aģentu vervēšanas un pārrunu vieta atradās Stokholmas centrā, *Munkbron* 11, kur Sociālo lietu pārvaldes (*Socialstyrelsen*) telpās strādāja četri C biroja darbinieki – docents Dāgs Trocigs (*Trotzig*)³⁵, sekretārs Pērs Ulofs Zigrīds Sandbergs (*Sandberg*), maģistrs Sikstens Heplings (*Heppling*; galvenais atbildīgais par sakariem ar Latviešu palīdzības komiteju) un jurisprudences bakalaurs Bengts Lībergs (*Lyberg*). Viņu uzdevums bija veikt Baltijas valstu bēgļu papildu iztaujāšanu un izvēlēties piemērotus kandidātus braucieniem atpakaļ uz viņu dzimteni, kā arī uzturēt kontaktus ar igauņu un latviešu palīdzības komitejām.³⁶ Šie C biroja darbinieki bieži, dažbrīd pat katru dienu atskaitījās K. Petersēnam un H. Ternbergam, kurš uzturēja sakarus arī ar Sociālo lietu pārvaldes biroja vadītāju Peslovu (*Peslow*). Lai veicinātu baltiešu aģentu vervēšanu, tika nolīgta darbiniece no Sociālo lietu pārvaldes Sociālās nodaļas Botas (*Bååth*) jaunkundze, kura bieži vien veda izsmeļošanas sarunas ar nesen iebraukušajiem bēgļiem. Cita svarīga persona bija Sociālo lietu pārvaldes direktora vietas izpildītājs Roberts Paulsons (*Paulsson*)³⁷, kurš līdzās citiem uzdevumiem pārbaudīja baltiešu bēgļu iztaujai laikā iegūto informāciju, papildinot to ar Ārzemnieku komisijas (*Utlänningskommissionen*) kartotēkā esošiem datiem.³⁸ Tādējādi C birojs bija izveidojis funkcionējošu organizāciju, kas spēja uzņemt bēgļus no Baltijas valstīm, vairākās kārtās tos iztaujāt un pārbaudīt iegūto informāciju ar Ārzemnieku komisijas rīcībā jau esošo ziņu palīdzību. Turklāt akadēmiski izglītotie darbinieki strādāja kā filtrs, kā dēļ savervētie baltieši nenonāca kontaktā ar izlūkdienesta darbības īstajiem vadītājiem. Līdz ar to C birojs atbilda izlūkdienesta darbībai tik svarīgajam noteikumam – iekrišanas gadījumā tā aģentiem bija pēc iespējas mazāk zināšanu par pašu organizācijas struktūru un darbības metodēm.³⁹

Lai nodrošinātu C biroja organizēto laivu brīvu izbraukšanu un iebraukšanu Gotlandes ostās, C birojs sadarbojās ar militāro komandieri Gotlandē ģenerāli Okerjelmū (*Åkerhielm*). Baltiešu, lielākoties latviešu bēgļu laivu apkalpēm, kas sadarbojās ar C biroju, bija dota liela rīcības brīvība braucienos starplaikos, kad tās uzturējās Gotlandē – Slītē (*Slite*), Jugarnā (*Ljugarn*) un Fūriļenā (*Furillen*), kas netieši veicināja viņu pēc pašu iniciatīvas veiktos braucienus uz dzimteni, kā arī citas nodarbes. Kapteinis A. Johansons un citi nodrošināja, ka viņu darbība bija zviedru iestāžu sankcionēta. Par C biroja aktivitātēm bija informēts Slītes rajona policijas virsnieks Bertils Bunde (*Bonde*), kaut arī viņš tiešā veidā tajās nebija iesaistīts. Arī Stokholmas arhipelāga Nīneshamnas

polīcijas komisārs Torstens Okesons (*Åkesson*) uzturēja sakarus ar D. Trocigu un P. Sandbergu,⁴⁰ turklāt Stokholmas arhipelāgā bija grūtāk nodrošināt praktiskos priekšnoteikumus laivu satiksmei. Bija jāinformē gan muitas, gan militārās iestādes, lai tās uz to skatītos “cauri pirkstiem”. Bieži C biroja personāls pavadīja baltiešu laivas līdz pašai arhipelāga robežai, lai vestu tās cauri sardzes ķēdēm, kas gan neliedza militārajai sardzei aizturēt atsevišķas laivas un apkalpes. Lai atvieglotu transportus, K. Petersēns pats personiski tikās ar muitas pārvaldnieku (*tullförvaltaren*) Bratu (*Bratt*) viņa birojā *Stallgatan* Stokholmā.⁴¹

Laivu apkalpēm nepieciešamo viltoto dokumentu izgatavošanā bija nodarbināti Valsts krimināltehnikā institūta (*Statens kriminaltekniska anstalt*) speciālisti.⁴² No Baltijas valstīm sūtītos radioziņojumus uztvēra Zviedrijas Bruņoto spēku radio izlūkdienests FRA (*Försvarets Radioanstalt*), kas pēc tam tos nodeva tālāk C birojam. Viena no vadošajām Zviedrijas radio izlūkdienesta amatpersonām bija kapteinis Tāge Svensons (*Svensson*), kurš bija atbildīgs gan par sakariem ar C biroju, gan vairākām ļoti slepenām operācijām. Bez viņa ar radio novērošanu Baltijas valstīs bija saistīti vēl citi FRA darbinieki, kā Ēks Rosbijs (*Rosby*) un radio inženieris Bertils Arvidsons (*Arvidsson*).⁴³ Lai piesardzīgā veidā pārbaudītu raidītāju darbību, Bruņoto spēku štābs katru nedēļu noteiktos laikos no raidītājiem saņēma signālus. Vēlāk atstarpi starp ziņu saņemšanu pagarināja, lai tās tiktu saņemtas reizi mēnesī. Vairāki radioraidītāji nedarbojās vai tika pārmesti pāri bortam, kad tuvojās kāda Vācijas patruļlaiva. Savervētās personas, kuru laivas izbrauca no Nīneshamnas, ar nepieciešamajām radioiekārtām pirms izbraukšanas personiski apgādāja C biroja darbinieks S. Heplings. Citos gadījumos radioiekārtas tika nosūtītas tieši uz Gotlandi.⁴⁴ Kopumā laika posmā no 1944. gada vasaras līdz 1945. gada vasarai nelegālo sakaru uzturēšanā ar Zviedriju bija izmantoti vairāki radioraidītāji, kā “Oto”, “Cēzars”, “Maksis-Antons”, “Vilhelms” un citi.⁴⁵

Tādējādi kopīgi darbojoties, baltiešu kontaktpersonas Oto Tīls (*Thiels*), L. Siliņš, Vladimirs Žilinskis (*Zilinskas*) un viņu pārstāvētās palīdzības komitejas sadarbībā ar bijušajiem Baltijas valstu sūtņiem Stokholmā un pretošanās kustībām dzimtenē pašas organizēja braucienus uz nacistu okupēto Igauniju, Latviju un Lietuvu, bet Zviedrijas Bruņoto spēku štābs rūpējās par to apgādi un tehnisko nodrošinājumu (degviela, radioierīces u.c.), pretī saņemot savervēto personu sniegto informāciju par situāciju nacistu okupētajās Baltijas valstīs.⁴⁶ C biroju interesēja ziņas par militāriem objektiem, kas bija tapuši pēc PSRS okupācijas 1940.–1941. gadā un pēc Vācijas–PSRS kara sākuma 1941. gada vasarā, Vācijas sauszemes karaspēka, to skaitā baltiešu leģionu vienību, Jūras kara flotes un ostu, Gaisa spēku un lidlauku novietojums un daudzums, vēlāk arī Sarkanās armijas aizsardzības līniju izvietojums, kā arī nocietinājumu un pie frontes līnijas novietotā karaspēka stiprums un cita līdzīga militāra rakstura informācija.⁴⁷

ASV Kara bēgļu padome. 1944. gada 22. janvārī ASV izveidoja Kara bēgļu padomi WRB (*War Refugee Board*), kuras mērķis bija glābt Eiropā izdzīvojošos nacistu vajāšanu upurus. Līdz 1945. gada 27. janvārim tās direktors bija Džons Pīls (*Pehle*), bet vēlāk to vadīja Viljamss O'Dvaiers (*O'Dwyer*).⁴⁸ Lai īstenotu WRB mērķus, bija paredzēts izdarīt diplomātisku spiedienu vai veikt tiešas darbības reģionos, kur ASV Valsts departaments iecēla speciālus atašejus kara bēgļu lietās, ASV vēstniecībās un diplomātiskās misijās Turcijā, Šveicē, Zviedrijā, Portugālē, Lielbritānijā, Itālijā un Ziemeļāfrikā. Sākotnēji WRB vajadzībām tika piešķirts 1 miljons ASV dolāru, bet 1944. gada maijā tā saņēma vēl 4 miljonus ASV dolāru finansējuma.⁴⁹ Par WRB vadītāju Stokholmā kļuva ASV izlūkdienesta – Stratēģisko dienestu pārvaldes OSS (*Office of Strategic Services*) loceklis Ivers C. Olsens (*Olsen*)⁵⁰, kurš oficiāli strādāja par ASV vēstniecības finanšu sekretāru. WRB budžets operācijām Baltijas valstīs bija vairāk nekā 200 000 zviedru kronu, ar ko finansēja daļu laivu braucienu pāri Baltijas jūrai uz Zviedriju.⁵¹ Nelegālo bēgļu laivu akciju organizēšanā un sarunās ar baltiešu pārstāvjiem bija iesaistīti arī ASV vēstniecības Zviedrijā Speciālo ziņojumu nodaļas (*Special Reporting Section*) vadītājs Harijs Karlsons (*Carlsson*),⁵² un to atbalstīja ASV vēstnieks Stokholmā H. V. Džonsons⁵³. Kara gados viņi veica aktīvu darbību Zviedrijā.

Jau 1944. gada aprīlī ASV WRB rīcībā nonāca informācija, ka oficiālās zviedru iestādes neliek šķēršļus igauņu zvejnieku laivām, kas nelegāli ar bēgļiem no Igaunijas sasniedza Zviedriju, kā arī saņēma norādījumus, ka nacistu apdraudēto cilvēku plūsmu ne tikai no Igaunijas, bet arī no Latvijas, Lietuvas un Polijas varētu ievērojami palielināt, ja tam būtu iespējams gūt vajadzīgos līdzekļus un piemērotas laivas.⁵⁴ Saskaņā ar H. V. Džonsona 16. un 22. maija ziņojumiem ASV Valsts sekretāram Vašingtonā vispirms bija uzsāktas pārrunas ar igauņu pārstāvjiem par 1000 cilvēku pārvešanu no Igaunijas, kam sekoja sarunas ar latviešiem un lietuviešiem par 600–700 politisko intelektuāļu un rasistiski vajāto bēgļu evakuāciju no Latvijas un Lietuvas. Šādi plāni likās realizējami, lai gan veicamās operācijas solījās būt sarežģītas un bīstamas. To veiksmīgai norisei svarīgs bija laika faktors, tāpēc tās bija jāuzsāk jau vistuvākajā laikā. Vislielākajā slepenībā šie plāni bija pārbaudīti un pēc iespējas rūpīgi apspriesti, arī I. C. Olsenam tīkoties ar Zviedrijas Ārlietu ministrijas atbildīgu pārstāvi, kurš bija ieinteresēts un labvēlīgi noskaņots kopīgai sadarbībai, izsakot ticību arī šo operāciju sekmīgai īstenošanai.⁵⁵

1944. gada 3. maijā H. Karlsons informēja bijušo Latvijas sūtni Stokholmā V. Salno par WRB darbību Zviedrijā un iespējamo cilvēku evakuēšanu pāri Baltijas jūrai. Sekoja V. Salnā pārrunas ar Igaunijas un Lietuvas sūtņiem Stokholmā Heinrihu Lareteju (*Laretei*) un Vītautu Gili (*Gyls*), kuri vienojās par kopīgu sadarbību šo plānu realizēšanā. Jau detalizētāka latviešu bēgļu evakuācijas plānu un nosacījumu apspriešana turpinājās tuvākajās dienās, kad V. Salno uz sarunām pie sevis uzaicināja I. C. Olsens. 7. maijā V. Salnais par šo lietu informēja Stokholmā dzīvojošos latviešu diplomātus Valdemāru

Kreicbergu⁵⁶ un Jāni Tepferu⁵⁷, kuri izteica savu atbalstu evakuācijas akcijas uzsākšanai. Nākamajā dienā V. Salnais atkal tikās ar I. C. Olsenu un vienojās par 1000 cilvēku evakuāciju no Latvijas.⁵⁸ 1944. gada 3. jūnijā kopīgā sanāksmē pie H. Karlsona, kurā piedalījās arī V. Salnais, Zviedriju nelegāli sasniegušais LCP loceklis un bijušais Latvijas ārlietu ministrs F. Cielēns un I. C. Olsens, pēdējais informēja latviešu pārstāvjus, ka pēc trim dienām viņš nodos tiem 65 000 zviedru kronu nelegālas evakuācijas noorganizēšanai, un lūdza, lai V. Salnais informē Baltijas komitejas un Pasaules ebreju kongresa pārstāvi Stokholmā Gilelu Štorhu (*Storch*)⁵⁹, lai viņš “nesāk līdztīgas lietas uz savu galvu”, jo sākotnēji bija apsvērtā iespēja ar viņa starpniecību organizēt vēl dzīvi palikušo Latvijas ebreju evakuāciju uz Zviedriju.⁶⁰ Sanāksmes dalībnieki vienojās, ka F. Cielēns regulāri sniegs H. Karlsonam politiska satura ziņojumus par situāciju Latvijā.⁶¹

Tomēr naudas izmaksa latviešu evakuācijas fonda vajadzībām kavējās, kas V. Salnajam radīja pamatotas bažas, tāpēc 8. jūnijā viņš griezās pie H. Karlsona ar lūgumu noskaidrot šīs kavēšanās iemeslus. Savā dienasgrāmatā tajā pašā dienā viņš rakstīja: “Arī šodien no amerikāņiem naudas nav, arī nekādas ziņas nav [...]. Igaunji un lietuvieši naudu jau dabūjuši. Vai Latvija būtu nostādīta citādā stāvoklī? Kāpēc?”⁶² Iespējamie kavēšanās iemesli varēja būt I. C. Olsena sarežģītās attiecības un kritiskais viedoklis pret personām, kuras evakuācijā bija iesaistījušās no Latvijas, arī neuzticēšanās V. Salnajam,⁶³ nepiepildījušās sākotnējās cerības uz G. Štorha līdzdalību, J. Tepfera un G. Štorha atsacīšanās dot savu parakstu par naudas saņemšanu, H. Karlsona, V. Salnā un citu baltiešu diplomātu šaubas par to, vai būs iespējams sastrādāties ar F. Cielēnu⁶⁴ u.tml.

Neraugoties uz minētajām problēmām, 1944. gada 9. jūnijā V. Salnais un F. Cielēns tomēr saņēma no amerikāņiem 30 000 zviedru kronu, bet 28. jūnijā H. Karlsons izsniedza V. Salnajam čeku par vēl 20 000 zviedru kronu.⁶⁵ Saņemot naudu, V. Salnajam un F. Cielēnam ar saviem parakstiem vajadzēja apliecināt, ka viņi saprot, ka “šie līdzekļi ir nodoti mūsu rīcībā WRB vadībā, kas ir ASV valdības aģentūra, un ka šo līdzekļu tēriņi ir pakļauti visiem noteikumiem un nosacījumiem, ko uzstāda WRB un kas ir pilnībā mums paziņoti. Tie galvenokārt ir šādi: izmantojot šos līdzekļus noteiktām glābšanas un palīdzības operācijām, kas attiecas uz cilvēkiem, ko apdraud ASV valdības ienaidnieki Latvijā, mēs piekrītam atskaitīties par šiem izdevumiem pēc iespējas vispilnīgākajā un detalizētākajā veidā, periodiski ziņot par glābšanas un palīdzības operāciju statusu un sniegt pilnu informāciju par evakuēto cilvēku skaitu un identitāti. Mēs turklāt apzināmies, ka turpmāko līdzekļu pieejamība šīm operācijām ir atkarīga no tā, kā mēs pildīsim WRB norādījumus un uzdevumus. Mēs turklāt saprotam un piekrītam, ka visi īpašumi, kas būs iegādāti ar WRB dotajiem līdzekļiem šīm operācijām, pēc operācijas beigām tiks pakļauti visiem norādījumiem, ko varētu dot WRB attiecībā uz tiem.”⁶⁶ Šādas prasības

baltiešu pārstāvjiem bija izvirzījis I. C. Olsens, kurš to pamatoja ar nepieciešamību uzsvērt viņu uzdevumu svarīgumu, kā arī lai novērstu jebkādas mēģinājumus līdzekļu vieglprātīgai izmantošanai. Dažādām summām, kas bija izsniegtas katram parakstītājam, nebija kāda īpaša nozīme, jo tās bija atkarīgas vienīgi no viņu pašu sniegtās informācijas par neatliekamajām vajadzībām.⁶⁷

Apmēram puse WRB saņemto līdzekļu bija paredzēta, lai iegādātos ātrlaivu, kas sekmīgi spētu šķērsot Baltijas jūru un uzņemt Latvijas krastā sapulcinātos latviešu bēgļus. 1944. gada 27. jūlijā V. Salnais un H. Karlsons sameklēja, viņuprāt, atbilstošu laivu, un divas dienas vēlāk, informējot I. C. Olsenu par padarīto evakuācijas lietā, lūdza viņam 40 000 zviedru kronu tās iegādei. Taču I. C. Olsens bija gatavs piešķirt tikai pusi vajadzīgās summas, turklāt pieprasīja, lai V. Salnais apsola, ka, "ja krievi būs ieņēmuši manu zemi, ka tad lai mēs atsakoties no nelegālā trafika," ko V. Salnajam nācās pieņemt, jo "citādi viņš [I. C. Olsens] man nedotu naudas, bet bez tās nekādu trafiku nav iespējams uzturēt"⁶⁸. 1944. gada 3. augustā V. Salnais kopā ar F. Cielēnu devās apskatīt citu ātrlaivu, kuras iegādei tagad bija nepieciešams 11 500 zviedru kronu.

Problēmas evakuācijas darbā radīja arī pastāvošās domstarpības un konkurence dažādu no Latvijas nākušu grupu vidū, ko I. C. Olsens raksturoja kā "lietu, kas, protams, saistīta ar personisku greizsirdību un ir šausmīgi kaitinoša, nemaz nerunājot par laika tērēšanu"⁶⁹. Kā tas kļuva skaidrs vēlāk, I. C. Olsena negatīvo priekšstatu par latviešiem ietekmēja sākotnēji pārāk lielā uzticēšanās no Latvijas uz Zviedriju nelegāli atbēgušai holokaustu pārdzīvojušai ebrejietei Zeldai Šepšelovičai-Andersoni,⁷⁰ kura izrādījās padomju drošības iestāžu aģente un vēlāk darīja visu iespējamo, lai nomelnotu latviešus.⁷¹ Lai arī kārtējā tikšanās reizē 2. septembrī I. C. Olsens izturējās ārēji laipni un lūdza V. Salnajam noskaidrot, vai kāda sieviete zviedru ministra Johansona radniece atrodas Rīgā, V. Salnajam radās iespaids, ka I. C. Olsens ir noskaņots pārtraukt finansēt nelegālo bēgļu laivu satiksmi no Latvijas uz Zviedriju. 1944. gada 9. septembrī V. Salnais, nododot sarakstu ar 740 no Latvijas evakuēto cilvēku vārdiem, vēl saņēma 5000 zviedru kronu ar paskaidrojumu, ka vairāk naudas neesot.⁷² Turklāt dažas nedēļas vēlāk, 29. septembrī, I. C. Olsens paziņoja V. Salnajam, ka "Vašingtona pieprasot, lai izbeidzot evakuācijas akciju ar laivām par amerikāņu naudu", un norādīja, ka latviešu iegādātā ātrlaiva "Tony," kaut arī bija avarējusi un tai bija nepieciešams remonts, ir jānogādā Stokholmas ostā. Pēdējā naudas izmaksa V. Salnajam notika 1945. gada 28. februārī, kad viņš par savu gala ziņojumu par evakuācijas gaitu no I. C. Olsena saņēma 564 zviedru kronas.⁷³ Tādējādi ASV Kara bēgļu padomes sniegtais finansējums nelegālai politisko bēgļu pārvešanai no nacistu okupētās Latvijas pāri Baltijas jūrai uz Zviedriju kopumā bija 55 564 zviedru kronas.⁷⁴

Par piešķirtajiem naudas līdzekļiem WRB latviešiem prasīja eventuāli no Latvijas evakuēt Rietumu sabiedroto karagūstekņus, latviešu inteliģenci, prietumnieciski noskaņotus politiķus un viņu ģimenes, ebrejus, vācu armijas dezertierus. Kā izrādījās vēlāk, pilnā apmērā šīs prasības nebija iespējams izpildīt finansējuma nepietiekamības un kara apstākļu dēļ.⁷⁵

Slepeno laivu akciju norise un rezultāti

Saskaņā ar oficiāli reģistrētiem datiem līdz Otrā pasaules kara beigām Zviedrijā bija ieradušies 4559 latviešu bēgļi, to skaitā 325 mājsaimniecībā nodarbināti, 246 zvejnieki, 206 jūrnieki, 183 ierēdņi, 180 grāmatveži un mazāks skaits daudzu citu profesiju pārstāvju. 985 personas nebija norādījušas savu nodarbošanos, bet 908 bija skolēni un mazi bērni.⁷⁶ 2077 no šiem bēgļiem Zviedrijā bija ieradušies individuālā kārtā, bet 2541 bēglis te bija nonācis Latvijas Centrālās padomes organizēto bēgļu laivu akciju rezultātā. LCP pārvestajās laivās bija vismaz 957 cilvēki, kuri bija ieradušies Gotlandē ar Zviedrijas Aizsardzības štāba atbalstu, bet ap 700 cilvēku te bija atvesti ar ASV Kara bēgļu padomes finansējumu.⁷⁷ Jāņem gan vērā, ka daļa šo braucienu notika, vienā un tajā pašā reizē izmantojot gan zviedru tehnisko, gan amerikāņu finansiālo atbalstu, bet lielu daļu laivu braucienu LCP laivu pārcēlāji veica neatkarīgi no zviedru un amerikāņu palīdzības.

Zviedru izlūkdienesta atbalstītās laivas. Pirmais C biroja organizētais laivas brauciens uz Latviju notika 1944. gada 31. janvārī no Jugarnas, kad ar laivu "Mednieks" uz dzimteni kopā ar citiem apkalpes locekļiem devās LCP kurjers E. Andersons, kura uzdevums bija divu nedēļu laikā ievākt informāciju par militāriem apstākļiem, iegūt fortifikāciju skices, lidlauku novietojumu kartes un citus materiālus, ko bija palīdzējušas sagādāt viņa kontaktpersonas Latvijā. Tā pati laiva "Mednieks" 11. februārī viņu aizveda atpakaļ uz Gotlandi, pirms tam Kurzemes krastā izsēdinot citu zviedru izlūkdienesta savervētu personu. Līdzīgā veidā noritēja arī turpmākie C biroja atbalstītie laivu braucieni, no kuriem astoņi tika organizēti ar mērķi nogādāt Latvijā savus aģentus, bet pārējo uzdevums bija nogādāt Zviedrijā konkrētas personas to iztaujāšanai vai instruēšanai.⁷⁸ Bez tam daudzus atpakaļbraucienus laivu pārcēlāji izmantoja, lai pārvestu pāri Baltijas jūrai uz Zviedriju latviešu bēgļus. Laika posmā no 1944. gada 31. janvāra līdz 1945. gada 5. martam ar C biroja atbalstu no Zviedrijas uz nacistu okupēto Latviju kopā notika 37 oficiāli reģistrēti braucieni,⁷⁹ no kuriem sekmīgi bija 27, bet neveiksmīgi 10, jo četras laivas pārtvēra vācieši, bet sešas bija spiestas atgriezties atpakaļ Gotlandē, jo bija vai nu ceļā apšaudītas, vai arī nespēja tuvoties Kurzemes piekrastei pārāk spēcīgas krasta apsardzes dēļ.⁸⁰

Sakarā ar Vācijas militārā stāvokļa strauju pasliktināšanos no 1944. gada septembra C biroja organizētie braucieni uz Baltijas valstīm pakāpeniski apstājas. To norisi negatīvi ietekmēja arī Padomju Savienības vēstniecības Stokholmā atbalstītā pret baltiešu bēgļiem vērsta propagandas kampaņa zviedru komunistiskajā presē. Tās kulminācija bija laikraksta "Ny Dag" 1944. gada 17. oktobra publikācija "Baltiešu fašisti lielā skaitā Zviedrijā. Zviedru varas iestādes un Amerikas vēstniecība kā organizatori?",⁸¹ kas izraisīja starptautisku rezonansi. Pēc zviedru vēsturnieka Larsa Eriksona domām, kaut arī "Ny Dag" žurnālisti reizēm apmeklēja baltiešu bēgļu nometnes, PSRS ar savu aģentu palīdzību bija ieguvusi informāciju par Zviedrijas kontrolētajiem laivu braucieniem pāri Baltijas jūrai un tai bija liela interese šo satiksmi pārtraukt, lai tā netraucētu padomju reokupācijai Baltijas valstīs pēc vācu karaspēka sakāves.⁸² Ne tik ļoti par šādu vajadzību ir pārliecināta latviešu vēsturniece Argita Daudze, kura uzskata, ka viens no pieņēmumiem, kādēļ 1944.–1945. gadā bēgļu laivu satiksme noritēja samērā veiksmīgi, varētu būt, ka padomju militārajai aviācijai bija jāsaudzē padomju aģenti, kas atradās bēgļu laivās, pārvietojoties no viena Baltijas jūras krasta uz otru.⁸³ Šāds apgalvojums gan jāvērtē samērā kritiski, ņemot vērā, ka absolūtais vairākums latviešu bēgļu ar laivām uz Zviedriju devās vēl pirms tam, kad Baltijas jūras ūdens un gaisa telpa bija nonākusi PSRS kontrolē, pēc kā no Kurzemes krasta uz Zviedriju atgāja daudz mazāks skaits bēgļu laivu.

1944. gada 16. decembrī C biroja vadītājs majors K. Petersēns līdzšinējo darbību Baltijas valstīs pavēlēja pilnībā izbeigt. Kapteini A. Johansonu izsauca uz speciālu sanākumi Stokholmā, Gotlandē esošos latviešus plānoja pārvietot, bet viņu laivas aiztransportēja citur. Arī Zviedru-latviešu palīdzības komitejas sekretāru L. Siliņu informēja par to, ka C birojs vairs nedrīkst izsniegt atļaujas latviešu laivām izceļot no Gotlandes un līdzšinējā sadarbība ir jāpārtrauc.⁸⁴ Zviedru izlūkdienu tālāko sadarbību ar baltiešiem negatīvi ietekmēja arī 1945. gada janvārī pēc Zviedrijas Sociālo lietu ministrijas (*Socialdepartementet*) rīkojuma uzsāktā Stokholmas kriminālpolicijas izmeklēšana par C biroja organizētiem laivu braucieniem uz Latviju, īpaši interesējoties par to, cik lielā apjomā Latvijā tika novietoti radiatoraidītāji, no kurienes bija iegūtas navigācijas kartes un kas piegādāja degvielu. Policijai bija uzdots arī izmeklēt Zviedru-latviešu palīdzības komitejas darbību, īpašu uzmanību pievēršot iespējamām nacistiskām vai antibrejkiskām tendencēm tās darbā.⁸⁵ Līdzīgus jautājumus centās noskaidrot 1945.–1946. gadā darbojusies tā sauktā Sandlera komisija jeb Zviedrijas parlamentārā izmeklēšanas komisija par bēgļu jautājumiem un drošības dienestu Riharda Sandlera (*Sandler*) vadībā.⁸⁶

Tomēr laivu braucieni starp Zviedriju un Latviju neapstājas pavisam. Saskaņā ar Zviedrijas Aizsardzības štāba atskaiti pēc 1944. gada decembra vidus notika vēl tikai atsevišķi braucieni. Iespējams, ka tam varēja būt šādi iemesli. Pirmkārt, Vācijas atkāpšanās bija aizgājusi tik tālu, ka Vācijas uzbrukums Zviedrijai fronšu iztaisnošanas

nolūkos kļuva pilnīgi nereāls. Tāpēc mazinājās C biroja vajadzība saņemt informāciju par Vācijas karaspēka izvietojumu Baltijas valstīs. Otrkārt, publicitāte ap šiem ceļojumiem nozīmēja, ka bija jāatmet iespējamie plāni veikt izlūkdienesta operācijas, lai noskaidrotu Padomju Savienības karaspēka izvietojumu.⁸⁷ Pēdējā C biroja atbalstītā laiva "Guna" ar tās vadītājiem Kārli Pruli, Jāni Priedoliņu un vēl kādu personu, kas bija jāatstāj Latvijā, 1945. gada 5. martā izbrauca no Foresundas (*Färösund*), kur atgriezās pēc divām dienām ar līdzpaņemtiem 57 latviešu bēgļiem.⁸⁸

Kopumā vērtējot Zviedrijas Aizsardzības štāba C biroja tehnisko un organizatorisko ieguldījumu nelegālās bēgļu laivu kustības uzturēšanā starp Latviju un Zviedriju, jākonstatē, ka tas bija attaisnojies, lai sasniegtu izvirzītos mērķus un uzdevumus. To apliecina arī 1945. gada 11. marta gala pārskats par Zviedrijas Aizsardzības štāba 2. nodaļas veikto izlūkošanas darbu Baltijā,⁸⁹ kā arī mūsdienās Zviedrijas Kara arhīvā pieejamie C biroja dokumenti, kuru vidū līdzās citiem izlūkošanas materiāliem ir plašs informācijas klāsts par militāro situāciju nacistu okupētajā Latvijā 1944.–1945. gadā, t.i., laika posmā, kad norisinājās zviedru izlūkdienesta atbalstītā slepenā laivu satiksme, kuras īstenotāji ne tikai pārveda pāri Baltijas jūrai latviešu politiskos bēgļus, bet arī apgādāja zviedru izlūkdienestu ar tam nepieciešamo informāciju. Saskaņā ar Sandlera komisijas 1946. gada 25. septembrī veikto kapeiņa H. Ternberga nopratināšanu no zviedru interešu viedokļa lielu ieguldījumu gan nebija devusi ar Latviju nodibināto nelegālo radiosakaru uzturēšana, jo ar to starpniecību bija saņemtas ziņas tikai par laivu kustību, lai gan radiosakaru galvenais uzdevums bija sniegt informāciju par Vācijas karaspēka virzību vai tā iespējamo uzbrukumu Zviedrijai.⁹⁰

Amerikāņu kara bēgļu padomes finansētās laivas. ASV WRB finansētās laivas ar bēgļiem no Latvijas uz Zviedriju devās laika posmā no 1944. gada jūnija sākuma līdz septembra beigām, kad pāri Baltijas jūrai notika vismaz 18 laivu braucienu, kuru norise un rezultāti ir dokumentēti atsevišķos, līdz mūsdienām saglabājušos to organizācijā iesaistīto latviešu un amerikāņu institūciju materiālos. 6. septembrī V. Salnais un F. Cielēns iesniedza I. C. Olsenam savu pirmo plašāko ziņojumu par Latvijas bēgļu evakuācijas aktivitātēm 1944. gada jūnijā–augustā. Tā ievaddaļā ir paskaidrots, ka jau maija otrajā pusē objektīvi politiski apstākļi bija tādi, kas it kā prasīja steidzami un bez kavēšanās sākt noteiktu Latvijas iedzīvotāju kategoriju evakuāciju. Sekojot panāktajai vienošanās ar ASV Kara bēgļu padomi, jūnija sākumā bija sperti visi soļi nolūkā šajā krastā, tāpat kā otrā, paveikt visus nepieciešamos organizatoriskos pasākumus un paralēli šim uzdevumam izpildīt pašu evakuāciju. Bez gaidīšanas, kad būs iegādātas pilnīgi piemērotas laivas komunikācijai ar otru krastu, šis pasākums bija ļoti sarežģīts dažādu iemeslu dēļ, lielākoties piemērotu laivu tipu trūkuma dēļ. Izmantoja laivas, kas bija visvieglāk pieejamas, un tās bija Latvijas pilsoņu zvejas laivas, ar ko viņi iepriekš bija atbēguši

uz Zviedriju. Raksturojot latviešu bēgļu politisko pārliecību, V. Salnais un F. Cielēns uzsvēra, ka tas, ka viņus uz Zviedriju evakuēt bija nolēmusi Latvijas Centrālā padome, jau bija "jāuztver kā garantija, ka viņi ir pretinieki nacistiem, bet, protams, arī boļševikiem un ka viņi iestājas par anglosakšu uzvaru, tāpat kā pati padome, kas ietver latviešu politiķus, labi zināmus ar viņu anglosakšu orientāciju jau iepriekš. Nevar būt ne mazāko šaubu attiecībā uz Latvijas bēgļu attieksmi pret ASV – tā ir noteikti draudzīga"⁹¹. Līdz 1944. gada 4. septembrim latviešu bēgļu evakuācijai uz Zviedriju bija iztērētas 36 088 zviedru kronas, lielākos izdevumus veidoja 9975 kronas laivu apkalpju atalgojumam,⁹² 9500 kronas ātrlaivas "Tony"⁹³ iegādei, 6400 kronas par diviem "Ocean Ford" jūras motoriem, bet 3155 kronas prasīja izdevumi par laivu transportēšanu un degvielu. Bez tam 2044 kronas tika tērētas kā finansiālā palīdzība (preces u.c.) dzimtenes organizācijai Latvijā, bet 1141 krona bija ieguldīta dāvanās un kompensācijās dažādām amatpersonām par pakalpojumiem evakuācijas lietā.⁹⁴

Nākamais V. Salnā un F. Cielēna ziņojums I. C. Olsenam par Latvijas pilsoņu evakuāciju uz Zviedriju tapa 1944. gada oktobrī, situācijā, kad ar ASV WRB finansiālo atbalstu veiktās bēgļu laivu akcijas dažādu iemeslu dēļ, arī 17. oktobra laikraksta "Ny Dag" publikācijas izraisītās ažiotažas rezultātā, oficiāli jau bija izbeigtas. Par iepriekšējā perioda evakuācijas apstākļiem bija paskaidrots, ka situācija uz jūras un arī otrajā krastā kļuvusi tāda, kas laivu nosūtīšanu uz Latviju padarījusi par neiespējamu, jo tagad tās nonākušas ne tikai zem vācu uguns, kā tas bijis gandrīz līdz septembra vidum, bet arī zem padomju gaisa un citāda veida uzbrukumiem. Tikai jūlija beigās un augusta sākumā pēc Sarkanās armijas ofensīvas Latvijas teritorijā nacistu administrācijā bija iestājies lielāks apjukums, kā dēļ radās vieglāki apstākļi bēgļu saplūšanai no attālākjiem apgabaliem Kurzemes krastā. Taču drīz vien vācu administrācija neieņemtajos apgabalos krasta apsardzību pastiprinājusi un noorganizējusi labāk, nekā tas bijis iepriekš. Vācieši tajā vai citā vietā tik stingri nav raudzījušies uz laivu aizbraukšanu no Latvijas piekrastes, toties ieviesuši daudz stingrāku pārraudzību pār visa veida satiksmes līdzekļu tuvošanos Latvijas krastam. Arī stāvoklis uz jūras bija pasliktinājies, ļoti bieži valdīja stipri vētrains laiks, un pēc tam, kad Sarkanā armija bija ieņēmusi Igauniju, uz jūras bez vācu sardzes kuģiem bija jābaidās arī no padomju uzbrukumiem. Šādos bīstamos un sarežģītos apstākļos nepārvērtējami nopelni bija nelegālās laivu satiksmes tehniskajiem darbiniekiem, kuri ar savu uzņēmību, drošsirdību, apbrīnojamu bezbailību un uzpurēšanos veica evakuācijas praktisko darbu. Kopumā visās laivu apkalpēs 1944. gada septembrī un oktobra sākumā īsāku vai garāku laika posmu bija nodarbināti 24 cilvēki, no kuriem astoņi nebija atgriezušies Zviedrijā un par viņu likteni tobrīd nekas nebija zināms. Nelabvēlīgs faktors evakuācijai ziņojumā bija atzīmēta pēdējā laikā vērojama zviedru administratīvā aparāta negatīvā nostāja pret šādām aktivitātēm, kā arī uzsvērts, ka I. C. Olsena jau 1944. gada 28. septembrī dotais norādījums pārtraukt

bēgļu evakuāciju ar ASV WRB iegādātiem satiksmes līdzekļiem ir stingri ievērots.⁹⁵ 1944. gada oktobrī Zviedrijā nonākušo latviešu bēgļu skaits jau sasniedza 3500–4000 cilvēku, no kuriem ar ASV Kara bēgļu padomes atbalstu Zviedrijā bija nonākuši ap 700 cilvēku, turklāt, ja tā arī bija mazākā daļa Gotlandē nokļuvušo bēgļu, tad V. Salnais un F. Cielēns uzskatīja, ka amerikāņu sniegtais atbalsts īstenībā ir daudz nozīmīgāks, jo vairāk nekā puse Zviedrijas krastus sasniegušo Latvijas iedzīvotāju “nekad nebūtu šo krastu pieredzējusi un būtu nomaitāta no okupācijas varām, kas plosās mūsu zemē, ja ASV nebūtu sniegušas savu ženerozo palīdzības roku. Vēl vairāk – arī uz savu roku šurp atbraukušo skaits būtu daudz, daudz mazāks, ja evakuācijas organizācija nebūtu uzsākusi savu darbību”⁹⁶.

Amerikāņu viedokli par viņu finansētajiem laivu braucieniem uz Latviju var noprast pēc I. C. Olsena 1944. gada 20. novembrī parakstītā ASV Kara bēgļu padomes noslēguma pārskata par WRB operācijām Zviedrijā. Pēc viņa domām, latviešu grupa nebija izrādījusies tik kompetenta un stabila kā igauņu grupa.⁹⁷ Tai bijusi daudz mazāka izvēlē personālā, kas bijis nepieciešams, lai veiktu operācijas, un tā rezultātā arī kontroles un aprīkojuma izvēle bijusi šaurāka. Ik pa laikam parādījušās baumas, ka nacistu atbalstītāji vai personas, kas aktīvi piedalījušās Latvijas ebreju iznīcināšanā, ir nonākušas Zviedrijā: “Jebkurā gadījumā bijušajam vēstniekam Salnajam nācās ierasties manā birojā, un es viņu stingri brīdināju, ka viņam tiks atņemti visi līdzekļi un aprīkojums, ja kādas no šīm baumām apstiprināsies un izmeklēšana uzrādīs, ka viņš nav spējis nodrošināt kontroli, kas nepieciešama, lai šādus apstākļus novērstu. Es šo tēmu arī vairākas reizes apspriedu ar attiecīgajām amatpersonām Ārlietu ministrijā un personiski lūdzu Zviedrijas policijas un izlūkošanas dienesta palīdzību šo baumu pārbaudīšanā.”⁹⁸ No amerikāņu skatu punkta lielu vilšanos bija sagādājusī neizdevusies Latvijas ebreju glābšana par spīti tam, ka tika darīts viss, lai sasniegtu pēc iespējas labākus rezultātus. I. C. Olsens bija pārliecināts, ka “latviešu grupa būtu dažus izglābusi, ja vien tas būtu bijis iespējams, jo es pastāvīgi Salnajam atgādināju par baumām par viņa antisemitisko noskaņojumu, ko man bija vairākas reizes gadījies dzirdēt un ko viņš ļoti stingri noliedza. Tomēr joprojām aktuāls ir jautājums par to, cik liels skaits latviešu amatpersonu ir antisemitīti un atbildīgi par dažiem no vārdā nenosaucamiem noziegumiem, kas veikti pret Latvijas ebrejiem, un, iespējams, Latvijas pagrīdes grupu attieksme bija pamatā dažām neveiksmēm. Citādi, ņemot vērā faktu, ka gandrīz neviens ebrejs neizbēga no Latvijas vācu okupācijas laikā, šķiet, ka ir pamats pieņemt apgalvojumu, ka ebrejus nebija iespējams glābt ar šo operāciju palīdzību vai arī viņi slēpās un bija pārāk pārbiedēti, lai mēģinātu nokļūt drošībā.”⁹⁹ Neraugoties uz pastāvošajām problēmām, I. C. Olsens tomēr uzskatīja, ka WRB nelegālajos laivu braucienos uz Latviju ieguldītās 55 000 zviedru kronas jeb mazāk nekā 15 000 ASV dolāru ir pilnībā atmaksājušās.

Starp iemesliem, kas lika pārtraukt slepeno bēgļu laivu satiksmi no nacistu okupētajām Baltijas valstīm ASV WRB pārstāvji minēja zaudēto laivu pieaugošo skaitu un apgrūtināto sakaru uzturēšanu, vispārējo militāro situāciju, kā arī ierobežotās bēgļu kontroles iespējas, pieaugot riskam atbalstīt nacistu kolaborantu ierašanos Zviedrijā. Par evakuēto baltiešu bēgļu politisko pārliecību ASV vēstnieks Stokholmā H. V. Džonsons savā 1944. gada 27. novembra ziņojumā ASV valsts sekretāram uzsvēra, ka “apsūdzība, ka lielākā daļa Baltijas bēgļu ir pretpadomju noskaņoti, ir, visticamāk, patiesa, bet ne uz aktīvi organizēta politiska pamata. Vairākums no viņiem acīmredzot ir atzinis padomju valdīšanu par sev nepatīkamu un dod priekšroku izvairīties no šādas pieredzes atkārtotāšanās. Tas, vai viņi ir vai nav pretpadomju noskaņoti, nebija kritērijs WRB glābšanas operācijās tā acīmredzamā iemesla dēļ, ka operāciju daba padarīja pilnīgi neiespējamu ievērot šādu kritēriju. Tāpat bija pietiekami sarežģīti veikt nepieciešamās kontroles, lai pildītu WRB norādījumu, ka operācijas jāizmanto tikai, lai glābtu tos, ko apdraud nacisti. Spekulācijas, vai šīs grupas deva priekšroku vācu vai padomju okupācijai, ir diezgan tukšas runas – viņiem spēcīgi nepatika abas un viņi gribēja atgūt savu suverēno statusu.”¹⁰⁰ Vienlaikus ASV Kara bēgļu padome atzina, ka, tā kā padomju okupācija visā Baltijas valstu teritorijā nebija novēršama, WRB nebija vēlēšanās palīdzēt evakuēties uz Zviedriju cilvēkiem, kuri varētu būt sadarbojušies ar nacistiem vai arī vēlējās bēgt no PSRS, kas bija viena no tālaika ASV sabiedrotajām.

Nobeigums

Izvērtējot un dokumentējot vairāk nekā 4500 latviešu civilo bēgļu nonākšanu neitrālajā Zviedrijā 1944.–1945. gadā, ir jāatzīst ne tikai Latvijas Centrālās padomes un atsevišķu indivīdu, bet arī zviedru militārās izlūkošanas un amerikāņu bēgļu palīdzības organizāciju ieguldījums un devums šīs nelegālās bēgļu laivu kustības nodrošināšanā un īstenošanā. Tāpēc kritiski ir jāraugās uz līdzšinējā Latvijas historiogrāfijā pausto viedokli, ka ASV Kara bēgļu padomes palīdzība latviešu bēgļiem “nebija diez cik nozīmīga, kaut arī to izlietoja LCP dalībnieki, organizējot laivu kustību no Zviedrijas uz Kurzemi”¹⁰¹. Tuvāku precizēšanu prasa apgalvojums, ka, “tā kā visa laivu braukšanas akcija bija atkarīga no zviedriem, lai gan šo akciju vadīja LCP pārstāvji Zviedrijā un LCP sakaru daļa Latvijā, mums bija jāievēro zviedru noteikumi, ko mēs dažreiz nevarējām akceptēt un izpildīt. To visu noteica LCP vadība Latvijā”¹⁰². Aplūkojot Latvijas Centrālās padomes un bijušā Latvijas sūtņa Stokholmā V. Salnā sadarbību ar zviedru un amerikāņu slepenajiem dienestiem, svarīgi ir to vērtēt plašākā kontekstā, ne tikai aprobežojoties ar sekmīgi īstenoto laivu braucieniem un pārvesto latviešu bēgļu skaita konstatēšanu, bet gan raugoties uz to no latviešu, zviedru un amerikāņu tābrīža situācijas izpratnes un nākotnes perspektīvas.

Zviedru vēsturnieks Vilhelms Karlgrēns šajā sakarā norāda, ka atšķirībā no oficiālās varas noraidošās attieksmes pret baltiešu pārstāvjiem, īpaši to politikajām aktivitātēm, Zviedrijas izlūkdienests uzticējās baltiešu bēgļiem, kuri brīvprātīgi piedāvāja savu palīdzību izlūkošanas darbā Baltijā. Arī zviedru militārās iestādes Gotlandē un Stokholmas arhipelāgā zināja par slepeno laivu satiksmi, taču to netraucēja.¹⁰³ Pēc citu zviedru vēsturnieku Jana Otosona un Larsa Magnusona domām, ir grūti izsvērt informācijas vērtību, kas iegūta Zviedrijas izlūkdienesta darbības Baltijas valstīs rezultātā. Ņemot vērā esošos apstākļus, C biroja savāktā informācija nekad netika tieši izmantota, taču tā tas notika ar daudziem citiem materiāliem. Ja Vācijas karaspēkam attiecībā uz Zviedriju būtu bijuši citi nolūki, tad zviedri daudz tiešākā veidā būtu varējuši izmantot zināšanas par lidlaukiem, ostām un Vācijas armijas izvietojumu Baltijas valstīs.¹⁰⁴ Visbeidzot, lielā mērā var piekrist latviešu vēsturnieka Kārļa Kangera rakstītajam, ka baltiešu pretošanās kustības un Baltijas valstu sūtņi ārzemēs ar savu darbību noteikti palīdzēja Rietumu sabiedrotajiem, taču vienlaikus nespēja kara un pēckara laika miera konferencēs iegūt politisko kapitālu, kas būtu veicinājis Rietumu lielvalstu aktīvāku rīcību Igaunijas, Latvijas un Lietuvas neatkarības atgūšanā.¹⁰⁵ Tomēr svarīgi ir uzsvērt, ka jau 1943.–1944. gadā ASV militārās izlūkošanas institūcijas sāka “auksto karu” pret PSRS, izmantojot arī to rīcībā nonākušo baltiešiem sniegto informāciju. Tādēļ pēc 1945. gada 8. maija, kad Eiropā beidzās Otrais pasaules karš, arī baltiešu evakuācijas akcijās iegūto pieredzi un zināšanas varēja izmantot jaunām vajadzībām.

Atsauces un komentāri

- 1 *Kangeris, K.* Zviedrijas un PSRS attiecības un latvieši Zviedrijā 1941.–1959. gadā // Padomju okupācijas režīms Baltijā 1944.–1959. gadā: politika un tās sekas (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 9. sēj.). – Rīga, 2003, 428. lpp.
- 2 *Siliņš, L.* Latvijas Centrālās padomes organizētā politisko bēgļu glābšanas akcija pāri Baltijas jūrai // *Andersons, E., Siliņš, L. u.c.* Latvijas Centrālā padome: Latviešu nacionālā pretestības kustība, 1943–1945. – Upsala, 1994, 123.–243. lpp.; *Ērglis, Dz.* Latvijas Centrālās padomes aktivitātes, 1943–1945: Laivu akcijas // Latvijas valstiskumam 90. Latvijas valsts neatkarība: ideja un realizācija. – Rīga, 2010, 280.–297. lpp.
- 3 Pāri jūrai 1944./45. g.: 130 liecinieku atmiņas sakārtojusi V. Lasmane. – Stokholma, 1990; Mēs nebraucām uz Zviedriju, lai kļūtu par zviedriem. Mutvārdu pētījums: Zviedrijas latviešu dzīvesstāsti / Zin. red. B. Bela. – Rīga, 2010.
- 4 *Ottosson, J., Magnusson, L.* Hemliga makter. Svensk hemlig militär underrättelsetjänst från unionstiden till det kalla kriget. – Stockholm, 1991, S. 103–119; *Ericson, L.* Exodus och underrättelseinhämtning. Det svenska försvaret och Baltikum, hösten 1943 – våren 1945 // *Vårstormar, 1944 – Krigsslutet skönjes.* – Stockholm, 1995, S. 83–127; *Andrae, C. G.* Sverige och den stora flykten från Estland

- 1943–1944. – Uppsala, 2004, S. 61–70; Baltisk konfrontation // Agrell W. Skuggor runt Wallenberg: Uppdrag i Ungern 1943–45. – Lund, 2006, S. 234–244; *Deland, M.* Purgatorium. Sverige och andra världskrigets förbrytare. – Stockholm, 2010, S. 67–88.
- ⁵ *Wyman, D. S.* Das unerwünschte Volk: Amerika und die Vernichtung der europäischen Juden. – München, 1986, S. 313–316; *Bower, T.* The Red Web: MI6 and the KGB Master Coup. – London, 1989, pp. 28–47; *Hindley, M.* Negotiating the Boundary of Unconditional Surrender: The War Refugee Board in Sweden and Nazi Proposals to Ransom Jews, 1944–1945 // *Holocaust and Genocide Studies*, Vol. 10, No. 1, Spring 1996, pp. 52–77.
- ⁶ Latvijas Republikas Ārlietu ministrijas arhīvs (turpmāk – LR ĀMA); Latvijas sūtniecības Londonā arhīvs (turpmāk – LA); Latvijas sūtņa Stokholmā Voldemāra Salnā arhīvs (turpmāk – VS); Latvijas Valsts arhīvs (turpmāk – LVA), 1986. f., 1. apr., 99., 28635., 28636 l.; 2250. f., 80. apr., 1.–12. l.; Zviedrijas Kara arhīvs (Krigsarkivet, Stockholm; turpmāk – KA), Försvarsstaben, C–byrån; Zviedrijas Valsts arhīvs (Riksarkivet, Stockholm; turpmāk – RA), “Sandler kommissionen”, Kommittéarkiv 984; Leonida Siliņa personiskais arhīvs Stokholmā; ASV Nacionālais arhīvs II (National Archives II, College Park, MD; turpmāk – NA II), Record Group 226; ASV Franklina Delano Rūzvelta bibliotēka (Franklin D. Roosevelt Library, Hyde Park, NY; turpmāk – RL), Record Group 220; ASV Hūvera kara, revolūcijas un miera institūta arhīvs (Hoover Institution on War, Revolution and Peace Archives, Stanford; turpmāk – HI), Voldemars Salnais, Box. 1–2; u.c.
- ⁷ Voldemārs Salnais (1886–1948), Latvijas ārkārtējais sūtnis un pilnvarotais ministrs Zviedrijā līdz 1940. gada 19. augustam, kad Latvijas sūtniecība Stokholmā oficiāli izbeidza savu darbību. Līdz kara beigām saglabāja diplomātisko statusu *a titre personnel*.
- ⁸ *Kangeris, K.* Zviedrijas un PSRS attiecības un latvieši Zviedrijā 1941.–1959. gadā, 428. lpp.
- ⁹ *The Swedish Question // Grier, H. D.* Hitler/Dönitz and the Baltic Sea. The Third Reich's Last Hope, 1944–1945. – Annapolis, 2007, pp. 152–161.
- ¹⁰ Konstantīns Čakste (1901–1945), LCP priekšsēdis, apcietināts 1944. gada 29. aprīlī, ieslodzīts Sa-laspils, vēlāk – Štuthofas koncentrācijas nometnē, gāja bojā tās evakuācijas laikā 1945. gada 21./22. februāra naktī netālu no Ganšas.
- ¹¹ *Andersons, E., Siliņš, L. u.c.* Latvijas Centrālā padome, 38.–40. lpp.
- ¹² Leonids Siliņš (1916–2005), LCP dalībnieks, 1943. gada 22. jūlijā nelegāli aizveda uz Gotlandi daudzus materiālus par padomju un vācu okupāciju Latvijā. Vēlāk darbojās Stokholmā kā Zviedru–latviešu palīdzības komitejas un LCP Ārzemju delegācijas sekretārs, vairākas reizes šķērsoja Baltijas jūru un organizēja slepenos sakarus ar nacistu okupēto Latviju.
- ¹³ *Neiburgs, U.* Latvijas Centrālā padome nacistu okupētajā Latvijā (1943–1945): izpētes aktualitātes un rezultāti // *Okupācijas režīmi Baltijas valstīs 1940–1991 (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 25. sēj.)*. – Rīga, 2009, 236.–252. lpp.
- ¹⁴ Turpat, 252.–271. lpp.
- ¹⁵ Lielbritānijas Nacionālais arhīvs (The National Archives, Kew, Richmond, Surrey), FO 371/43050, pp. 27, 28; LR ĀMA, LA, 247. kaste, VS.
- ¹⁶ LR ĀMA, VS; L. Siliņa personiskais arhīvs Stokholmā; *Siliņš, L.* Nacistiskās Vācijas okupanti: Mūsu tautas lielās cerības un rūgtā vilšanās. – Rīga, 2001, 209. lpp.
- ¹⁷ *Kangeris, K.* Sweden, the Soviet Union and the Baltic Question 1940–1964. A Survey // *Relations between the Nordic Countries and the Baltic Nations in the XX Century / Hovi, K., ed.* – Turku, 1998, p. 207.

- ¹⁸ Fēlikss Cielēns (1888–1964), LSDSP biedrs, LCP Ārzemju delegācijas loceklis, 1944. gada maijā ar bēgļu laivu ieradās Zviedrijā, no 17. jūnija līdz 1945. gada 29. martam uzrakstīja vairākus ziņojumus ASV vēstniecībai Stokholmā par situāciju nacistu okupētajā Latvijā.
- ¹⁹ HI, V. Salnais, Box. 1, 1944. gada 4. augusta ieraksts V. Salnā dienasgrāmatā; *Kangeris, K.* Zviedrijas un PSRS attiecības un latvieši Zviedrijā 1941.–1959. gadā, 434. lpp.
- ²⁰ RA, UD1920, P 40R, Vol. 76, S. 104; *Carlgrén, W. M.* Sverige och Baltikum. Från mellankrigstid till efterkrigsår. En översikt. – Stockholm, 1993, S. 21.
- ²¹ HI, V. Salnais, Box. 1, 1944. gada 4. augusta ieraksts V. Salnā dienasgrāmatā.
- ²² Pāri jūrai 1944./45. g., 86., 229. lpp.
- ²³ Zviedrijas Aizsardzības štābs uzskatīja L. Siliņu par politiski neuzticamu, jo viņš bija “izplāpājies”, kā arī pastāvēja aizdomas par viņa zināmu sadarbību ar vāciešiem (RA, “Sandler kommissionen”, Kommittéarkiv 984, F 1, Vol. 18; *Ottosson, J., Magnusson, L.* Hemliga makter. Svensk hemlig militär underrättelsetjänst från unionstiden till det kalla kriget, S. 107, 108, 111, 112).
- ²⁴ Eduards Andersons (1919–1947), LCP dalībnieks, 1945. gada 6. novembrī LPSR VDK apcietināts, 1947. gada 14. janvārī piespriests augstākais soda mērs – nošaušana (LVA, 1986. f., 1. apr., 28636. l.).
- ²⁵ Arturs Arnītis (1909–1986), LCP dalībnieks, 1945. gada 16. oktobrī LPSR VDK apcietināts, piespriesti 25+5 gadi ieslodzījuma ar mantas konfiskāciju (LVA, 1986. f., 1. apr., 99. l.)
- ²⁶ Kārlis Ernests Frišēnfelds (1912–2001), LCP dalībnieks, 1945. gada 17. maijā LPSR VDK apcietināts, piespriesti 20+5 gadi ieslodzījuma ar mantas konfiskāciju (LVA, 1986. f., 1. apr., 99. l.).
- ²⁷ *Ērglis, Dz.* Latvijas Centrālās padomes aktivitātes, 1943–1945: Laivu akcijas, 282. lpp.
- ²⁸ Pāri jūrai 1944./45. g., 21.–256. lpp.
- ²⁹ *Carlgrén, W. M.* Svensk underrättelsetjänst 1939–1945. – Helsingfors, 1985, S. 102–105.
- ³⁰ Karls Petersēns, Zviedrijas izlūkdienesta majors, 1918. gadā dienējis Somijā ģenerāļa Gustava Mannerheima (*Mannerheim*) pakļautībā, kas viņam garantēja ļoti labus sakarus ar Somijas izlūkdienestu (*Andrae, C. G.* Sverige och den stora flykten från Estland 1943–1944, S. 61).
- ³¹ Helmutš Ternbergs, Zviedrijas izlūkdienesta kapteinis, 1941. gada pavasarī informācijas iegūšanas nolūkos kā laikraksta “*Dagens Nyheter*” žurnālists nosūtīts komandējumā uz Baltijas valstīm. Bija ciešos sakaros ar vācu Abvēru (*Abwehr*), īpaši ar tā Stokholmas biroju, un viņš bija ielūgts apmeklēt Baltijas valstis un Austrumu fronti. Precējies ar latviešu diplomāta Fridriha Grosvalda meitu Margareti, kura strādāja ASV vēstniecības Speciālo ziņojumu nodaļā (*Special Reporting Section*) Stokholmā. Kara laikā vairākas reizes viesojās Rīgā, kur tikās arī ar Latvijas Zemes pašpārvaldes Izglītības un kultūras ģenerāldirekcijas darbinieku Gerhardu Brēmani, no kura saņēma informāciju par situāciju nacistu okupētajā Latvijā (KA, Helmutš Ternbergs personarkiv, Vol. 1; NA II, Record Group 84, Entry 3201, Box. 1, 8; Kārļa Kangerā personiskais arhīvs).
- ³² *Andrae, C. G.* Sverige och den stora flykten från Estland 1943–1944, S. 61.
- ³³ *Ottosson, J., Magnusson, L.* Hemliga makter, S. 103, 104.
- ³⁴ *Ericson, L.* Exodus och underrättelseinhämtning, S. 106.
- ³⁵ Dāgs Trocigs, starpkaru periodā viesojās ar lekcijām Latvijas Universitātē, jau 20. gs. 30. gadu beigās, pateicoties plašiem sakariem ar baltiešiem, nodeva informāciju Zviedrijas Bruņoto spēku štābam par apstākļiem Baltijas valstīs. Sakarā ar resursu trūkumu, iespējams, bija zviedru izlūkdienesta vienīgā kontaktpersona Baltijas valstīs. Pēkšņi mira 1944. gada 31. augustā (*Ottosson, J., Magnusson, L.* Hemliga makter, S. 114).
- ³⁶ *Ericson, L.* Exodus och underrättelseinhämtning, S. 107.

- ³⁷ Roberts Paulsons (1886–1961), Zviedrijas Sociālo lietu pārvaldes vadītājs, 1944. gada 18. decembrī apcietināts, vēlāk notiesāts par spiegošanu nacionālsociālistiskās Vācijas labā. Iespējams, ka ar viņa starpniecību vācu okupācijas varas iestādes varēja iegūt informāciju arī par baltiešu bēgļu laivu akcijām uz Zviedriju (*Deland, M. Purgatorium. Sverige och andra världskrigets förbrytare*, S. 79).
- ³⁸ RA, "Sandler kommissionen", Kommittéarkiv 984, B 2, Vol. 3; *Wechselmann, M. De bruna förbindelserna*. – Stockholm, 1995, S. 226.
- ³⁹ *Ottosson, J., Magnusson, L. Hemliga makter*, S. 105, 113–116.
- ⁴⁰ RA, "Sandler kommissionen", F 3, Vol. 2; *Andrae, C. G. Sverige och den stora flykten från Estland 1943–1944*, S. 65.
- ⁴¹ RA, "Sandler kommissionen", F 3, Vol. 2; *Ericson, L. Exodus och underrättelseinhämtning*, S. 118, 119.
- ⁴² *Ericson, L. Exodus och underrättelseinhämtning*, S. 93–95, 97, 98.
- ⁴³ *McKay, C. G., Beckman, B. Swedish Signal Intelligence 1900–1945*. – London, 2003, p. 204.
- ⁴⁴ RA, "Sandler kommissionen", Kommittéarkiv 984, F 1, Vol. 18; *Ottosson, J., Magnusson, L. Hemliga makter*, S. 108, 109.
- ⁴⁵ LVA, 1986. f., 1. apr., 99. l., 1., 3., 6. sēj., 28635. l., 1. sēj.; L. Siliņa personiskais arhīvs Stokholmā.
- ⁴⁶ *Ericson, L. Exodus och underrättelseinhämtning*, S. 109.
- ⁴⁷ KA, Försvarsstaben, C-yrån; Leonida Siliņa personiskais arhīvs Stokholmā; LR ĀMA, VS; LVA, 1986. f., 1. apr., 99. l., 2. sēj., 249. lp.
- ⁴⁸ The National Archives Preliminary Inventory of the Records of the War Refugee Board (Record Group 220). – Washington, DC, 1952, pp. 1, 2.
- ⁴⁹ *Feingold, H. L. The Politics of Rescue. The Roosevelt Administration and the Holocaust, 1938–1945*. – New Brunswick; New Jersey, 1979, pp. 246, 247.
- ⁵⁰ Ivers C. Olsens (1904–1960), ASV Kara bēgļu padomes pārstāvis Stokholmā, vēlāk ASV vēstniecības Hāgā Holandē finanšu pārstāvis. Viņa paveikto Stokholmā savā 1945. gada 14. jūlija vēstulē ASV WRB direktors Viljamss O'Dvaiers vērtēja šādi: "Es vēlos īpaši Jums pateikties par darbu, ko Jūs esat veicis pēdējos mēnešos Padomes operācijās, kur šajā lomā jūsu aktivitātes man personiski liekas īpaši spilgtas. Jūsu sekmīgais darbs ļoti delikātās un slepenās sarunās šo mēnešu laikā, Jūsu vienošanās ar Zviedrijas valdību un ar privātām un starptautiskām aģentūrām ir viscaur sekmīgs izpildījums" (RL, Record Group 220, Box. 30.).
- ⁵¹ No ASV Kara bēgļu padomes laivu braucieniem uz Zviedriju igauņi saņēma 110 000, latvieši 55 000, bet lietuvieši 35 000 zviedru kronu (RL, Record Group 220, File 72: Sweden – Iver Olsen's Reports, Vol. 1).
- ⁵² NA II, Record Group 84, Entry 3201, Box. 1–12.
- ⁵³ Heršels V. Džonsons (1894–1966), ASV vēstnieks Zviedrijā. ASV OSS pārstāvis Kalvins Hūvers (*Hoover*) 1943. gada 15. novembra ziņojumā ASV Valsts departamentam rakstīja, ka "bez vēstnieka Džonsona enerģijas un labajiem nolūkiem un Zviedrijas valdības prestiža, kas izveidojies, pateicoties viņa Amerikas interešu aizstāvības darbībām Zviedrijā, OSS uzdevumu Zviedrijā nebūtu iespējams veikt. Ar vēstnieka Džonsona sadarbības palīdzību OSS ir spējis izveidot un vadīt izlūkošanas organizāciju, kuras ieguldījums kriminālvajāšanā, iegūstot slepenu un visaugstākajā līmenī svarīgu militāru, politisku un ekonomisku informāciju, ir iemesls visai lielai apmierinātībai" (NA II, Record Group 226, Entry 92, Box 156), bet ASV WRB vadītājs Stokholmā I. C. Olsens savā darba pārskatā 1944. gada 20. novembrī uzsvēra, ka "ASV vēstniecības Stokholmā darbinieku sadarbība un palīdzība bija izcila.

- Tas bija īpaši patiesi sūtņa dēļ, kurš, lai arī esmu pārliecināts, ka viņam bija personiskas bažas par dažu operāciju apdomību, it īpaši Baltijā, vienmēr deva man atļauju darboties, ja bija saprātīgas perspektīvas, ka kaut kas konstruktīvs varētu tikt sasniegts” (RL, Record Group 220, File 72).
- ⁵⁴ RL, Record Group 220, Box. 110.
- ⁵⁵ Turpat, 45. karte. Dok. publ.: Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers. 1944 / Vol. I: General. – Washington, 1966, p. 1049.
- ⁵⁶ Valdemārs Kreicbergs (1912–1995), III šķiras sekretārs Latvijas sūtniecībā Stokholmā. No 1942. gada 2. februāra strādāja ASV vēstniecības Speciālo ziņojumu nodaļā (*Special Reporting Section*) Stokholmā (NA II, Record Group 84, Entry 3201, Box. 1, 8).
- ⁵⁷ Jānis Tepfers (1898–1994), bijušais ārkārtējais sūtnis un pilnvarotais ministrs Somijā. 1940. gada augustā pārcēlās uz Zviedriju, no 1942. gada strādāja par tulkus Zviedrijas Ārlietu ministrijā.
- ⁵⁸ HI, V. Salnais, Box. 1, 1944. gada 3.–8. maija ieraksti V. Salnā dienasgrāmatā.
- ⁵⁹ Gilels Štorhs (1902–1983), Pasaules ebreju kongresa un Baltijas komitejas pārstāvis Stokholmā. Viņa raksturojums ir atrodams I. C. Olsena 1944. gada 12. jūnija vēstulē ASV WRB direktoram Dž. Pīlam: “Pēc pārrunu beigām ar latviešu grupu, es apsvēru par vēlamu uz slepenības pamata informēt G. Štorhu par notikumu attīstību, jo biju nobijies, ka viņš varētu darboties citā virzienā un tā visu sabojāt. Viņš nekavējoties bija ļoti kritisks, uzsvērot, ka daži no grupas ir piederējuši pronacistiskām un antisemitiskām partijām. Es jautāju viņam, vai viņš domā, ka man vajadzētu apturēt šo plānu, un viņš teica – nē, jo viņš domāja, ka tam ir iespējami panākumi. Es jautāju viņam, vai viņš varētu ieteikt citu grupu, un viņš teica – nē. Es jautāju viņam, vai viņam pašam ir kāds plāns, kā gūt labākus panākumus, un viņš teica – nē. Vēlāk viņš atnāca pie manis un teica, ka, pēc viņa domām, bijušais Latvijas sūtnis ir negodīgs, tāpat kā viņa kolēģi, un tāpēc domājot, ka operācijā varētu notikt liela kukuļdošana. Es jautāju viņam, vai viņš būtu ar mieru darboties komitejā un palīdzēt pārraudzīt izdevumu kontroli, un viņš teica, ka viņš nevēloties uzņemties šādu atbildību bez pilnīgas kontroles. Tad viņš teica, ka šī grupa nemaz nemēģinātu glābt ebrejus. Es jautāju viņam, vai viņš būtu ar mieru iesaistīties kā konsultants komitejā un iesniegt tai sarakstu ar iespējami glābjamo ebreju vārdiem un aptuvenām atrašanās vietām. Viņš teica – nē, jo viņš nedomājot, ka izredzes uz panākumiem ir labas. Es jautāju viņam vēlreiz, vai man izbeigt šo programmu, un viņš teica – nē” (RL, Record Group 220, WRB 1944–45, Records that were classified “secret”. R–Y, Box. 72: Sweden).
- ⁶⁰ Hindley, M. Negotiating the Boundary of Unconditional Surrender: The War Refugee Board in Sweden and Nazi Proposals to Ransom Jews, p. 54.
- ⁶¹ Cielēns, F. Laikmetu maiņā: Atmiņas un atziņas, 3. sēj. – Vāsterås, 1964, 296. lpp.
- ⁶² HI, V. Salnais, Box. 1, 1944. gada 8. jūnija ieraksts V. Salnā dienasgrāmatā.
- ⁶³ “Attiecībā uz latviešiem Cielēns bija pēdējais sūtnis Somijā un pirms tam Latvijas ārlietu ministrs. Viņš liekas pārliecināts un šķiet saprātīgs pretēji Salnajam, par kuru es neesmu pilnībā pārliecināts” (RL, Record Group 220, File 73: Account of Iver C. Olsen War Refugee Board funds).
- ⁶⁴ HI, V. Salnais, Box. 1, 1944. gada 10., 14. jūnija un 3. jūlija ieraksti V. Salnā dienasgrāmatā.
- ⁶⁵ RL, Record Group 220, Box. 73; HI, V. Salnais, Box. 1, 1944. gada 28. jūnija ieraksts V. Salnā dienasgrāmatā.
- ⁶⁶ RL, Record Group 220, File 73: Account of Iver C. Olsen War Refugee Board funds.
- ⁶⁷ Turpat.
- ⁶⁸ HI, V. Salnais, Box. 1, 1944. gada 29. jūlija ieraksts V. Salnā dienasgrāmatā.
- ⁶⁹ RL, Record Group 220, WRB 1944–45, Records that were classified “secret”. R–Y, Box. 72: Sweden.

- ⁷⁰ “Viņas personība ir patiesi aizkustinoša, kura redzējusi, kā nogalina viņas tēvu, māti un māsu, un stipri cīnās ar sevi, lai neizdarītu pašnāvību. Esmu devis viņai dažādus mazus uzdevumus, lai nodarbinātu viņas prātu, un esmu ar viņu vairākkārt īsi aprunājies saistībā ar viņas palīdzības nozīmīgumu, lai paceltu viņas gara stāvokli. Viņas stāsts ir ļoti neparasts un noteikti vērsīs jūsu uzmanību faktam, ka tūkstoš gadu laikā neviens nedrīkst aizmirst, ko šie slepkavnieciskie nacisti padarījuši Eiropā” (RL, Record Group 220, WRB 1944–45, Records that were classified “secret”. R–Y, Box. 72: Sweden).
- ⁷¹ Zelta Šepšeloviča (Andersone, Haite; 1920–?), 1944. gada 24. aprīlī ar bēgļu laivu “Admirālis” nelegāli ieradās Zviedrijā kopā ar leitnantu Jāni Aleksandru Vabuli (1914–?), lielu daudzumu ārzemju valūtas, 2 kg zelta un citām vērtīslietām. Saistījās ar PSRS vēstniecību Stokholmā, lai denuncētu latviešu bēgļus un Zviedru-latviešu palīdzības komiteju Stokholmā, sagatavoja padomju propagandas rakstus zviedru komunistu presē. 1945. gada otrajā pusē kopā ar J. Vabuli bija spiesta bēgt no Zviedrijas, bet pēc atgriešanās Rīgā 1946. gada janvārī piedalījās latviešu nacionālo partizānu denuncēšanā un apcietināšanā LPSR VDK. Vēlāk ievietota psihiatriskajā slimnīcā, 70. gadus emigrēja uz Izraēlu (LR ĀMA, VS; LVA, 1986. f., 1. apr., 3317. , 4721. l.).
- ⁷² HI, V. Salnais, Box. 1, 1944. gada 10. septembra ieraksts V. Salnā dienasgrāmatā.
- ⁷³ RL, Record Group 220, Box. 73.
- ⁷⁴ Turpat.
- ⁷⁵ *Andersons, E., Siliņš, L. u.c. Latvijas Centrālā padome*, 145., 146. lpp.
- ⁷⁶ Turpat, 237. lpp.
- ⁷⁷ RA, “Sandler kommissionen”, Kommittéarkiv 984, F 1, Vol. 17, 18; RL, Record Group 220, File 72.
- ⁷⁸ KA, Försvarsstaben, C-byrån, F 1, Vol. 2; *Ottosson, J., Magnusson, L. Hemliga makter*, S. 108.
- ⁷⁹ No Zviedrijas uz Igauniju no 1944. gada 16. februāra līdz 24. augustam notika 13, bet uz Lietuvu no 1943. gada 16. decembra līdz 1944. gada 7. oktobrim norisinājās 14 zviedru C biroja atbalstīti nelegālie laivu braucieni (KA, Försvarsstaben, C-byrån, F I, Vol. 2.).
- ⁸⁰ KA, Försvarsstaben, C-byrån, F 1, Vol. 2; *Ericson, L. Exodus och underrättelseinhämtning*, S. 110–113.
- ⁸¹ Ny Dag, 1944, October 17. Par šo publikāciju V. Salnais tajā pašā dienā Latvijas sūtnim Londonā K. Zariņam rakstīja: “Visas zīmes rāda, ka evakuācijas akcija jau šinīs dienās izbeigsies. Pret to ir atklājusi veselu kampaņu šejienes komunistu avīze “Ny Dag”. Šai kampaņā liela loma piekrīt, kā viss norāda, dažiem komunistu aģentiem–provokatoriem, kas šē jau dažus mēnešus atpakaļ atsūtīti un kuriem apmēram jau esam uz pēdām. Līdz ko par tiem būs pilnīga skaidrība, nekavējoši ziņošu Tev viņu vārdus” (LR ĀMA, VS), bet I. C. Olsens 1944. gada 20. novembra noslēguma pārskatā par ASV Kara bēgļu padomes operācijām Zviedrijā paskaidroja, ka “visaktīvākā kritika par Baltijas glābšanas programmu sākās oktobrī komunistu presē Zviedrijā, daudz no kuras tika veltīta ASV vēstniecības finansiālai daļībai. Tika izteiktas apsūdzības, ka daudzi no šiem bēgļiem bija pronacistiski un pretpadomju noskaņoti, un bija kara noziedznieki, kas bēg no Krievijas soda. Fakti bija ļoti pārspīlēti un sagrozīti, it īpaši par patiesajiem faktiem par amerikāņu darbību. Vēstniecība ieņēma pozīciju, ka šīs apsūdzības ir absurdas un provokatīvas un apņēmas neatbildēt uz tām” (RL, Record Group 220, File 72).
- ⁸² *Ericson, L. Exodus och underrättelseinhämtning*, S. 113.
- ⁸³ *Daudze, A. Latvija Zviedrijas politikā 1939–1991*, Promocijas darbs. Rīga, Latvijas Universitāte, 2010, 95. lpp.
- ⁸⁴ KA, Försvarsstaben, C-byrån, F 1, Vol. 2.
- ⁸⁵ KA, Försvarsstaben, Säkerhetsavdelningen, F 8, e:13.

- ⁸⁶ Sandlera komisija – Zviedrijas Parlamentārā izmeklēšanas komisija par bēgļu jautājumiem un drošības dienestu, ko vadīja pirmskara laika ārlietu ministrs Rihards Sandleris. Tās darba rezultātā tapa četri gala ziņojumi, no kuriem vēlāk ir publicēti trīs: 1) par izturēšanos pret bēgļiem (SOU 1946:36); 2) par drošības dienestu aktivitātēm (SOU 1946:93); 3) par izmeklēšanas rezultātiem Baltijas bēgļu jautājumā (slepens līdz 1985. g.; RA, "Sandler kommissionen", Kommittéarkiv 984, F 1, Vol. 18).
- ⁸⁷ *Ericson, L.* Exodus och underrättelseinhämtning, S. 114.
- ⁸⁸ KA, Försvarsstaben, C-byrå, F 1, Vol. 2.; Pāri jūrai 1944./45. g., 218.–221. lpp.
- ⁸⁹ KA, Försvarsstaben, C-byrå, F 1, Vol. 2.
- ⁹⁰ RA, "Sandler kommissionen", Kommittéarkiv 984, F 1, Vol. 18.
- ⁹¹ RL, Record Group 220, File 72: Sweden – Iver Olsen's Reports, Vol. 1; LR ĀMA, LA, 443. kaste.
- ⁹² V. Salnā un F. Cielēna parakstītajā pārskatā par evakuācijas līdzekļu izlietojumu 1944. gada 4. septembrī bija uzsvērts, ka trīs mēnešu laikā 11 cilvēku bija nodarbināti par algu un atalgojumu. Pieņemot, ka katrs no viņiem strādāja veselu mēnesi, vidējā alga vienai nodarbinātai personai bija 302,27 zviedru kronas, kas bija ievērojami mazāk nekā bija plānots iepriekš, t.i., 500 zviedru kronu mēnesī (RL, Record Group 220, Box. 72).
- ⁹³ Par ASV Kara bēgļu padomes līdzekļiem iegādātā ātrlaiva "Tony" bija domāta kuģošana pa ezeriem, nevis pa jūru, tāpēc tā izrādījās nepiemērota bēgļu pārvešanai uz Zviedriju, un tās brauciens uz Latviju 1944. gada 10. septembrī nebija veiksmīgs (Pāri jūrai 1944./45. g., 228., 229. lpp).
- ⁹⁴ RL, Record Group 220, Box. 72.
- ⁹⁵ Turpat; LR ĀMA, LA, 443. kaste, VS.
- ⁹⁶ Turpat.
- ⁹⁷ I. C. Olsens savā 1944. gada 10. augusta vēstulē ASV WRB direktoram Dž. Pīlam rakstīja: "Es skaidri paskaidroju visām trim grupām, ka viņu laivas jānogādā atpakaļ Stokholmā pēc mana pieprasījuma un ka šis laiks var pienākt, vēlākais, kad krievi pārvaldīs reģionus, kuros glābšanas operācijas attiecīgajās valstīs norisinās, un kad būs skaidrs, ka briesmas tikt vajātiem no vāciešiem ir beigušās. Man jāsaprot, ka man ir ļoti žēl šo Baltijas cilvēku; viņi atrodas jucekļa vidū, un es tam neredzu risinājuma [...] Man ļoti patīk igauņi un lietuvieši, viņi ir patiešām jauki cilvēki, kuri var padarīt šo pasauli par labāku vietu, kur dzīvot, un labāku tāpēc, ka viņi tajā ir. Par latviešiem es neesmu norūpējies tik daudz, lielākoties tāpēc, ka viņiem piemīt diezgan vispārēja tendence būt diezgan neuzticamiem un viņi ir noteikti nepatikšanu cēlāji" (RL, Record Group 220, WRB 1944–45, Records that were classified "secret". R–Y, Box. 72: Sweden).
- ⁹⁸ RL, Record Group 220, File 72.
- ⁹⁹ Turpat.
- ¹⁰⁰ RL, Record Group 220, File 72: Sweden – Iver Olsen's Reports, Vol. 1. Dok. publ.: Stockholm Documents. The German Occupation of Latvia 1941–1945: What Did America Know? / Edit. A. Ezergailis (Symposium of the Commission of the Historians of Latvia, Vol. 5) – Rīga, 2002, pp. 478–486.
- ¹⁰¹ Pāri jūrai 1944./45. g., 12. lpp.
- ¹⁰² *Andersons, E., Silinš, L. u.c.* Latvijas Centrālā padome, 160. lpp.
- ¹⁰³ *Carlgren, W. M.* Sverige och Baltikum, S. 73.
- ¹⁰⁴ *Ottosson, J., Magnusson, L.* Hemliga makter, S. 116, 117.
- ¹⁰⁵ *Kangeris, K.* Die organisierte Flucht aus dem Baltikum nach Schweden 1944. Von Amerikanern finanzierte Aktionen / Paper presented at the 8th Conference on Baltic Studies in Scandinavia, Stockholm, June 7–11, 1985.

The Role Played by Swedish and American Intelligence Services in Refugee Evacuation Operation across the Baltic Sea Organized by the Latvian Central Council, 1944–1945

Uldis Neiburgs

Summary

During the Second World War, more than 4500 inhabitants of Latvia who did not want to live under either Nazi German or Communist Soviet occupation fled across the Baltic Sea in clandestine fishing boats to the neutral Sweden. The organization of such a massive refugee movement was difficult and dangerous. It had to avoid threatening the Swedish policy of neutrality and therefore could not be organized legally. From the Nazi point of view, it was regarded as illegal espionage and improper communication with foreign countries that was treated with the utmost severity. However, Sweden's geographical proximity and its location outside the war zone, as well as the Swedish government's liberal position toward admitting civilian refugees, which ranged from concerns about possible German military invasion in Sweden to the increasing political pressure of the Soviet Union at the end of the war, played an important role in the organization of surreptitious refugee boat traffic between Latvia and Sweden.

Illegal boat traffic became particularly massive in August of 1944, reached the highest intensity in October, and continued with greater or lesser success until the capitulation of Nazi Germany on 8 May 1945. A number of Latvian, Swedish and American institutions were involved in organizing the transfer of refugees: 1) the Latvian Central Council (LCC) in Riga and its communications group in Ventspils, Voldemars Salnais, former Latvian Envoy in Sweden, and the Swedish-Latvian Relief Committee in Stockholm; 2) Bureau C of the Military Intelligence Service of the Swedish Defense Headquarters and its employees in Stockholm and Gotland; 3) the U.S. Embassy in Sweden and the War Refugee Board's mission in Stockholm working under its aegis. Despite the different functions they performed (technical and financial support, organization, navigation of the boats and transportation of people, acquisition and transfer of information, etc.), the mutual disagreements and contradictions and the external threats, at certain times the interests of these organizations either matched or served as a means of achieving the objectives of one or the other party. This formed the basis for cooperation, without which such an ambitious and surreptitious evacuation of thousands of people from Latvia to Sweden would not have been possible.

From 31 January 1944 to 5 March 1945, at least 37 boat trips from Sweden to Nazi-occupied Latvia were organized with the support of Bureau C. 27 of them were successful, but ten failed: four boats were intercepted by the Germans, but six were forced to return

to Gotland either because they were fired upon or were unable to approach the coast due to patrol activity. The Swedish Bureau C provided technical support of the boat trips, in return receiving military intelligence information about the situation in Nazi-occupied Latvia collected by the LCC. The U.S. War Refugee Board granted 55 000 Swedish kronor for the evacuation of political refugees from Latvia. As a result, from the beginning of June to the end of September 1944, at least 18 boat trips were made for that purpose. Some of the boat trips used a combination of Swedish technical and American financial support, but most of them were carried out without Swedish or American assistance. Of the more than 4500 refugees who reached Sweden, 2077 persons had come on individual initiative, but 2541 persons were transferred on boat trips organized by the LCC. At least 957 people had come to Gotland on boats supported by Swedish Bureau C and about 700 people on boats funded by the U.S. War Refugee Board.

Antonijs Zunda

Latvijas PSR Ārlietu ministrija un latviešu trimda Rietumvalstīs, 1945. gads – 20. gs. 60. gadi

Pēckara posma sākums, 1945.–1950. gads

Pēc Padomju Savienības veiktās Latvijas okupācijas, aneksijas un inkorporācijas 1940. gada vasarā un tai sekojošās Latvijas PSR valdības izveides savu darbību izbeidza arī tās Ārlietu ministrija. PSRS valdība Maskavā neuzskatīja, ka Padomju Latvijai būtu nepieciešama sava patstāvīga ārlietu ministrija. T.s. Tautas valdībā līdz 1940. gada 25. augustam LPSR ārlietu ministra funkcijas formāli bija uzticētas valdības vadītājam Augustam Kirhenšteinam, bet praktisko darbību veica ārlietu ministra biedrs Latvijas Kompartijas sekretārs Andrejs Jablonskis. Arhīvu dokumenti liecina, ka A. Jablonskis pamatā nodarbojās ar Latvijas Republikas laikā izveidotās Ārlietu ministrijas demontāžu. Piemēram, 8. augustā Ministru kabinets pieņēma lēmumu izbeigt Latvijas diplomātisko pārstāvniecību darbību ārvalstīs un to arhīvus un īpašumus nodot PSRS pārstāvniecībām attiecīgajās valstīs. Kopumā Ārlietu ministrijas likvidāciju pabeidza līdz 1940. gada novembrim. Augustā un septembrī darbību Latvijā izbeidza ārvalstu sūtniecības un konsulāti.

Nelikumīgi izveidoto komunistisko režīmu satrauca Latvijas Republikas laikā izveidotais diplomātiskais dienests ārvalstīs un tā reakcija uz valsts okupāciju. Latvijas PSR valdība uzskatīja, ka diplomātiskais dienests zināmā mēra simbolizē Latvijas Republikas valstiskuma juridisku pastāvēšanu, un tāpēc A. Kirhenšteina un A. Jablonska darbība vispirms bija vērsta uz tūlītēju sūtņu atsaukšanu un šī dienesta likvidēšanu. Latvijas Republikas sūtņi ārvalstīs jau 1940. gada jūlijā uzsāka diplomātisko cīņu pret PSRS okupāciju. Viņi uzskatīja, ka svarīgākais uzdevums ir panākt, lai padomju okupācija un režīms, kas izveidots Latvijā, netiktu starptautiski atzīts. Latvijas diplomāti Alfreds Bīlmanis, Kārlis Zariņš, Pēteris Oliņš, Jūlijs Feldmanis un citi, balstoties uz starptautisko tiesību normām, iesniedza protestus pret PSRS okupāciju to valstu valdībām, pie kurām viņi bija akreditēti. Tas viss ļoti sanikvoja A. Kirhenšteinu un A. Jablonski.

Jau 1940. gada jūlijā un augustā A. Kirhenšteins nosūtīja telegrammas A. Bīlmanim, K. Zariņam, Voldemāram Salnajam un citiem sūtņiem ar prasību ierasties Rīgā, nepakļaušanās gadījumā piedraudot atcelt no ieņemamā amata. Šajā laikā PSRS valdību

sāka satraukt Rietumvalstu reakcija uz tās rīcību Baltijas valstīs. ASV, Lielbritānija un citas Rietumvalstis uzsvēra, ka tās neatzīst PSRS soļus Baltijas valstīs par likumīgiem un neatzīst tos ne *de facto*, ne *de iure*. Anglijas premjers Vinstons Čērčils 1940. gada 5. septembrī, uzstādamies britu parlamentā, oficiāli uzsvēra, ka viņa valsts neatzīst nekādas kara laikā notikušas teritoriālas pārmaiņas Eiropā un uzskata, ka to likumīgums jāizlemj starptautiskās vienošanās ceļā.

Otrā pasaules kara beigu posmā PSRS valdība sāka akcentēt domu, ka savienoto republiku tiesības vajag paplašināt, pārveidojot Vissavienības Aizsardzības un Ārlietu tautas komisariātu par koprepublikaņiskiem komisariātiem. PSRS Augstākā Padome 1944. gada 1. februārī pieņēma attiecīgo likumu par pilnvaru piešķiršanu savienotajām republikām ārējo sakaru jomā. Balstoties uz to, PSRS delegācija antihitleriskās koalīcijas lielvalstu konferencē Dumbartonoksā 1944. gada 28. augustā izvirzīja priekšlikumu, lai visas 16 savienotās republikas, to skaitā arī Latvija, Lietuva un Igaunija tiktu atzītas par ANO dibinātājvalstīm. Rietumvalstis šādu priekšlikumu noraidīja, jo uzskatīja, ka tādā veidā PSRS vēlas panākt viņu akceptu Baltijas valstu aneksijai un inkorporācijai.¹

1944. gada oktobrī Latvijas PSR Augstākā Padome pieņēma likumu par Latvijas PSR koprepublikaņiskā Ārlietu tautas komisariāta izveidošanu. 1946. gada 24. martā komisariātu pārveidoja Latvijas PSR Ārlietu ministrijā. Par pirmo Latvijas PSR ārlietu ministru iecēla no Krievijas atbraukušo latvieti Pēteri Valeskalnu. Lai cīnītos pret Rietumvalstu noliedzošo pieeju Baltijas padomju republikām, PSRS Ārlietu ministrija dažādās pēckara posma sākuma starptautiskās konferencēs centās iekļaut Latvijas, Igaunijas un Lietuvas PSR ārlietu ministrus. Tipisks piemērs šeit bija P. Valeskalna iekļaušana PSRS delegācijas sastāvā Sabiedroto sasauktajā Parīzes miera konferencē 1946. gadā. Padomju Savienība tādējādi centās drupināt Rietumvalstu realizēto neatzīšanas politiku, uzsverot, ka Baltijas valstis ir PSRS sastāvdaļa. Latvijas, Lietuvas un Igaunijas PSR pārstāvji PSRS delegāciju sastāvā starptautiskos forumos it kā apstiprināja, ka Baltijas tautām tiek dotas lielas pilnvaras un patstāvība, ka viņi pauž šo tautu gribu un intereses. Rietumvalstis šos Baltijas padomju republiku pārstāvjus tomēr atzina tikai par PSRS delegācijas locekļiem, nevis likumīgiem baltiešu tautu pārstāvjiem.

Latvijas PSR Ārlietu ministrijas darbiniekus nozīmēja darbam PSRS pārstāvniecībās ārvalstīs, dažādās starptautiskās organizācijās. Piemēram, Protokola un konsulārās nodaļas vadītājs Gustavs Kļava 1947.–1948. gadā strādāja ANO Sekretariātā. Viņš centās ietekmēt starptautisko tiesību normu izstrādi Padomju Savienības interesēs, lai nākotnē nepieļautu iespējas izvirzīt tai apsūdzības par genocīdu sagrābtajās teritorijās. Latvijas PSR diplomātus izmantoja arī kā līdzekli PSRS pozīciju stiprināšanai Baltijas valstu jautājuma apspriešanas gaitā starptautiskos forumos. Maskava Baltijas padomju republiku diplomātus centās pasniegt kā likumīgos savu tautu pārstāvjus pretstatā trimdas baltiešu diplomātiem.²

PSRS Ārlietu ministriju pēc Otrā pasaules kara beigām uztrauca Latvijas Republikas vēstnieka ASV A. Bīlmaņa aktivitātes. Tās tika vērtētas kā bīstamas Padomju Savienībai. PSRS vēstniecība ASV regulāri sūtīja uz Rīgu informāciju par A. Bīlmaņa un latviešu trimdas organizāciju darbību un izteica priekšlikumus to neitralizācijai, pastiprinot padomju propagandu. Tā 1945. gada 18. decembra ziņojumā bija uzsvērts, ka uz Vašingtonu tiek sūtīts tikai viens laikraksta "Cīņa" eksemplārs. Lai pastiprinātu informatīvo darbu ASV dzīvojošo latviešu vidū, vēstniecība ierosināja sūtīt vairāk Latvijas PSR žurnālu un laikrakstu. Turklāt eksperti uzsvēra, ka nebūtu vēlami tikai kompartijas laikraksti, bet arī Latvijas PSR Augstākās Padomes un rajona padomju izdevumi. Bija izteikts ierosinājums aktīvāk kontaktēties ar tādu "progresīvo latviešu" izveidoto palīdzības organizāciju ASV kā "*American Relief for Latvia*".³

1949. gada 7. septembrī PSRS vēstniecības Kanādā otrais sekretārs Burdins savā ziņojumā Ārlietu ministrijai norādīja, ka pie viņa vērsies "progresīvs latvietis" Eduards Udrovskis un norādījis, ka tādās ASV pilsētās kā Bostona, Čikāga un Klīvlenda dzīvo daudz latviešu. E. Udrovskis aicināja PSRS vēstniecību pievērst lielāku uzmanību darbam ar trimdas latviešiem un regulāri piesūtīt Latvijā izdotus laikrakstus, žurnālus un grāmatas. Ārlietu ministrs P. Valeskalns, atbildot uz šādu ierosinājumu, rakstīja, ka Latvijas PSR Rakstnieku savienība varētu būt tā organizācija, kas veidotu kontaktus ar Amerikā un Kanādā dzīvojošajiem latviešiem, apgādājot viņus ar attiecīgo literatūru.⁴

Lai Latvijas PSR Ārlietu ministrija varētu sekmīgi veikt politisko darbu latviešu trimdinieku vidū Rietumvalstīs, tā regulāri saņēma PSRS vēstniecības ziņojumus un informāciju. Tipiska šajā ziņā bija Padomju Savienības pilnvarotā pārstāvja repatriācijas jautājumos Vācijā un Austrijā ģenerālleitnanta Golubeva 1947. gada 29. martā nosūtītā vēstule ministram P. Valeskalnam. Šajā dokumentā var atrast detalizētu informāciju par baltiešu bēgļu skaitu, norādīts, ka Rietumvalstu okupācijas zonās apskatāmajā laikā atradās 98 655 latvieši. Visas organizācijas, ko latviešu bēgļi izveidojuši angļu, amerikāņu un franču okupācijas zonās, nosauktas par pretpadomju. Atzīmēts, ka aktīvi ir bijušie Latvijas armijas virsnieki, kas savulaik karojuši Vācijas pusē. Ir izveidojies šo virsnieku kodols (pulkveži Vilis Janums, Arvīds Kripēns, Aleksandrs Plensners), kas SS spēku ģenerālleitnanta Rūdolfa Bangerska vadībā izstrādājis Latvijas armijas izveides plānu un tās iesaistīšanu nākamajā karā pret PSRS. Iepazīnies ar vēstuli, P. Valeskalns savukārt lūdza ģenerāli Golubevu nodrošināt visu latviešu trimdas izdevumu piegādi Latvijas PSR Ārlietu ministrijai, uzsverot, ka tādējādi būtiski uzlabotos propagandas darba kvalitāte.⁵

To, ka darbs ar latviešu diasporu Rietumos bija svarīgs Latvijas PSR Ārlietu ministrijas uzdevums, apliecina ministra vietnieka Jāņa Ostrova 1950. gada 25. decembra vēstule uz Maskavu. Tajā viņš norāda, ka ministrija gatava apgādāt PSRS vēstniecību Austrālijā ar latviešu valodā izdotu politiska un ekonomiska rakstura literatūru, kā arī daīlliteratūru.⁶

Pēckara perioda sākumā Latvijas Radio uzsāka propagandiska rakstura pārraides ārzemēs dzīvojošiem latviešiem, cerot tādējādi panākt viņu masveida atgriešanos dzimtenē. Šajā darbā bija iesaistīta Latvijas PSR Ārlietu ministrija. Ministru P. Valeskalnu apstiprināja par Repatriācijas komisijas vadītāju. Tika realizēts speciāls vēstulju sūtīšanas projekts, kura ietvaros trimdinieki saņēma vēstules no Latvijas ar priekšlikumiem atgriezties mājās. Tipisks piemērs ir Ārlietu ministrijas Politiskās nodaļas 1947. gadā sagatavota vēstule latviešu bēgļiem Vācijā. Tajā bija izteikts aicinājums atgriezties Latvijā un uzsvērts: "Sen jau nobeidzies karš, izgaisuši ugunsgrēku dūmi, apklusušas mocekļu vaimanas, nožuvušas asaras bērnu actiņās, brālīgā padomju tauta palīdzēja latviešiem uz visiem laikiem atkratīties no ienīstajiem vācu okupantiem. Mēs nolēmām griezties pie jums, pie tiem, kas vēl paliek D.P. nometnēs, pie tiem, kas vēlas atgriezties mājās, redzēt savu Dzimteni un atrast tur īsto laimi. Neticiet pasakām par sodiem un par to, ka nepaspēsiet atbraukt dzimtenē, ka pret jums pielietos represijas..."⁷

Ārlietu ministra vietnieks O. Jurāns 1949. gada 12. janvārī vēstulē Latvijas PSR Valsts drošības ministrijai norādīja, ka efektīvi jāizmanto propagandas darbā tie cilvēki, kuri jau ir atgriezušies Latvijā. Viņš informēja par kara laika bēgli Jāni Murānu, kurš līdz šim dzīvoja Zviedrijā, bet tagad padomju iestādēm ir izteicis vēlmi atgriezties Latvijā. O. Jurāns savā vēstulē lūdza Valsts drošības ministrijas atļauju izmantot J. Murānu radio propagandā.⁸

Svarīgs Latvijas PSR Ārlietu ministrijas aktivitāšu virziens bija Zviedrija, jo šajā valstī pēc padomju vēstniecības Stokholmā informācijas 1948. gadā dzīvoja vairāk nekā 24 900 baltiešu izcelsmes emigrantu, no kuriem 3800 bija latvieši. PSRS uzsvēra, ka šie emigranti ir padomju pilsoņi un viņiem jāatgriežas dzimtenē. Arhīva dokumenti liecina, ka ļoti neliels skaits baltiešu atgriezās savā tēvzemē. Lai sekmētu šo procesu, PSRS iestādes centās izdarīt spiedienu uz Zviedriju, 1948. gadā tai piesūtot pat speciālu notu. Zviedrijas puse taisnojās un atzīmēja, ka šāda PSRS politika ir sekmējusi pretēju efektu – baltiešu masveida aizceļošanu uz ASV un Kanādu. 1949. gada 28. februārī PSRS vēstniecība Stokholmā atkal iesniedza notu Zviedrijai, norādot, ka tās politika bēgļu jautājumā ir nedraudzīga. Zviedrijas valdībai bija pārņemta arī baltiešu "reakcionāro" organizāciju darbības atļaušana, kas veic naidīgu propagandu pret Padomju Savienību. Par šiem jautājumiem Latvijas Valsts arhīva fondos mēs varam atrast plašu PSRS vēstniecības Stokholmā atašeja Eduarda Simsona sagatavotu materiālu.⁹

Arī Rietumvalstu okupācijas zonās Vācijā dzīvojošie latviešu bēgļi piesaistīja Latvijas PSR Ārlietu ministrijas uzmanību. Notika aktīva informācijas vākšana par noskaņojumu latviešu pārvietoto personu (DP) nometnēs. Šeit tika izplatīta padomju prese, dažāda veida agitācijas materiāli, regulāri ieradās padomju režīma pārstāvji, lai individuālās pārrunās pierunātu bēgļus atgriezties Latvijā. Ārlietu ministrijas fondā Latvijas Valsts arhīvā ir atrodami Repatriācijas komisijas pārstāvja pulkveža Bleķa priekšlikumi par to,

kā uzlabot darbu bēgļu vidū. Viņš atzīmē, ka galvenais šķērslis ir Sabiedroto vadītā noņemtu administrācija, neziņa par pašreizējo stāvokli Latvijā, kā arī bažas par atgriezušos turpmāko likteni. Kā trūkumu pulkvedis Bleķis atzīmē to, ka bēgļi līdz šim saņēmuši ļoti maz pozitīvu vēstuli no Latvijas, vāji dzirdams Rīgas radio, nepietiekams ir skrejlapu un citu aģitācijas materiālu daudzums. Lielu un labvēlīgu iespaidu atstātu arī vadošo valsts viru radiorunas un raksti avīzēs. "Mūsu pienākums ir izkliegt bēgļu bažas par tām melu ziņām, kuras Sabiedroto uzdevumā izplata Bīlmaņa un Zariņa algotņi, kas nekautrējas izplatīt visnetīrākos melus un demagoģiju."¹⁰ 1947. gada 2. jūlijā P. Valeskalns saņēma PSRS pilnvarotā pārstāvja vietnieka repatriācijas jautājumos ģenerālmajora Basilova vēstuli, kurā bija dots norādījums Latvijas PSR Ārlietu ministrijai veikt šādus uzdevumus latviešu bēgļu nometnēs Rietumvalstu okupācijas zonās Vācijā: steidzami ierakstīt magnetofona lentē vēstules un uzrunas no latviešiem dzimtenē, lai tās varētu izmantot propagandas darbā; enerģiskāk atmaskot reakcionāru latviešu organizāciju un viņu preses izdevumu darbību.¹¹

To, cik liela uzmanība Latvijas PSR bija pievērsta darbam ar kara laika bēgļiem, liecina 1949. gada 26. aprīļa Latvijas Komunistiskās (boļševiku) partijas Centrālās Komitejas biroja lēmums. Tajā ārlietu ministram un Repatriācijas komisijas vadītājam P. Valeskalnam bija uzdots aktivizēt aģitācijas un propagandas darbu ārvalstīs, lai sekētu Latvijas PSR pilsoņu atgriešanos. Bija pievērsta uzmanība arī repatriēto dzīves un darba apstākļu uzlabošanai. 20. augustā P. Valeskalns nosūtīja Latvijas Komunistiskās partijas (LKP) sekretāram Jānim Kalnbērziņam un Ministru Padomes priekšsēdētājam Vilim Lācim ziņojumu par šī lēmuma izpildi. Tajā bija uzsvērts, ka 15 000 eksemplāros tiek izdots laikraksts "Dzimtene Sauc", publicēts latviešu sieviešu aicinājums bēgļiem Vācijas un Austrijas okupācijas zonās, visām latviešu sievietēm svešumā, sagatavots speciāls ilustrēts izdevums par repatriējušos cilvēku dzīvi Latvijā, katru dienu radio notiek pārraides tautiešiem svešumā, radiostacijai "Volga" (kas atradās padomju okupācijas zonā Vācijā) nosūtīti aģitācijas materiāli latviešu bēgļiem.¹²

Latvijas PSR Ārlietu ministrijas vadība 40. gadu otrajā pusē uzskatīja, ka tā sauktā Baltijas valstu jautājuma ātrākai atrisināšanai ir jāpanāk Latvijas Republikas laika diplomātisko pārstāvniecību Rietumvalstīs darbības izbeigšana, īpaši ASV un Lielbritānijā. Bija izvirzīts uzdevums strādāt pie tā, lai Rietumvalstīs savu darbību izbeigtu PSRS naidīgās baltiešu organizācijas un to līderus izraidītu no Zviedrijas un citām valstīm. Tika uzskatīts, ka Padomju Savienībai kategoriski jānoraida Rietumos izplatītie apgalvojumi par Latvijas, Lietuvas un Igaunijas okupāciju, aneksiju un inkorporāciju. Īpašs akcents bija likts uz darbu tajās Rietumvalstīs, kurās bija relatīvi liels latviešu emigrantu skaits.

Pēckara posma sākumā Latvijas PSR Ārlietu ministrija risināja arī jautājumu par valdības mantiskajām pretenzijām pret atsevišķām ārvalstu firmām, kas izrietēja no neatkarības periodā noslēgtiem līgumiem. Piemēram, notika plaša sarakste par fabrikas VEF

Īpašumu, Latvijas kuģiem u.c. 1946. gada 20. aprīlī ministrijas Protokola un konsulārās nodaļas vadītājs G. Kļava nosūtīja vēstuli uz Maskavu, kam pievienoja Latvijas kuģu sarakstu, kas atrodas ārzemju ostās. G. Kļava aicināja PSRS Ārlietu ministriju palīdzēt atgūt tos Latvijas kuģus, kas kara laikā bija nonākuši Vācijas īpašumā vai palikuši ārvalstu ostās. Lielbritānijai bija izvirzītas pretenzijas par kuģiem "Katvaldis", "Elizabete", "Miervaldis", "Rāmava", "Everoja", Amerikas Savienotajām Valstīm – par kuģiem "Abraga", "Reģents", "Citvalda", "Everalda", "Ķegums", "Everasma" u.c.¹³

Risinot īpašuma problēmas, Latvijas PSR Ārlietu ministrijas rīcībā nonāca ļoti dažāda rakstura informācija. Piemēram, 1948. gada 31. janvārī PSRS Ministru Padomes pilnvarotais repatriācijas jautājumos ģenerālmajors Basilovs savā vēstulē P. Valeskalnam rakstīja, ka viņa rīcībā ir informācija par 400 000 latu lielu Latvijas Republikas zelta pārvedumu uz Anglijas Banku, ko savulaik veica pēc Kārļa Ulmaņa rīkojuma. Šī informācija bija iegūta sarunā ar Rihardu Cauni, kurš bija ieradies no Lielbritānijas okupācijas zonas Vācijā, PSRS zonā un izteicis vēlmi doties uz dzimteni. R. Caune paziņoja, ka šo zeltu vēstnieks Kārlis Zariņš izmanto pretpadomju darbībai. Basilovs vēstulē arī norādīja, ka britu kompānijas "*Messer Spring*" kontrolē ir nonākuši 11 Latvijai un Igaunijai piederoši kuģi.

Ministrs P. Valeskalns 1948. gadā bija iekļauts PSRS delegācijā sarunām ar Dānijas valdību par finansiālo pretenziju atrisināšanu. Dānija pieprasīja kompensēt tās pilsoņiem nodarītos zaudējumus Latvijā 1940. gadā veiktās okupācijas rezultātā apmēram 6,7 miljonu kronu apjomā. Šīs Dānijas pretenzijas tika noraidītas. P. Valeskalns rosināja PSRS Ārlietu ministriju pieprasīt Zviedrijai izdot Latvijas PSR pilsoņus un materiālās vērtības, ko viņi kara beigās bija izveduši uz šo valsti.¹⁴

Latvijas PSR Ārlietu ministrija bija iesaistīta Lielbritānijas vēstniecības ēkas Rīgā jautājuma risinājumā. Sarakste starp PSRS un Lielbritāniju par šo jautājumu notika daudzus gadus. Anglija piedāvāja PSRS atpirkt šo ēku. Puses nevarēja vienoties par ēkas vērtību. PSRS sākumā it kā piekrita maksāt tādu summu, kādu Anglija bija iztērējusi, pērkot šo īpašumu. Lielbritānija pieprasīja PSRS par sūtniecības ēku Rīgā, Alunāna ielā 5, ne mazāk kā 30 000 mārciņu (pērkot šo īpašumu 1929. gadā, Anglija bija iztērējusi 8000 mārciņu). PSRS uzskatīja, ka nosauktā summa ir pārspīlēta. Darījums nenotika, bet PSRS kā pretpasību pieprasīja nodot tās rīcībā Latvijas Republikas bijušo sūtniecības ēku Londonā, *Eaton Place 87*, kas bija iegādāta 1925. gadā. Britu un padomju mantisko strīdu risināšanā bija iesaistīta ne vien Latvijas PSR Ārlietu ministrija, bet arī Rīgas pilsētas Izpildu komiteja.¹⁵

Pēckara posma sākumā Latvijas PSR Ārlietu ministrija bija iesaistīta arī ārvalstu privātpersonu vai viņu radnieku mantisko pretenziju risināšanā. Tā Lielbritānijas vēstniecība Maskavā 1948. gada vasarā lūdza PSRS Ārlietu ministrijas palīdzību Klāras Veitmeiras mantojuma saņemšanā. Uz K. Veitmeiras īpašumu Rīgā, Mežaparka rajonā,

pēc viņas nāves pretendēja meita.¹⁶ Līdzīga rakstura problēma bija jārisina saistībā ar Norvēģijas pilsonim Stenam Gibelhauzenam nacionalizēto sudrablapsu fermu Inčukalnā. Latvijas PSR Ārlietu ministrija šajā gadījumā atsaucās uz Augstākās Padomes Prezidija dekrētu par lielo īpašumu nacionalizāciju. S. Gibelhauzens savu īpašumu neatguva un nekādu kompensāciju nesaņēma.¹⁷

Kā liecina P. Valeskalna 1950. gada 27. maijā nosūtītā vēstule PSRS ārlietu ministra vietniekam Anatolijam Lavrentjevam, par vienu no svarīgākajiem uzdevumiem bija uzskatīts darbs ar latviešu trimdu Rietumvalstīs, latviešu bēgļu repatriācijas veicināšana, politiskās agitācijas un propagandas pastiprināšana. Latvijas PSR un citu Baltijas padomju republiku ārlietu ministrijas apskatāmajā laikā pamatā izmantoja PSRS pretimstāvēšanu Rietumvalstīm, tādējādi cenšoties vājināt to apgalvojumus, ka Latvija, Lietuva un Igaunija ir okupētas un inkorporētas Padomju Savienības sastāvā nelikumīgi.

20. gs. 50.–60. gadi

Viena no Latvijas PSR Ārlietu ministrijas būtiskām funkcijām nākamajā attīstības posmā 20. gs. 50.–60. gados bija diskreditēt un šķelt latviešu trimdas organizācijas un to līderus Rietumvalstīs. Lai sekmētu šī mērķa sasniegšanu Zviedrijā, PSRS vēstniecības pārstāvji Stokholmā mēģināja izvērst darbu ar pazīstamiem latviešu trimdas rakstniekiem, mūziķiem un sabiedriskajiem darbiniekiem. Parasti šo uzdevumu uzticēja kādam no Latvijas PSR Ārlietu ministrijas piekomandētam darbiniekam. Vēstniecības atašejs Leonīds Rimjānis 1958. un 1959. gadā vairākkārt tikās ar dramaturgu Mārtiņu Zīvertu. Savās atskaitēs L. Rimjānis norāda, ka sākumā viņš mēģināja pierunāt M. Zīvertu atbraukt uz Latviju ciemos, kam pēdējais it kā piekrita. M. Zīverts arī izteicās, ka viņam nav principiālu iebildumu, lai atgrieztos uz pastāvīgu dzīvi Latvijas PSR, bet to pašlaik neļauj tur esošie "apstākļi". Uz L. Rimjāņa jautājumu konkretizēt iebildumus M. Zīverts paskaidroja, ka Latvijā viņam būtu jāstrādā "partijas vadībā un kontrolē, pildot tās uzdevumus". M. Zīverts arī atgādināja par spiedienu un draudiem, ko viņš 1941. gadā padomju periodā Latvijā izjuta no rakstnieka Arvīda Grigūļa, gatavojoties latviešu literatūras dekādei Maskavā. M. Zīverts ir pārliecināts, ka viņu no izsūtījuma uz Sibīriju paglāba Vilis Lācis. Atgriežoties pie pašreizējās situācijas Latvijā, M. Zīverts apgalvoja, ka nav nekādu garantiju, ka padomju režīms viņu pēkšņi nepasludinās, piemēram, "par amerikāņu spiegu". L. Rimjānis centās nomierināt M. Zīvertu, uzsverot, ka Latvijā viņu visi ļoti ciena un ka viņš nepareizi izprot rakstnieka misiju Latvijā. Lai mazinātu aizdomas, L. Rimjānis ieteica M. Zīvertam atbraukt uz Latviju un tikties ar saviem draugiem un paziņām. Atbildot uz šo ierosinājumu, M. Zīverts paziņoja, ka latviešu kinorežisors Voldemārs Pūce, kurš savulaik no Vācijas Federatīvās Republikas atgriezās Latvijā, tika apcietināts un pazuda. L. Rimjānis savā pārskatā atzīmē, ka M. Zīverts sarunās

ļoti aizstāv Rietumu demokrātiju un brīvības, kas nodrošinātas šajās valstīs, un kritizē Padomju Savienību par Borisa Pasternaka vajāšanu.¹⁸

1959. gada pavasarī Latvijas PSR kultūras ministrs Voldemārs Kalpiņš nosūtīja vēstuli M. Zīvertam ar priekšlikumu atgriezties dzimtenē un strādāt Dailes teātrī. Pēc šīs vēstules saņemšanas 22. aprīlī atkal notika M. Zīverta saruna ar L. Rimjāni, kuras laikā dramaturgs paziņoja, ka viņš uz Latviju tomēr nebrauks. 27. maija tikšanās laikā L. Rimjānis atkal mēģināja pierunāt M. Zīvertu braukt uz Rīgu un apsprieda ar viņu jautājumu par latviešu Kultūras fonda ASV piešķirto 500 dolāru lielo prēmiju. M. Zīverts izteicās, ka prēmiju vēl nav saņēmis. L. Rimjānis centās uzzināt par M. Zīverta jaunākās lugas "Pēdējā laiva" saturu, uz ko viņš atbildēja, ka tai ir pretpadomju raksturs un ka padomju režīms tajā pielīdzināts fašistiskajam režīmam. Arī 1960. gada 12. februārī L. Rimjānim bija jauna tikšanās ar M. Zīvertu. Savā atskaitē par to viņš atzīmē, ka saruna bijusi ļoti asa un tās laikā M. Zīverts "aizstāvējis buržuāzisko nacionālistu uzskatus par Latvijas rusifikāciju". M. Zīverts paziņoja, ka nevar būt nekādas runas par viņa braucienu uz Dziesmu svētkiem Latvijā. Dramaturgs arī uzsvēra, ka latviešu trimdinieki boikotēs padomju filmu seansus Stokholmā, ko organizē PSRS vēstniecība.¹⁹

Kā redzams no analizētajiem dokumentiem, PSRS iestāžu mēģinājums atvilināt pazīstamo dramaturgu M. Zīvertu uz Rīgu izgāzās. Taču tas nenozīmē, ka darbs ar ievērojamiem trimdas pārstāvjiem tika pārtraukts. Šajā laikā PSRS vēstnieks Zviedrijā N. Voinovs nosūtīja vēstuli Latvijas PSR ārlietu ministram Jānim Ostrovam, kurā izteica konkrētus priekšlikumus, kā aktivizēt darbu latviešu emigrantu vidū Zviedrijā: sagatavot kinožurnālu par diriģenta Leona Reitera un citu pazīstamu latviešu kultūras darbinieku dzīvi Latvijā pēc atgriešanās dzimtenē; izveidot fotoizstādi par ikdienas cilvēku darbu un sadzīvi Latvijas PSR, kultūras pasākumiem; izplatīt latviešu mītnes valstīs Rietumos Latvijā izdotas skaņuplates; sekmēt emigrantu tūrisma braucienus uz Latvijas PSR; sūtīt tūristu grupas no Latvijas uz Zviedriju, paredzēt pazīstamu cilvēku uzstāšanos trimdas organizētos pasākumos u.c. Vēstnieks N. Voinovs akcentēja domu, ka visiem pasākumiem jābūt vēršotiem "uz latviešu buržuāzisko nacionālistu darbības Zviedrijā atmaskošanu"²⁰.

Vairāku gadu garumā – no 1959. līdz 1962. gadam – PSRS vēstniecība Zviedrijā mēģināja pārliecināt pazīstamo estrādes dziedātāju Alfrēdu Vinteru apmeklēt Latviju. Sarunās ar vēstniecības darbiniekiem 1959. gada janvārī A. Vinters izteicās, ka viņš būtu gatavs doties uz Latviju jau martā. Bet, kā liecina ziņojums par tikšanos ar A. Vinteru februārī, viņš savus plānus mainīja, jo bija atradis izdevīgu darbu kādā Stokholmas klubā. Neraugoties uz atteikumu, PSRS vēstniecība turpināja darbu ar A. Vinteru. Vēstnieks N. Voinovs 24. februāra vēstulē ārlietu ministram J. Ostrovam un kultūras ministram V. Kalpiņam ieteica realizēt šādu A. Vintera pievilināšanas programmu: organizēt A. Vintera dziesmu pārraides Latvijas radio; publicēt laikrakstā "Dzimtenes Balsis" dziesmas "Lai dziesma mūs vieno" notis un vārdus; ievietot laikrakstā "Literatūra un Māksla"

pozitīvu recenziju; noslēgt ar A. Vinteru līgumu par Latvijas PSR estrādes dziesmu skaņuplašu izplatīšanu Zviedrijā; organizēt radioklausītāju atsauksmju nosūtīšanu dziedātājam.

1959. gada 13. aprīlī notika kārtējā A. Vintera tikšanās ar PSRS vēstniecības atašeju L. Rimjāni, kuras laikā dziedātājs izteicās, ka latviešu trimdas atsevišķu organizāciju pārstāvji pārmetuši viņam kontaktus ar Dzimteni un dziesmu atskaņošanu Latvijas Radio. L. Rimjānis savā ziņojumā par šo sarunu norāda, ka uz A. Vinteru tiek izdarīts spiediens (viņu apsaukā par komunistu), bet viņš tomēr neatsakās no domas par braucienu uz Rīgu. L. Rimjānis arī atzīmē, ka A. Vinters pozitīvi vērtē rakstus "Dzimtenes Balsi", kuros atmaskotas mahinācijas, ko veikuši V. Janums, V. Hāzners un citi "Daugavas Vanagu" pārstāvji.²¹ Šāda informācija liecina, ka PSRS vēstniecības darbam ar A. Vinteru bijuši rezultāti. To apstiprināja ministra J. Ostrova 1959. gada 22. maija vēstule PSRS vēstniekam Stokholmā, kurā viņš atzīmē, ka, kaut arī "A. Vintera dziesmiņu mākslinieciskā vērtība ir maza," darbs ar viņu jāturpina politisku apsvērumu dēļ. Tika nolemts sūtīt uz Stokholmu Latvijas radioklausītāju sniegtās pozitīvās atsauksmes par A. Vintera dziesmu pārraidēm.²²

1959. gada 1. augustā notika kārtējā A. Vintera tikšanās ar PSRS vēstniecības atašeju, kurā piedalījās arī Latvijas PSR Radio un televīzijas komitejas priekšsēdētājs Indriķis Lēmanis. Ziņojumā par šo tikšanos L. Rimjānis norāda, ka tā notikusi lietišķā tonī. A. Vinters paziņoja, ka viņš oktobra beigās gatavs doties uz Rīgu, vienlaikus izsakot lūgumu organizēt koncertturneju visā Latvijā. I. Lēmanis apsolīja, ka pirms A. Vintera ierašanās Latvijas Radio atkal pārraidīs viņa dziesmas, bet honorāru nodos dziedātāja mātei, kura dzīvoja Rīgā.

To, ka darbs ar dziedātāju A. Vinteru tiešām notika augstā līmenī, liecina ne vien Latvijas PSR ārlietu ministra, bet arī kultūras ministra Voldemāra Kalpiņa iesaistīšana. Procesu Stokholmā savukārt uzraudzīja PSRS vēstnieks N. Voinovs. 1959. gada 30. septembrī V. Kalpiņš vēstulē N. Voinovam rakstīja, ka A. Vintera uzņemšanai Rīgā viss ir sagatavots. Valsts filharmonija gatava organizēt koncertturneju un maksāt 1000 rubļu lielu honorāru par katru koncertu. Ministrs arī rakstīja, ka A. Vinteram un viņa sievai būs apmaksāta uzturēšanās viesnīcā un ceļa izdevumi.²³ Oktobra sākumā A. Vintera projektam piesaistīja PSRS vēstniecības Zviedrijā atašeju Gunāru Lapiņu. 9. oktobra tikšanās laikā A. Vinters izteica sirsnīgu pateicību I. Lēmanim par to, ka tas apciemojis viņa māti un nodevis honorāru. Tikšanās laikā bija precizētas dažas tehniskas detaļas par to, kā notiks A. Vintera koncertturneja. Dziedātājs apstiprināja vēlmi saņemt padomju iestāžu atļauju Latvijas PSR estrādes mākslinieku skaņdarbu izdošanai un tirgošanai. Arī šajā jautājumā A. Vinters saņēma lielu pretimnākšanu.

Arhīvu dokumenti liecina, ka A. Vinteram bija atvēlēta diezgan svarīga loma PSRS iestāžu darbā ar latviešu trimdiniekiem Zviedrijā. Tomēr 1959. gada oktobrī, kā bija

iecerēts, A. Vinters Rīgā neieradās, un viņa vizīte bija pārcelta uz 1960. gada jūniju. Bet arī šoreiz tā nenotika. Dziedātājs A. Vinters apmeklēja Rīgu 1962. gadā. Kaut arī darbā ar A. Vinteru bija atsevišķas aizķeršanās, PSRS vēstniecība kopumā bija gandarīta, ka viņš uztur dialogu un ir gatavs atbalstīt trimdas kultūras sakarus ar Latvijas PSR. 1960. gada 8. aprīlī notikušās tikšanās laikā A. Vinters izteica vēlmi organizēt sava veida "kultūras sakaru klubu ar tautiešiem dzimtenē". Viņš kārtējo reizi lūdza atļauju pārdot Rīgā izdotās skaņuplates Rietumvalstīs dzīvojošiem latviešiem, bija gatavs veidot Latvijas PSR rakstnieku darbu bibliotēku Stokholmā, organizēt izstādes un demonstrēt kinofilmas. L. Rimjānis savā ziņojumā uzsvēra, ka A. Vinters paziņojis, ka nebaidās no "latviešu emigrācijas pretpadomju organizāciju līderu uzbrukumiem"²⁴.

Padomju iestādes 50. gadu beigās mēģināja atvilināt uz Rīgu arī komponistu Jāni Mediņu. PSRS vēstnieks Zviedrijā Fjodors Gusevs 1958. gada 28. augusta vēstulē ministram J. Ostrovam raksta, ka notikusi saruna ar J. Mediņu, kuras laikā viņš kritiski izteicies par iespēju atgriezties dzimtenē. Neskatoties uz to, vēstnieks J. Mediņa pārliecināšanai ierosināja izmantot viņa brāli, kurš dzīvoja Latvijā un bija komponistam liela autoritāte. Tika iesaistīts arī diriģents L. Reiters, kurš no Rietumiem bija atgriezies Latvijā. Pēc padomju iestāžu iniciatīvas viņš uzrakstīja vēstuli profesoram J. Mediņam. Arī pēc sarakstes ar L. Reiteru komponists J. Mediņš palika ļoti kritisks pret padomju režīmu Latvijā. F. Gusevs, neņemot vērā šādu neveiksmi, tomēr ieteica turpināt darbu ar J. Mediņu un publicēt republikas laikrakstā "Literatūra un Māksla" pozitīvu rakstu par viņa daiļradi.²⁵

1959. gada 17. martā L. Rimjānis kārtējo reizi tikās ar J. Mediņu. Viņam bija nodots Latvijas PSR Kultūras ministrijas Mākslas jautājumu pārvaldes vadītāja Friča Rokpeļņa ielūgums atbraukt uz koncertu Rīgā, kas būs speciāli veltīts komponista sacerētai mūzikai. J. Mediņš uz šo ielūgumu atbildēja noraidoši. Padomju iestādes mēģināja J. Mediņu iekārdināt ar ielūgumu uz Dziesmu svētkiem dzimtenē, bet arī šeit cieta neveiksmi. Arhīva dokumenti liecina, ka komponista pārliecināšanai pat mēģināja izmantot viņa sievu, kas padomju vēstniecības darbiniekiem bija izteikusies, ka vēlas braukt atpakaļ uz mājām. Lielajā spēlē kā kārts bija izspēlēta arī J. Mediņa sievasmāsa, kura dzīvoja Latvijā. Viņai neatļāva braukt uz Stokholmu apciemot savu māsu.²⁶

PSRS vēstniecība Stokholmā strādāja arī ar publicistu un vēsturnieku Uldi Ģērmani. Vairākkārtējās tikšanās un sarunas padomju diplomātos radīja pārliecību, ka U. Ģērmanis pārstāv "latviešu emigrācijas liberāli buržuāziskas aprindas", kaut arī ir naidīgi noskaņots pret PSRS. U. Ģērmanis, pēc PSRS diplomātu domām, bija lasījis padomju vēsturnieku darbus un izteica vēlmi dibināt ar viņiem kontaktus. Īpaši U. Ģērmanis interesējās par latviešu sarkanajiem strēlniekiem un viņu lomu Krievijas revolūcijā. L. Rimjāņa atskaitē par sarunu ar U. Ģērmani 1959. gada 6. aprīlī atzīmēts, ka viņš apgalvojis, ka "revolūciju Krievijā pamatos paveikuši latviešu sarkanie strēlnieki".

U. Ģērmanis arī centies pārliecināt, ka viņš nav karojošs antikomunists salīdzinājumā ar atsevišķiem emigrācijas līderiem, un pauda pārliecību, ka "latviešu emigrācijai nav nākotnes". L. Rimjānis atzīmēja, ka U. Ģērmanis pieder tai emigrācijas inteligēnces daļai, kas cīnās pret Latvijas rusifikāciju.²⁷

Arī 60. gados Latvijas PSR Ārlietu ministrija par vienu no savām svarīgākajām funkcijām uzskatīja darbu ar latviešu emigrantiem Rietumvalstīs. Tika uzskatīts, ka tam var ļoti labi noderēt kontakti ar tā sauktajiem progresīvajiem latviešiem, tas ir, tiem latviešiem, kas atbalsta padomju režīmu Latvijā. Ārlietu ministrs Andrejs Elvihs 1963. gada 5. februāra vēstulē PSRS vēstniecības ASV Konsulārās nodaļas vadītājam N. Rezničenko rakstīja, ka uzskata par ļoti mērķtiecīgu "progresīvo latviešu tūrisma braucienus uz Latviju" un ka viņu uzņemšanā būs iesaistīta Komiteja kultūras sakariem ar tautiešiem ārvalstīs. Lai darbam būtu lielāks efekts, A. Elvihs lūdza iepriekš atsūtīt to cilvēku sarakstu, kuri vēlas braukt uz Latviju. Ārlietu ministrija solīja rūpīgi iepazīties ar ASV latviešu tūristu vīzu anketām un izteikt savas rekomendācijas par iebraukšanas vīzas piešķiršanu.²⁸

Ministrs A. Elvihs lūdza PSRS Ārlietu ministrijas vadību sekmēt kvalifikācijas paaugstināšanu Latvijas Radio zviedru redakcijā strādājošiem žurnālistiem. Tam bija nepieciešami lektori no Maskavas, kas varētu iepazīstināt žurnālistus ar Zviedrijas politikas aktualitātēm. Bija apspriesta arī doma par redakcijas žurnālistu speciālu braucienu uz Zviedriju, jo izrādījās, ka līdz šim neviens tajā strādājošais nebija šajā valstī bijis. Lai sekmētu propagandas darba kvalitāti, A. Elvihs ieteica organizēt pieredzes apmaiņas seminārus visiem tiem PSRS žurnālistiem, kuri strādā ar Skandināvijas valstu jautājumiem.²⁹

PSRS vēstnieks Zviedrijā F. Gusevs 1962. gada 16. jūnija vēstulē savukārt aicināja A. Elvihu pastiprināt kontrpropagandas darbu pret "reakcionāro latviešu emigrāciju". Vēstniekā sašutumu bija izraisījusi "Daugavas Vanagu" organizācija, un viņš aicināja vērsties pret to ar atmaskojošām publikācijām laikrakstā "Dzimtenes Balss" un arī Latvijas Radio pārraidēs Zviedrijai. F. Gusevs uzskatīja, ka būtu vēlama ievērojama Latvijas PSR darbinieku ierašanās Zviedrijā un uzstāšanās emigrantu auditorijās. Lai reklamētu Latvijas PSR sasniegumus, bija izskatīts jautājums par 10–12 pazīstamāko Zviedrijas latviešu emigrācijas pārstāvju ierašanos dzimtenē.³⁰

Ministrs A. Elvihs 1963. gada 18. oktobrī nosūtīja vēstuli PSRS vēstniekam Kanādā I. Spicko, aicinot pievērst uzmanību darbam ar "latviešu pārvietotajām personām šajā valstī" un izsakt gatavību sniegt visu iespējamo atbalstu. Tā līdzās ASV un Zviedrijai parādījās vēl viena Rietumvalsts, kurā dzīvojošiem latviešu trimdiniekiem Latvijas PSR Ārlietu ministrija nolēma pievērst uzmanību. A. Elvihs piedāvāja vēstniecības rīcībā nosūtīt latviešu valodā izdotos žurnālus "Zvaigzne", "Liesma", "Māksla" u.c.³¹

Tomēr visus 20. gs. 60. gadus Latvijas PSR Ārlietu ministrija savas galvenās aktivitātes pret latviešu trimdu vērsa tuvās Zviedrijas virzienā. To apliecina Latvijas

Valsts arhīvā lielā skaitā atrodami dokumenti. 1962. un 1963. gadā PSRS vēstniecības Stokholmā jaunais atašejs Jānis Brolišs, pārņemot L. Rimjāņa iesākto, turpināja darbu ar dziedātāju A. Vinteru. 1962. gada 31. jūlija tikšanās laikā A. Vinters izteicās, ka vēlas Zviedrijā izdot avīzi vai mēnešrakstu, kurā būtu ievietoti to latviešu emigrantu raksti, kuri atbalsta kultūras sakarus ar Latviju. Pēc viņa domām, jaunā avīze nebūs tik apmelojoša kā "Latvju Vārds" vai "Latvija". J. Brolišs savā atskaitē atzīmē, ka A. Vinters izteicies, ka daudzi emigranti neuzticas arī Latvijas PSR izdotajai "Dzimtenes Balsij". A. Vinters arī aicināja J. Brolišu piedalīties jaunā izdevuma rediģēšanā. Sarunas gaitā bija apspriestas jau praktiskas lietas, un A. Vinters lūdza J. Brolišam sagādāt latviešu šriftu, lai varētu sākt izdot savu avīzi. Tikšanās nobeigumā J. Brolišs pauda atbalstu šādām A. Vintera aktivitātēm.³²

1963. gada 15. maijā A. Vinters apmeklēja PSRS vēstniecību Stokholmā un tikās ar atašeju J. Brolišu. Savā atskaitē par šo tikšanos J. Brolišs raksta, ka A. Vinters viņam iedeva piecas savu dziesmu skaņuplates, kurās izsmiets "pretpadomju avīzes "Latvju Vārds" redaktors Arturs Kroders un trimdinieku organizācija "Daugavas Vanagi". J. Brolišs gan aizrādīja, ka atsevišķās dziesmās kritizēts arī padomju režīms Latvijā, kas neesot pieņemami, jo neatbilstot patiesībai. A. Vinters sarunas nobeigumā izteicās, ka vēlas attīstīt kultūras sakarus ar dzimteni un pēc trijiem gadiem atgriezties uz pastāvīgu dzīvi Latvijas PSR.³³ Viennozīmīgi šādi A. Vintera izteikumi, tiekoties ar J. Brolišu, liecināja, ka padomju iestādes 60. gados bija guvušas panākumus darbā ar atsevišķiem latviešu trimdas pārstāvjiem Zviedrijā. Trimdinieki politiski bija sašķelti, atsevišķi tās pārstāvji sadarbojās ar PSRS vēstniecību, latviešu vidē Zviedrijā bija vērojama savstarpēja polemika. To apstiprināja J. Broliša atskaite par Rīgas kinostudijas filmas "Diena bez vakara" seansa apmeklējumu. J. Brolišs atzīmēja, ka no 20 uzaicinātiem latviešu emigrantiem seansu apmeklēja 18 cilvēku, kuru vidū bija A. Vinters, arhitekts Zilberts, Upsalas tehniskās skolas students J. Alsiņš, kalpotājs E. Rubulis, E. Auseklis, O. Blaksons, A. Družkovs un citi. Padomju vēstniecības atašejs savā atskaitē arī uzsvēra, ka A. Vinters lūdza Rīgas kinostudijas dokumentālas filmas "Vilkači" kopiju, kurā ir atmaskoti "latviešu reakcionārie emigranti kā fašistisko okupantu līdzskrējēji". Kā panākumu J. Brolišs atzīmē apmēram 40 Latvijas PSR izdoto grāmatu nodošanu filmu seansa dalībniekiem, kuri solījuši tās izplatīt arī citiem.³⁴

60. gados padomju vēstniecība Zviedrijā kontrpropagandas darbā pret baltiešu trimdu lielu uzmanību pievērsa "reakcionāro emigrantu organizāciju vadītāju apsūdzībām par sadarbību ar nacistiskās Vācijas okupācijas režīmu kara gados". Bija akcentēta atsevišķu trimdas līderu naidīgā nostāja pret Latvijas PSR, kā arī izvirzītas apsūdzības par kontaktiem ar Rietumvalstu izlūkdienestiem. Īpašs uzbrukuma objekts vienmēr bija "Daugavas Vanagu" organizācija, ko apvainoja visos iespējamajos noziegumos. To apstiprina PSRS vēstniecības darbinieku Stokholmā 1962. gada 16. jūnijā

sagatavotā uzziņa. Tajā uzsvērts, ka "Daugavas Vanagi" ir reakcionāra, fašistiska organizācija, kas emigrantu vidē veic pretpadomju darbību ar mērķi gatavot militāros kadrus nākamajam karam ar PSRS.³⁵ Atsevišķos gadījumos šīm PSRS vēstniecības aktivitātēm bija rezultāti. Piemēram, Minna un Jūlijs Veinbergi 1962. gada 12. augustā sarunā ar J. Brolišu apgalvoja, ka viņi ir sajūsmā par Latvijas PSR darbaļaužu sasniegumiem. Veinbergu meita Helga Straumīte savukārt lūgusi J. Brolišam atsūtīt viņas dēlam krievu valodas mācību grāmatu. Arī bijušais "Jaunāko Ziņu" redaktors Jānis Kārklīšs, pēc J. Broliša domām, sarunā ar viņu kritiski izteicās par "Daugavas Vanagiem".³⁶

PSRS vēstniecības Zviedrijā atašejs Žanis Zakenfelds 1965. gada 11. maija atskaitē par sarunu ar A. Vinteru atzīmē, ka viņš 1. oktobrī Stokholmā atvērs "progresīvo latviešu emigrantu klubu". Tā pamatuzdevums būs pulcināt progresīvi noskaņotus trimdas jauniešus un sekmēt kultūras sakarus ar Latvijas PSR. Pēc A. Vintera domām, klubā varētu demonstrēt padomju filmas, atskaņot Latvijas PSR komponistu sarakstītu mūziku, kā arī notikt tikšanās un diskusijas ar pārstāvjiem no Latvijas PSR. Ž. Zakenfelds uzsver, ka, pēc A. Vintera iecerēs, klubs būtu labs līdzeklis cīņā pret "reakcionāro emigrāciju".³⁷ 1966. gada 10. janvāra atskaitē Ž. Zakenfelds rakstīja, ka pirmais pasākums, kas notiks A. Vintera izveidotajā klubā, būs divu padomju kinofilmu par Latvijas PSR demonstrēšana.³⁸

PSRS vēstniecība Zviedrijā un Latvijas Ārlietu ministrija cīnās pret latviešu emigrāciju Zviedrijā izmantoja ļoti dažādas metodes. Piemēram, J. Brolišs vēstulē ārlietu ministra palīgam Herbertam Kanālim 1964. gada 22. maijā ierosina izmantot Zviedrijā dzīvojošu kādreizējo Latvijas iedzīvotāju Evu Hoffu. Viņa bija ļoti antinacistiski noskaņota, jo kara laikā Latvijā bija zaudējusi savus vecākus un vīru. J. Brolišs ierosināja E. Hoffas vizītes laikā Latvijā ar viņu pastrādāt un nodibināt ciešus kontaktus. Bija doma, ka pēc atgriešanās Zviedrijā E. Hoffa varētu aktīvi atmaskot reakcionāro latviešu trimdu. J. Brolišs savā vēstulē norādīja, ka E. Hoffa ļoti negatīvi vērtē "Daugavas Vanagu" organizāciju, uzskatot, ka atsevišķi tās pārstāvji ir noziedznieki. Viņai šāda pārliecība radusies pēc grāmatas "Kas ir Daugavas Vanagi" izlasīšanas.³⁹

Līdzīga rakstura pasākums bija iecerēts ar jaunu latviešu trimdas balerīnu Maiju Lesiņu, kura bija izteikusi vēlēšanos stažēties Valsts operas un baleta teātrī Rīgā. PSRS vēstnieks Zviedrijā Nikolajs Belohvostikovs vēstulē kultūras ministram Vladimiram Kaupužam 1966. gada 17. februārī rakstīja, ka M. Lesiņas lūgums noteikti jāatbalsta un ka to varēs labi izmantot propagandas darbā ar latviešu trimdu.⁴⁰ Savukārt Ž. Zakenfelds savā atskaitē 1966. gada 10. martā par emigrantu tikšanos Stokholmā ar Rīgas kinostudijas operatoriem Henrihu Pilipsonu un Ivaru Selecki rakstīja, ka tā bija ļoti veiksmīga, jo izdevās labi propagandēt Latvijas PSR sasniegumus. Ž. Zakenfelds arī atzīmē, ka tikšanās laikā emigranti uzsāka diskusiju par tiesas procesu pret padomju disidentiem

Andreju Siņavski un Jūliju Danielu, kuras laikā tiem tika labi izskaidrota "marksistiskā izpratne par demokrātiju un cilvēku uzskatu brīvību"⁴¹.

Kā liecina arhīva dokumenti, Latvijas PSR Ārlietu ministrija sadarbībā ar Padomju vēstniecību Stokholmā kontrpropagandas darbā iesaistīja arī Latvijas draudzības un kultūras sakaru biedrību. Tās vadītājs Aleksandrs Drīzulis kopā ar LKP CK starptautiskā sektora vadītāju E. Vanagu un biedrības referentu Augustu Lediņu 1965. gada novembra beigās un decembra sākumā bija desmit dienu braucienā uz Zviedriju. Vizītes programma ietvēra lekciju lasīšanu dažādās auditorijās, diskusijas, kā arī "Zviedrijas sabiedrības pārliecināšanu par komunisma celtniecības panākumiem Latvijas PSR"⁴².

Savukārt Latvijas PSR ārlietu ministra palīgs Kārlis Oiguss 1969. gada 30. decembrī vēstulē PSRS vēstniecības Zviedrijā atašejam Anatolijam Jemeljanovam rakstīja, ka jāatbalsta visa veida abu valstu sporta organizāciju kontakti un jāorganizē kopīgas sacensības basketbolā, boksā, hokejā, volejbolā un vieglatlētikā. K. Oiguss uzsvēra, ka emigranta J. Rituma ierosinājums noorganizēt kopīgu basketbola maču starp Latvijas PSR un emigrantu sportistiem neattiecas tikai uz sportu, tas ir politisks jautājums. K. Oiguss atzīmēja, ka nav vēlams latviešu emigrantu izmantošana sporta kontaktu veidošanā ar Zviedriju.⁴³

60. gadu beigās Latvijas PSR Ārlietu ministrija pievērsās arī latviešu trimdai Lielbritānijā. Pēc ministrijas lūguma 1967. gada 14. jūlijā PSRS vēstniecības Londonā trešais sekretārs Gunārs Pudels sagatavoja plašu uzziņu par latviešu emigrāciju Anglijā. Jāatzīmē, ka materiāls bija nosūtīts ne vien Latvijas PSR Ārlietu ministrijai, bet arī Kultūras sakaru komitejai ar tautiešiem ārvalstīs, LKP CK un Valsts drošības komitejai. Dokumentā detalizēti izklāstīta latviešu trimdas vēsture Lielbritānijā, atzīstot, ka Anglijas valdība nav *de iure* atzinusi Latvijas PSR iekļaušanu Padomju Savienības sastāvā un latviešu emigrantus uzskata par "politiskajiem bēgļiem". G. Pudels savā pārskatā raksturo latviešu emigrantu izveidotās organizācijas Lielbritānijā, uzsverot, ka viena no lielākajām ir "Daugavas Vanagu Fonds", kam ir 27 nodaļas ar 2088 biedriem.

Aukstā kara gados, uzsver G. Pudels, Anglijas valdība, tāpat kā citu Rietumvalstu valdības, "Daugavas Vanagus" izmantoja dažādām naidīgām akcijām pret Latvijas PSR. 60. gadu otrajā pusē situācija ir mainījusies un šāds darbības virziens vairs nav noteicošais. Organizācijas ierindas biedri vairs nav tik izteikti naidīgi PSRS, tiek uzturēti sakari ar radniekiem Latvijā. Taču "Daugavas Vanagu" līderi pamatos palikuši vecajās pozīcijās un turpina atbalstīt pretpadomju politiku. G. Pudels atzīmē, ka "Daugavas Vanagi" apskatāmajā laikā pārdzīvo krīzi, jo samazinājies emigrantu jauniešu pieplūdums organizācijā. Toties notiek veiksmīga saimnieciskā darbība: organizācija ir iegādājusies mājas un citus īpašumus, tiek atvērtas mazas viesnīcas un bāri.⁴⁴

Savā pārskatā G. Pudels pievēršas arī "buržuāziskās Latvijas vēstniecības darbības analīzei Londonā". Viņš uzsver, " kaut arī pagājuši 26 gadi, kopš Latvijā nodibināta

padomju vara, Anglijas valdība tomēr atzīst atsevišķas bijušo diplomātu privilēģijas". Piemēram, "pilnvarotais lietvedis T. Ozoliņš" atrodams Anglijas ārvalstu diplomātu oficiālajā sarakstā. "Reakcionārā emigrācija uzskata, ka tādējādi Anglijas valdība joprojām atzīst buržuāziskās Latvijas juridisku pastāvēšanu. Vēstniecība ir viens no galvenajiem pretpadomju ideoloģijas un darbības centriem Anglijā un traucē Latvijas PSR Kultūras komitejai un citām padomju iestādēm patriotiskā darba realizāciju emigrantu vidē."⁴⁵

Pārskata nobeigumā G. Pudels izsaka savas rekomendācijas "patriotiskā darba aktivizēšanai" latviešu emigrantu vidē un to izveidoto organizāciju un centru turpmākās ietekmes samazināšanai. Pirmkārt, ierosināts Londonā, Bredfordā un citās Anglijas pilsētās, kur ir koncentrēts liels skaits latviešu emigrantu, veidot "patriotiskā darba atbalsta punktus". Par tādiem varētu būt mazu publisko bibliotēku turētāji, kas ir draudzīgi noskaņoti pret Latvijas PSR. Ap šādu centru savukārt jāsavāc aktīvs, vēlamš – no emigrācijas jaunatnes vidus, kas varētu nest vēlamās idejas plašākās aprindās. Šajos atbalsta punktos varētu demonstrēt padomju kinofilmas, šeit uzstātos no Latvijas PSR atbraukušie lektori. Otrkārt, propagandas darbā efektīvāk jāizmanto emigrantu privātie braucieni uz dzimteni un Latvijas PSR pilsoņu viesošānās Anglijā. Treškārt, "reakcionārās emigrācijas līderu kritikai un kompromitēšanai laikrakstā "Dzimtenes Balss" turpmāk jābūt elastīgākai un smalkākai. Tieša nomelnošana nedod vajadzīgo efektu. Avīzei vairāk jāraksta par kultūras un saimniecisko dzīvi Latvijā, par to, kā var nokārtot formalitātes braucienam uz dzimteni."⁴⁶

Arhīvā atrodami dokumenti liecina, ka Latvijas PSR dienu organizēšana Monreālā Vispasaules izstādes ietvaros 1967. gada jūnijā Ārlietu ministrijā vērtēts kā veiksmīgs darbs ar latviešu emigrāciju Kanādā. Šī projekta ietvaros Monreālā ieradās Pēteris Strautmanis (Latvijas PSR Ministru Padomes priekšsēdētāja pirmais vietnieks), Jurijs Rubenis (LKP CK sekretārs), Ilmārs Īverts (laikraksta "Cīņa" galvenais redaktors), Ādolfs Talcis (Kultūras sakaru komitejas priekšsēdētājs), Imants Lešinskis (laikraksta "Dzimtenes Balss" redaktors), Lidija Pasternaka (aktrise) un citi pārstāvji. Uz koncertu, ko organizēja Latvijas PSR delegācija, bija ieradušies ap 400 latviešu emigrantu. Atskaitē par Latvijas PSR pārstāvju viesošanos Kanādā atzīmēts, ka tā kopumā bijusi veiksmīga, jo deva iespēju propagandēt sociālisma sistēmas panākumus un izraisīt lielu interesi emigrācijas aprindās. Vienīgais incidents bijis BATUN (Baltiešu apelācija ANO) pārstāves D. Vallenes un laikraksta "Latvietis Amerikā" žurnālista Norieša provokatīvie jautājumi Latvijas PSR delegācijai.⁴⁷

Latvijas PSR Ārlietu ministrijas aktivitātes rakstā apskatāmajā laika posmā apstiprina, ka pat vairāk nekā 20 gadus pēc Otrā pasaules kara beigām padomju režīms latviešu trimdu Rietumvalstīs uzskatīja par nozīmīgu faktoru. Darbam ar trimdu bija pievērsta diezgan liela vērība un novirzīti arī resursi.

Atsauces

- ¹ *Lerhis, A.* Latvijas PSR Ārlietu ministrijas darbības pamatvirzieni, 1944–1950 // *Latvijas Vēsture, Jaunie un Jaunākie Laiki (turpmāk – LV)*, 2007, 4. nr., 75., 76. lpp.
- ² Turpat, 83. lpp.
- ³ Latvijas Valsts arhīvs (turpmāk – LVA), 1051. f., 1.a apr., 75. l., 5., 11., 12. lp.
- ⁴ Turpat, 67. l., 11., 12. lp.
- ⁵ Turpat, 68. l., 1.–8. lp.
- ⁶ Turpat, 5. l., 2.–6. lp.
- ⁷ Turpat, 68. l., 230. lp.
- ⁸ Turpat, 71. l., 7. lp.
- ⁹ Turpat, 35.–53. lp.
- ¹⁰ Turpat, 68. l., 35.–37. lp.
- ¹¹ Turpat, 84. lp.
- ¹² Turpat, 60.–62. lp.
- ¹³ Turpat, 6. l., 10.–12. lp.
- ¹⁴ *Lerhis, A.* Latvijas PSR Ārlietu ministrijas darbības pamatvirzieni, 1944–1950 // *LV*, 2008, 1. nr., 100., 101. lpp.
- ¹⁵ LVA, 1051. f., 1.a apr., 53. l., 5., 11., 18., 19., 21., 22., 29. lp.
- ¹⁶ Turpat, 30. l., 38. lp.
- ¹⁷ Turpat, 6.–9., 12., 13., 15., 16. lp.
- ¹⁸ Turpat, 1. apr., 15. l., 97., 98. lp.
- ¹⁹ Turpat, 11., 12., 60., 61., 73. lp.
- ²⁰ Turpat, 14. l., 54.–56. lp.
- ²¹ Turpat, 41.–43. lp.
- ²² Turpat, 37. lp.
- ²³ Turpat, 32. lp.
- ²⁴ Turpat, 18., 19. lp.
- ²⁵ Turpat, 15. l., 105. lp.
- ²⁶ Turpat, 84., 85. lp.
- ²⁷ Turpat, 80., 81. lp.
- ²⁸ Turpat, 40. l., 85. lp.
- ²⁹ Turpat, 93. lp.
- ³⁰ Turpat, 87. lp.
- ³¹ Turpat, 39. lp.
- ³² Turpat, 33. l., 26., 27. lp.
- ³³ Turpat, 13. lp.
- ³⁴ Turpat, 14., 15. lp.
- ³⁵ Turpat, 30.–33. lp.
- ³⁶ Turpat, 10.–16., 28., 29. lp.
- ³⁷ Turpat, 47. l., 10. lp.
- ³⁸ Turpat, 17. lp.
- ³⁹ Turpat, 49. l., 22. lp.

⁴⁰ Turpat, 54. l., 7. lp.

⁴¹ Turpat, 4., 5. lp.

⁴² Turpat, 49. l., 4.–6. lp.

⁴³ Turpat, 80. l., 3., 4. lp.

⁴⁴ Turpat, 63. l., 1.–5. lp.

⁴⁵ Turpat, 6. lp.

⁴⁶ Turpat, 8., 9. lp.

⁴⁷ Turpat, 10.–14. lp.

Activities of the Latvian SSR Ministry of Foreign Affairs in the Context of the Baltic Issue, 1945–1960s

Antonijs Zunda

Summary

1945–1950

In October 1944, having received a respective permission from Moscow, the Latvian SSR Supreme Soviet adopted a resolution on the establishment of the Ministry of Foreign Affairs. Ethnic Latvian repatriate from Russia, Pēteris Valeskalns, was appointed its first head. By this step the Soviet government tried to undermine the Western policy of non-recognition of the Baltic Soviet Republics. Thus, in 1946, P. Valeskalns was included in the USSR delegation to the Paris Peace Conference as an effort to demonstrate the independence and broad mandate of the Latvian SSR. The Western states deciphered this Soviet move and the Foreign Affairs Ministers from the Baltic Soviet Republics were not regarded as lawful representatives of the respective peoples at the Paris Peace Conference. In the context of the Baltic issue the Soviet government did its utmost to counter the activities of the lawful diplomatic representatives who had been appointed by the Baltic republics in the Western states before their occupation. Particular pressure was exerted on Latvia's ambassador in the UK, Kārlis Zariņš, and ambassador in the USA, Alfrēds Bīlmanis. The Latvian SSR Ministry of Foreign Affairs was involved in these efforts. Propaganda work was launched (radio broadcasts, delivery of press and books, showing of Soviet films) among Latvian exiles in Sweden, USA, Canada, UK and Australia. The Latvian SSR Ministry of Foreign Affairs also worked to achieve the repatriation of Latvian exiles. A large variety of propaganda materials was produced and disseminated in Latvian refugee camps in Germany. This issue was even considered at the session of the Latvian Communist Party bureau

on 26 April 1949. P. Valeskalns and the Ministry of Foreign Affairs exerted great effort to “combat the hostile-towards-the-USSR Baltic exiles organisations in the West”. The Latvian SSR Ministry of Foreign Affairs was involved also in the dialogue of the USSR government with Denmark, the UK and other Western states on the rights to the independence-period property of the Republic of Latvia.

1950–1960

In the respective period, the Ministry of Foreign Affairs of the Latvian SSR exerted much effort to weaken the Latvian exile communities in the West. Towards this goal the embassies of the Soviet Union in Sweden, USA, Canada and other countries with a large concentration of Baltic émigrés, who had fled there during the Second World War, were staffed with diplomats from the Soviet Baltic Republics. They tried to launch propaganda efforts among the émigrés with the help of their good knowledge of the Baltic peoples’ languages, culture and history. The activities of Leonīds Rimjānis, attaché of the USSR embassy in Stockholm, among the Latvian émigrés in Sweden is a typical example. In the 1950s, he was assigned the task of achieving the return of well-known Latvian cultural figures to Latvia. In carrying out his mission L. Rimjānis maintained intense contacts with playwright Mārtiņš Zīverts, singer Alfrēds Vinters and composer Jānis Mediņš. L. Rimjānis’ efforts bore some fruit: in the 1960s, A. Vinters visited Riga several times and gave concerts there. In view of the fact that the Baltic issue was raised in international community, Soviet diplomats in the West tried to disseminate among the Baltic exiles the press, books and music records from the Latvian SSR and organised exhibitions and meetings with outstanding cultural figures and functionaries of the Soviet system. Starting with the 1960s, the Ministry of Foreign Affairs of the Latvian SSR tried to support the tourism trips of the-so-called “progressive” Latvians from the West to their motherland. It tried to use such Latvians who were favourably disposed towards the Soviet regime for its propaganda efforts. An important direction of work of the Latvian SSR Ministry of Foreign Affairs was combat of “reactionary Latvian exile organisations”. Particular pressure was targeted at the “Daugavas Vanagi” (Daugava Hawks) association, which was called “a reactionary and fascist organisation”. Žanis Zakenfelds, an officer of the Ministry of Foreign Affairs of the Latvian SSR, with the help of A. Vinters tried to establish “a club of progressive Latvian émigrés” in Stockholm. Similar activities were launched among Latvian exiles in UK by Gunārs Pudels, 3rd Secretary of the USSR Embassy in London. In his reports he focused on the fact that 26 years after the establishment of the Soviet regime in Latvia a diplomatic mission of the Republic of Latvia, headed by Teodots Ozoliņš, was still operating in the UK. G. Pudels came out with recommendations on how to “activate patriotic work” among Latvian émigrés and abstained from blatant abuse and unsubstantiated criticism of the exile leaders. G. Pudels insisted on more flexible and subtle approach.

LATVIJAS ARMIJAS IZNĪCINĀŠANA, 1940.–1941. GADS

Zinātniskas konferences referāti, 2011. gada 14. jūnijs, Litene

EXTERMINATION OF THE LATVIAN ARMY, 1940–1941

Reports of a Scientific Conference, 14 June 2011, Litene

Ēriks Jēkabsons

Latvijas armijas iznīcināšana un Sarkanās armijas 24. teritoriālais strēlnieku korpuss 1940.–1941. gadā: izpētes stāvoklis un iespējas

1940. gada jūnijā Latvijas valsts neatkarība tika vardarbīgi iznīcināta, turklāt bruņotie spēki, valdībai un prezidentam vēloties notice okupētājvalsts pārliecinoši paustajam par neatkarības saglabāšanu, pakļaujoties ultimātam un vienīgi uz laiku kļūstot par ciešu Padomju Savienības sabiedroto, saņēma pavēli nepretoties masveidā ienākošiem PSRS Sarkanās armijas spēkiem. Pretējā gadījumā bija draudēts ar bruņotu iebrukumu, kam sekmīgi pretoties nebija iespējams. Pēc tam armija un flote, kā arī Robežsargu brigāde bija iesaistīta procesos, kuru mērķis bija Latvijas aneksija Padomju Savienībā, likumdošanas un iekšējās kontroles pārņemšanas ceļā paralizējot iespējamo pretestību. Augusta sākumā aneksijas process tika noslēgts, un uz armijas bāzes, atvaļinot no tās apmēram divas trešdaļas virsnieku un karavīru, izveidots Strādnieku un zemnieku Sarkanās armijas (SZSA) 24. teritoriālais strēlnieku korpuss. Bija reorganizēta arī robežsardzes struktūra, likvidējot brigādi, gandrīz pilnībā nomainot personālsastāvu un pakļaujot robežsardzi PSRS Iekšlietu tautas komisariātam (ļoti stingra republikas robežu apsardzība turpinājās līdz pat Vācijas un PSRS kara sākumam).

Korpusa iekšienē turpinājās sovetizācijas procesi, tagad jau forsēti ieviešot SZSA pastāvošo kontroles sistēmu, un ļoti būtiska tās sastāvdaļa bija sevišķās daļas – čekas analogs bruņotajos spēkos – un politiskā vadītāja jeb “politrūka” institūts. Vienlaikus jau kopš 1940. gada vasaras pret Latvijas armijas virsniekiem un karavīriem bija vērstas represijas, kas sevišķi pastiprinājās pēc 1941. gada 23. februārī dotā SZSA karavīra zvēresta un kulmināciju sasniedza 1941. gada 14. jūnijā, kad apmēram 550–555 vasaras nometnēs Litenē, Ostroviešos un citās novietojuma vietās vai ārpus tām esošu vienību karavīrus apcietināja, nogādāja uz iepriekš sagatavotiem vilcienu sastāviem un izveda uz ieslodzījuma vietām Krievijā, kur lielākā daļa bija noslepkavota vai gāja bojā necilvēciskos darba un sadzīves apstākļos.

Latvijā pēc neatkarības atgūšanas ir pieejamas bijušajai PSRS Valsts drošības komitejas arhīvā glabāto gandrīz visu apcietināto 1940.–1941. gadā Latvijai piederīgo militārpersonu krimināllietas, izņemot arestēto augstāko Latvijas armijas

un korpusa virsnieku lietas, kas joprojām atrodas Krievijas arhīvos. Tās glabājas Latvijas Valsts arhīva (LVA) Latvijas PSR Valsts drošības komitejas par sevišķi bīstamiem pretvalstiskiem noziegumiem apsūdzēto personu krimināllietu fondā¹ un ietver lēmumus par apcietināšanu, nopratināšanas protokolus visā izmeklēšanas gaitā, liecinieku, bieži – citu apcietināto, liecības vai to fragmentus, tribunāla vai Sevišķās apsūdzēto spriedumus, kā arī (ne vienmēr) apliecinājumu par nāvi (necilvēcisko apstākļu dēļ vai nošaujot). Daļa šo materiālu ļauj rekonstruēt armijā un korpusā notiekošās norises, kā arī latviešu karavīru pretestības formas. Jāpiezīmē gan, ka šajās lietās figurējošais apsūdzības materiāls, kas veido minētās liecības par norisēm korpusā, jāuztver piesardzīgi, jo attiecīgā laikposma padomju represīvo iestāžu izmeklēšanas dokumentācija lielā mērā bija veidota, balstoties uz 20. gs. 30. gados notikušo masveida represiju laikā iedibināto pamatprincipu: ne tikai apsūdzētā vainas pierādīšana, bet arī faktiski tās radīšana, dažkārt – bez mazākā reālā pamata jeb personas nodarījuma pazīmēm. Citkārt apsūdzība radās, pamatojoties uz padomju drošības iestāžu izpratni par noziedzīgu nodarījumu, kas arī balstījās uz minētajā laikā izveidotajiem tiesvedības pamatprincipiem, kas ievērojami atšķīrās no netotalitāru valstu vai mūsdienu izpratnes par tiesvedību. Šajā pašā arhīvā glabājas neliels 24. teritoriālā strēlnieku korpusa fonds, taču tajā ir vien daži pavēļu materiāli un korpusa štāba dokumenti,² ko nelielā apjoma un fragmentārisma dēļ var izmantot kā papildmateriālu, nevis pamatu kāda 24. korpusa vēstures pamatjautājuma izpētei.

Samērā daudz materiālu par Latvijas armijas iznīcināšanas gaitu ir Latvijas Valsts vēstures arhīvā. Faktiski tie ir visi 1940. gada vasarā pastāvējušo karaspēka daļu un iestāžu, arī kara slimnīcu, noliktavu un darbnīcu fondi.³ Svarīga dokumentācija atrodas Armijas štāba, visu četru kājnieku divīziju un Tehniskās divīzijas, pilnīgi visu pulku, Armijas štāba bataljona, Karaskolas, Apgādes pārvaldes, kara apgabalu pārvalžu, visu kara slimnīcu, armijas noliktavu u.c. fondos. Daļēji saglabājušies politisko vadītāju ziņojumi, pilnībā – lūgumi par pieņemšanu dienestā u.c. ienākošā un izejošā, kā arī Latvijas armijas Likvidācijas komisijas dokumentācija. Savukārt Armijas štāba personisko lietu kolekcijā,⁴ kurā glabājas gandrīz visu Latvijas armijas virsnieku dienesta dokumenti, ir vienīgi daži desmiti SZSA 24. korpusā krievu valodā sagatavoto dienesta gaitu sarakstu, galvenokārt tādiem virsniekiem, kurus atvaļināja 1941. gada pirmajos mēnešos, piemēram, 1941. gada februārī atvaļinātā ārsta pulkveža-leitnanta jeb korpusa 2. ranga kara ārsta Jāņa Paegles personiskā lieta.⁵

Materiāli par tā saukto Latvijas Tautas armiju atrodas arī Latvijas Valsts kinofotodokumentu arhīvā, un tie ir gan fotouzņēmumi, gan dokumentālās filmas.⁶ Būtiski avotu materiāli – bijušo karavīru un viņu tuvinieku dažādas formas liecības, fotogrāfijas,

personas dokumenti u.c. – par Latvijas armijas iznīcināšanas gaitu glabājas muzejos, pirmkārt Latvijas Kara muzejā un Okupācijas muzejā, kā arī reģionālajos muzejos, īpaši Gulbenes vēstures un mākslas muzejā u.c.

Tāpat pētniecībā ir jāiekļauj arī 1940.–1941. gada prese, pirmkārt laikraksts “Latvijas Kareivis”, kas iznāca līdz 1940. gada augustam, atspoguļojot norises bruņotajos spēkos tā sauktās Tautas armijas periodā. Turklāt jāatzīst, ka preses sniegtās informācijas iespējas vēl nav pilnībā izmantotas arī līdzšinējos pētījumos, tas sakāms par tādu krievu valodā iznākošo avīzi kā 1940.–1941. gadā izdoto 24. teritoriālā korpusa laikrakstu “Sarkanais Kareivis”, kurā no decembra raksti bija iespiesti divās valodās – arī latviešu valodā, un kuras redaktora vietnieks bija Mavriks Vulfsons, reģionālā avīze “Latgaļskaja pravda” u.c. laikraksti.

Izpēte

Vācu okupācijas laiks. Korpusā notikušo masveida represiju izpētē ārkārtīgi nozīmīgi ir vācu okupācijas sākuma posma preses avoti. Gan Rīgā iznākošajā centrālajā laikrakstā “Tēvija”, gan reģionālajās avīzēs, piemēram, Liepājā izdotajā “Kurzemes Vārdā”, 1941. gada vasarā un vēl rudenī bija publicēti gan sludinājumi, kuros pazudušos – arestētos, līdzīgi uz Krieviju aizrautos vai brīvprātīgi aizgājušos – karavīrus meklēja tuvinieki, kolēģi, draugi un paziņas. Tāpat šajās avīzēs rakstu formā ir aculiecinieku, arī represijas pārdzīvojušo karavīru vai vietējo iedzīvotāju liecības par redzēto vai dzirdēto saistībā ar norisēm 24. teritoriālā strēlnieku korpusa karaspēka daļās, kā arī uz bijušajiem Latvijas kara flotes kuģiem Liepājas kara ostā.⁷

Uz Latvijas Sarkanā Krusta organizācijas bāzes izveidotā organizācija “Tautas palīdzība”, kas nodarbojās arī ar informācijas vākšanu par represijām padomju varas periodā, apkopoja informāciju par represijām pret bijušajiem Latvijas armijas karavīriem, tomēr šīs organizācijas aprēķini bija nepilnīgi, tāpat kā par represijām kopumā. Represēto karavīru sarakstos bieži bija iekļautas personas, kuras patiesi tika represētas, taču bija atvaļinātas no Latvijas armijas vēl pirms valsts okupācijas, turklāt dažos gadījumos – ļoti sen, piemēram, Aviācijas pulka pulkvedis-leitnants Jānis Priedītis (atvaļināts 1936. g. oktobrī, arestēts 1940. g. decembrī, nošauts 1941. g. martā) un pulkvedis-leitnants un Aizsargu aviācijas pulka komandieris Jūlijs Ērglis (atvaļināts 1920. g. jūlijā, arestēts 1940. g. oktobrī, nošauts 1941. g. jūnijā), kā arī daži nemaz nebija represēti, kā sākotnēji uzskatīja, bet dienēja SZSA (piemēram, pulkveži Kārlis Priedītis un Roberts Lielbiksis bija pasniedzēji kara-skolās). Viss minētais lielā mērā bija pārņemts arī trimdas latviešu historiogrāfijā, tāpat kā viedoklis par atsevišķiem padomju varas līdzskrējējiem, kuri patiesībā bija

represēti, piemēram, virsleitnants Valērijs Irbe, kuru arestēja 1941. gada 30. jūnijā “par mēģinājumu dezertēt”, turklāt vēlāk viņu apsūdzēja par to, ka, būdams “pretpadomju grupas dalībnieks, veicis pretpadomju aģitāciju Saranskas cietuma ieslodzīto vidū”⁸.

LVVA glabātajā organizācijas “Tautas palīdzība” fondā atrodama tās darbinieku apkopotā samērā detalizēta informācija par apcietinātajiem virsniekiem atsevišķās korpusta vienībās (ar uzvārdu uzskaitījumu). Saskaņā ar tiem 1941. gada 14. jūnijā atsevišķās korpusta vienībās kopumā bija apcietināti, ieskaitot uz kursiem nosūtītos, no kuriem četri nebija represēti, bet dienēja par pasniedzējiem PSRS militārajās mācību iestādēs: korpusta štābā – 11, korpusta 24. aviācijas eskadriļā – 16, korpusta Sapieru bataljonā – 7, korpusta Sakaru bataljonā – 5, 613. artilērijas pulkā – 36, 181. divīzijas štābā – 17, 181. divīzijas Sapieru bataljonā – 7, 181. divīzijas Sakaru bataljonā – 7, 181. divīzijas 8. zenīrtartilērijas divizionā – 12, 181. divīzijas Izlūku bataljonā – 9, 186. strēlnieku pulkā – 18, 195. strēlnieku pulkā – 46, 243. strēlnieku pulkā – 46, 639. artilērijas pulkā – 28, 640. artilērijas pulkā – 20, 181. divīzijas Atsevišķajā prettanku divizionā – 6, 183. divīzijas štābā – 14, 183. divīzijas Atsevišķajā prettanku divizionā – 5, 183. divīzijas Sapieru bataljonā – 7, 183. divīzijas Izlūku bataljonā – 10, 183. divīzijas Sakaru bataljonā – 6, korpusta 111. zenīrtartilērijas divizionā – 6, 227. strēlnieku pulkā – 41, 285. strēlnieku pulkā – 41, 295. strēlnieku pulkā – 34, 623. artilērijas pulkā – 10, 624. artilērijas pulkā – 11 virsnieki. Bez tam Rīgas Kājnietu karaskolā bija apcietināti 11 virsnieki.⁹ Saraksts ar 487 virsnieku uzvārdiem nav uzskatāms par pilnīgu, jo tajā nav uzskaitīti visi apcietinātie un uz kursiem nosūtītie, kā arī nav iekļautas visas vienības, taču tas sniedz priekšstatu par apcietināšanas mērogiem atsevišķās vienībās un korpūsā kopumā. Pēc organizācijas “Tautas palīdzība” apkopotajiem datiem 1941. gada 14. jūnijā bija apcietināti un izvesti 540 virsnieki, kā arī 90 instruktori un kareivji, bet vēl pirms tam – 247 virsnieki, kā arī 179 instruktori un kareivji.¹⁰ Tomēr vēlreiz jāuzsver minētās datu apkopošanas īpatnības, kas nosaka šo skaitļu zināmu neprecizitāti.

Unikālas un samērā plašas liecības par norisēm 1941. gada 13.–14. jūnijā un vēlāk Litenes un Ostroviešu noietnē, kā arī atkāpšanās laikā uz Krieviju apkopojis Osvalds Freivalds, kura grāmatā par represijām kopumā ievietota nodaļa par notikušo 24. teritoriālajā korpūsā. Lielākoties tās balstītas uz anonīmu, taču acīmredzami reālu liecinieku, arī apcietinātos virsniekus uz Gulbenes dzelzceļa staciju vedušo latviešu karavīru – šoferu, palikušo virsnieku u.c. tiešo un netiešo notikumu līdzdalībnieku redzēto.¹¹ Par atmiņām uzskatāms arī pulkveža Arvīda Krīpena darbs par partizānu kustību Smiltenes apkārtnē 1941. gada vasarā, kurā piedalījās dezertējušo korpusta karavīru grupas,¹² u.c. ar pretpadomju partizānu kustību saistīti raksti presē, kādu bija samērā daudz. Norises Latvijas armijā un teritoriālajā korpūsā savā darbā par 1940.–1941. gadu Latvijā nedaudz piemin arī Alfrēds Ceihners.¹³

Kopumā minētās liecības ir nozīmīgas un, ņemot vērā nelielo laika atstarpi, maksimāli objektīvas, vien atmetot vācu okupācijas laika “nodevu” – varas un cenzūras prasīto obligāto antisemitisko akcentu, kas parādās vien sekundāri, un tādējādi minētie avoti, īpaši aculiecinieku liecības noteikti ir izmantojami pētniecībā.

Trimda. Latviešu trimdas periodiskajos izdevumos un grāmatās pēc Otrā pasaules kara par norisēm bruņotajos spēkos un represijām pret karavīriem padomju varas laikā rakstīts samērā daudz. Galvenokārt tās ir atmiņas, kuru nozīme ir nepārvērtējama. Izdevumos “Daugavas Vanagi” un “Daugavas Vanagu Mēnešraksts”, “Kadets”, “Kara Invalīds”, “Lāčplēsis”, “Mūsu Dzīve” (Siguldas pulka piemiņas fonda izdevums), “Par Latviju” (8. Daugavpils kājnieku pulka 50 gadu piemiņas izdevums), laikrakstos “Latvija Amerikā”, “Laiks” u.c. ir publicētas karavīru – notikumu aculiecinieku vai viņu tuvinieku atmiņas.¹⁴ Turklāt tās ir gan trimdā Rietumos nokļuvušo augstākā vai vidējā ranga virsnieku, kā arī ierindas karavīru atmiņas. Norises armijā 1940. gada vasarā un vēlāk atspoguļotas arī atsevišķos atmiņu izdevumos, piemēram, Aleksandra Lasmaņa atmiņās par norisēm Rīgas kara apriņķa pārvaldē,¹⁵ Pāvila Klāna darbā par notiekošo Latvijas Karaskolā¹⁶ u.c.

Organizācijas “Daugavas Vanagi” centrālās valdes sagatavotā dokumentu un atmiņu krājuma “Latviešu karavīrs Otra pasaules kara laikā” 1. sējumā,¹⁷ kurā ievietoto atmiņu fragmenti un notikumu vispārīgais izklāsts sniedz samērā labu notiekošā kopainu, publicēts represēto virsnieku saraksts, kas tomēr, raugoties no mūsdienu zinātnes, pirmkārt no izmantoto avotu – vācu okupācijas laikā “Tautas palīdzības” organizācijas sastādītais represēto saraksts un atmiņas – viedokļa, uzskatāms par fragmentāru un nepilnīgu, kas arī ir pilnīgi saprotams. Vēl 1999. gadā Latvijas Valsts arhīva izdotajā dokumentu krājumā par okupācijas varu politiku armijas iznīcināšanas un pret virsniekiem vērsto represiju atspoguļojumam izmantoti vairāki minētā izdevuma fragmenti.¹⁸

Faktiski atmiņu krājumiem var pieskaitīt arī trimdā izdotos atsevišķu Latvijas pulku un Karaskolas vēsturei veltītos izdevumus, un spilgtākais piemērs tam ir bijušā pulka komandiera Alberta Liepiņa apkopotais Jātnieku pulkam veltītais krājums, kas ietver samērā daudz nozīmīgas informācijas arī par norisēm vienībā 1940. gadā un 24. korpusa 20. kavalērijas pulkā līdz pat tā likvidācijai 1941. gada maijā.¹⁹ Nozīmīga ir arī Kārļa Irbīša sagatavotā Latvijas aviācijas vēsture, kurā aplūkota Aviācijas pulka likvidācija.²⁰

Par Latvijas kara flotes bojāeju rakstījis bijušais jūras virsnieks Austris Ķirsis, pievienojot arī savas atmiņas par notiekošo Liepājā pēc 1940. gada 17. jūnija.²¹ Savos darbos trimdā visplašāk Latvijas armijas un karavīru likteni 1940.–1941. gadā skāris latviešu izcelsmes amerikāņu vēsturnieks Edgars Andersons. Galvenokārt

tas darīts, atkal balstoties uz trimdā esošo karavīru atmiņām, turklāt dažas no tām ir sevišķi nozīmīgas, jo nav publicētas, bet sūtītas personiski E. Andersonam vēstulu formā.²²

Padomju Savienība un Krievija. Padomju Latvijā pēc kara šis jautājums bija skatīts, strikti balstoties uz padomju historiogrāfijas prasībām, kuras viens no būtiskākajiem pamatprincipiem bija jebkādu savai doktrīnai neizdevīgu faktu un to kopuma pilnīga noklusēšana, turklāt arī šajā gadījumā tādi neapšaubāmi veidoja absolūto vairākumu.²³ Gadījumā, ja kaut ko noklusēt vienkārši nebija iespējams, tika lietots otrs minētajai historiogrāfijai raksturīgākais pamatprincips – klaja melošana un faktu galēja sagrozīšana. Tādējādi padomju vēsturnieki runāja vienīgi par “sociālistiskajiem pārveidojumiem armijā” un vienkāršo karavīru – absolūtā vairākuma – sajūsmu par notikušajām pārmaiņām un iespēju dienēt SZSA, minot vienīgi “reakcionārāko” virsnieku padzīšanu no armijas. Par represijām vispār netika runāts jeb tās vienkārši noklusēja, tieši tāpat kā masveida represiju faktu Latvijas vēsturē kopumā. Šie pētījumi, vismaz par laika periodu līdz korpusa faktiskajai reformēšanai līdz stāvoklim, kad to faktiski vairs nevar saukt par latviešu karaspēka vienību, kas notika 1941. gada jūnija beigās, gandrīz nav izmantojami. Ārkārtīgi piesardzīgi un paturot prātā minētos uzstādījumus, kas visaugstākajā mērā iespaidoja autora nostāju, jāizmanto arī no aplūkojamās tēmas izpētes viedokļa pilnvērtīgākais padomju laikā sarakstītais darbs – Ērika Žagara pētījums par “sociālistiskajiem pārveidojumiem” Latvijā, kurā kopumā apmēram piecas lappuses veltītas norisēm armijā 1940. gada vasarā.²⁴

Laiku pa laikam Rīgas un provinces presē parādījās atsevišķas bijušo karavīru atmiņas, kas zināmā mērā bija saistītas ar bijušo Latvijas armiju un Rīgas Kājnieku karaskolas gaitām, piemēram, bijušais kursants Igors Briežkalns rakstīja par karaskolas kauju pie Skrundas ar “vācu izpletņlēcējiem”, kurā krita Latvijas armijas kapteinis Aleksandrs Zelmenis.²⁵ Patiesībā situācija saskaņā ar vēsturnieces Ineses Dreimanis šajā sējumā publicēto pētījumu bija citāda.

1941. gada jūnija beigās zuda pamats 24. teritoriālo korpusu uzskatīt par latviešu karaspēka daļu personālsastāva nomaiņas dēļ. Tomēr korpusā līdz pat tā izformēšanai pēc dažiem mēnešiem dažādā ceļā palika latviešu karavīri, īpaši artilērijas daļās, arī daudzi virsnieki, kuriem netika piedāvāta atvaļināšanās iespēja. Tādēļ zinātnisko nozīmi joprojām nav zaudējuši padomju vēsturnieka Vasilija Savčenko un Ērika Žagara pētījumi, kuros viņi aplūko notiekošo bruņotajos spēkos padomju varas gada laikā, kā arī korpusa, Rīgas Kājnieku karaskolas un bijušo Latvijas kara flotes kuģu un jūrnieku kaujas ceļu 1941. gada jūnijā–augustā. Cita starpā tajos atzīts, ka “korpusā notikusi asa ideoloģiska cīņa” un politiskās propagandas darbs neesot devis vēlamos rezultātus.²⁶ Jāpiezīmē, ka tieši V. Savčenko jau atmodas jeb atklātības laikā publicēja rakstu par 24. teritoriālā

korpusa gaitām, kurā runāja par represijām un “nepamatotajām apsūdzībām” daudz atklātāk nekā pirms tam, arī par notiekošo korpusā pēc kara sākšanās, minot jūnija beigās izdoto pavēli par Latvijas pilsoņu atvaļināšanu, Sarkanajā armijā palikušajiem bijušajiem Latvijas armijas virsniekiem, kā arī citiem jautājumiem.²⁷

Mūsdienās Krievijā 24. teritoriālā korpusa gaitas skartas vairāku vēsturnieku darbos. Jāatzīmē divi virzieni. Daudzos darbos iespējams gūt nozīmīgu, uz arhīvu materiāliem balstītu informāciju arī par Latvijas vēsturi, lai gan dažkārt ir manāma ierobežota pieeja arhīviem un tās sekas. Piemēram, nesen izdotā Alekseja Gaiduka un Romana Lapšina grāmata par Baltijas valstu kara flotēm sniedz nozīmīgu informāciju par kara sākumā Sarkankarogotajā Baltijas flotē esošo un uz Krieviju aizvesto bijušo Latvijas karakuģu likteni.²⁸ Tomēr pastāv arī virziens, kura pārstāvji pilnībā saglabājuši padomju laika historiogrāfijas pamatprincipus. Visumā samērā augstvērtīgo darbu sērijā “Военно-историческая библиотека” (Kara vēstures bibliotēka) 2004. gadā izdota Ruslana Irinarhova grāmata par Baltijas sevišķo kara apgabalu kara sākuma posmā, kurā, balstoties uz “pieejamiem arhīvu materiāliem un atmiņām”, aplūkotas visu trīs uz iznīcināto Baltijas valstu armiju bāzes izveidoto teritoriālo korpusu vadība, bruņojums un darbība. Jāatzīst, ka šīm ziņām neapšaubāmi piemīt zināma vērtība arī Latvijas vēsturniekiem. Tomēr, rakstot par 24. korpusu, nav ne vārda par pašā kara priekšvakarā notikušo augstākā komandējošā sastāva nomainīšanu, latviešu komandierus nosūtīt uz kursiem PSRS augstākajās militārajās mācību iestādēs, kur viņi, karam sākoties, gandrīz visi tika arestēti un ieslodzīti soda nometnēs vai nošauti, un masveida represijām, kas nevarēja tieši neiespaidot korpusa kaujasspējas no visiem viedokļiem, ne vārda par jūnija beigās izdoto pavēli par bijušo Latvijas pilsoņu atvaļināšanu, viņiem izsakot attiecīgu vēlēšanos utt. Vēl vairāk, kā korpusa komandieris 1941. gada 22. jūnijā ir nosaukts ģenerālis Roberts Kļaviņš, bet par štāba priekšnieku – ģenerālis Mārtiņš Jeske (autors sniedz vienīgi uzvārdus, zemsvītras piezīmē atzīmējot, ka vārdus nav izdevies noskaidrot!).²⁹ Patiesībā R. Kļaviņu kopā ar gandrīz visiem augstākajiem korpusa apakšvienību komandieriem latviešiem, amatos nomainot viņus ar krieviem, uz kursiem nosūtīja 1941. gada 13. jūnijā, jau 22. jūnijā viņu apcietināja, bet 29. jūlijā piesprieda nāvessodu (nošauts 16. oktobrī), bet M. Jeski atvaļināja jau 1940. gada oktobrī un 1941. gada 14. jūnijā apcietināja. Faktiski šeit ir skaidri saskatāms virziens Krievijas historiogrāfijā, kas tieši pārņem padomju vēstures literatūras tradīcijas.

2002. gadā izdotajā Iļjas Moščanska bagātīgi ilustrētajā neliela apjoma darbā par “Piebaltijas” aizstāvēšanu 1941. gada jūnijā–jūlijā ievietoti nozīmīgi 24. teritoriālā korpusa fotouzņēmumi – virsnieki un karavīri, Sarkanās armijas zvēresta parakstīšana korpusā 1941. gada 23. februārī, Latvijas armijas vecās vācu autotehnikas un artilērijas piedalīšanās 1941. gada 1. maija parādē Rīgā u.c. Daudz stāstīts par latviešu, igauņu

un lietuviešu karavīru drosmi un cīņas degsmi kara pirmajās dienās un pat mēnešos, taču atkal nav bilsts ne vārds par 14. jūnija notikumiem, ar šo datumu gan datēts kāds fotouzņēmums, kurā attēlota baterijas komandiera S. Moščanska ģimene idilliskā atpūtā pie Rīgas.³⁰ Arī Andrejs Petrenko, kurš atsevišķā grāmatā aplūko latviešu, igauņu un lietuviešu divīziju darbību Sarkanajā armijā 1941.–1944. gadā, teritoriālā korpusu darbību pirms šo divīziju izveidošanas neapskata, latviešu divīzijas gadījumā vien min, ka pēc 24. korpusa izformēšanas un jaunās divīzijas izveides sākumā tajā pirmie ieradušies tieši bijušie korpusa karavīri. Viņš nosauc vairākus uzvārdus, starp tiem arī bijušo Latvijas armijas kapteini Jāni Lepini, bijušo virsleitnantu Jāni Priedi, Elmāru Briedi u.c.³¹

Atmodas periods Latvijā. 20. gs. 80. gadu otrajā pusē Latvijas prese publicēja desmitiem vēstures svarīgo procesu un notikumu dzīvo aculiecinieku, arī bijušo Latvijas armijas karavīru liecību. Centrālajā un vietējā presē atmiņas bija publicētas kā atsevišķi raksti un pat vienkārši lasītāju vēstules. Sevišķi nozīmīgas bija tieši 1941. gada 14. jūnijā represēto un izdzīvojušo 24. teritoriālā korpusa virsnieku šādā veidā sniegtās liecības,³² nerepresēto karavīru atmiņas,³³ līdzieslodzīto un, piemēram, ar Jeņisejas baržu (baržas pārvadāja ieslodzītos) šķiperiem savā laikā runājušo izsūtīto un ieslodzīto latviešu,³⁴ Sarkanajā armijā arī vēlāk dienējušo karavīru,³⁵ korpusa karavīru paziņu,³⁶ arestētos virsniekus vedušā šofera,³⁷ tālaika Litenes un apkārtnes, kā arī citu iespējamo represēšanas vietu iedzīvotāju, galu galā – Noriļsku un apkārtni apmeklējušo cilvēku³⁸ liecības. Presē parādījās pat bijušā miliča V. Gustavsona atmiņas, kurās viņš centās pierādīt no korpusa dezertējušo noziedzīgo dabu, un bijušā politiskā vadītāja Mavrika Vulfsona liecība, viņam norādot, ka bez Sarkanās armijas atbalsta komunisti Latvijas armijas vienībās nekādas pārmaiņas ieviest nespētu,³⁹ utt. Ļoti nozīmīgas bija Baibas Vītoliņas sakārtotās Latvijas armijas politiskā vadītāja Bruno Kalniņa atmiņas.⁴⁰

Perioda izpētē nozīmīga bija 1989. gadā izveidotās Latviešu strēlnieku apvienības darbība, īpaši tās no 1990. gada iznākošais mēnešraksts "Latviešu Strēlnieks", kurā samērā regulāri publicēja bijušo karavīru atmiņas rakstu vai lasītāju vēstulju formā, represēto virsnieku tuvinieku liecības u.c. materiālus.⁴¹ Nozīmīgas bija 7. Siguldas kājnieku pulka kareivja, vēlākā Sarkanās armijas pulkveža Igora Briežkalna atmiņas⁴² u.c., bet īpaši svarīgas – 1941. gadā represētā un sodu Lamas ezera nometnē Noriļskas nometņu sistēmā kopā ar latviešu un lietuviešu virsniekiem izcietušā Igaunijas armijas pulkveža Georga Lētsa un ar baltiešu virsniekiem sodu kopā izcietušā Ivana Sidorova atmiņas.⁴³ Tāpat apvienības Vēstures sekcija, arī aptaujājot bijušos ieslodzītos, sagatavoja pēckara Latvijā pirmo 1941. gada 14. jūnijā uz Noriļskas nometnēm deportēto Latvijas armijas virsnieku sarakstu, kas gan saprotamu iemeslu dēļ vēl bija nepilnīgs,

taču noteikti veidoja būtisku pamatu tālākiem pētījumiem.⁴⁴ Noteikti jāmin apvienības Tukuma nodaļas atsevišķā brošūrā izdotās bijušā Aviācijas pulka un korpusa eskadriļas lidotāja Alberta Ansona atmiņas. A. Ansons apcietināts 1941. gada martā, izvests uz Vorkutas soda nometnēm, kur piespriests nāvessods, taču pēc tam tas atcelts, pašu iedalot Sarkanās armijas latviešu daļās.⁴⁵

Īpaši nozīmīgs stimuls represēto virsnieku tuviniekiem un sabiedrībai bija 1990. gadā notikusī Latviešu strēlnieku apvienības un Represēto kluba ekspedīcija uz Noriļskas nometņu vietām (Lamas ezera nometnes vieta), ko vadīja profesionāls vēsturnieks Ainārs Bambals. 1991. gada 15. jūlijā–17. augustā viņa vadībā norisa vēl viena ekspedīcija uz Noriļsku, uzstādot tur pieminekli bojāgājušajiem.⁴⁶

Svarīgi, ka atmodas periodā darbību ievērojami aktivizēja un zināmā mērā mainīja jau pastāvošās 24. teritoriālā korpusa veterānu organizācijas, kas sāka pievērst uzmanību jautājumiem, par kuriem runāt pirms tam nebija iespējams, piemēram, par atkāpšanās apstākļiem aiz Latvijas robežām u.c., un tas rada izpausmi arī latviešu presē.⁴⁷ Sakarā ar to, ka korpusā pēc atkāpšanās tomēr palika zināms skaits bijušo Latvijas armijas karavīru, tas ir būtiski arī no aplūkojamās tēmas viedokļa. Īpašā ekspedīcijā bija aptaujāti arī kauju vietu iedzīvotāji, atklājot Pleskavas apgabalā kritušo latviešu karavīru apbedījuma vietas.

Lielu rezonansi izpelnījās rakstnieces Anitas Liepas sarakstītais dokumentālais romāns par represētā Latvijas armijas un 24. teritoriālā korpusa kapteiņa Anatolija Sondora un viņa ģimenes gaitām dzimtenē un Noriļskas soda nometnēs, kas bija balstīts ar reāliem dokumentiem un vairāku atgriezušos virsnieku, kā arī viņu tuvinieku liecībām un fotomateriāliem.⁴⁸ Tāpat plašu lasītāju atsaucību guva bijušā Latvijas armijas virsnieka vietnieka un 24. korpusa jaunākā leitnanta 1941. gada 14. jūnijā apcietinātā un Noriļskas soda nometnēs ieslodzītā Roberta Gabra atmiņas, ko sākotnēji publicēja četros turpinājumos žurnālā “Karogs” 1989. gada nogalē. Tā bija pirmā apjomīgā, grāmatas formā izdota šāda veida liecība, ko būtiski papildināja vēsturnieka Ilgvara Kļavas sagatavotais represēto Latvijas armijas virsnieku saraksts ar autoram tajā brīdī pieejamo informāciju.⁴⁹ 1991. gadā Latvijā bija atkārtoti izdots rakstnieka Valdemāra Kārklīņa pirmo reizi 1957. gadā iespiestais romāns, kas lielā mērā balstīts uz dzejnieces Elzas Ūezberes un viņas vīra represētā Latvijas armijas un korpusa virsleitnanta Osvalda Ūezbera dzīvesstāstu. Grāmata papildināta ar Latvijas armijas beigu posma un represēto virsnieku, kā arī Litenes nometnes teritorijā 1988. gadā veiktajos arheoloģiskajos izrakumos iegūto materiālo liecību fotogrāfijām.⁵⁰

Presē parādījās vēsturnieku un publicistu diskusijas par Latvijas armijas pastāvēšanas beigu posmu un, aktualizējoties jautājumam tiktāl, ka vairs nebija iespējams par to nerunāt, arī par represijām. Tipisks un ļoti simptomātisks bija mēģinājums diskusijā izmantot vecās metodes “bijušā 24. teritoriālā korpusa virsnieka” – tieši tāds liecinieka

šķietamais amats minēts rakstā – Mihaila Tarkača izpildījumā. Kāda O. Sirmā parakstītā rakstā viņš paziņoja, ka pats redzējis, kā “14. jūnijā Litenes [?] stacijā ierindā tika nostādīti apmēram 140 virsnieku. Viņiem tika nolasīta korpusa komandiera pavēle, kurā bija pateikts, ka viņi tiek uzskatīti pa neuzticamiem un tiek izsūtīti uz mūsu zemju austrumu rajoniem. Pēc tam bez jebkādiem incidentiem viņi nodeva ieročus un sakāpa četros preču vagonos.” Nekādas vardarbības un neapmierinātības starp karavīriem neesot bijis, tikai izpratne.⁵¹ Taču lieta tāda, ka lasītājs ir apzināti maldināts jau ar paša autora amatu, un tas skaidri atspoguļo visas liecības būtību: patiesībā M. Tarkačs bija nevis virsnieks, bet 1940. gada 16. jūlijā par Zenīartilērijas pulka politisko vadītāju ieceltais bijušais 4. Valmieras kājnieku pulka kareivis, kurš salīdzinājumā pat ar saviem kolēģiem bija izrādījis sevišķu aktivitāti ziņojumu rakstīšanā par karavīru politisko noskaņojumu. Piemēram, jau jūlija beigās viņš ziņoja, ka no kādās pārrunās dalību ņēmušiem 40 karavīriem divi bijuši neapmierināti ar “notikušām pārmaiņām”, tātad uzdrīkstējušies atklāti paust šo neapmierinātību. Virsniecības attieksme bijusi “nogaidoša”, taču pēc Smagās artilērijas pulkā nolasītā referāta par Latvijas “pievienošanos” PSRS daži virsnieki ar jautājumiem mēģinājuši “nostādīt PSRS pret Vāciju”, “apšaubīja Saeimas vēlēšanu pareizību” utt.⁵²

Atmodas laikā bijušā Litenes poligona teritorijā no 1988. gada 25. oktobra bija veikti arheoloģiskie izrakumi Māra Atgāža vadībā, piesaistot aculieciniekus un Ģenerālprokuratūras pārstāvjus klātbūtnē pārbaudot liecinieku sniegto informāciju par tur notikušajām slepkavībām. Bija atklātas 11 nogalinātu cilvēku mirstīgās atliekas. Turklāt saistībā ar minēto izmeklēšanas procesu preses izdevumu redakcijās, pirmkārt jau “Lauku Avīzē”, ieplūda daudzas lasītāju vēstules, tiem cenšoties palīdzēt izmeklēšanai, un daudzām no tām ir nozīmīga avota vērtība.⁵³

Tāpat jāatzīmē arī profesionālo vēsturnieku iesaistīšanās Latvijas armijas bojāejas atspoguļojumā. Piemēram, Heinrihs Strods presē atreferēja Koblencas arhīvā Vācijā atklāto dokumentu, kurā vācu okupācijas laikā apcietinātais bijušais Latvijas “Tautas valdības” kara ministrs Roberts Dambītis, atrazdamies ieslodzījumā, raksturoja “Latvijas armijas bojševizāciju”. Pilnībā šo dokumentu šajā pašā laikā vēl trimdā publicēja vēsturnieks Kārlis Kangeris.⁵⁴

Neatkarīgās Latvijas Republikas laiks

Atmiņas. 20. gs. 90. gados un 21. gs. pirmajos gados turpinājās vairāku Latvijas armijas karavīru nozīmīgu atmiņu izdošana, turklāt ne tikai represēto virsnieku, piemēram, Litenes nometnē arestētā kapteiņa-leitnanta Jura Ozoliņa,⁵⁵ virsleitnanta Vernera Līguta,⁵⁶ virsleitnanta Osvalds Ķezbera,⁵⁷ virsleitnanta Iraklija Pūpola,⁵⁸ kopā ar apcietinātajiem korpusa virsniekiem ieslodzītā Rīgas Kājnieku karaskolas kursanta Jura Popova⁵⁹ u.c. atmiņas, bet arī Sarkanajā armijā vēlāk dienējušo, piemēram, bijušā Aviācijas pulka

virsdienesta instruktora Emīla Brieža,⁶⁰ 7. Siguldas kājnieku pulka karavīra un Rīgas Kājnieku karaskolas kursanta Igora Briežkalna⁶¹ u.c. atmiņas vai vienkārši no represijām izvairījušos, piemēram, bijušā kara flotes komandkapteiņa zemūdenes “Ronis” pēdējā komandiera Hugo Legzdiņa,⁶² bijušā 1. Liepājas kājnieku pulka kapteiņa un teritoriālā korpusa majora, Dobeles garnizona priekšnieka un bataljona komandiera Jāzepa Ozoliņa⁶³ u.c. atmiņas. Parādījās arī bijušo robežsargu liecības⁶⁴ u.c. Atmiņas joprojām publicēja daļēji uz Latviju pārceltie trimdas izdevumi, piemēram, Latviešu virsnieku apvienības žurnāls “Kadets” 1992. gadā sāka iespiest virsleitnanta Andreja Kalniņa plašās atmiņas,⁶⁵ u.c.

Biogrāfiskās vārdnīcas, saraksti, dokumenti. Tēmas izpētē nozīmīga ir tolaik LVVA arhīvu speciālistu Ērika Jēkabsona un Valtera Ščerbinska sagatavotā biogrāfiskā vārdnīca par Latvijas armijas augstākajiem virsniekiem, kurā atspoguļots arī valsts okupācijas brīdī karadienestā esošo personu tālākais liktenis. Tajā sastādītāju iespēju robežās sniegta informācija par ģenerāļu, pulkvežu un pulkvežu-leitnantu, arī atbilstošu dienesta pakāpju kara flotes virsnieku un kara ierēdņu likteni pirms un pēc valsts okupācijas, izmantojot arī Latvijas Valsts arhīvā esošās PSRS Iekšlietu tautas komisariāta sastādītās apcietināto bijušo Latvijas armijas augstāko virsnieku krimināllietas un administratīvi izsūtīto personiskās lietas. Šī darba ievadā dots vispārīgs pārskats un statistiskā analīze par latviešu virsnieku gaitām vēsturē un līdz Otrā pasaules kara beigām.⁶⁶ Šie paši sastādītāji izveidojuši Latvijas ārlieku dienesta darbinieku biogrāfisko vārdnīcu, kas ietver arī militāro atašeju, tolaik – kara aģentu dzīvesstāstus un ļauj konstatēt Armijas štāba Informācijas daļas pārzinātā kara atašeju dienesta iznīcināšanu. No vairākām valstīm atašeji atteicās atgriezties, līdzīgi diplomātiem, piemēram, V. Deglavs no Kauņas izkļuva uz Vāciju, bet A. Plensners palika Berlīnē, viņu izslēgšana – A. Plensnera gadījumā – no valsts dienesta arī notika līdzīgi: Valsts prezidentam izsludinot viņus par dzimtenes nodevējiem.⁶⁷

Vēstures pētnieks Voldemārs Eihenbaums 1991.–1994. gadā 50 eksemplāru metienā sagatavoja Latvijas Karaskolu beigušo 1675 virsnieku biogrāfisko vārdnīcu 17 burtnīcās, kurā, balstoties uz LVVA Armijas štāba personisko lietu kolekciju un citiem fondiem, iekļauta informācija par dienesta gaitām Latvijas armijā un ziņas par virsnieku tālāko likteni, pamatojoties pirmkārt uz trimdā sagatavotiem izdevumiem un informāciju par padomju represijām pret bijušajiem Latvijas armijas virsniekiem.⁶⁸ Tādējādi šajās burtnīcās ievietotās ziņas par virsnieku represēšanu jāuzskata par būtiskām, taču fragmentārām.

Dzejnieka un bijušā disidenta Gunāra Freimaņa 1993.–1994. gadā izdotos represēto Latvijas iedzīvotāju atmiņu un materiālu krājumos ievietots arī Ērika Jēkabsona sagatavots represēto Latvijas armijas ģenerāļu, pulkvežu, pulkvežu-leitnantu un kapteiņu saraksts, kurā apkopota izdošanas laikā pieejamā informācija.⁶⁹

Būtiskākie dokumenti par norisēm armijā – Valsts prezidenta apstiprināts lēmums par politisko vadītāju institūcijas ieviešanu, B. Kalniņa intervija presei par pārkārtojumiem armijā u.c. – publicēti vēsturnieku Ilgas Gravas-Kreituses, Ineša Feldmaņa, Jura Goldmaņa un Aivara Strangas sagatavotā avotu krājumā par Latvijas okupāciju un aneksiju.⁷⁰ Tāpat jau minētajā Latvijas Valsts arhīva sagatavotajā dokumentu krājumā par okupācijas laiku Latvijā iekļauti vairāki ar Latvijas armijas pārveidošanu par 24. teritoriālo korpusu saistīti dokumenti – izvilkumi no likuma par politiskajiem vadītājiem armijā, 11. jūlija pavēles par Baltijas kara apgabala izveidi, pavēles par Baltijas valstu armiju pārveidošanu teritoriālajos strēlnieku korpusos.⁷¹ Armijā notikušās pārmaiņas atspoguļotas arī Latvijas vēstures institūta pētnieku Irēnes Šneideres un Artura Žvinkļa publicēšanai sagatavotos Latvijas valdības sēžu protokolu izdevumos.⁷² Savukārt Ilgoņa Upmaļa un citu sagatavotā dokumentu un materiālu krājumā par Latviju kā Padomju Savienības bruņoto spēku karabāzi publicēts 1993. gadā Krievijas pusei iesniegtais 1940. gada 17. augustā Baltijas sevišķajam kara apgabalam nodotās militārās tehnikas un bruņojuma saraksts.⁷³

Tāpat jāatzīmē Rudītes Vīksnes sagatavotā Latvijas armijas karavīra Borisa Golubeva dienasgrāmatas publikācija, kurā atspoguļotas gan krievu tautības ierindas karavīra izjūtas valsts okupācijas dienās, kā gatavība cīņai ar iebrucējiem, gan viņa redzējums par vēlākajiem 2. Ventspils kājnieku pulka iekšējās dzīves procesiem un notikumiem.⁷⁴

Literatūra. Pašā neatkarības posma sākumā iznāca Valda Bērziņa un Aināra Bambala grāmata par Latvijas armijas vēsturi kopumā, kas īsi apskata arī Latvijas armijas iznīcināšanas gaitas sākumu.⁷⁵ A. Bambals ir sarakstījis vairākus uz arhīvu materiāliem balstītus rakstus – par rakstnieka Latvijas armijas un teritoriālā korpusa kapteiņa un rakstnieka Aleksandra (Jēkaba) Grīna represēšanu, uz Noriļskas soda noietnēm izvesto latviešu virsnieku liktenim, par 1941. gada 12. jūnijā uz kursiem aizsūtītiem un arestētiem augstākajiem artilērijas virsniekiem, kā arī dažus vispārīgākus rakstus par aplūkoto tēmu.⁷⁶

Atjaunotās Latvijas valsts neatkarības sākuma posmā ar Krievijas varas iestāžu atļauju Krievijas represīvo iestāžu arhīviem izdevās piekļūt toreizējam Latvijas vēstures institūta direktoram Indulim Ronim, un viņš dažos rakstos presē atklāja patiesību arī par tiem represētajiem augstākajiem Latvijas armijas virsniekiem ģenerāļiem Rūdolfu Klinsonu, Andreju Krustiņu, Jāni Ezeriņu, Vili Spandegu u.c., kuru krimināllietas neatrodas Latvijā.⁷⁷

Rakstu, kas, vadoties pēc nosaukuma, pretendē uz visa Latvijas armijas iznīcināšanas procesa atainojumu, turklāt arī 1941. gadā, publicējis Ojārs Niedra, tomēr tas nedabiskā veidā apraujas ar 1940. gada jūlijā armijā un valstī notiekošo procesu analīzi, līdz ar to būtībā skarot vienīgi armijas iznīcināšanas pašu sākumu.⁷⁸ Savukārt pulkveža

Aivara Pētersona rakstā "Latvijas armijas bojāeja 1940. gadā", kas ievietots Aizsardzības ministrijas organizētas zinātniskas konferences materiālu krājumā, acimredzot redakcionāla pārpratuma dēļ par nosaukumā minēto rakstīts vien netieši, galvenokārt skarot nerealizētos Padomju Savienības militārā uzbrukuma un Latvijas aizsardzības plānus, taču pielikumā ievietotā Baltkrievijas sevišķā kara apgabala karaspēka pavēlnieka 1940. gada 1. jūnija dienesta vēstule Aizsardzības tautas komisariātam labi parāda atlieksmi un plānus attiecībā uz Latvijas armiju. Šajā vēstulē bija piedāvāts Baltijas valstu armijas atbrūņot un ieročus izvest uz PSRS, pieļaujot iespēju, ka Lietuvas un Igaunijas armijas pēc "tīrīšanas" varētu izmantot pret Rumāniju, Turciju vai Japānu, bet "latviešus vajadzētu atbrūņot pilnībā".⁷⁹

Zināmā mērā par līdz šim apzinātā apkopojumu, kas skar procesus bruņotajos spēkos 1940.–1941. gadā, var uzskatīt Latvijas Vēsturnieku komisijas rakstu 3. sējumā publicēto rakstu, ko sarakstījis Ē. Jēkabsons, izmantojot arī A. Bambala 1989. gadā tapušo vēstures studiju diplomdarbu. Tajā aplūkoti procesi armijā no 1940. gada 17. jūnija līdz 1941. gada jūlija sākumam, iztīrējot arī politisko darbinieku institūta, personāla funkcionēšanas u.c. jautājumus. Šī raksta mērķis bija, izmantojot Latvijā pieejamos avotus, to skaitā arhīvu materiālus un literatūru, vispusīgi aplūkot Latvijas armijas iznīcināšanas gaitu. Rakstā sevišķi detalizēti skarts tā dēvētās Latvijas Tautas armijas posms no 1940. gada jūnija līdz septembrim. Tas izskaidrojams ar to, ka materiāli par 24. teritoriālo korpusu, kā jau minēts, Latvijā pieejami vien fragmentāri Latvijas Valsts arhīvā un virsnieku un karavīru atmiņās, bet gandrīz visa korpusa dokumentācija atrodas Krievijas arhīvos.⁸⁰ Tāpat Ē. Jēkabsons ir autors līdzīgam apkopojumam par 1941. gada 14. jūnija represijām 24. teritoriālajā strēlnieku korpusā⁸¹ un rakstam par Polijas armijas karavīru internēšanu Latvijā, kurā atspoguļota Tautas armijas vadības piespiedu loma internēto nodošanā PSRS leģlietu tautas komisariāta rīcībā, kā arī internēto ieroču un tehniskā ekipējuma atstāšanā Sarkanajai armijai.⁸² Arī profesors H. Strods, prasmīgi izmantojot dažus iegūtos Krievijas Valsts sociāli politiskā arhīva materiālus, rakstījis par Sarkanās armijas atkāpšanos no Latvijas 1941. gada vasarā, turklāt īsumā parādot 24. teritoriālā korpusa izveidošanu, struktūru un bojāeju (citējot Aizsardzības tautas komisariāta pavēli par Baltijas korpusu virsnieku paaugstināšanu ģenerāļa pakāpē, viņš gan kļūdaini latviešiem pieskaita igauņi H. Brēdi).⁸³

Ļoti nozīmīgu, uz arhīvu materiāliem un citiem avotiem balstītu darbu par Robežsargu brigādes darbību valstij liktenīgajās dienās un tās iznīcināšanu sarakstījis Okupācijas muzeja darbinieks Andrejs Edvīns Feldmanis, kura tēvs virsleitnants (korpusā – vecākais leitnants) Frīdrihs Feldmanis bija viens no tiem virsniekiem, kuri 1941. gada 14. jūnijā izrādīja aktīvu pretestību apcietināšanas brīdī. Grāmatā, balstoties uz plašiem LVVA un muzejos glabātiem materiāliem, atspoguļots Latvijas robežapsardzības

stāvoklis okupācijas priekšvakarā, kā piemēru izmantojot Robežsargu brigādes 3. Abrenes bataljonu un tā sardzes, 1940. gada 14. jūnija nakts uzbrukums sardzei Masļenkos, nogalinot robežsargus un viņu tuviniekus, bet namu nodedzinot, un sekojošo Latvijas Robežsargu brigādes likvidāciju.⁸⁴ Par Robežsargu brigādes likteni 1940. gada vasarā un rudenī saistībā ar robežapsardzības rīkotajiem piemiņas pasākumiem presē rakstījusi arī Vija Māra Kronberga⁸⁵ u.c.

1940. gada vasarā par Latvijas tautas armijas politisko vadītāju ieceltā Bruno Kalniņa arhivāre Baiba Vītoliņa analītiski un plaši, balstoties uz arhīvu materiāliem, aplūkojusi viņa darbību šajā amatā, motīvus un atbrīvošanu no tā. Viņa arī detalizēti analizējusi trimdā kopš 20. gs. 50. gadiem notiekošo diskusiju šajā jautājumā.⁸⁶

Savos darbos par Kara flotes pastāvēšanas pēdējām dienām rakstījis Vidvuds Bormanis⁸⁷ un Ērihs Priedītis,⁸⁸ par Armijas štāba Ģeodēzijas un topogrāfijas daļas likvidāciju – Jānis Kavacs,⁸⁹ par pretestības kustību korpusā – Tāļivaldis Vilciņš,⁹⁰ par izmaiņām armijas ietērpā un atšķirības zīmēs pēc valsts okupācijas 1940. gada vasarā un rudenī – Egīls Gelderiņš,⁹¹ par Latvijas armijas materiāli tehnisko līdzekļu pārņemšanu Sarkanās armijas rīcībā, par pretošanās kustību Latvijā padomju okupācijas gadā, kā vienu no tās formām minot vairāku augstāko virsnieku pašnāvību un raksturojot vairāku 24. teritoriālā korpusa karavīru piedalīšanos pretošanās kustībā, par PSRS robežsargu vienību uzbrukumu Latvijas robežsargu sardzei Masļenkos, izmantojot Krievijas Valsts centrālā armijas arhīva materiālus, par 24. korpusa augstāko amatu kandidātu vērtējumu no kāda cita virsnieka – informatora puses 1940. gada rudenī, izmantojot Krievijas Valsts kara arhīva materiālus, – Juris Ciganovs.⁹² Minētajos rakstos atklātie materiāli par uzbrukuma norisi un apstākļiem, kā arī augstāko virsnieku vērtējumu skaidri apliecina Krievijas arhīvu informatīvo, līdz šim gandrīz neizmantoto potenciālu aplūkojamās tēmas izpētē. Detalizētāk pretošanās kustību padomju režīmam arī korpusā un bruņoto pretestību kara sākumā savos pētījumos skatījis Jānis Viļums, īpaši uzsverot organizācijas “Tēvijas sargi”, kuras kara nodaļu vadīja korpusa leitnants Laimonis Sala, un no korpusa dezertējušo karavīru grupu iesaistīšanos partizānu kustībā u.c.⁹³ Par Latvijas armijā pēc valsts okupācijas notiekošajiem procesiem, izmantojot arī Latvijas Valsts arhīva materiālus, rakstījis Jānis Riekstiņš,⁹⁴ bet par notikumiem Zenīrtalīerijas pulkā pēc valsts okupācijas un Lītenes noņemšanas 1941. gada jūnijā, izmantojot arī V. Līguta atmiņas, – Kārlis Dambītis.⁹⁵

Latvijas pusei ārkārtīgi nozīmīgas ir Murmanskas Valsts pedagoģiskā institūta docenta Aleksandra Čapenko publikācijas, kurās viņš, izmantojot Krievijas arhīvu materiālus, raksta par Latvijas armijā un teritoriālajā korpusā notiekošajām norisēm. Piemēram, viņš izvērsis jau saistībā ar J. Ciganova rakstā minēto, Latvijas armijas virsnieku raksturojumā esošo “īpašo piezīmju” apskatu, balstoties uz Krievijas Valsts kara arhīva Baltijas sevišķā kara apgabala fonda materiāliem. Pētījums skaidri apliecina jau minēto

par Krievijas arhīvu ārkārtīgo nozīmi Latvijas vēstures aplūkojamo jautājumu izpētē. Tas pats pilnībā attiecas arī uz A. Čapenko Latvijā publicēto rakstu par Latvijas armijas artilērijas vienību iekļaušanu 24. teritoriālajā korpusā.⁹⁶

Zināmā mērā ar tēmu ir saistīts Elmāra Pelkauga sagatavots pētījums par 1941. gada jūnija un jūlija partizānu cīņām Latvijā, jo ļoti daudzos gadījumos, sevišķi Vidzemē, partizānu vienības veidojās no dezertējušiem 24. teritoriālā korpusa karavīriem, bet dažos citos viņi sadūrās ar vienībām, kurās bija bijušie Latvijas armijas karavīri un virsnieki. Pētījuma vērtību ievērojami paaugstina apstākļi, ka autors plaši izmantojis pēc kara apcietināto partizānu padomju represīvajām iestādēm sniegtās liecības u.c. Latvijas Valsts arhīva materiālus.⁹⁷ Minēto tēmu vairākās publikācijās skāris arī Juris Pavlovičs,⁹⁸ bet ļoti labu paraugu tam, kā, izmantojot Latvijā pieejamus avotus, iespējams restaurēt traģiskos 1941. gada vasaras notikumus, ir demonstrējusi Inese Dreimane, šajā sējumā publicētajā rakstā atspoguļojot Rīgas Kājnieku karaskolas darbību Kurzemē pēc kara sākuma un argumentēti mainot līdz šim atmiņās un literatūrā pausto viedokli par to.⁹⁹

Ļoti rūpīgi sagatavots ir Edvīna Brūveļa pētījums par Latvijas aviācijas vēsturi, kurā ir nozīmīga sadaļa par Aviācijas pulka situāciju okupācijas brīdī un tā likvidāciju, kā arī korpusa eskadrijas gaitām. Diemžēl grāmatā nav pilnvērtīga zinātniskā aparāta, taču kopumā šis apkopojušais darbs ir izmantojams tālākajā pētniecībā.¹⁰⁰

Lielisks piemērs tam, kā novadpētnieks ar savu prasmīgo darbu var būtiski papildināt ne tikai savas dzimtās puses, bet visas valsts mēroga norišu vēsturi, ir Jānis Zvaigzne, kurš savā darbā par Litenes vēsturi lielu uzmanību ir pievērsis notikumiem karaspēka nometnē 1941. gada jūnijā. Tas darīts, ļoti analītiski un prasmīgi apkopojot daudz ko no līdz šim presē publicētajām atmiņām, kā arī aptaujājot aculieciniekus un tālaika apkārtnes iedzīvotājus, turklāt pēc tam visas minētās liecības salīdzinot ar zinātnieku publikācijām un mēģinot konstatēt patiesību par konkrētiem notikumiem un epizodēm. Tas veikts ar lielu rūpību, tādējādi īpaši uzskatāmi demonstrējot, ka Latvijā faktiski izdarīts gandrīz viss iespējamais minēto notikumu izpētē, un tālākai apstākļu noskaidrošanai nepieciešams darbs Krievijas arhīvos.¹⁰¹

Samērā daudz apkopojšu rakstu ar citur publicētu informāciju ir sagatavojis Igors Vārpa, turklāt noslēgumā to visu publicējot apjomīgā grāmatā.¹⁰² To var izmantot, taču jārēķinās, ka autors vienkārši apkopojis citu autoru vai liecinieku sacīto, dažkārt pieejot tiem neuzmanīgi, tādējādi pieļaujot neprecizitātes un kļūdas.

Tāpat labs piemērs, kā saistoši arī vienkāršam lasītājam var pasniegt nopietnu vēsturisku tēmu, ir somu žurnālista un rakstnieka Jukas Rislaki sagatavotais dokumentāli biogrāfiskais apraksts par Latvijas armijas pēdējo komandieri un kara ministru ģenerāli Krišjāni Berķi, kurā skartas arī norises armijā pēc valsts okupācijas un ģenerāļa represēšana.¹⁰³

Secinājumi

Pašreiz Latvijas Kara muzejā, Latvijas Aizsardzības akadēmijas Zinātniskās pētniecības centrā – tieši šeit pulkveža Jāņa Meldera vadībā pēc Latviešu virsnieku apvienības iniciatīvas ir apkopota apjomīga datu bāze par Latvijas armijas virsnieku likteni 1940./1941. gadā –, Latvijas Universitātes Latvijas vēstures institūtā un Vēstures un filozofijas fakultātē, kā arī citur strādājošie vēsturnieki, militārvēsturnieki un novadpētnieki represiju analīzē ir izdarījuši gandrīz visu svarīgāko aplūkojamā jautājuma izpētē, kas bijis iespējams, balstoties uz Latvijā esošajiem avotu materiāliem, turklāt ievērojama daļa tajos ir atmiņas. Atsevišķi notikumi, piemēram, represiju norise, raksturoti, balstoties vienīgi uz tām. Pašlaik gandrīz ir noslēgusies jaunu atmiņu apkopošanas iespēja, jo kopš šiem notikumiem ir pagājis vairāk nekā 70 gadu. Latvijas arhīvos vēl ir materiāli, taču tie lielākoties nav tiešo dalībinstiūciju dokumentācija vai arī šie materiāli ir ļoti fragmentāri.

Tādējādi pašlaik jautājums ir izpētīts zinātnei ne pilnībā tradicionālā līmenī. Teorētiski un pilnīgi pamatoti līdzīgos gadījumos sākotnēji jāveic galveno dalībinstiūciju un tās pārraugošo iestāžu arhīvu materiālu analīze, pēc tam iegūto informāciju papildinot ar sekundārajiem arhīvu materiāliem, preses sniegto informāciju un aculiecinieku atmiņām, taču šajā gadījumā ir otrādi. Minētais nenozīmē, ka izpētītais pamatā nav pareizs, taču to, ka tas ir nepilnīgs, noliegt nevar, turklāt tādējādi izpētes procesā iets grūtākais ceļš. Par samērā daudz ko, piemēram, 20. kavalērijas pulka likvidācijas iemesliem 1941. gada maijā, 1941. gada 14. jūnija apcietināšanas akcijas norises laikā izrādītās pretestības gadījumiem u.c., joprojām lielā mērā ir runāts pieņēmuma formā un balstoties vienīgi uz nepilnīgām atmiņām, turklāt nevis galveno vai pat vispār izpildītāju, bet dažos gadījumos tikai cietušo atmiņām, kam šādos gadījumos ir nozīme. Krievijas speciālajos, resoriem piederīgos arhīvos joprojām glabājas gan Baltijas sevišķā kara apgabala pārvaldes un tā attiecīgo instiūciju, 24. teritoriālā korpusa un tā sevišķās daļas, gan apcietināšanas un deportāciju norisē iesaistīto lekšlietu tautas komisariāta karaspēka daļu lietas. Izpētei sevišķi nozīmīgi būtu tieši 1941. gada 14. jūnija notikumus korpusā atspoguļojošie dokumenti. Latvijā nav 24. korpusa no ārienes pārcelto virsnieku un politisko komisāru, politisko vadītāju ar R. Šteinbergu priekšgalā personiskās lietas, vairāku bijušo Latvijas armijas augstāko virsnieku, to skaitā korpusa komandiera Roberta Kļaviņa krimināllietas, korpusa virsnieku personiskās lietas, kā arī ieslodzītos pārvadājušo dzelzceļa struktūru u.c. dokumentācija, LVVA Armijas štāba personisko lietu fondā ir vienīgi nedaudzas šādas lietas vai to fragmenti. Ja izdotos šiem materiāliem piekļūt un ieviest jauno informāciju zinātniskajā aprītē, Latvijas armijas iznīcināšanas procesa izpēti varētu uzskatīt galvenos vilcienos par

pabeigtu šī vārda pilnā nozīmē. Viens no veidiem, kā to izdarīt, ir cieša sadarbība gan ar Krievijas, gan līdzīgā situācijā esošiem Igaunijas un Lietuvas¹⁰⁴ vēsturniekiem, turklāt jāatzīmē, ka gan viena, gan otra iespēja dažādu iemeslu dēļ līdz šim bijusi nepietiekami izmantota.

Savukārt Vācijas arhīvos teorētiski būtu jābūt informācijai par vācu gūstā saņemtiem vai kaujās kritušiem 24. teritoriālā korpusa karavīriem, kurus vienā grupā nosūtīja uz karagūstekņu nometnēm Austrumprūsijā, atbrīvoja 1942. gada sākumā, vēlāk lielāko daļu mobilizējot leģionā. Informācija par to ir, jo saraksti par viņiem atrodami Rīgā iznākušajā laikrakstā "Tēviņa". Arī par šo jautājumu ir norādes gandrīz vienīgi atmiņās, un nav skaidrs kopējais šādu gūstekņu skaits un attieksme pret viņiem, iespējams, ir nopratināšanas protokoli u.c. materiāli. Daļēji to pamato apstākļi, ka vācu iestādēm šos karavīrus saskaņā ar saņemto pavēli bieži nodeva pašu latviešu pašaizsardzības jeb partizānu vienības, tāpēc par to runāt bija "neērti" arī trimdā.¹⁰⁵

Viss teiktais nenozīmē, ka Latvijas armijas iznīcināšanas procesa izpēti, balstoties uz valstī esošajiem materiāliem, vairs nav iespējams turpināt vispār. Kā jau teikts, Latvijas Valsts vēstures arhīvā joprojām glabājas daudz lietu par norisēm karaspēka daļās un iestādēs 1940. gada vasarā, kas gandrīz nav ne zinātnieku, ne novadpētnieku izmantotas. Tās var sniegt nozīmīgu informāciju gan aprakstīto procesu un notikumu atspoguļojuma papildināšanai un precizēšanai, gan novadpētniecībai un atsevišķu nozaru, kā medicīnas, aviācijas u.c., ģimeņu un personu darbības vēsturei. Tāpat vēl ir iespējams pētīt, balstoties uz Latvijas arhīvu materiāliem, piemēram, dažādus politisko vadītāju darbības aspektus, galu galā – veikt viņu personālsastāva kontentanalīzi, izdarot attiecīgus secinājumus, u.c. Var veikt arī, piemēram, Latvijā esošo represēto virsnieku krimināllietu satura analīzi pēc dažādiem kritērijiem utt. Tāpat, lai gan tas izklausās nedaudz paradoksāli – patiesībā, ņemot vērā Latvijas vēstures zinātnes attīstības un pastāvēšanas apstākļus, pamatoti – ne tuvu pilnīgi nav izmantoti trimdā publicētie atmiņu avoti.

Atsauces un komentāri

- 1 Latvijas Valsts arhīvs (turpmāk – LVA), 1986. f., 1., 2. apr.
- 2 Turpat, 698. f., 1. apr.
- 3 Sk., piemēram, Jelgavas kara slimnīcas likvidācijas lietu: Latvijas Valsts Vēstures arhīvs (turpmāk – LVVA), 1518. f., 1. apr., 46. l.
- 4 Turpat, 5601. f., 1.–3. apr.
- 5 Turpat, 1. apr., 4715. l.
- 6 Sk., piemēram: Saglabāt sudrabā: Latvija Otrā pasaules kara laikā / Žvinklis A., sast. – Rīga, 1999, 34. lpp. (kadri no kinohronikas par armijas politisko vadītāju B. Kalniņu un viņa vadītu nodarbību citiem

- politiskajiem vadītājiem), 43. lpp. (kadri no kinohronikas par zvēresta pieņemšanu 24. teritoriālajā korpusā).
- ⁷ Sk., piemēram: Aculiecinieks: Latviešu virsnieku apcietināšana 14. jūnijā Litenē // Rēzeknes Ziņas, 1941, 26. jūl.; Bij. Kurzemes artilērijas pulka virsnieku Golgatas ceļš // Kurzemes Vārds, 1941, 7. aug.; Latviešu zemūdeņu nogremdētājs sašauts // Tēvija, 1941, 17. sept.
- ⁸ Sk.: LVA, 1986. f., 2. apr., P-8178. I. V. Irbes brālis leitnants Rostislavs Irbe bija viens no aktīvākajiem jaunās varas atbalstītājiem Aviācijas pulkā un korpusa 24. eskadriļā, rezultātā viņu kara sākumā lidojuma laikā nošāva kāds instruktors.
- ⁹ LVVA, P-1015. f., 3. apr., 40. l., 1.–24. lp.
- ¹⁰ *Freivalds, O.* Lielā sāpju draudze: 1940/41. g. boļševiku terora 36 000 upuru liktenis. – Rīga, 1943, 86. lpp.
- ¹¹ Turpat, 86.–93. lpp.
- ¹² *Krīpens, A.* Smiltenes zaļie partizāni. – Rīga, 1942.
- ¹³ *Ceiņners, A.* Latvijas boļševizācija. – Rīga, 1944.
- ¹⁴ Sk., piemēram: *Šiņķis, A.* Atmiņas par Litenes traģēdiju // Kara Invalīds, 1967, 12. nr.; *Zirņītis, V.* Divi rājiņi: Atmiņu skicējumi // Kadets, 1969, 2. nr.; *B. A.* Traģiskais gads. Latvijas brīvības saules noriets. Pēdējās dienas Latvijas armijā. Teritoriālais korpus un partizānu gaitas. Pltn. Aperāta grupa Gulbenē [bijušais Aviācijas pulka karavīrs] // Daugavas Vanagu Mēnešraksts, 1970, 3. nr.; *V. T.* Neitralitātes sardzē [bijušais kara flotes palīguķu "Varonis" jūrnieks] // Turpat, 4. nr.; *Puķe, E.* Mūsu armijas mantu darbnīcas // Turpat, 1970, 6. nr., 1971, 2. nr.; *Radziņš, J.* Atmiņas par 8. Daugavpils kājnieku pulku // Turpat, 1970, 5. nr.; *Sedasdēls, A.* Pēdējā vasara // Turpat, 1971, 3.–6. nr.; *Puriņš, J.* Atmiņas par valsts un armijas pēdējā posma notikumiem un dienestu 24. str. korpusa 183. str. divīzijā // Lāčplēsis, 1974, 20. nr.; *Augstkalns, K.* Gatavība uzpurēties (J. Upīša piemiņai) // Daugavas Vanagu Mēnešraksts, 1974, 5. nr., u.c.; *Vecozols, V.* Alūksne un pulks 1940. g. // Mūsu Dzīve, 1969, jūn.; *E. V.* Mūsu pulka beigu posms // Par Latviju! 8. Daugavpils kājnieku pulka 50 gadu piemiņas izdevums / Treus, A., red. – Vāsterās, 1971; *Krastiņš, K.* Gulbenes eskadriļas liktenis // Daugavas Vanagu Mēnešraksts, 1982, 5.–7. nr.; *Ģeģeris, V.* Pēdējā sardzē par Latviju. Latvijas armijas pēdējais iesaukums // Kara Invalīds, 1987, 32. nr.; *Ludriks, A.* 183. strēlnieku divīzijas atsevišķā bataljona Ziemas svētki // Kadets, 1989, 16. nr.; *Švāns, V.* Ceļā uz Noriņsku // Kadets, 1980, 9. nr.; u.c.
- ¹⁵ *Lasmanis, A.* Cerības un vilšanās: Latviešu karavīra dzīves stāsts. – Stokholma, 1963.
- ¹⁶ *Klāns, P.* Kadet, uguni! – New York, 1975.
- ¹⁷ Latviešu karavīrs Otra pasaules kara laikā: Dokumentu un atmiņu krājums, 1. grām. / Freivalds, O., galv. red. – Vāsterās, 1970. Sk. arī labojumus un papildinājumus pie 1. grāmatā publicētās informācijas: Latviešu karavīrs Otra pasaules kara laikā: Dokumentu un atmiņu krājums, 8. grām. / Hāzners, V., Kažociņš, I., sast. – Lincoln, 1982, 15.–18. lpp.
- ¹⁸ Sk.: Okupācijas varu politika Latvijā, 1939–1991: Dokumentu krājums / Pelkaus, E., atb. red. – Rīga, 1999, 127.–131. lpp.
- ¹⁹ *Liepiņš, A.* 1. jātnieku pulks. – [B.v.], 1980; Latvijas karaskola: Vēsturisku materiālu sakopojums / Hāzners, V., Sproģis, E., red. – Lincoln, 1979.
- ²⁰ *Irbītis, K.* Off Struggle and Flight: The History of Latvian Aviation. – Canada's Wings, Inc., 1986. Šis darbs tulkots arī latviešu valodā: *Irbītis, K.* Latvijas aviācija un tās pionieri. – Rīga, 1997, 2004.

- ²¹ *Ķirsis, A.* Latvijas karaflotes virsnieku saraksts // Arhīvs: Raksti par latviskām problēmām, XXV laid. / Dunsdorfs, E., red. – Melburna, 1985, 123.–136. lpp.
- ²² *Andersons, E.* Latvijas bruņotie spēki un to priekšvēsture. – Toronto, 1983, 749.–755. lpp.
- ²³ Sk., piemēram: *Борьба за советскую Прибалтику в Великой Отечественной войне, 1941–1945: Первые годы*, кн. 1. – Рига, 1966, с. 38–48.
- ²⁴ Sk., piemēram: *Žagars, Ē.* Sociālistiskie pārveidojumi Latvijā, 1940.–1941. – Rīga, 1975, 217.–222. lpp.
- ²⁵ *Briežkalns, I.* Kara gaitas sākot // *Padomju Dzimtene*, 1966, 21. jūn.
- ²⁶ Sk.: *Latviešu tautas cīņa Lielajā Tēvijas karā, 1941–1945.* – Rīga, 1966, 5.–47., 81.–91. lpp.; *Борьба латышского народа в годы Великой Отечественной войны, 1941–1945 / Дризул, А.*, ред. – Рига, 1970, сс. 9–84, 133–145; *Савченко, В.* Латышские формирования Советской армии на фронтах Великой Отечественной войны. – Рига, 1975, с. 33–66; u.c.
- ²⁷ *Савченко, В.* 24. strēlnieku korpusa liktenis // *Padomju Latvijas Komunisti*, 1989, 2. nr., 63.–70. lpp.
- ²⁸ *Гадюк, А., Лапшин, Р.* Военно-морские силы Прибалтийских государств 1918–1940 гг. – Санкт-Петербург, 2009.
- ²⁹ *Иринархов, Р.* Прибалтийский особый... – Минск, 2004.
- ³⁰ *Мошчанский, И.* Оборона Прибалтики 22 июня – 9 июля 1941 года. – Москва, 2002.
- ³¹ *Петренко, А.* Прибалтийские дивизии Сталина. – Москва, 2010, с. 5.
- ³² *Veidemanis, E.* No. 35615 [kapteinis J. Pāparde] // *Atmoda*, 1989, 30. janv.; *Palikušo vārdā* [virsnieki E. Avotkalns, P. Ceriņš, rakstvedis A. Zaķis u.c.] // *Cīņa*, 1988, 13. okt.; *Liepa, L.* “Latvija tiek krustā kalta” [kapteinis Pāvels Ceriņš, virsleitnants Osvalds Ķezberis u.c.] // *Padomju Jaunatne*, 1988, 10. dec.; *Zariņš, J.* “Viņš pats dod visiem dzīvību...” [virsleitnants Jānis Zariņš] // *Literatūra un Māksla*, 1990, 9. jūn.; *Liepa, L.* Muguru liekt liktenis nav piespiedis [kapteinis A. L., kapteinis J. Ozoliņš, 24. korpusa veterānu padomes pārstāvis P. Bauģis u.c.] // *Padomju Jaunatne*, 1989, 14. febr., u.c.; *Straume, A.* Litene – Noriļska – Salacgrīva [leitnants A. Straume, leitnants V. Knoks, kapteinis J. Sproģis, leitnants A. Vijups] // *Dzimtenes Vēstnesis*, 1989, 1. nr.; *Vinklere, I.* Valmiera–Litene – 89, Litene–Noriļska – 41... [V. Čakstiņš, A. Vijups] // *Padomju Jaunatne*, 1989, 14. jūn.; *Lenise, M.* Grūt' man ko nodarīt vairāk [O. Ķezbers] // *Jelgavas Ziņotājs*, 1989, 14. jūn.; *Liepa, L.* Laiks, kad jābūt modriem [P. Ceriņš, virsleitnanta Emīla Bīskapa dēls Egils Bīskaps] // *Latvijas Jaunatne*, 1990, 14. jūn.; u.c.
- ³³ *Pope, A.* Zemūdenes “Ronis” komandieris: “...atvaļināja kā nevajadzīgu” [komandkapteinis H. Legzdiņš] // *Lauku Dzīve*, 1988, 10. nr.; *Ivāna, L.* Likteņgadi [korpusa 227. strēlnieku pulka skolas grupas komandieris V. Deneškāns-Bērziņš] // *Jelgavas Ziņotājs*, 1989, 25. marts; *Feldmanis, G.* Kur ir Latvijas armijas karogi? [kareivis Kārlis Jansons] // *Padomju Jaunatne*, 1989, 15. dec.; *Rozenbergs, G.* Latvijai būs sava kara flote! [H. Legzdiņš] // *Padomju Jaunatne*, 1990, 23. febr.; *Caune, D.* Tikai personīgai lietošanai // *Liesma*, 1990, 6. nr.; u.c.
- ³⁴ *Leite, B.* [Vēstule] // *Lauku Avīze*, 1989, 3. marts; u.c.
- ³⁵ *Briežkalns, I.* Par Lītenes virsnieku likteņiem // *Padomju Jaunatne*, 1989, 14. jūn.
- ³⁶ *Gercens, M.* Ko man stāstīja leitnants Spilva // *Literatūra un Māksla*, 1988, 16. dec.; u.c.
- ³⁷ *Cīlvēks, kurš Lītenē veda virsniekus uz nošaušanu* // *Vakara Ziņas*, 1988, 27. aug.

- ³⁸ No skanīgiem lapegļu balķiem // Literatūra un Māksla, 1989, 25. marts; *Rozenbergs, P.* Īsas ziņas par Baltijas republiku dažu augstāko virsnieku likteni 1940.–1942. gadā // Padomju Jaunatne, 1989, 15. sept.; *Kuzmina, V., Pintāns, P.* Saglabāt virsnieku piemiņu // Latviešu Strēlnieks, 1990, 5. nr. (jūnijs); u.c.
- ³⁹ *Gustavsons, V.* “Vēsture ir tāda, kāda tā ir” un protesti // Padomju Jaunatne, 1989, 20. jūl.; *Vulfsons, M.* Par vēsturi – godīgi! // Skolotāju Avīze, 1988, 8. jūn.
- ⁴⁰ *Kalniņš, B.* Vēstures sprieduma nebaidos // Literatūra un Māksla, 1991, 19., 26. janv., 2., 9. febr.
- ⁴¹ Sk., piemēram: *Brāķeris, T.* Zvērēja Staļinam, kalpoja Hitleram // Latviešu Strēlnieks, 1991, 2. nr.; *Brāķeris, T.* Drūmā diena // Turpat, 6. nr.; *Ozoliņš, J.* Visi sliežu ceļi bija pilni... // Turpat; *Pinka, P.* Drosme rakstos un drosme dzīvē [Pulkveža H. Jureviča kundze Ēriķa] // Turpat, 2. nr.
- ⁴² *Briežkalns, I.* Biedri kapteinungsks! // Turpat, 1990, 5. nr. (jūnijs); Rīgas kājnieku karaskola // Turpat, 9. nr. (okt.); Pulkvedis Bruņinieks tomēr pārradās // Turpat, 1991, 7. nr.; u.c.
- ⁴³ *Lēts, G.* Sešpadsmit gadi Sibīrijā // Turpat, 1990, 6.–8. nr.; *Sidorovs, I.* Atmiņas par baltiešu “ģenerāļiem” // Turpat, 1991, 8., 9. nr.
- ⁴⁴ 1941. gada 14. jūnijā uz Noriļskas nometnēm deportēto Latvijas armijas karavīru saraksts // Turpat, 1991, 5. nr. (maijs).
- ⁴⁵ [Ansons, A.] Pēc nāves sprieduma... debesīs. – Tukums, 1990.
- ⁴⁶ Sk.: *Pakalns, D.* Baltieši Sibīrijā, toreiz un tagad // Tēvzemes Avīze, 1990, 31. nr.; *Hartmanis, A.* Tos kapus, tos kapus pieminiet // Saime, 1990, 14. nr.; Latviešu virsnieku Noriļskas Golgatā // Latviešu Strēlnieks, 1990, 8. nr.; *Bambals, A.* Kā gribētos celties un mājup man iet... // Turpat, 1991, 10. nr.; *Popovs, J.* Lama – 90 // Turpat, 1995, 7. nr. (jūlijs); Ekspedīcijai “Noriļska–91” – pieci gadi // Turpat, 1996, 8. nr. (aug.).
- ⁴⁷ Sk., piemēram: *Reimanis, K.* Dienas kārtībā: 24. teritoriālais... // Padomju Jaunatne, 1989, 7. sept.; *Kravinska, M.* Pa latviešu 24. teritoriālā strēlnieku korpusa cīņu ceļiem // Turpat; *Reimanis, K.* 24. korpusa augšāmcelšanās // Zvaigzne, 1989, 17. nr.; Likteņgaitas // Latviešu Strēlnieks, 1990, 1. nr. (febr.).
- ⁴⁸ *Liepa, A.* Ekshumācija. – Rīga, 1990.
- ⁴⁹ *Gabris, R.* Latvju virsnieks Nr. 35473. – Rīga, 1990. Par R. Gabri sk. arī: *Pinka, P.* R. Gabra dzīves paradoksi // Latviešu Strēlnieks, 1990, 3. nr. (aprīlis); *Stūrmanis, V.* Latvju virsnieks Roberts Gabris // Turpat, 1993, 10. nr. (oktobris).
- ⁵⁰ *Kārklīņš, V.* Vēstule no dzimtenes: Romāns. – Rīga, 1991.
- ⁵¹ *Sirmais, O.* Pretrunu daudz – patiesība viena // Cīņa, 1988, 26. aug. R. Gabra grāmata vēlāk izdota arī angļu valodā, sk.: *Gabris, R.* Noriļsk – Baltic Katyn. – Rīga, [b.g.].
- ⁵² LVVA, 1474. f., 2. apr., 191. l., 154., 202., 219. lp.
- ⁵³ *Siliņš, A.* Izmeklēšana sākusies // Lauku Avīze, 1988, 29. okt.; *Kreichbergs, H.* Litene–I. Patiesību meklējot // Literatūra un Māksla, 1988, 4. nov.; *Siliņš, A.* “Man tas ir jāizstāsta...” // Lauku Avīze, 1988, 5. nov.; *Дозорцев, А.* Литене // Советская молодеж, 1988, 17 ноября; *Siliņš, A.* Izmeklēšana turpinās // Lauku Avīze, 1989, 10. febr.; *Siliņš, A.* Likteņlīnijas top skaidrākas // Turpat, 1988, 19. nov.; *Pakalns, K.* Litenes liktenis // Dzimtenes Balss, 1988, 50. nr.; *Kreichbergs, H.* Litene–II // Literatūra un Māksla, 1989, 22. apr.; *Siliņš, A.* Staļiniešus sargā likums? // Lauku Avīze, 1989, 12. maijs; u.c.
- ⁵⁴ Brīvība, 1989, 8./9. nr.

- ⁵⁵ Ozoliņš, J. Mani sāpju ceļi, 1940–1956. – Rīga, 1991. Sk. arī rakstu par J. Ozoliņu: *Martinsons, O.* Latviešu virsnieks Juris Ozoliņš // *Diena*, 1992, 27. aug.
- ⁵⁶ *Līguts, V.* Virsotnes ēnā: Latviešu virsnieka stāsts. – Rīga, 2002.
- ⁵⁷ Skolas un dzīves eksāmens // *Latviešu Strēlnieks*, 1992, 6. nr. (jūnijs).
- ⁵⁸ Noriļskas gūsteknis // *Turpat*, 1994, 11. nr. (novembris).
- ⁵⁹ *Popovs, J.* Jeņisejas baržā // *Turpat*, 1995, 12. nr. (dec.) – 1996, 4. nr. (apr.); Pratināšana un cietums // *Turpat*, 1996, 12. nr. (dec.) – 1997, 4. nr. (apr.); Nošauto virsnieku brigādē // *Turpat*, 1997, 5. nr. (maijs), 7. nr. (jūl.) – 12. nr. (dec.).
- ⁶⁰ *Briedis, E.* Latvieša stāsts. – Rīga, 1992 (fragmenti no E. Brieža atmiņām par 1940. gada vasaras notikumiem publicēti laikrakstā “Latviešu Strēlnieks” 1991. gada pirmajā pusē). Par E. Briedi sk.: *Amata, S.* Svešinieks // *Latvijas Laiks*, 1992, 19.–25. marts.
- ⁶¹ *Briežkalns, I.* Kājnieku karaskolā // *Latviešu Strēlnieks*, 1994, 1. nr. (janv.), 2. nr. (febr.); Rīgas kājnieku karaskola // *Kadets*, 2007, 35. nr.
- ⁶² *Legzdiņš, H.* Ronis – mana būdiņa un pils: Zemūdenes komandiera dzīvesstāsts. – Rīga, 2002.
- ⁶³ *Ozoliņš, J.* Virsdzīve. Virsnieka atmiņas. – Valmiera, 1997.
- ⁶⁴ Sk., piemēram: *Trubiņa, S.* Atmiņas par robežu 82. mūža gadā [A. Martinsons] // *Lauku Avīze*, 1993, 21. maijs.
- ⁶⁵ *Kalniņš, A.* Noriļskas nāves lēģeros // *Kadets*, 1992, 19. nr.
- ⁶⁶ Latvijas armijas augstākie virsnieki, 1918–1940: Biogrāfiska vārdnīca / Jēkabsons, Ē., Ščerbinskis, V., sast. – Rīga, 1998, 527 lpp.
- ⁶⁷ Latvijas ārlietu dienesta darbinieki, 1918–1991: Biogrāfiska vārdnīca / Jēkabsons, Ē., Ščerbinskis, V., sast. – Rīga, 2003, 437 lpp.
- ⁶⁸ Latvijas Kara skolu beigušo virsnieku biogrāfiskā vārdnīca, 1920–1940, 1.–17. burtn. / Eihenbaums, V., sast. – Rīga, 1991–1994.
- ⁶⁹ Latvijas armijas represēto karavīru saraksts / Kļava, I. sast. // *Gabris, R.* Latvju virsnieks Nr. 35473, 229.–256. lpp.; Es sapni par dzimteni pagalvī likšu. Latvieši padomju vergu nometnēs un izsūtījumā: Atmiņu un dokumentu krājums, 1. d. – Rīga, 1993, 250.–280. lpp.; 2. d., 431.–439. lpp.
- ⁷⁰ Latvijas okupācija un aneksija, 1939–1940: Dokumenti un materiāli. – Rīga, 1995.
- ⁷¹ Okupācijas varu politika Latvijā, 1939–1991: Dokumentu krājums / Pelkaus, E., atb. red. – Rīga, 1999, 82.–85. lpp.
- ⁷² Latvijas Republikas Ministru kabineta sēžu protokoli, 1940. gada 16. jūnijs–19. jūlijs / Šneidere, I., Žvinklis, A., sast. – Rīga, 1991; Latvijas PSR Ministru kabineta sēžu protokoli, 1940. gada 23. jūlijs–24. augusts / Šneidere, I., Žvinklis, A., sast. – Rīga, 2008.
- ⁷³ *Upmalis, I., Tilgass, E., Dinevičs, J., Gorbunovs, A.* Latvija – PSRS karabāze, 1939–1998: Materiāli un dokumenti par Padomju armijas atrašanos Latvijā un tās izvešanu. – Rīga, 2006, 22.–25. lpp.
- ⁷⁴ Politiskās pārmaiņas 1940. gada vasarā (jūnijs–augusts) Latvijas armijas karavīra skatījumā. Dienasgrāmatu publicēšanai sagatavojusi, tulkojusi un komentējusi Rudīte Vīksne // *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, 2011, 3. nr., 159.–172. lpp.
- ⁷⁵ *Bērziņš, V., Bambals, A.* Latvijas armija. – Rīga, 1991, 94. lpp.
- ⁷⁶ *Bambals, A.* Latvijas armija: Vēsture un likteņi // *Latvijas armija vēstures griežos.* – Rīga, 1993, 45.–59. lpp.; Staļinisma genocīds pret Latvijas armijas karavīriem baigajā gadā // *Komunistiskā totalitārisma un genocīda prakse Latvijā. Zinātniskās konferences materiāli.* – Rīga, 1992, 74.–86. lpp.; Latviešu

- artilērijas virsnieku piemiņai // *Diena*, 1993, 12., 14. jūn.; 1940./41. gadā represēto latviešu virsnieku piemiņai // Latvijas Okupācijas muzeja gadagrāmata: Genocīda politika un prakse, 1999. – Rīga, 2000, 92.–158. lpp.; Latvijas armijas iznīcināšana // *Es sapni par dzimteni pagalvī likšu... Latvieši padomju vergu noietnēs un izsūtījumā*, 1. d., 248.–250. lpp.
- ⁷⁷ *Ronis, I.* Latvijas virsnieki Baigajā gadā // *Diena*, 1992, 25. janv.; *Ronis, I.* Vai viņu atdusas vieta paliks nezināma? // *Diena*, 1993, 10. sept.
- ⁷⁸ *Niedre, O.* Latvijas armijas iznīcināšanas process 1940.–1941. gadā // *Latvijas Vēsture*, 1994, 1. nr., 27.–30. lpp.; 2. nr., 36. lpp.; 4. nr., 36., 37. lpp.
- ⁷⁹ *Pētersons, A.* Latvijas armijas bojāeja // *Latvijas armija vēstures griežos*. – Rīga, 1993, 90.–99. lpp.
- ⁸⁰ *Jēkabsons, Ē., Bambals, A.* Latvijas armijas iznīcināšana un represijas pret tās karavīriem 1940.–1941. gadā // *Totalitārie režīmi un to represijas Latvijā 1940.–1956. gadā: Latvijas Vēsturnieku komisijas 2000. gada pētījumi (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 3. sēj.)*. – Rīga, 2001, 120.–172. lpp.
- ⁸¹ *Jēkabsons, Ē.* 1941. gada 14. jūnijs Sarkanās armijas 24. teritoriālajā strēlnieku korpusā // 1941. gada 14. jūnija deportācija – noziegums pret cilvēci: Starptautiskās konferences materiāli. – Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 6. sēj. – Rīga, 2002, 224.–235. lpp. Sk. arī: *Jēkabsons, Ē.* The Destiny of the 24th Territorial Rifleman Corps in June–July 1941 // *Echa Przeszłości: Uniwersytet Warmińsko-Mazurski, Olsztyn*, t. VIII, 2007, s. 165–170. Pieejams arī: www.uwm.edu.pl/historia/echa.htm
- ⁸² *Jēkabsons, Ē.* Polijas militārie un civilie bēgļi Latvijā 1939. un 1940. gadā // *Latvijas Vēsture*, 1993, 3. nr., 33.–40. lpp.
- ⁸³ *Strods, H.* Sarkanarmijas haotiskā atkāpšanās no Latvijas, 1941. gada 22. jūnijs–5. jūlijs // Latvijas Okupācijas muzeja gadagrāmata: Nācija gūstā, 2001. – Rīga, 2002, 31.–93. lpp.
- ⁸⁴ *Feldmanis, A. E.* Masļu traģēdija – Latvijas traģēdija. – Rīga, 2000.
- ⁸⁵ *Kronberga, V. M.* Latvijas robežsargu traģēdija // *Mājas Viesis*, 2004, 8. okt.
- ⁸⁶ *Vītoļiņa, B.* Dažas liecības par Bruno Kalniņa darbību 1940.–1944. gadā // *Latvijas Vēsture*, 2001, 1.–3. nr.
- ⁸⁷ *Bormanis, V.* Latvijas kara flote, 1919. gada 16. jūlijs–1940. gada 25. jūlijs // *Militārais Apskats*, 1997, 1. nr.
- ⁸⁸ *Priedītis, Ē. Ē.* Latvijas kara flote, 1919–1940. – Rīga, 2004.
- ⁸⁹ *Kavacs, J.* Latvijas armijas Galvenā štāba Ģeodēzijas un topogrāfijas daļas darbība 1921.–1940. gadā // *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, 1995, 2. nr.
- ⁹⁰ *Vilciņš, T.* Skolu jaunatne nacionālajā cīņā, 1940–1941. – Rīga, 1997.
- ⁹¹ *Gelderiņš, E.* Latvijas armijas karavīru ietērpis, atšķirības zīmes un noteikumi to nēsāšanai, 1918–1940. – Rīga, 2007.
- ⁹² *Ciganovs, J.* Pretošanās kustība padomju okupācijas režīmam 1940.–1941. gadā // Latvijas Okupācijas muzeja gadagrāmata: Komunistu un nacistu jūgā, 2000. – Rīga, 2001, 45.–55. lpp.; *Ciganovs, J.* Latvijas armijas materiāli tehnisko līdzekļu un īpašumu pārņemšana pēc padomju okupācijas 1940. gadā // *Baltijas reģiona vēsture 20. gadsimta 40.–80. gados (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 24. sēj.)*. – Rīga, 2009, 345.–349. lpp.; *Jaunas liecības par Masļenkjiem* // *Mājas Viesis*, 2002, 24. maijs; “Īpašās atzīmes” vēsta // *Turpat*, 2006, 11. aug.
- ⁹³ *Vijūms, J.* Pretošanās kustība Latvijā 1940.–1941. gadā // Latvijas Okupācijas muzeja gadagrāmata: Varas patvaļa, 2002. – Rīga, 2003, 127.–160. lpp.; “Tēvijas sargi”: pretpadomju pagrīdes organizā-

- cija Latvijā 1940.–1941. gadā // Latvijas Okupācijas muzeja gadagrāmata: Atbrīvotāji kā iekarotāji, 2005. – Rīga, 2006, 13.–35. lpp.
- ⁹⁴ Riekstiņš, J. Latvijas armijas liktenis pēc 1940. gada 17. jūnija // Latvijas Avīze, 2010, 2. jūl.
- ⁹⁵ Dambītis, K. Latvijas armijas Zenīrtartilērijas pulks // Kara muzeja gadagrāmata, X. – Rīga, 2009, 99.–117. lpp.; Latvijas armijas gals. Litene // Ilustrētā Pasaules Vēsture, 2008, 5. nr. (jūnijs), 18.–25. lpp.
- ⁹⁶ Čapenko, A. Latvijas armijas vadības raksturojums pēc Krievijas Valsts kara arhīva materiāliem // Kara muzeja gadagrāmata, VII. – Rīga, 2006, 187.–198. lpp.; Latvijas armijas artilērijas daļu integrācija 24. teritoriālajā strēlnieku korpusā. Pēc Krievijas Valsts kara arhīva materiāliem // Kara muzeja gadagrāmata, VIII. – Rīga, 2007, 100.–105. lpp.
- ⁹⁷ Pelkaus, E. Cīņa un cerība: partizāni Latvijā 1941. gada vasarā. – Rīga, 2004.
- ⁹⁸ Sk., piemēram: Pavlovičs, J. Okupācijas varu maiņa Rīgas apriņķa austrumu daļā – neitrālas zonas fenomens // Totalitārie režīmi Baltijā: izpētes rezultāti un problēmas: Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 15. sēj. – Rīga, 2007, 144.–153. lpp.
- ⁹⁹ Dreimane, I. Rīgas Kājnieku karaskolas kursantu izraisītā apšaude Skrundā 1941. gada 25. jūnijā: “vācu diversantu” apkarošana vai traģisks pārpratoms? // Otrais pasaules karš un Latvija: notikumi un sekas, 20. gs. 40.–60. gadi (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 27. sēj.). – Rīga, 2011, 98.–125. lpp.
- ¹⁰⁰ Brūvelis, E. Latvijas aviācijas vēsture. – Rīga, 2003.
- ¹⁰¹ Zvaigzne, J. Kas ir Litene? – [B.v., b.g.].
- ¹⁰² Sk.: Vārpa, I. Kā beidza pastāvēt Gulbenes aviācijas eskadrija // Latviešu Strēlnieks, 1995, 4. nr. (aprīlis); Vārpa, I. Latviešu karavīrs zem Krievijas impērijas, Padomju Krievijas un PSRS karogiem: Latviešu strēlnieki triju vēstures laikmetu griežos. – Rīga, 2006, 486.–507. lpp.
- ¹⁰³ Rislaki, J. Kur beidzas varavīksne. Krišjānis Berķis un Hilma Lehtonena. – Rīga, 2004.
- ¹⁰⁴ Sk., piemēram, Antana Martiņoņa darbu, kurā detalizēti aplūkota Lietuvas armijas iznīcināšana un represijas pret tās karavīriem: Martinionis, A. Prievarta ir smurtu. – Vilnius, 1998.
- ¹⁰⁵ Sīkāk šo jautājumu skāris Haralds Biezais, sk.: Biezais, H. Nacionālie partizāni // Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls, 1992, 4. nr., 136. lpp.; Neiburgs, U. “Esam latvieši, nevis krievi...” // Latvijas Avīze: Mājas Viesis, 2009, 10. jūl.

Destruction of the Latvian Army and the Red Army's 24th Territorial Rifle Corps in 1940–1941: the Status and Possibilities of Research

Ēriks Jēkabsons

Summary

To date, the historians working at the Latvian War Museum, Research Centre of National Defence Academy of Latvia, at the Institute of History of Latvia and at the Faculty of History and Philosophy (both of the University of Latvia) and other historians, military historians and researchers of regional studies have done almost everything for the research of the

subject (on the basis of sources available in Latvia) – first of all, in analysis of repressions. The important part of it consists of memories (several processes, for example, the course of repressions have been characterized completely on the basis of them). Actually, the possibility to collect new memories has ended, since more than 70 years have passed. Some kind of sources can be found in the archives of Latvia, but most of them are not documentation from direct action institutions, participating institutions or they are very fragmentary.

That is why currently the subject is not studied in a traditional manner for science – theoretically (and absolutely reasonably) usually first the archives materials of main participating institutions and their supervising establishments are to be analyzed. After that, the obtained information is provided from secondary sources, archives, media monitoring and memories of eyewitnesses; however, in this case the practice is opposite. It does not mean that the studied materials have been analyzed incorrectly, but research is incomplete and it seems to be the most difficult way for research. There are many processes described only in terms of presumption and incomplete memories (in some cases only memories of victims, but it is not without meaning in such cases) for example, the reasons for liquidation of the 20th Cavalry Regiment in May 1941 and resistance cases during the arrests of 14 June 1941, etc.

In the Russian archives records have been kept of the Baltic Special Military District Administration and its institutions as well as the 24th Territorial Corps and its separate parts, and documents of People's Commissariat of the Interior involved in deportation and arrests. The same case is with the personal files of transferred officers from 24th Territorial Corps, political commissars. In Latvia we miss criminal cases involving the highest rank military officers of Latvia. Records about the Corps' officers and other files of interest for researchers is held also by railway structures' and other institutions' documentation. If there could be any chance to reach all these sources and bring this information into scientific circulation, then the research of the destruction of Latvian army could be completed. One of the ways how to do this is to make close contacts with Russian historians as well as with Estonian and Lithuanian historians who are in a similar situation.

In Germany there should be information about soldiers of the 24th Territorial Corps killed in a battle and POWs, who had been sent in groups to prison camps in Eastern Prussia. They have been released at the beginning of 1942, and after that the majority of them have been mobilized in the Latvian Legion of German Army. Concerning this subject we have information mostly only from memories and miss information of the number of such prisoners and attitude towards them. Perhaps that kind of information could contain interrogation protocols and other materials.

This does not mean that it is impossible to continue research of the destruction of the Latvian army basing on sources kept in Latvia. In Latvian State Historical Archives there

is still a great number of files about processes in troops and military institutions during summer 1940, which have not been practically used for research. These materials could supply more information about processes under consideration as well as give additional information for regional studies, history of medicine and some other sciences, and also for research on history of particular families and persons. There are also many possibilities to study different aspects of activities of political commissars, make their personnel content analysis, etc. It is also possible to analyze the content of criminal cases of Latvian repressed officers. Also – maybe it sounds a little bit paradoxical, but if we take into consideration the circumstances of the development of Latvian historical science it is absolutely understandable – previously mentioned sources have by no means been used fully (mostly, but not only, memories published in exile).

Aija Fleija

Kara muzeja likvidācija, 1940.–1941. gads

Kara muzejs no 1919. gada bija Kara ministrijai pakļauta valsts iestāde. Tā darbību regulēja 1930. gada 14. oktobrī pieņemtais likums “Par kara muzeju”. Tas noteica Kara muzeja pilnvaras un darbības mērķus, kā arī kara ministra pārraudzību.¹ Ministrs muzeja tiešo pārraudzību deleģēja Armijas štābam,² bet ēku uzturēšanu – Apgādes pārvaldes būvniecības daļai.³ Muzeja priekšnieks bija militārpersona, pārējie darbinieki – brīva līguma darbinieki un virsdienesta seržanti.⁴

20. gs. 30. gadu otrajā pusē Kara muzeju gaidīja lielas un pozitīvas pārmaiņas, īstenojās iecere par muzeja paplašināšanu. 1937. gada 3. martā līdzās Pulvertornim bija ielikti pamati muzeja jaunajai ēkai,⁵ 1938. gada 3. decembrī – svinēti spēru svētki.⁶ Sākoties Pulvertorņa pārbūvei un savienošanai ar jauno būvi, muzeju pārvietoja uz pagaidu novietni Torņa ielā 4.⁷ 1940. gadā jau varēja sākties ekspozīciju iekārtošana.

Tāda bija situācija, kad 1940. gada 17. jūnijā Latviju okupēja padomju karaspēks.

Pēc 1940. gada 4. jūlija likuma “Par politiskajiem vadītājiem armijā” 5. jūlijā pie Armijas štāba nodibināja Kultūras un propagandas pārvaldi,⁸ par kuras vadītāju iecēla armijas politisko vadītāju Bruno Kalniņu. Šai pārvaldei pakļāva arī Kara muzeju.⁹ 1940. gada 25. jūlijā mainīja Kara muzeja padomes sastāvu, atbrīvojot tās priekšsēdētāju ģenerāli Verneru Tepferu un padomes locekli profesoru Augustu Tenteli.¹⁰ Viņu vietā par priekšsēdētāju iecēla atvaļināto ģenerāli Mārtiņu Peniķi, par locekli – B. Kalniņu.¹¹ B. Kalniņa klātbūtne padomē nodrošināja okupācijas varas kontroli lēmumu pieņemšanā par muzeju. Tālākā darbība attiecībā uz muzeju vienlaikus risinājās divos virzienos – Kara muzejs kā likvidējama Kara ministrijas iestāde un Kara muzejs kā Latvijas vēstures liecību glabātājs. Sākotnējā periodā jaunā vara bija par Kara muzeja ekspozīcijas darbības atjaunošanu. 1940. gada 1. augustā Augusta Kirhenšteina Ministru kabinets pieņēma lēmumu par valsts muzeja statusa noteikšanu 15 Latvijas muzejiem.¹² Kara muzejs šajā sarakstā ir minēts otrais, tūlīt aiz Valsts vēstures muzeja. Tas apliecina

Kara muzeja vietu toreizējā Latvijas muzeju sistēmā, kā arī to, ka muzejs varēs uzsākt ekspozīciju iekārtošanu jaunajā ēkā.

Intervijā “Mēnesis tautas armijas politiski kulturālās audzināšanas darbā” laikrakstam “Latvijas Kareivis” B. Kalniņš, stāstot par politisko uzraugu veikto darbu armijā, Kara muzeju min kontekstā ar pārbaudēm pulku lasītāvās un nevēlamo žurnālu un grāmatu izņemšanu no tām, bilstot, ka “pārkārtošanas stadijā ir arī Kara muzejs”¹³. Pārkārtošanas virziens atklājās 5. augusta Kara muzeja padomes sēdē, kas notika muzeja jaunajā ēkā. Tajā piedalījās priekšsēdētājs ģenerālis M. Peniķis, locekļi – B. Kalniņš, ģenerālis Artūrs Dannebergs (iecelts 1. jūnijā¹⁴), pulkvedis Arturs Galindoms un Sarkanās armijas sakaru virsnieks pulkvedis Bartašuns. Kara muzeja priekšnieks pulkvežleitnants Alfrēds Dzenis sanāksmē nepiedalījās. Sēdes lēmums ir atreferēts laikrakstā “Latvijas Kareivis”. Padome it kā piekrīt, ka telpas ir par lielām Kara muzeja vajadzībām, un lemj vienu stāvu nodot Sarkanās armijas vēsturisko priekšmetu izstādīšanai. Kā piemērojama ekspozīcija ir atzīta latviešu strēlnieku cīņu nodaļa, kurā pusei materiālu jābūt par sarkano strēlnieku gaitām pilsoņu karā. Pārējos izstādāmos priekšmetus vēl pārbaudīs un lems par to izstādīšanas vēlamību, jo līdz šim Kara muzeja inventārā esot uzkrāti tādi priekšmeti, kam nav nekādas vēsturiskas vērtības un kuru uzglabāšana nav saskaņojama ar laikmeta garu.¹⁵ Salīdzinot ar norisēm analogā Lietuvas muzejā, sākotnējais nodoms attiecībā uz Kara muzeju varēja būt līdzīgs: nodot muzeja krājumu un ēkas izglītības tautas komisariatam un turpināt darbu kā Kara vēstures muzejam, attiecīgi to piemērojot jaunai ideoloģijai.¹⁶ Šķiet, ka arī B. Kalniņš nebija informēts par Sarkanās armijas nodomiem izmantot muzeja jauno ēku, bet padomes sēde jaunceltņē bija laba iespēja Sarkanās armijas pulkvedim Bartašunam izpētīt ēku un pārliecināties par tās piemērotību karaskolas izvietojumam.

Par Latvijas muzeju turpmāko uzdevumu “mācīt darba ļaudis mīlēt Padomju Latviju” laikrakstā stāsta Izglītības ministrijas jaunieceltais Muzeju un pieminekļu aizsardzības daļas pārzinis Ulrihs Būcens un norāda, ka muzeju tuvākais uzdevums ir to vērtību pārbaudīšana, muzeju apvienošana un plaša revolūcijas muzeja radīšana.¹⁷ U. Būcens, komunistis no 1917. gada, bija viens no tiem Krievijas latviešiem, kurus atsūtīja uz Latviju vietējo kadru nomaīnai. Līdz tam viņš bija Ļeņingradas apgabala muzeju inspektors.¹⁸

Kara muzejs sāka darboties norādītajā virzienā un jau 11. augustā laikrakstā “Sarkanais Kareivis” aicināja vecos latviešu strēlniekus un bijušos sarkanarmiešus nodot muzejam materiālus par pasaules karu un Sarkanās armijas cīņām. Materiāli nododami muzeja kancelejā muzeja jaunceltņē.¹⁹ Tas liecina, ka muzejs bija sācis darbu jaunajā ēkā.

Muzeja krājums jūlijā un augustā turpināja pieaugt. Materiālus nodeva armijas vienības, dāvināja privātpersonas, bija veikti eksponātu pirkumi. Šajā laikā krājumā nonāca daudzi vērtīgi materiāli, piemēram, 1940. gada 20. jūlijā Kīsis (iespējams, Eduards Kīsis no Cēsu rotas) nodeva muzejam pulkveža Oskara Kalpaka personiskās lietas.²⁰ 31. jūlijā kara flotes intendantūra nodeva flotei dāvinātās lietas, to starpā karakuģa "Virsaitis" modeli sudrabā.²¹ Augustā muzejs saņēma lielu daudzumu materiālu no Aizsargu organizācijas likvidācijas komisijas – karogus, balvas, albumus u.c. lietas. Biržas banka muzejam dāvināja 18. gs. oriģināldokumentu – Staņislava II Augusta 1775. gada privilēģiju.²² Privātpersonas steidza nodot vēsturiskus ieročus. 22. jūlijā Kara muzejs apliecina, ka no ģenerāļa Venera Tepfera saņēmis 28 ieročus, to skaitā 1531. gadā darinātu kāzu zobenu un Jelgavas meistara Trībela pistoļu komplektu.²³ Materiālu intensīva nodošana muzejam liecina par cilvēku cerībām, ka, neraugoties uz armijas likvidāciju un iekārtas maiņu, Kara muzejs turpinās pastāvēt un muzeja krājuma iznīcināšana netiks pieļauta.

Augusta sākumā Tautas armijas politiskais vadītājs saņēma Sarkanās armijas Artilērijas vēstures muzeja Ļeņingradā 24. jūlijā izsūtītu pieprasījumu.²⁴ Tas tapa īsi pēc PSRS aizsardzības tautas komisāra maršala Semjona Timošenko 1940. gada 11. jūlija pavēles par Baltijas sevišķā kara apgabala formēšanu.²⁵ Pamatojoties uz PSRS Aizsardzības tautas komisāra 1939. gada 26. aprīļa lēmumu nr. 77 par Artilērijas vēstures muzeju kā vienīgo padomju tautu un Sarkanās armijas vēstures un tagadnes liecību glabātāju, vēstulē bija pieprasīta Kara muzeja un Latvijas armijas relikviju nekavējoša atlase un nosūtīšana uz Ļeņingradu. Latvijas materiālu iegūšana pamatota ar nepieciešamību "parādīt to sejas, ar kurām nācies cīnīties padomju tautām un Sarkanai armijai". Nosūtāmo materiālu uzskaitījums ir profesionāls, pirmie minēti Latvijas armijas karogi, tālāk – ordeņi, medaļas, formastērpi, ieroči, memoriālie priekšmeti utt., līdz pat sīkiem iespieddarbiem, faktiski visa veida kolekcijas, kādas veidojas militārajā vēsturē. Īpaši uzsvērts, ka jāšūta materiāli par Tautas armijas dalību "lielajā Jūlija revolūcijā" – karogi, mītiņu un sapulču rezolūcijas, sienasavīzes, plakāti. Pieprasījuma tapšanas laiks, kā arī "lielās Jūlija revolūcijas" izpaušmju uzskaitījums ir vēl viens apliecinājums Latvijas okupācijas piesega scenārija pastāvēšanai, ko izstrādāja Padomju Savienībā.

Kad vēstuli saņēma B. Kalniņš, nav zināms, bet 16. augustā viņš to pārsūtīja Kara muzeja priekšniekam. Uz tās ir divas vīzas: viena B. Kalniņa rokrakstā ar viņa parakstu – "Atbildēt, lai griežas tieši pie muzeja." Šī rezolūcija ir rūpīgi pārsvītrotā. Zem tās ir otra rezolūcija citā rokrakstā – "Pieteikt," bet arī to ir parakstījis B. Kalniņš. Kara muzeja atbilde datēta 1940. gada 30. augustā, tātad jau pēc LPSR Tautas Komisāru Padomes 1940. gada 27. augusta lēmuma par Latvijas Tautas armijas likvidāciju, kā arī lēmuma par Kara ministrijas un tās iestāžu mantas un ēku nodošanu Baltijas se-

višķajam kara apgabalam.²⁶ Vēstulē Kara muzeja priekšnieks A. Dzenis, kurš joprojām bija valsts muzeja vadītājs, ierosināja veikt apmaiņu, minot, ko Kara muzejs varētu dot un ko vēlas saņemt pretī.²⁷ Atbilde seko 20. oktobrī. Artilērijas vēstures muzejs piekrīt eksponātu apmaiņai un uzaicina Kara muzeju iepazīties ar muzeja fondiem.²⁸ Sarakste vairs neturpinājās.

1940. gada 31. augustā muzejs saņēma kara ministra Roberta Dambīša rīkojumu par materiālo vērtību sagatavošanu nodošanai.²⁹ 1940. gada 23. septembrī Kara muzeju kā Kara ministrijas iestādi pakļāva Latvijas Tautas armijas likvidācijas komisijai,³⁰ un tā 28. oktobrī pieņēma lēmumu par Kara muzeja nodošanu Izglītības tautas komisariāta rīcībā un steidzīgu līdžšinējo telpu atbrīvošanu Sarkanās armijas vajadzībām.³¹

Šajā laikā vienlaikus notika divi procesi: muzejs gatavoja dokumentāciju muzeja krājuma nodošanai un tā krājums nepārtraukti papildinājās. Kara muzejs saņēma un krājumā inventarizēja lielu skaitu Latvijas militārajai vēsturei nozīmīgu un unikālu materiālu – personiskas un memoriālas lietas, dokumentus, ieročus, gleznas, apbalvojumus, fotoalbumus, grāmatas utt. Daži piemēri: 6. septembrī 4. Valmieras kājnieku pulka štāba priekšnieks nodod pulka karogu;³² 27. septembrī no bijušā Valsts prezidenta sekretariāta muzejs saņem divus Lāčplēša Kara ordeņa 1. šķiras kompleksus – pulkveža Oskara Kalpaka³³ un pulkveža Fridriha Brieža;³⁴ 25. septembrī Karaskola uz muzeju pārved mākslas darbus par Atbrīvošanas kara cīņām un militārpersonu portretus.³⁵

1940. gada 4. oktobrī Likvidācijas komisija uzdeva armijas vienībām līdz 24. oktobrim nodot Kara muzejam visus pulku karogus.³⁶ Materiālu pieņemšana un ierakstīšana krājumā turpinājās līdz pat 1941. gada 10. janvārim. Muzejā nonāca liels skaits latviešu tautas Brīvības cīņu un Latvijas armijas darbības liecību, kas kopā ar materiāliem par senāko periodu un latviešu strēlnieku laiku veidoja muzeja krājumu ar 70 tūkstošiem eksponātu.³⁷ Kāpēc bija ļauns armijas vēstures liecības un relikvijas nodot muzejam, ja tās jau bija kvalificētas kā ideoloģiski neatbilstošas? Tam bija divi iemesli. Pirmkārt, klaja vēstures liecību likvidēšana būtu pretrunā ar “tautas brīvo gribu”, otrkārt, vienkopus savāktie materiāli vēlāk būtu vieglāk revidējami.

Muzeja likvidāciju un krājuma nodošanu sākotnēji bija paredzēts beigt 1940. gada novembrī, bet Muzeju un pieminekļu aizsardzības daļas vadītājs lūdza nodošanu pagarināt līdz 1941. gada 1. janvārim, jo esot nepieciešama eksponātu pārbaude.³⁸ Tas liecina, ka krājuma nodošana nebija formāla, jo Muzeju un pieminekļu aizsardzības daļai par to bija jāuzņemas atbildība. Iespējams, ka tā negribēja pieļaut vērtīgu eksponātu un relikviju nobēdzināšanu.

1940. gada 9. novembrī Kara muzeja priekšnieks pulkvedis-leitnants Kārlis Zīverts (no 26. oktobra) Likvidācijas komisijas biroja būvniecības nozares vadītājam

nosūtīja slepenu informāciju, ka, pēc Izglītības tautas komisariāta Pieminekļu valdes ziņām, muzeja likvidācijas nobeigums paredzēts 1. janvārī.³⁹ Acīmredzot šo informāciju prasīja Baltijas sevišķais kara apgabals. Tik ilga muzeja nodošana Sarkano armiju neapmierināja, un jau 11. novembrī vienlaikus ar likvidācijas dokumentu kārtošanu sākās steidzīga muzeja krājuma pārvietošana uz Biržas namu.⁴⁰ Kā atceras tālaika Karaskolas kursants Igors Briežkalns, mācības muzeja ēkā sākās 1. decembrī.

Nodošanas aktā muzeja krājums bija sistematizēts un uzskaitīts pa kolekcijām un priekšmetu grupām, fiksējot tikai inventāra numurus.⁴¹ Izlases veidā salīdzinot ierakstus inventāra grāmatās ar aktu, secināms, ka, nododot muzeja krājumu Izglītības tautas komisariāta Muzeju un pieminekļu aizsardzības daļai, visi inventāra grāmatās ierakstītie, kā arī muzejam deponētie priekšmeti sarakstā ir atrodami.

Dzīļi simboliski ir pēdējie ieraksti Kara muzeja inventāra grāmatā – savus Latvijas virsnieka zobenus 1941. gada janvārī nodeva pēdējais muzeja vadītājs pulkvedis-leitnants K. Zīverts un muzeja ilggadējais vadītājs Lāčplēša Kara ordeņa kavalieris pulkvedis-leitnants A. Dzenis,⁴² kuru 1941. gada 14. jūnijā apcietināja un deportēja uz Vjatlagu, kur viņš 1943. gada 14. maijā mira.⁴³

Muzeja likvidācija noslēdzās 1941. gada 15. janvārī. Izglītības tautas komisariāta Muzeju un pieminekļu aizsardzības daļas pārziņā bija nodots muzeja krājums, četras Kara muzeja vēsturiskā inventāra grāmatas, deponēto priekšmetu saraksts un trīs deponēto priekšmetu grāmatas, fotonegatīvu krājums ar tā inventāra grāmatām, lietvedības dokumentācija, kā arī saimnieciskais inventārs.⁴⁴

Līdz ar Kara muzeju bija nodots arī latviešu nacionālo vienību pirmā komandiera pulkveža Oskara Kalpaka muzejs (Airītes) un Nāves salas muzejs.⁴⁵ 1941. gada 15. martā Airīšu muzeja krājumu pārveda uz Revolūcijas muzeju, bet zemi un ēkas nodeva pagasta izpildkomitejai.⁴⁶ Nāves salas muzejs turpināja darbību kā Revolūcijas muzeja filiāle.⁴⁷

Lai arī muzejs un tā atrašanās vieta ir cieši saistīti, tomēr ēka nav galvenā muzeja vērtība. Svarīgs ir muzeja krājums, ko turpmākajos dokumentos dēvēja par “bijušā Kara muzeja eksponātiem”. Kas tālāk notika ar Kara muzeja krājumu?

Sākotnēji visu Kara muzeja krājumu nodeva jaundibinātā Revolūcijas muzeja pārziņā. Šo muzeju bija paredzēts izveidot reprezentablajā Biržas namā.⁴⁸ Muzejam uzdeva veikt Kara muzeja eksponātu šķirošanu, atlasot tam atbilstošo.⁴⁹ Kara muzeja pēdējā inventāra grāmata ar dažu lapu atstarpi pārtapa Revolūcijas muzeja inventāra grāmatā, inventarizācija sāka 1941. gada 28. februārī.⁵⁰ Līdz 1941. gada jūnijam reģistrēti 1773 materiāli. Revolūcijas muzejs galvenokārt atlasīja Pirmā pasaules kara, 1917. un 1919. gada dokumentus un iespieddarbus.

Daļu Kara muzeja eksponātu par laiku līdz 19. gs. saņēma Centrālais Dzimtenes pētišanas muzejs, ko nodibināja 1941. gada 1. janvārī. Muzejs atradās Mārstaļu ielā 25, to vadīja agrākā Latvijas paviljona Briselē pārzine Elvīra Upīte.⁵¹ 1941. gada 10. februārī Muzeju un pieminekļu aizsardzības daļa lika šim muzejam nodot visus tos Kara muzeja eksponātus, kas neatbilst Revolūcijas muzeja darbībai. Kara muzeja krājuma daļa, ko pārņēma šis muzejs, bija ievērojama – auksto ieroču un bruņu kolekcija, uniformas, liелgabali, kartes. Diemžēl precīzu informāciju nevar iegūt, jo dokumentācija ir gājusi bojā. Muzeja lietā saglabājies tikai viens saraksts ar 189 eksponātu aprakstiem.⁵² 1941. gada 27. jūnijā sarkanarmieši, kuri aizņēma daļu ēkas, lika visiem muzeja darbiniekiem ēku atstāt un naktī no 29. uz 30. jūniju to nodedzināja.⁵³ Drupu atrakšanas darbos, kas sākās 2. jūlijā un turpinājās līdz 30. septembrim, atrada tikai nelielu daļu eksponātu. Pēc Kara muzeja vērtējuma vēsturiskās un ieroču kolekcijas zaudējumi bija 99%, naudas izteiksmē – Ls 100 000.⁵⁴ Muzeja vadītāja E. Upīte uzskatīja, ka uniformu kolekcija pirms ugunsgrēka izlaupīta, jo vietā, kur tā vēl neizsainīta bija novietota, bijis maz pelnu un niecīgs skaits pogu.⁵⁵ Dzimtenes pētišanas muzejs beidza pastāvēt, un atlikušie eksponāti 1942. gada 16. janvārī bija nodoti Valsts vēsturiskajam muzejam: identificētu lietu bija 213;⁵⁶ neidentificētu – 300 aukstie ieroči un to daļas, 25 bruņu daļas un fragmenti; 12 liелgabali.⁵⁷

Vai 1941. gada pirmajā pusē Kara muzeja krājums ir nodots vēl kādam muzejam, mūsdienās nevar nedz noliegt, ne apstiprināt, jo pārskatā par darbu 1941. gada 1. ceturksnī Revolūcijas muzejs raksta, ka izšķīrota daļa bijušā Kara muzeja eksponātu, nederīgos materiālus nododot tālāk citiem muzejiem.⁵⁸

Pēc okupāciju varas maiņas 1941. gada jūlijā Muzeju un pieminekļu aizsardzības daļas jaunais vadītājs dr. Valdemārs Ģinters uzdeva visas Kara muzeja kolekcijas, kas atradās Biržas namā, nodot Valsts vēsturiskajam muzejam,⁵⁹ bet 23. septembrī – arī Kara muzeja dokumentāciju un inventāra grāmatas.⁶⁰ Līdz ar to atlikušais Kara muzeja krājums nonāca vienviet un kara gados glabājās tur kā kopums.

Kara muzeja likvidācija noslēdzas 20. gs. 40. gadu beigās, kad visi Latvijas muzeju krājumi tika pakļauti ideoloģiskai tīrīšanai. Kara muzeja krājumu pilnībā izformēja un inventarizēja Latvijas Vēstures muzeja krājumā, lielākoties bez atsaucē uz materiālu sākotnējo piederību. Daudzi eksponāti, īpaši memoriālie zaudēja izcelsmes un vēstures konteksta informāciju. Kā ideoloģiski kaitīgi bija izņemti materiāli par Brīvības cīņām un Latvijas neatkarību. Joprojām neskaidrs ir daudzu kolekciju liktenis. Iespējams, ka Latvijas armijas karogi 1944. gada oktobra beigās vēl atradās Valsts vēsturiskajā muzejā. Nedatēts karogu saraksts atrodams muzeja lietā par 1940. gadu – 1944. gada oktobri, kur tas ir pēdējais dokuments.⁶¹ Nedz 1940.–1941. gada, ne pēckara dokumentos nav minēta ordeņu, to skaitā trīs Lāčplēša Kara ordeņa 1. šķiras komplekti, un nozīmju kolekcija. Ideoloģiskā tīrīšana mazāk skāra krājumu par Pirmo pasaules karu

un latviešu strēlniekiem, kā arī senāka perioda eksponātus. Saglabājušies Kara muzeja eksponāti tagad atrodami gan Latvijas Nacionālā vēstures muzeja, gan Rīgas vēstures un kuģniecības muzeja krātuvēs. Pēc Latvijas Kara muzeja darbības atjaunošanas muzejs ir atguvis tikai ieroču un foto stikla plašu kolekciju.

Atsauces

- 1 Valdības Vēstnesis, 1930, 20. okt., 238. nr.
- 2 Kara ministra pavēle nr. 20, 2.§, 1936. gada 24. septembris.
- 3 Kara ministra pavēle nr. 23., 8.§, 1939. gada 16. septembris.
- 4 Latvijas Valsts Vēstures arhīvs (turpmāk – LVVA), 5434. f., 2. apr., 31. l., 104. lp.
- 5 Latvijas Kareivis, 1937, 4. marts, 51. nr., 1. lpp.
- 6 Turpat, 1938, 4. dec., 276. nr., 1. lpp.
- 7 LVVA, 5434. f., 2. apr., 30. l., 120. lp.
- 8 Kara ministra pavēle nr. 22, 1940. gada 5. jūlijs.
- 9 LVVA, 5434. f., 2. apr., 16. l., 242. lp.
- 10 Kara ministra pavēle nr. 25, 6.§, 1940. gada 25. jūlijs.
- 11 Kara ministra pavēle nr. 25, 7.§, 1940. gada 25. jūlijs.
- 12 Latvijas Kareivis, 1940, 2. aug., 174. nr., 4. lpp.
- 13 Turpat, 9. aug., 180. nr., 3. lpp.
- 14 Kara ministra pavēle nr. 17, 6.§, 1940. gada 1. jūnijs.
- 15 Latvijas Kareivis, 1940, 6. aug., 177. nr., 5. lpp.
- 16 Vytauto Didžiojo Karo muziejus, 2010, Almanachas. – Kaunas, 2011, 71. lp.
- 17 Sarkanais Kareivis, 1940, 11. aug., 2. nr., 6. lpp.
- 18 Turpat, 10. aug., 1. nr., 6. lpp.
- 19 Turpat, 11. aug., 2. nr., 3. lpp.
- 20 Kara muzejs (turpmāk – KM), inv. nr. 13308; Latvijas Nacionālais vēstures muzejs (turpmāk – CVVM), Zinātniskais arhīvs, nr. 620.
- 21 KM, inv. nr. 13474; CVVM, Zinātniskais arhīvs, nr. 620.
- 22 KM, inv. nr. 13629; CVVM, Zinātniskais arhīvs, nr. 620.
- 23 Latvijas Kara muzejs (turpmāk – LKM), inv. nr. 4-300-DK/P.
- 24 CVVM, Zinātniskais arhīvs, nr. 679, 383. lp.
- 25 Latvijas okupācija un aneksija, 1939–1940: Dokumenti un materiāli. – Rīga, 1995, 461. lpp.
- 26 Valdības Vēstnesis, 1940, 28. aug., 195. nr.
- 27 CVVM, Zinātniskais arhīvs, nr. 679, 382. lp.
- 28 Turpat, 483. lp.
- 29 LVVA, 5434. f., 2. apr., 16. l., 226. lp.
- 30 Turpat, 242. lp.
- 31 Turpat, 267. lp.
- 32 KM, inv. nr. 13807; CVVM, Zinātniskais arhīvs, nr. 620.
- 33 KM, inv. nr. 14082; CVVM, Zinātniskais arhīvs, nr. 620.
- 34 KM, inv. nr. 14083; CVVM, Zinātniskais arhīvs, nr. 620.
- 35 KM, inv. nr. 14057–14066; CVVM, Zinātniskais arhīvs, nr. 620.

- ³⁶ LVVA, 5434. f., 1. apr., 6. l., 256. lp.
- ³⁷ Latvijas Valsts arhīvs, 700. f., 1. apr., 317. l., 31. lp.
- ³⁸ Turpat, 5. lp.
- ³⁹ LVVA, 5434. f., 2. apr., 16. l., 269. lp.
- ⁴⁰ Turpat, 271. lp.
- ⁴¹ LKM, inv. nr. 4-1005-DK/p.
- ⁴² KM, inv. nr. 14319; CVVM, Zinātniskais arhīvs, nr. 614.
- ⁴³ Latvijas armijas augstākie virsnieki, 1918–1940: Biogrāfiska vārdnīca / Jēkabsons, Ē., Ščerbinskis, V., sast. – Rīga, 1998, 155. lpp.
- ⁴⁴ LKM, inv. nr. 4-1005-DK/p.
- ⁴⁵ LVA, 700. f., 1. apr., 317. l., 21.–24. lp.
- ⁴⁶ Turpat, 46. lp.
- ⁴⁷ Turpat, 51. lp.
- ⁴⁸ Turpat, 1363. f., 1. apr., 213. l., 5. lp.
- ⁴⁹ Turpat, 700. f., 1. apr., 317. l., 54. lp.
- ⁵⁰ CVVM, Zinātniskais arhīvs, nr. 614, 21. lp.
- ⁵¹ LVA, 988. f., 1. apr., 4. l., 1. lp.
- ⁵² Turpat, 64.–70. lp.
- ⁵³ Turpat, 72., 72a. lp.
- ⁵⁴ Turpat, 988. f., 1. apr., 3. l., 10.–13. lp.
- ⁵⁵ Turpat, 4. l., 76. lp.
- ⁵⁶ Turpat, 491. f., 1. apr., 56. l., 18.–21. lp.
- ⁵⁷ Turpat, 17. lp.
- ⁵⁸ Turpat, 700. f., 1. apr., 317. l., 67. lp.
- ⁵⁹ Turpat, 56. lp.
- ⁶⁰ Turpat, 491. f., 1. apr., 55. l., 34. lp.
- ⁶¹ Turpat, 56. l., 66. lp.

Liquidation of the Latvian War Museum in 1940–1941

Aija Fleija

Summary

The Latvian War Museum was a state institution supervised by the Ministry of War of Latvia. The Law about the War Museum determined the museum's legal form, authority and objectives of work.

In 1938, the construction work of the museum's new building achieved the level when it was connected with the Powder Tower. The museum's exposition was closed, the collections were moved into temporary storage. In 1940, the construction

of the new building was finished and the War Museum could start to create a new exposition.

Following the occupation of Latvia by the Soviet Union in June 1940, the supervision of the War Museum was transferred to Army Staff's Culture and Propaganda Department that was led by the political superior. In July 1940, the Artillery Museum of the Red Army wanted to obtain and transport the Latvian War Museum's collections to Leningrad. But the local Soviet authorities decided to confer the status of a state museum to the War Museum. In August 1940, the Soviet authorities discussed themes for a new exposition. The main objective of the museum under the control of Soviet authorities was "teaching of working masses love towards the Soviet Latvia". New authorities insisted that a large part of the exposition must be devoted to the history of the Red Army. The objects contradicting with the spirit of the epoch had to be removed from collections. However, museum's exposition was not created. The Red Army demanded the museum building to be given as premises of a Military School. On 11 November 1940, the War Museum was forced to leave the building that had been used by the museum since 1919.

On 23 September 1940, the War Museum, as an institution supervised by the Ministry of War, was transferred under the control of Latvian People's Army Liquidation Commission. On 28 October 1940, it decided to hand over the museum to the People's Commissariat of Education. The liquidation process lasted until 15 January 1940. During this process, the museum prepared collections for handing over to other institutions. Simultaneously, the War Museum received a lot of unique objects, important to the history of Latvia: regimental flags, a complete set of state awards, documents of Latvian War of Liberation, memorabilia, etc. Objects were brought to the museum from military units, private archives and collections of Latvian War of Liberation veterans, as well as from collectors who hoped that historical evidences will survive in the museum. The last collection entries had a deeply symbolic meaning. In January 1940, Lieutenant Colonel A. Dzenis, former Head of Museum and veteran of the Latvian War of Liberation and Cavalier of the Lāčplēšis Military Order, donated an officer's sword to the museum. In June 1941, A. Dzenis was arrested and deported to Vyatlag. He died on 14 May 1943. Together with the War Museum, the Museum of Colonel Oskars Kalpaks, the first Commander of Latvian Army units, was liquidated, too.

The collection of the liquidated War Museum were divided among different institutions. Part of the collection was selected by the Revolution Museum and the rest was moved to the Central Museum of Motherland Researching. On June 27th, the Red Army soldiers burned down the building of the Central Museum of Motherland Research. Documentation and a large part of objects were destroyed by fire. Probably some objects were sent to some other museums as war spoils. Revision of War Museum collections was stopped by German invasion.

The new Chief of Museums and Monuments Department passed an order to move all remaining objects of the War Museum's collection to the National History Museum. This part from War Museum's collection was stored here until the end of war. After the Second World War, the liquidation of War Museum's collection was continued by Soviet authorities. A lot of historical evidences about the independence of Latvia and destruction of Latvian state were eliminated by Soviets. Some objects from the War Museum collection were preserved until modern days in storages of the National History Museum of Latvia and the Museum of the History of Riga and Navigation.

Juris Ciganovs

Latvijas armijas intendantūras dienestu likvidācija, 1940.–1941. gads

Armijas apgādes jeb intendantūras sistēma ir svarīga bruņoto spēku kopējai funkcionēšanai: armijas kopumā un atsevišķu apakšvienību nodrošināšanai ar kara materiāliem, finanšu līdzekļiem, pārtiku un elpi. Divdesmit neatkarības gados Latvijas armijā bija izveidies izveidot labi funkcionējušu bruņoto spēku apgādes mehānismu. Latvijas armija varēja pilnībā sevi nodrošināt ar pārtiku, uzskabi, formastērpiem, saimniecisko un medicīnisko inventāru un aprūpi, daļēji – ar munīciju un kara materiāliem. Publikācijas mērķis ir sniegt ieskatu Latvijas armijas apgādes dienesta jeb intendantūras likvidācijas procesos 1940. gada vasaras beigās – 1941. gada sākumā.

Pēc Latvijas armijas izveidošanas Atbrīvošanas cīņu laikā tās apgādes sistēma bija vairākkārt pārveidojusies un reorganizējusies dažādās Apsardzības ministrijas, bet pēc tam Kara ministrijas pārraudzībā esošās pārvaldēs. Armijas apgādes funkcijas 20. gadu beigās un 30. gadu sākumā pildīja Kara ministrijas Galvenā intendantūras pārvalde, Bruņošanās pārvalde, Kara sanitārā pārvalde, Kara būvniecības, Budžeta un kredīta pārvalde. Pamatojoties uz nepieciešamību racionalizēt pārāk plašo pārvalžu štatu, kā arī cenšoties ekonomēt līdzekļus, saskaņā ar kara ministra 1933. gada 1. aprīļa pavēli nr. 6 visas minētās pārvaldes apvienoja vienā armijas vienību intendantūras dienestā – Apgādes pārvaldē,¹ kas pastāvēja līdz armijas bojāejai padomju okupācijas rezultātā 1940. gada vasarā.

1940. gada 17. jūnijā Latvijas robežu šķērsoja Padomju Savienības Sarkanās armijas palielināts karaspēka kontingents, uzsākot Latvijas teritorijas okupāciju. Latvijas neatkarība bija likvidēta, sekoja neatkarīgās Latvijas varas institūciju varmācīga demontāža un Latvijas sabiedriski politiskās dzīves pārveidošana pēc Padomju valsts parauga. Pārmaiņas skāra arī Latvijas armiju, tai skaitā Latvijas armijas apgādes sistēmu.

Vēl pirms Latvijas oficiālās inkorporācijas Padomju Savienībā okupācijas vara 1940. gada 11. jūlijā ar PSRS aizsardzības tautas komisāra pavēli nr. 0141 trīs formāli vēl neatkarīgo Baltijas valstu teritorijā izveidoja savu militāro struktūru – Baltijas sevišķo kara apgabalu.²

Vienlaikus sākās pakāpeniska Latvijas armijas materiāli tehniskās bāzes pārņemšana. 1940. gada 20. augustā Baltijas sevišķā kara apgabala pavēlnieks ģenerālpulkvedis Aleksandrs Laktionovs, pamatojoties uz PSRS tautas aizsardzības komisāra 1940. gada 17. augusta direktīvu, izdeva pavēli par to, ka visas trīs okupēto Baltijas valstu armijas pārveidojamas par teritoriālajiem strēlnieku korpusiem, konkrēti Latvijas armija – par Sarkanās armijas 24. teritoriālo strēlnieku korpusu pēc Sarkanajā armijā pastāvošiem šāda veida vienību štatiem.³ No visiem trim pārveidojamiem Baltijas valstu armiju štābiem pieprasīja līdz 1940. gada septembrim sniegt Sarkanās armijas Baltijas sevišķā kara apgabala štābam apkopotas ziņas par karaspēka vienību skaitlisko sastāvu, apbruņojumu un dislokāciju, kā arī šajā pavēlē noteica, ka Latvijas, Lietuvas un Igaunijas armiju noliktavas, darbnīcas, aerodromi, nometnes, poligoni, hospitāļi, citi nekustamie īpašumi un dzīvojamais fonds kopā ar visu inventāru, kā arī, protams, bruņojums un munīcija pāriet Sarkanās armijas rīcībā bez tiesībām kādām civilajām iestādēm iejaukties šajā īpašuma pārņemšanā.⁴

1940. gada 27. augustā ar Latvijas PSR Tautas Komisāru Padomes lēmumu bija izveidota Latvijas armijas likvidācijas komisija (oficiālais nosaukums – “Latvijas PSR Tautas armijas likvidācijas komisija”), kuras sastāvā ietilpa: priekšsēdētājs finanšu tautas komisārs Arnolds Tabaks, komisijas locekļi – kara ministrs ģenerālis Roberts Dambītis, Valsts kontroles tautas komisārs Bronislavs Trubiņš, Latvijas Komunistiskās partijas pārstāvis Kārlis Pugo un Kara ministrijas pārstāvis administratīvais pulkvedis-leitnants Viktors Saulītis.⁵ Likvidācijas komisijas deklarētie mērķi bija: “1. Atrisināt visus jautājumus, kas saistīti ar Tautas armijas [tā pēc padomju karaspēka veiktās Latvijas teritorijas okupācijas sāka dēvēt Latvijas armiju, lai gan nekāda oficiālā pārdēvēšana notikusi nebija. – J. C.] pārveidošanu teritoriālajā strēlnieku korpusā. 2. Nodot Sarkanās armijas Baltijas īpašā [sevišķā] kara apgabala rīcībā visu Tautas armijas personālo un materiālo sastāvu. 3. Vadīt Tautas armijas karaspēka daļu un iestāžu likvidāciju. 4. Veikt visu bijušo Kara ministrijas lietu pabeigšanu.”⁶

Nākamajā dienā kara ministrs ģenerālis R. Dambītis pavēlē nr. 28 pavēlēja visu kustamo un nekustamo Latvijas armijas īpašumu nodot Baltijas sevišķā kara apgabala rīcībā.⁷

1940. gada 27. septembrī komisija likvidēja kara ministra amatu un visas kara ministra tiesības un pienākumus pārņēma likvidācijas komisija. Par likvidācijas komisijas pilnvaroto iecēla komisijas locekli bijušo kara ministru ģenerāli R. Dambīti.⁸ 1940. gada 1. oktobrī likvidēja visas flotes daļas.⁹ 1940. gada 3. oktobrī komisija nodeva Armijas ekonomisko veikal (AEV) Rīgā kopā ar tā filiālēm reģionos Tirdzniecības tautas komisariāta rīcībā.¹⁰ Bijušos AEV darbiniekus – militārpersonas jaunajā struktūrā pārskaitīja ar iepriekšējo dienesta pakāpi un tādi arī figurēja turpmākajos veikalu direktoru rīkojumos. Līdz ar to AEV bija vienīgā bijušās Kara ministrijas un Latvijas armijas apakšstruktūra, kas nosacīti palika okupētās Latvijas tautsaimniecības bilancē.

Visa okupētās valsts bruņoto spēku īpašuma pārņemšanai bija jāšāk veidot speciālas pieņemšanas un nodošanas komisijas, ko Latvijā uzdeva vadīt Baltijas sevišķā kara apgabala štāba priekšnieka vietniekam aizmugures nodrošināšanas jautājumos ģenerālmajoram Fjodoram Kuzņecovam. Pavēle par šādu komisiju veidošanu bija izdota vienlaikus ar Baltijas sevišķā kara apgabala komandiera 1940. gada 20. augusta pavēli par triju Baltijas valstu armiju likvidāciju un pārveidi par Sarkanās armijas korpusiem.¹¹ Šādas komisijas bija paredzēts izveidot visās likvidējamajās karaspēka vienībās. Saskaņā ar A. Laktionova pavēli pieņemšanas un nodošanas komisijām līdz 1940. gada 10. septembrim bija jāapraksta un Sarkanās armijas bilancē jāpieņem visa bijušās neatkarīgās Latvijas armijas manta. Viss bijušās Latvijas armijas īpašums saskaņā ar pavēli bija jāpārņem pēc faktiskās esamības pārbaudes (*“по наличию”*). Līdz ar ģenerālmajora F. Kuzņecova personiski pārraudzīto bruņojuma pārņemšanas komisiju izveidoja speciālas jauktās – no latviešu un padomju pārstāvjiem sastāvošas – komisijas katras karaspēka vienības īpašuma, dzīvojamā fonda un nekustamo īpašumu pārņemšanai.

Īpašā direktīvā Augusta Kirhenšteina valdības kara ministrs ģenerālis R. Dambītis noteica, kādas funkcijas būs šīm komisijām: sastādīt aktus sarakstus par visu karaspēka vienībās esošo kustamo un nekustamo mantu, norādot tās skaitu un vērtību latos saskaņā ar Latvijas kara ministra 1940. gada 10. pavēlē noteiktām apgādes priekšmetu cenām.¹² Tas attiecās arī uz Kara ministrijas Apgādes pārvaldes pārraudzībā esošām armijas noliktavām, medicīnas, sanitārajām un veterinārajām iestādēm. Uzreiz jāteic, ka, lai gan šis darbs bija jāizdara līdz 1940. gada 10. septembrim, nevienā vienībā tas netika paveikts, jo, tā kā akti saraksti bija latviešu valodā, padomju puses pārstāvji tos bieži vien atteicās parakstīt. Līdz ar to komisiju darbu pagarināja sākumā līdz decembrim, pēc tam atsevišķos gadījumos – līdz 1941. gada janvāra beigām. Daudzās vienībās uzskaites darbs nebija paveikts līdz galam, uz ko norāda arī likvidācijas komisijas saimniecības un finanšu nozares likvidatori savās atskaitēs: tikai Kurzemes divīzijā, Latgales artilērijas pulkā un vēl dažās vienībās bija saskaitīta kopējā mantu vērtība latos. Citās likvidatori neapgrūtināja sevi ar mantu vērtību kopējo kalkulēšanu, bieži vien aktos ailītē “vērtība” neko nenorādot. Tas skaidrojams ar steigu, kādā bija veikta uzskaites un likvidācijas, kā arī ar to, ka 1940. gada beigās vērtība latos bija pavisam cita nekā pirms padomju okupācijas sākuma. Bez tam padomju puses pārstāvji dažviet pieprasīja pārvērst šo summu rubļos, ko Latvijas puses likvidatori nemācēja paveikt, summas norādot ļoti aptuveni. Zināmi gadījumi, kad par kādas armijas saimnieciskās vienības formālu pārņemšanu vienkārši “aizmīrsa”. Tā 1941. gada janvāra sākumā Sarkanajai armijai nodeva bijušās Latvijas armijas noliktavu nr. 22 (tā bija ieroču un munīcijas noliktava), par kuras pārņemšanu līdz tam nekāds rīkojums nebija bijis, respektīvi, nekādi pieņemšanas un nodošanas akti netika sastādīti.¹³ Līdzīgi bija ar nekustamo īpašumu jeb aizsardzības resora īpašumā esošām ēkām un kazarmām, kas gandrīz visas nonāca

Sarkanās armijas vienību rīcībā. Likvidējamo Latvijas armijas vienību karavīriem iedalīja citas telpas – bieži vien dzīvošanai pilnīgi nepiemērotas un sliktā stāvoklī esošas. Tā 24. teritoriālā strēlnieku korpusa karavīri 1940. gada rudenī bija izvietoti daudzās skolās: Rīgas 9., 18., 23. sākumskolā, Jelgavas 3. sākumskolā, sākumskolu telpās Daugavpilī, Līvānos, Smiltēnē, Bēnē, Jēkabpilī, Talsos un Vecmoku pilī.¹⁴ Skolu telpas bija steidzīgi pārtaisītas par kazarmām. Vienību inventārs, bruņojums un kaujas tehnika bieži vien telpu trūkuma dēļ atradās zem klajas debess, uz ko norādīja arī Baltijas sevišķā kara apgabala vadība.¹⁵

Turpinoties Latvijas bruņoto spēku iznīcināšanas procesam, 1940. gada 27. oktobrī likvidēja Armijas komandiera amatu.¹⁶ 1940. gada 27. oktobrī likvidēja visas bijušās Kara ministrijas centrālās iestādes – Kara ministrijas sekretariātu, Armijas štābu, kā arī Apgādes pārvaldi kopā ar padotības iestādēm – Armijas virsnieku klubu un Armijas kareivju klubu. Pārējās Apgādes pārvaldes padotības iestādes, kā kara slimnīcas Rīgā, Jelgavā un Daugavpilī, mantu un uzkabes priekšmetu darbnīcas, armijas noliktavas, skaitījās likvidētas 1940. gada decembrī – 1941. gada janvārī, jo pieņemšanas un nodošanas komisijas vienkārši fiziski nespēja tik ātri uzskaitīt šajās iestādēs esošos Latvijas armijas materiāli tehniskos līdzekļus. Rīgas un Jelgavas kara slimnīcu, kā arī armijas 41. noliktavu (medicīnas inventāra un medikamentu noliktava) pārņēma Sarkanās armijas Baltijas sevišķā kara apgabala Sanitārā daļa, taču minēto iestāžu personāls saskaņā ar armijas likvidācijas komisijas rīkojumu palika dienestā līdz 1940. gada 31. decembrim un algu saņēma no Latvijas PSR budžeta līdzekļiem.¹⁷

Līdz ar Armijas komandiera amata likvidēšanu nodibināja likvidācijas komisijas biroju. 1940. gada 1. novembrī bija likvidētas visas divīzijas un divīziju komandieri atbrīvoti no amata. Atsevišķās karaspēka daļās atstāti tikai likvidatori, kuri bija tieši pakļauti likvidācijas komisijai. 16. novembrī Latvijas PSR Tautas Komisāru Padome, atsaucoties uz Baltijas sevišķā kara apgabala pavēlnieka rīkojumu, paziņoja, ka pārtrauc visu bijušās Latvijas armijas pārņemto karaspēka daļu un iestāžu finansēšanu no LPSR budžeta.¹⁸ 24. teritoriālā strēlnieku korpusa daļu apgāde ar ietērpa un sadzīves priekšmetiem un pārtiku sāka strauji pasliktināties.

Apkopojums par visu Sarkanajai armijai nodoto bijušo Latvijas armijas kustamo un nekustamo īpašumu bija paveikts līdz 1941. gada 11. februārim, kad bijušais Apgādes pārvaldes Būvniecības daļas priekšnieks Arturs Galindoms sniedza ziņojumu armijas likvidācijas komisijas biroja vadītājam, ka viss bijušā Latvijas kara resora rīcībā esošais nekustamais īpašums ir nodots Sarkanās armijas Baltijas kara apgabalam, Kara muzeja krājums – LPSR Tautas izglītības komisariātam, Kara muzeja ēka – Baltijas kara apgabalam, bet Armijas ekonomiskais veikals – LPSR Tirdzniecības tautas komisariātam.¹⁹

1941. gada 1. janvārī likvidācijas komisijas birojā bija 30 brīva līguma strādnieki Kara ministrijas likvidācijas darbu pabeigšanai.²⁰ Līdz tam laikam gandrīz visas Latvijas

armijas vienības skaitījās likvidētas, bet to īpašumi un manta – nonākusi Sarkanās armijas bilancē, taču daļu mantu un bruņojumu turpināja izmantot latviešu karavīri, kuri bija pārskaitīti Sarkanās armijas 24. teritoriālajā strēlnieku korpusā.

Likvidācijas birojs darbu beidza tikai 1941. gada 15. martā, un visas nepabeigtās lietas bija nodotas Latvijas PSR Finanšu tautas komisariāta kredītu un banku daļai.²¹

Likvidējot Latvijas armiju, okupācijas vara likvidēja arī armijas apgādes dienestus. Viss Latvijas armijas bruņojums, kustamais un nekustamais īpašums nonāca Sarkanās armijas Baltijas sevišķā kara apgabala rīcībā, bieži vien ļoti pavisri uzskaitīts un bez jebkādas kompensācijas Latvijas tautsaimniecībai. Par Sarkanās armijas 24. teritoriālo strēlnieku korpusu pārveidoto bijušās Latvijas armijas vienību apgāde ar materiāli tehniskajiem līdzekļiem un pārtiku sāka strauji pasliktināties. Salīdzinājumā ar Latvijas armiju sliktāka kļuva arī korpusa karavīru medicīniskā aprūpe, bet korpusa daļām iedalītās kazarmas bieži vien neatbilda dzīvošanas vajadzībām.

Atsauces

- 1 Kara ministra pavēle nr. 6, 1933. gada 1. aprīlis // Latvijas Kara muzejs (turpmāk – LKM), inv. nr. 4-29660/1074-DK.
- 2 Latvijas okupācija un aneksija, 1939–1940: Dokumenti un materiāli / Grava-Kreituse, I., Feldmanis, I., Goldmanis, J., Stranga, A., sast. – Rīga, 1995, 461., 462. lpp.
- 3 Российский Государственный военный архив (Krievijas Valsts Kara arhīvs, turpmāk – РГВА), ф. 37848, оп. 1, д. 8, л. 2.
- 4 Turpat.
- 5 Latvijas Valsts vēstures arhīvs (turpmāk – LVVA), 1528. f. (Tautas armijas likvidācijas komisija), 1. apr., 9. l., 1., 2. lp.
- 6 Turpat.
- 7 Kara ministra pavēle nr. 28, 1.§, 1940. gada 31. augusts // LKM, inv. nr. 4-29660/1074-DK.
- 8 LVVA, 1528. f., 1. apr., 9. l., 1., 2. lp.
- 9 Turpat, 153. l., 3. lp.
- 10 Turpat, 1483. f. (Armijas ekonomiskais veikals), 4. apr., 9. l., 154. lp.
- 11 РГВА, ф. 37848, оп. 1, д. 8, л. 14.
- 12 LVVA, 1528. f., 1. apr., 3. l., 74. lp.
- 13 Turpat, 7. l., 61. lp.
- 14 РГВА, ф. 37848, оп. 1, д. 8, л. 195.
- 15 Turpat, 191.–193. lp.
- 16 LVVA, 1528. f., 1. apr., 7. l., 18. lp.
- 17 Turpat, 19. lp.
- 18 Turpat, 52. lp.
- 19 Turpat, 193. l., 1.–3. lp.
- 20 Turpat, 9. l., 1., 2. lp.
- 21 Turpat.

Liquidation of Latvian Army's Quartermaster Service in 1940–1941

Juris Ciganovs

Summary

The Red Army crossed the Latvia's border with the Soviet Union on 17 June 1940, and the Soviet troops occupied Latvia. Soviets eliminated the independence of Latvia starting to dismantle state institutions. The social life was transformed according to Soviet demands. The Latvian Army was transformed by the occupying power. Quartermaster Service of the Latvian Army suffered dramatic changes, too.

Actually, Soviets liquidated the Latvian Army as well as its supply system. Armament, movable property and fixed assets were transferred by Soviets under the supervision of Red Army's Baltic Special Military District. The property of Latvian Army was not properly accounted and registered. The Latvian economy did not receive compensation from the new authorities. Supplies of the 24th Territorial Rifle Corps, former Latvian Army, deteriorated significantly in quantity and quality. Compared to Latvian Army, the quality of medical services for soldiers of the 24th Territorial Rifle Corps was significantly deteriorated by Soviet reforms. Soldiers lived in barracks poorly suited to permanent military accommodation.

Barba Ekmane

Izmaiņas armijas iekšējā dzīvē 1940.–1941. gadā: kā tas atspoguļojas Latvijas Kara muzeja krājuma materiālos

Latvijas armijas iznīcināšana 1940.–1941. gadā bija process, kurā ietilpa arī izmaiņas armijas iekšējā dzīvē, ikdienas rutīnā. Oficiālajā dokumentācijā – dažāda līmeņa komandieru pavēles, rīkojumi, ziņojumi utt. –, kas glabājas Latvijas Valsts vēstures arhīvā vai ir publicēta presē, atrodami fakti, kas atbilst tābrīža varas īstenotai politikai un pausts tās viedoklis. Taču ikdienas dzīve un lietas, kas saistās ar būtiskām izmaiņām tajā, ir ļoti cieši saistītas ar cilvēku subjektīvo viedokli un izjūtām. Tas nozīmē, ka, pētot izmaiņas armijas iekšējā dzīvē 1940.–1941. gadā, un to, kā šīs izmaiņas ietekmēja karavīru dienesta gaitas un uzskatus, kā papildu vēstures avots ir izmantojamas karavīru atmiņas, piezīmes, dienasgrāmatas un vēstules. Tās atklāj cilvēku emocijas, attieksmi pret notikumiem, šaubas un bažas par nākotni, utt.

Karavīru atmiņas ir publicētas latviešu trimdas izdevumos un Latvijā pēc valstiskās neatkarības atjaunošanas. Lai arī to lielākā daļa ir sarakstīta vairākus gadus desmitus pēc notikumiem un ir jūtama laika ietekme, noskaņojums un aprakstīto notikumu tendences ir līdzīgas. Atmiņu autori atceras politisko vadītāju ierašanos vienībās un viņu darbību, krievu valodas ieviešanu, atsevišķus nevardarbīgas pretošanās gadījumus utt. Šīs tēmas iezīmējas, piemēram, bijušā Latvijas armijas pulkveža Alberta Liepiņa sastādītā izdevumā “1. jātnieku pulks”,¹ bijušā Latvijas armijas virsnieka vietnieka Roberta Gabra atmiņās,² kā arī dokumentu un atmiņu krājuma “Latviešu karavīrs Otra pasaules kara laikā” 1. sējumā.³

Lai paplašinātu izpētē pieejamo vēstures avotu klāstu, rakstā ir izmantoti līdz šim publiski nepieejami vai fragmentāri publicēti dokumenti, kas glabājas Latvijas Kara muzeja krājumā, un tās ir karavīru atmiņas, vēstules un piezīmes. Protams, pēc šīs avotu bāzes nevar aplūkot izmaiņas armijas iekšējā dzīvē visā to apjomā, tāpēc rakstā būs minēti tikai tie aspekti, informācija par kuriem ir atrodama Kara muzeja krājumā esošos dokumentos.

Viena no dokumentu grupām ir Latvijas armijas karavīra Aleksandra Jirgensona vēstules ģimenei.⁴ Kara muzeja rīcībā ir tikai viņa rakstītās vēstules mājiniekiem un nav pilnvērtīgi redzama atgriezeniskā saite, tā nojaušama līdz ar atsaukšanos uz saņemto

vēstulju tekstu. Vēstulēs atklājas ikdienas rūpes, pārdomas, neziņa par nākotni un, iespējams, vēlme pieņemt jauno situāciju un iemācīties sadzīvot ar okupācijas sekām. Vēl viena vēstule, kas atrodas Kara muzeja krājumā⁵ un ir sūtīta mātei no Bauskas 1944. gada 12. septembrī, liecina, ka A. Jirgensons Otrā pasaules kara laikā bija palicis Latvijā. Par A. Jirgensona tālāko likteni pašlaik ziņu nav.

Vēl viens 1940.–1941. gadā datēts muzeja krājuma dokuments ir 24. teritoriālā strēlnieku korpusa kapteiņa Oto Āboliņa Virsnieka kaujas ziņojumu burtnīca par laika posmu no 1940. gada oktobra līdz 1941. gada 1. aprīlim.⁶ O. Āboliņš 1925. gadā iestājās Latvijas Karaskolas Artilērijas nodaļā, ko beidza 1928. gadā, kā leitnants ieskaitīts Bruņoto vilcienu pulkā. 1930. gadā viņš paaugstināts par virsleitnantu, 1939. gadā – par kapteini un pārcelts uz Kurzemes artilērijas pulku. 1940. gada 27. septembrī O. Āboliņš ieskaitīts 24. teritoriālā strēlnieku korpusa 639. artilērijas pulkā, 1941. gada 14. jūnijā deportēts. Par viņa turpmāko likteni ziņu nav.

Virsnieka kaujas ziņojumu burtnīcā galvenokārt lasāma informācija, kas skar kara spēka apmācības procesu, un dažādas piezīmes. Sākotnēji visi ieraksti veikti latviešu valodā, bet, sākot ar novembra beigām vai decembra sākumu (attiecīgo dienu ieraksti nav datēti), kapteinis O. Āboliņš ir pārgājis uz krievu valodu, latviešu valodā izdarot tikai atsevišķus ierakstus. Starp piezīmēm atrodami ieraksti par gatavošanos Sarkanās armijas karavīra zvēresta došanai.

Kara muzeja krājumā glabājas divu virsnieku atmiņas, kurās lasāms par 1940.–1941. gada notikumiem. Vienas no tām ir sarakstījis bijušais Latvijas armijas Aviācijas pulka leitnants Teodors Brāķeris (1913–1992). Atmiņu stāstījumā aprakstīta dzīve, sākot no bērnu dienām līdz to sarakstīšanai 1977. gadā, to skaitā arī par 1940.–1941. gada notikumiem. 1941. gada 14. jūnijā T. Brāķeri arestēja un deportēja, 50. gadu vidū viņš atgriezās Latvijā.⁷ Otru atmiņu autors ir bijušais Latvijas armijas 1. jātnieku pulka kapteinis Jānis Rulliņš (1898–1985). Tās sarakstītas 1975. gadā emigrācijā Lielbritānijā. Arī šajās atmiņās izklāstīti notikumi visa mūža garumā, un neiztrūkstošas ir atmiņas par Latvijas armijas likvidēšanu un tai sekojošiem notikumiem.⁸ Atsevišķi fragmenti no tām publicēti izdevumā "1. jātnieku pulks".⁹

Pēc Latvijas okupācijas 1940. gada 17. jūnijā sākās neatkarīgās Latvijas valsts institūciju likvidēšana. Pakāpeniski mainījās arī armijas ikdienas dzīve. Viena no pārmaiņām, ar ko saskārās karavīri jau kopš okupācijas pirmajām dienām, bija pārvietotāšanās brīvības ierobežojumi. Līdz Latvijas okupācijai lielākā daļa virsnieku dzīvoja privātos dzīvokļos un ieradās pulkā pildīt dienesta pienākumus, bet 1940. gada jūnija otrajā pusē, kā norāda T. Brāķeris, Aviācijas pulka virsniekus "mājās nelaida", naktis bija jāpavada eskadriļas novietojumā, bet uz dzīvesvietu drīkstēja aizbraukt tikai dienas laikā.¹⁰ Par ierobežojumiem, saistītiem ar tiesībām pamest novietojuma vietu, atmiņās raksta arī J. Rulliņš, norādot, ka dažas dienas pēc 17. jūnija Jātnieku pulka

karavīriem noliedza atvaļinājumus uz pilsētu, t.i., Daugavpili, jo bija notikuši daži incidenti ar iebrucējiem. Pastiprināja arī pulka ārējo apsardzi.¹¹ Ar sarūgtinājumu par liegto iespēju kādreiz doties atvaļinājumā un apciemot ģimeni Rīgā savās vēstulēs raksta A. Jirgensons. Viena no vēstulēm rakstīta 1940. gada 25. decembrī: “Man žēl, ka atvaļinājumā netikšu arī uz Jauno gadu. Ziņojumus par atvaļinājumu jau iesūtījuši vairāki, bet tie visi atzīti par pietiekoši nepamatotiem. Sarkanarmijā atvaļinājumi kā tādi nav paredzēti, tos var dabūt tikai pierādītos svarīgos gadījumos kā mantojuma lietās, nāves gadījumos u.c.”¹²

Izmaiņas skāra arī armijas ikdienas dzīves organizatorisko pusi jeb, precīzāk sakot, institūcijas un amatpersonas, kas to noteica. Jūnija beigās un jūlija sākumā armijas un kara flotes apakšvienībās izveidoja formāli vēlētas kareivju un jūrnieku komitejas. Oficiāli to galvenais uzdevums bija karavīru interešu aizstāvība, neiejaucoties komandieru rīkojumos un pavēlēs.¹³

Šīs izmaiņas papildināja 1940. gada 4. jūlijā pieņemtais likums par politiskajiem vadītājiem Latvijas armijā. Viņu uzdevums oficiāli bija ieviest armijā “patiesu demokrātiju”, stiprināt disciplīnu un karavīru organizētību,¹⁴ bet realitātē – panākt, ka visi karavīri akceptē jaunās varas politiku. Armijas komandieris ģenerālis Roberts Kļaviņš 6. jūlijā radorunā to skaidro šādi: “Sabiedriski politiskā audzināšanas darba pārkārtošana uz jauniem pamatiem neatliekami prasīja radīt armijā politisko vadītāju institūtu, jo ierindas komandieriem, uz kuru pleciem gulstas rūpes un atbildība par karavīru tehnisko un taktisko apmācību, jaunajos apstākļos nav iespējams veikt vēl arī sabiedriski politiskās audzināšanas darbu.”¹⁵ Viens no galvenajiem politisko vadītāju uzdevumiem bija panākt, lai plānotajās Tautas saeimas vēlēšanās “neviens balss neietu zudumā, it īpaši norādot, ka atturēšanās no balsošanas vai arī kandidātu svīturošana uzlūkojama par noziegšanos pret tautas interesēm”¹⁶.

Lai arī oficiālajā presē rakstīts, ka kareivju komiteju organizēšana noritēja veiksmīgi, J. Rullīņa atmiņas liecina, ka tā bija ne vienmēr: “Nāca pavēle pulkā ievēlēt kareivju komiteju. Virsnieku un virsdienesta instruktori komitejās nedrīkstēja būt. Komisārs izdarīja eskadronos sūdzību aptauju un visādi mudināja kareivjus sūdzēties par saviem virsniekiem. Sūdzību nebija. Eskadronos kareivji komitejās ievēlēja labākos un uzticamākos kareivjus. Izvēlētie komisāram neko nepienesa, bet gan informēja savus virsniekus par komisāra nodomiem.”¹⁷

Par karavīru ikdienas sastāvdaļu kļuva politiskās apmācības, politinformācijas, lekcijas, referāti un pārrunas, kā arī dažādas sacensības, kurās, piemēram, pārbau-dīja, cik labi ir apgūta Staļina konstitūcija. Vienību telpās ierīkoja “sarkanos stūrīšus”, novietoja sienasavīzes un padomju varas pārstāvju ģimenes.¹⁸ Politiskās nodarbtības raksturo T. Brāķeris: “[..] politrūks, kurš bija no cietuma izlaists komunisti, paaugsti-nāts pulkveža-leitnanta dienesta pakāpē, pasniedza politmācības. Ieradās arī kāds

Latvijas armijas karavīri vienā no 1940. gada jūlija demonstrācijām

Žīds pulkveža-leitnanta uniformā un nolasīja lekcijas. No šīs lekcijas atceros to, ka viņš teica, ka PSRS kara budžets ir noslēpums un tas netiek izpausts, lai potenciālais ienaidnieks to nevarētu zināt un nevarētu spriest par PSRS karaspēka sagatavotību karam.¹⁹ Neglaimojoši par politisko vadītāju un tā darbību izsakās arī J. Rullīņš. Viņš raksta, ka pulkā ieradās jauns karavīrs pulkveža zīmotnēs, kurš, ienākot štābā, nenonēma cepuri. Pulkveža uzrādītajos dokumentos, ko bija parakstījis Tautas armijas politiskais komisārs ģenerālis Bruno Kalniņš, bijis minēts, ka kapteinis-leitnants Senčenko ir iecelts par Jātnieku pulka politisko vadītāju. Sākušies mītiņi, uz kuriem bija jāierodas visiem karavīriem. Parasti tie notikuši pulka sporta laukumā, taču ar runāšanu Senčenko neesot veicies. Viņš runājis savu maizes tēvu valodā – krieviski. Mītiņa laikā karavīri bieži vien trokšņoja un smējās, jo krievu valodu nesaprata, bet tulka pienākumus neviens neesot gribējis uzņemties.²⁰

Tautas saeimas vēlēšanās 1940. gada 16. un 17. jūlijā karavīri bija spiesti ierasties organizēti. Tā šo dienu īsumā apraksta T. Brāķeris: “Vēlēšanu dienā pulka komandieris mums lika visiem no Aviācijas skolas ierasties pulkā un komandā mēs tikām aizvesti uz vēlēšanu iecirkni, kur biļetenus sametām urnā, tajos neielūkojoties. Vēlāk pulka

7. Siguldas kājnieku pulka
pulkvedis-leitnants
Jānis Birznieks,
1940. gada vasara. Pie
parādes cepures vairs
tikai viena kokarde

komandieris teica, ka viņš mūs gribējis pasargāt no nepatikšanām un tādēļ ar pavēli licis ierasties pulkā un mūs aizvest uz vēlēšanām.”²¹ Laikraksta “Latvijas Kareivis” rakstā par karavīru piedalīšanos vēlēšanās ir minēts, ka Aviācijas pulka Rīgā novietotās vienības nobalsoja pirmās 100% apjomā.²²

Karavīriem organizēti bija jāpiedalās arī demonstrācijās. Dalību vienā no tām apraksta T. Brāķeris: “Augustā tika sarīkota kāda demonstrācija un arī tautas armijai vajadzēja piedalīties. Aviācijas skolas virsniekiem atbrauca pakaļ kāds kuģītis, mēs visi iesēdāmies kuģītī un ar to aizbraucām līdz Daugavmalai pie pontonu tilta. Tur jau bija visa krastmala ar demonstrantiem no rūpnīcām, iestādēm, ar sarkaniem karogiem, plakātiem, saukļiem un kaut kādu vīru fotogrāfijām kāršu galos. Mums, nepieradušiem pie šādiem skatiem, likās, ka tā ir kāda reliģiska procesija, kurā nes svētos. Skats bija baigi pretīgs. Arī mūs ievadīja šajā masā un mēs soļojām pa pilsētu, devāmies uz

Latvijas armijas 1932. gada parauga artilērijas virsnieka parādes cepure

kompartijas centrālās komitejas mītni, kur vajadzēja nosojot gar kādu balkonu, uz kuru bija iznākuši kompartijas vadītāji. Tie sauca urā, bet mēs klusēdami noslojām garām, un tad aiz ielas stūra mūs atlaida mājās.”²³

Laužot Latvijas armijas iekšējās dzīves tradīcijas, izmaiņas skāra arī virsnieku un pārējo karavīru savstarpējo attiecību noteikumus. Izdarot izmaiņas “Iekšējā dienesta reglamentā”, sākot ar 1940. gada 25. jūliju uzrunas formas “kungs” vietā ieviesa formu “biedrs”, kā arī atcēla Latvijas valsts himnas un luterāņu baznīcas korāļa “Dievs kungs ir mūsu stiprā pils” spēlēšanu vakara jundas laikā.²⁴ J. Rullīņš to apraksta šādi: “Noliedza virsniekus uzrunāt par kungiem, bijām palikuši par biedriem. Mūsu kareivji tik ātri šo rīkojumu neuzņēma, parasti, uzrunājot virsnieku, teica: biedri kapteiņa kungs. Grūti bija no tā kareivjus atradināt.”²⁵

Pēc tam kad 1940. gada 27. augustā Baltijas sevišķā kara apgabala pavēlnieks ģenerālpulkvedis Aleksandrs Loktionovs izdeva pavēli par 24. teritoriālā strēlnieku korpusa izveidi²⁶ un sākās oficiāla, tajā brīdī jau par Tautas armiju pārdēvētās Latvijas armijas likvidācija pārmaiņas skāra arī karavīru ietērpu. Karavīra formastērpa neatņemama sastāvdaļa ir kokardes un atšķirības zīmes, un tās parasti ir saistītas ar valsts simboliku. Piemēram, Latvijas armijā viena no parādes cepures kokardēm un vienīgā darba cepures kokarde bija “kokarde – saulīte”, kurā izmantota sarkanbaltsarkana josla un trīs zvaigznes, bet parādes cepures otra kokarde bija Latvijas valsts ģerbonis, savukārt kājnieku vienībām zīmotnes bija sarkanbaltsarkanā krāsā. Latvijas valsts simbolikas izmantošana Sarkanajā armijā nebija pieļaujama. Vispirms bija pavēlēts, kā

24. teritoriālā strēlnieku korpusa instruktori, 1940. gada rudens. Centrā kaprālis Oskars Riekstiņš ar Latvijas armijas atšķirības zīmēm un kokardi "saulīte" pie darba cepures; abi seržanti – ar Sarkanās armijas atšķirības zīmēm un kokardi pie cepures

raksta J. Rulliņš, no parādes cepurēm noņemt valsts ģerboni, atstājot vienīgi "saulīti".²⁷ To noteica kara ministra pavēle nr. 26, datēta 1940. gada 10. augustā. Savukārt kara ministra 1940. gada 19. septembra pavēle noteica jaunu formastērpa valkāšanas kārtību – bija jānoņem uzpleči un jāpiešuj Sarkanās armijas dienesta pakāpju zīmotnes, bet pie cepures jāpiestiprina kokarde ar sarkano zvaigzni.²⁸ Bijušā 6. Rīgas kājnieku pulka virsleitnants Arvīds Padēls savā piezīmju bloknotā ir ierakstījis:

Šodien noriet divas saules,
Saule pie debesīm,
Un saule pie karavīru pierēm.
1940. gada 20. septembris.²⁹

Šāds emocionāls ieraksts ir vienīgais, kas vairāku gadu gaitā ar dažādām atziņām pierakstītajā piezīmju bloknotā ir veltīts dienesta gaitām armijā.

Realitātē zīmotņu nomaiņa bija sākta jau agrāk. 1940. gada 16. septembra vēstulē no Krustpils A. Jirgensons raksta: "Es Daugavpilī nofotografējos, vēl ar vecām zīmotnēm, jo bija pavēle tās pārmainīt līdz 12. septembrim, ko gan nevarēja izpildīt zīmotņu trūkuma dēļ."³⁰

Sarkanajā armijā oficiālā valoda bija krievu valoda. Tā kā lielākā daļa Latvijas armijas karavīru, to skaitā jaunāko virsnieku neprata krievu valodu, karaspēka vienībās organizēja valodas apguves kursus. Norādes par krievu valodas mācīšanu un ieviešanu armijā atrodamas visos izmantotajos Kara muzeja dokumentos. T. Brāķeris raksta, ka pulkvedis-leitnants Žanis Jēre sāka jaunajiem virsniekiem pasniegt krievu valodas stundas.³¹ Savukārt A. Jirgensons min, ka daudz laika aiziet, rakstot dažādus dokumentus gan latviešu, gan krievu valodā.³²

Turpinot par krievu valodu, A. Jirgensons vēstulēs dod padomu savam brālim Anatolijam (Toļam), kuram 1941. gada rudenī būtu pienācis obligātā militārā dienesta iesaukuma laiks: “Tagad Toļam būtu jāiet mācīties krievu valoda un jāapmeklē arī jauniesaucamiem rīkotās politiskās pārrunas,” jo viņš ir pārliecināts, ka jauniesauktos neatstās dienēt Latvijā, bet nosūtīs uz citām republikām (tas gan palīdzēsot ātri un pareizi iemācīties runāt krieviski).³³

Savā ziņā pēdējais solis Latvijas armijas likvidēšanā bija sarkanarmieša zvēresta jeb svinīgā solījuma došana. Karavīriem to nācās darīt Sarkanās armijas 23. gadadienas svinību ietvaros 1941. gada 23. februārī. Par gatavošanos sarkanarmieša zvērestam savās piezīmēs raksta kapteinis O. Āboliņš. Šīs piezīmes sniedz ieskatu arī jautājumā par krievu valodas un latviešu valodas lietojumu. Pirmais ieraksts, kas saistīts ar svinīgo solījumu, tapis, visticamāk, 1941. gada 15. janvārī. Tajā norādīts, ka, lai nebūtu izlēcienu,

24. teritoriālā strēlnieka korpusa karavīri dod Sarkanās armijas karavīra zvērestu. Tukums, 1941. gada 23. februāris

visu ir jāpārrunā un jānoorganizē, kā arī jāpārlicinās, vai visi komandieri pratīs nolasīt zvēresta tekstu³⁴ (iespējams, domāts, vai prot lasīt krievu valodā). Nepieciešamība pievērst uzmanību, lai nebūtu nekādu starpgadījumu – “Vēlreiz pārbaudīt un aptaujāt visus komandierus, vai nav izlēcēju [ieraksts ir krievu valodā un tajā lietots vārds “выскаочек”. – B. E.]”, – minēta arī 17. februāra ierakstā, kas tapis apspriedes laikā Tukumā. Tajā pašā dienā rakstīts arī par iespēju solījumu dot “gan krievu, gan latviešu valodā, kā kurš grib,” tas pats attiecas arī uz parakstīšanos. Tāpat ir uzsvērts, ka informatīvais materiāls planšetēs jāizvieto abās valodās, jo nedrīkstot “rusificēt”.³⁵ Taču jau pāris dienu vēlāk pierakstos parādās norāde – visiem komandieriem jāzina zvēresta nodošanas kārtība, kas publicēta “Sarkanajā Kareivī”; sacīt krieviski, izņēmumi latviski, latviski var teikt arī uzrunu pasākuma sākumā vai vēlāk, jau pēc apsveikšanas; poļitruks runāšot krieviski. Joprojām tiek domāts, kā novērst iespējamus incidentus, norādot, ja ir aizdomas, ka kāds varētu dezertēt (t.i., atsakās dot zvērestu), ar viņu jārunā atsevišķi.³⁶

1940. gada rudenī – 1941. gada pirmajā pusē bijušie Latvijas armijas karavīri saskārās ar līdz tam miera laikā nepiedzīvotām sadzīves problēmām: bija pasliktinājusies apgāde ar pārtiku un citām karadienestam nepieciešamām lietām. Par tām savās vēstulēs daudz raksta A. Jirgensons.

Vispirmām kārtām sadzīves problēmas bija saistītas ar karaspēka vienību novietojuma maiņu. Pulku, kurā dienēja A. Jirgensons, sākotnēji pārcēla uz Daugavpili, tad Krustpili, bet vēlāk uz Smiltēni (tas bija viens no bijušās Latvijas armijas Latgales vai Zemgales divīzijas kājnieku pulkiem). 1940. gada 16. septembra vēstulē viņš raksta, ka Krustpilī nav brīvu telpu un viņi dzīvo teltīs,³⁷ un tikai 24. oktobrī viņš min, ka drīzumā karavīri pāries uz ziemas mītnēm, taču tik slikti jau nemaz neesot, jo viņi esot teltī iemūrējuši krāsnis, ko kurina dienu un nakti.³⁸

Otra problēma bija saistīta ar ikdienā nepieciešamo lietu trūkumu un cenām. Piemēram, tāda karavīram svarīga lieta kā kvalitatīvi zābaki. A. Jirgensons vēstulē raksta: “Dabūju zābakiem pielikt zoles, jo vecās bija gluži cauras. Izstaigāju Krustpilī un Jēkabpilī visus kurpniekus. Daudziem pazoļu nebija, bet no tiem, kam bija, neviens netaisīja lētāk par 12 latiem. Galu galā bija jāsamaksā. [...] Samaksājot par zābaku pazolēm, paliku pavisam bez naudas. Arī algu par pagājušo mēnesi neesmu saņēmis. Saņēmsu to tikai laikam šī mēneša beigās.” Tālāk seko lūgums atsūtīt 10 latus. Šī vēstule ir rakstīta 1940. gada 18. novembrī.³⁹ Savukārt 29. novembrī A. Jirgensons raksta par straujo cenu celšanos un to izraisīto satraukumu Smiltēnē.⁴⁰

Lūgumu atsūtīt naudu un paciņu ar pārtiku vai citām noderīgām lietām A. Jirgensons ir izteicis vairākkārt. Piemēram, 1940. gada 7. decembrī viņš raksta: “Man ir vieta, kur aukstumā viss var droši stāvēt. Var sūtīt lielāku gabalu gaļas. Brokastis mēs ēdam pulksten 7, bet no tām līdz pusdienām, kas ir pulksten 3, ir ļoti ilgs laiks. Ap 12 stipri gribas ēst, sevišķi, ja mācības notikušas laukā.”⁴¹ 1941. gada 6. janvārī A. Jirgensons

min, ka Smiltēnē pakļūdušas baumas par jaunu cenu celšanu, armijas atlaišanu un vēl citām lietām un ka jau vairāk kā nedēļu nevarot dabūt cukuru un sāli.⁴² Vēl viena lieta, kuras trūkumu A. Jirgensons uzsver, ir slēpju smēres deficīts, bet slēpošana ir obligāts nodarbtību veids. Tāpēc viņš lūdz brālim atsūtīt smēres paciņu katram sniega veidam, jo “citādi nav nekāda slēpošana. Ja jāiet bez smēres manevros, tad galīgs vakars. Cik ilgi slēposi ar neslīdošām slēpēm?”⁴³ Turpmākās vēstules liecina, ka slēpju smēri viņš ir saņēmis. Vienu no paciņām A. Jirgensons lūdz atsūtīt uz “bijušo Lieldienu laiku”. Šogad un arī turpmāk šos svētkus vairs nesvinēsot.⁴⁴ Šī piezīme vēstulē apstiprina vēl vienu izmaiņu Latvijā un arī armijā – bija jāsvin citas svētku dienas un jāgodā citas tradīcijas.

Kāds citāts no T. Brāķera atmiņām kopumā raksturo apstākļus, kādos bijušajiem Latvijas armijas karavīriem nācās turpināt savu dienestu līdz pat 1941. gada 14. jūnijā represijām vai brīdim, kad Latviju sasniedza Otrā pasaules kara frontes līnija: “Maijā [1941. g.] sākās aizdevuma parakstīšanas kampaņa. Mēs lielākā daļa atteicāmies parakstīties, jo vēl nesapratām, ko nozīmē brīva, labprātīga parakstīšanās. Komisārs [...] šoreiz neuzņēmās mums izskaidrot šī pasākuma nozīmi, un eskadriļā [Gulbenē] ieradās kāds komisārs ar vienu rombiņu. Šis komisārs mums plaši izskaidroja Marksa teoriju un teica, ka tie, kas nav ar mums, ir pret mums. Izskaidroja arī to, ka Marksa teorija paredz – sabiedrību pārveidojot pat cilvēku fiziska iznīcināšana. Pēc šīs lekcijas mēs visi kā viens parakstījāmies aizdot valstij labprātīgi aizdevumu viena mēneša algas apmērā. Ar to konflikts bija nokārtots un mēs daudz ko mācījušies, kā jāizturas.”⁴⁵

Nepilna gada laikā bija iznīcināta Latvijas armijā ieviestā iekšējās dzīves kārtība un tradīcijas, to skaitā sasniegtais karavīru dzīves līmenis un nodrošinājums, karavīriem nācās pielāgoties jaunajai situācijai, bet daudzus no tiem, kuri to nevēlējās vai nespēja, – arestēja un izsūtīja.

Atsauces

- ¹ *Liepiņš, A. 1. jātnieku pulks.* – [B.v.], 1980.
- ² *Gabris, R. Latvju virsnieks Nr. 35473.* – Rīga, 1990.
- ³ *Latviešu kaņavīrs Otra pasaules kara laikā: Dokumentu un atmiņu krājums, 1. grām.* – Vāsterås, 1970.
- ⁴ Latvijas Kara muzeja Starptaru vēstures nodaļas dokumentu kolekcijā glabājas 22 A. Jirgensona rakstītas vēstules, sk.: Latvijas Kara muzejs (turpmāk – LKM), inv. nr. no 4-41571/1378-DK līdz LKM 4-41952/1399-DK.
- ⁵ LKM, inv. nr. 5-41595/1933-DK. Vēstule glabājas LKM Otrā pasaules kara vēstures nodaļas dokumentu kolekcijā.
- ⁶ Turpat, inv. nr. 4-26407/1002-DK.
- ⁷ Turpat, inv. nr. 4-194-DK/p.
- ⁸ Turpat, inv. nr. 4-1004-DK/p.
- ⁹ *Liepiņš, A. 1. jātnieku pulks.*

- ¹⁰ LKM, inv. nr. 4-194-DK/p, 157. lp.
- ¹¹ Turpat, inv. nr. 4-1004-DK/p, 147. lp.
- ¹² Turpat, inv. nr. 4-41578/1385-DK.
- ¹³ Jēkabsons, Ē., Bambals, A. Latvijas armijas iznīcināšana un represijas pret tās karavīriem 1940.–1941. gadā // Totalitārie režīmi un to represijas Latvijā 1940.–1956. gadā: Latvijas Vēsturnieku komisijas 2000. gada pētījumi (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 3. sēj.). – Rīga, 2001, 123. lpp.
- ¹⁴ Okupācijas varu politika Latvijā, 1939–1991: Dokumentu krājums. – Rīga, 1999, 82. lpp.
- ¹⁵ Armijas komandiera ģenerāļa Kļaviņa radio runa "Armija ies ar tautu, tauta ar armiju" // Latvijas Kareivis, 1940, 7. jūl., 151. nr., 1. lpp.
- ¹⁶ Pagaidu noteikumi politiskajiem vadītājiem // Turpat, 11. jūl., 154. nr., 1. lpp.
- ¹⁷ LKM, inv. nr. 4-1004-DK/p, 149. lp.
- ¹⁸ Turpat, 156. lp.
- ¹⁹ Turpat, inv. nr. 4-194-DK/p, 158. lp.
- ²⁰ Turpat, inv. nr. 4-1004-DK/p, 148., 149. lp.
- ²¹ LKM 4-194-DK/p,– 158. lp.
- ²² Karavīri pilda savu pienākumi // Latvijas Kareivis, 1940, 16. jūl., 158. nr., 1. lpp.
- ²³ LKM, inv. nr. 4-194-DK/p, 158. lp.
- ²⁴ Armijas komandiera 21. pavēle // Latvijas Kareivis, 1940, 24. jūl., 166. nr., 1. lpp.
- ²⁵ LKM, inv. nr. 4-1004-DK/p, 147., 148. lp.
- ²⁶ Jēkabsons, Ē., Bambals, A. Latvijas armijas iznīcināšana ..., 138. lpp.
- ²⁷ LKM, inv. nr. 4-1004-DK/p, 147. lp.
- ²⁸ Jēkabsons, Ē., Bambals, A. Latvijas armijas iznīcināšana ..., 139. lpp.
- ²⁹ LKM, inv. nr. 4-1017/43-LP.
- ³⁰ Turpat, inv. nr. 4-41571/1378-DK.
- ³¹ Turpat, inv. nr. 4-194-DK/p, 158. lp.
- ³² Turpat, inv. nr. 4-41581/1388-DK.
- ³³ Turpat, inv. nr. 4-41588/1395-DK.
- ³⁴ Turpat, inv. nr. 4-26407/1002-DK, 57. lp.
- ³⁵ Turpat, 65. lp.
- ³⁶ Turpat, inv. nr. 4-26407/1002-DK, 67. lp.
- ³⁷ Turpat, inv. nr. 4-41571/1378-DK.
- ³⁸ Turpat, inv. nr. 4-41572/1379-DK.
- ³⁹ Turpat, inv. nr. 4-41573/1380-DK.
- ⁴⁰ Turpat, inv. nr. 4-41575/1382-DK.
- ⁴¹ Turpat, inv. nr. 4-41576/1383-DK.
- ⁴² Turpat, inv. nr. 4-41579/1386-DK.
- ⁴³ Turpat, inv. nr. 4-41576/1386-DK.
- ⁴⁴ Turpat, inv. nr. 4-41586/1393-DK.
- ⁴⁵ Turpat, inv. nr. 4-194-DK/p, 164. lp.

Changes in the Inner Life of the Army in 1940–1941: Reflection in the Materials of the Latvian War Museum

Barba Ekmane

Summary

Destruction of Latvia's Armed Forces was a process that included changes of the daily routine within the army. Official documents of that time show facts about the policy carried out by authorities. The daily routine of the army was influenced by the political situation of Latvia. Soldiers had their own views and feelings about events. Thus, memoirs, notebooks and letters, written by soldiers and officers, are a useful historical source that shows people's emotions, doubts and their expectations about the future.

In order to enlarge the amount of available historical sources, documents stored in the Latvian War Museum's collection and previously unknown for a larger audience were used during the research work. These documents by no means characterize all spectrum of transformation processes within Latvian Army; therefore, the article describes just aspects depicted by documents from the collection of the Latvian War Museum. These documents include Aleksandrs Jirgensons' letters sent to his family, Officer's Combat Notebook written by Captain Oto Āboliņš and memories left by Lieutenant Teodors Brāķeris from Aviation Regiment and Captain Jānis Rulliņš from the 1st Cavalry Regiment.

After the occupation of Latvia on 17 June 1940, state institutions were dismantled by Soviet authorities. Gradually, the daily routine within the army was changed, too. From the first days of occupation, Latvian soldiers were restricted to move around freely. The organizational arrangement of daily life in the army was changed by Soviets. Committees of soldiers were established and political commissars started to work in units. Although official newspapers wrote that introduction of Committees of Soldiers was carried out and political commissars worked successfully, memories of Latvian officers show a totally different picture. Quite many Latvian soldiers had a negative attitude against Soviet innovations and demonstrated disobedience in some cases.

The Latvian soldiers were indoctrinated with the Soviet ideology during specially organized lectures and discussions. Barracks were decorated with portraits of Soviet leaders, and "Red Corners", Soviet ideology rooms, were created. The Latvian soldiers were forced to take part in the elections of the Saeima (parliament) on 16–17 June 1940. They marched during demonstrations organized by Soviets, too. The Latvian Army uniforms and rank insignias were replaced according to the Red Army demands. The Latvian language was replaced by Russian, the official language used by the Red Army. In autumn 1940 and during the first half of 1941, the Latvian Army officers and soldiers experienced problems with military supplies, never seen before. Food shortages and growing equipment problems became everyday routine under Soviet control.

Red Army's Soldiers Oath of Allegiance, given by Latvian soldiers, symbolically became the last step towards destruction of the Latvian Army. The Latvian soldiers were forced to take part in the ceremony during the Red Army's 23rd Anniversary celebration on 23 February 1941. Destruction of Latvian military traditions and soldiers' life standards had taken less than a year since Soviet occupation. Latvian soldiers were forced to adapt to the new conditions. Soldiers, who had resisted or avoided to accept new orders were arrested and deported away from Latvia.

Valdis Kuzmins

Latvijas bruņoto spēku mobilizācijas plāni 1939. gada beigās – 1940. gada sākumā

Raksta mērķis ir apskatīt Latvijas bruņoto spēku rīcībā esošos mobilizācijas plānus 1939. gada rudenī, novērtēt to gatavības un īstenošanas pakāpi, kā arī apskatīt notikušās izmaiņas mobilizācijas plānos pēc Sarkanās armijas bāzu izvietojuma Latvijas teritorijā. Ierobežotā apjoma dēļ rakstā netiks apskatīti Latvijas bruņoto spēku aizsardzības plāni, kuru izstrāde un īstenošanas iespējas bija cieši saistītas ar mobilizācijas plāniem.

Latvijas bruņoto spēku mobilizācijas plāni līdz 1939. gada rudenim

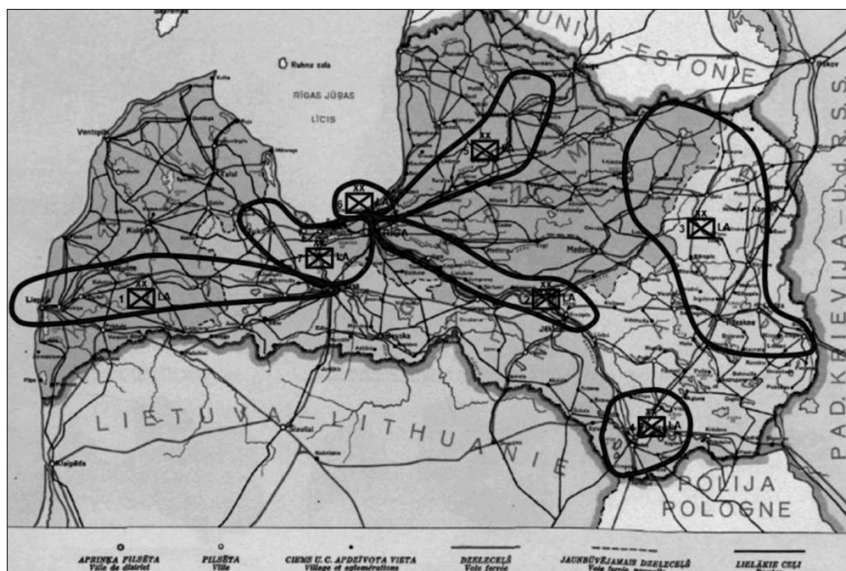
Latvijas armija veidojās kā kadru armija, kuras galvenais uzdevums miera laikā ir karavīru sagatavošana. Lai šāda armija kara laikā spētu sekmīgi īstenot galveno mērķi – valsts aizstāvēšanu, sagatavotie karavīri būtu jāmobilizē.¹ Galvenā problēma – kā noteikt to brīdi, kad jāsāk mobilizācija, lai paspētu armiju papildināt līdz nepieciešamajam sastāvam. Tā puse, kas ātrāk spēs mobilizēties, iegūs neapšaubamas priekšrocības.² Mobilizācijas nodrošināšanu vajadzēja veikt sedzošām vienībām, kuru uzdevums bija nepieļaut pretinieka bruņoto spēku iebrukumu valsts iekšienē pirms mobilizācijas pabeigšanas. Izprotot mobilizācijas nepieciešamību, Latvijas armijas vadība mobilizācijas plānus sāka izstrādāt jau 20. gs. 20. gadu sākumā paralēli veiktajai armijas demobilizācijai un pārejai uz miera laika štatu. 20.–30. gados bija izplatītas divas mobilizācijas sistēmas jeb armijas komplektēšanas principi – “politiskā sistēma” un “teritoriālā sistēma”.³ Pirmajā gadījumā katru karaspēka vienību papildina ar iesauktajiem no visas valsts teritorijas. Šādu sistēmu izmantoja tās valstis, kas bija etniski neviendabīgas vai ar izteikti politiski neuzticamiem valsts rajoniem. Sistēma ļāva izvairīties no potenciāli neuzticamām un nedrošām karaspēka vienībām. Taču šai sistēmai bija arī negatīvas iezīmes – armijas komplektēšana aizņēmu pārkāp ilgu laiku, jo papildinājumi būtu jāšūta no vienas valsts daļas uz citu.

Otra pieņemtā sistēma bija teritoriālā. Šīs sistēmas raksturīgākā iezīme ir ātrums. Karaspēka vienības komplektējas to dislokācijas vietās, papildinājumiem nav jāveic lieli

attālumi, tiek atslogotas dzelzceļa līnijas un autoceļi. No 20. gadu sākuma līdz 1939. gadam Latvijas armijā bija izstrādāti četri mobilizācijas sadalījumi. Mobilizācijas sadalījums ir bruņoto spēku mobilizācijas kopējais plāns, savukārt atsevišķu karaspēka daļu un iestāžu plāni saucās mobilizācijas plāni. Mobilizācijas sadalījums ietvēra visus paredzētos darbības veidus armijas sagatavošanai aktīvai karadarbībai. Mobilizācijas sadalījums norādīja karaspēka formēšanās vietas, nepieciešamos papildinājumus, mobilizācijas krājumu izdalīšanas kārtību, karaspēka daļu gatavības laiku karadarbībai utt. Pirmie trīs mobilizācijas sadalījumi paredzēja bruņoto spēku mobilizāciju kara gadījumam ar Padomju Savienību. Komplektēšana bija paredzēta pēc politiskās sistēmas. Paredzētie karaspēka darbības veidi balstījās uz viedokli, ka Latvijas austrumu apgabali nav pārāk piemēroti plašai karadarbībai, tāpēc pretinieks centīsies izmantot nedaudzās dzelzceļa līnijas kā komunikāciju asis. Līdz ar to Latvijas armijas vienības varēs ilgstoši aizstāvēties šauros frontes sektoros līdz mobilizācijas pabeigšanai.⁴

Pārmaiņas mobilizācijas un aizsardzības plānos 30. gadu otrajā pusē izraisīja nacistiskās Vācijas agresīvā ārpolitika, kas radīja vairākas politiskās krīzes 1938. un 1939. gadā. Latvijas aizsardzības plānus sevišķi ietekmēja Vācijas un Lietuvas iespējams konflikts par Klaipēdas apgabala piederību. 1938. gada beigās Vilhelms Munters uzskatīja, ka Vācijas iespējamā agresija pret Lietuvu ir nenovēršama un Latvijai ir jāpaliek neitrālai.⁵ Latvijas valdība Klaipēdas krīzes laikā pilnībā apzinājās, ka galvenais Latvijas neitralitātes drauds ir Vācijas un Lietuvas militārais konflikts un ka ir iespējama Latvijas iesaistīšana tajā. Par to liecina 1938. gada 2. jūlijā Armijas komandiera izsūtītā direktīva nr. 102 par darbību pēc "D" ("Dienvīdi") varianta.⁶ Direktīva paredzēta gadījumam, ja Vācija iebrūk Lietuvas teritorijā. Latvijas armijas vadība uzskatīja, ka Vācijas bruņoto spēku vienības sasniegs Latvijas robežu Kurzemē trīs dienas pēc karadarbības sākuma, bet visā Latvijā – septiņās dienās. Šādā gadījumā Latvija mobilizē savus bruņotos spēkus un iebrūk Lietuvas teritorijā ar četrām divīzijām, ieņemot līniju: Bārtas upe–Skoda–Seda–Kuršēni–Šaulji–Panevėža. Austrumu frontē jāatstāj vienu – 3. divīziju, bet 4. divīzija nosedz Latgali no dienvidiem. Bruņoto spēku galvenais uzdevums ir aizkavēt Vācijas bruņoto spēku iebrukumu Latvijas teritorijā.

Atbilstoši šai direktīvai bija izstrādāts 4. mobilizācijas sadalījums. Pēc būtības, izņemot karaspēka vienības formēšanās rajonus, sadalījums daudz neatšķīrās no jau minētajiem pirmajiem trijiem. Tas paredzēja veikt armijas papildināšanu pēc politiskās sistēmas un balstījās uz dzelzceļu plašu izmantošanu. 1937. gada novembra beigās Armijas štāba mobilizācijas nodaļa izsūtīja apkārtrakstu par karaspēka daļu formēšanas rajoniem un gatavības laikiem pēc 4. mobilizācijas sadalījuma.⁷ Šis sadalījums bija apstiprināts jau 1936. gada oktobrī, oficiāli to atcēla tikai 1940. gada 1. jūnijā. Pēc šī sadalījuma galvenais potenciālais Latvijas pretinieks būtu Lietuvas teritorijā iebrukusī Vācijas armija. Pēc šī sadalījuma karaspēka daļas paredzēja formēt šādās vietās (sk.

1. shēma

1. shēmu): 1. divīzija – štābs, tieši padotās vienības, divi kājnieku pulki un artilērijas pulks Liepājā, viens kājnieku pulks Jelgavā, divīzijas gatavības laiks – 16 līdz 36 stundas; 2. divīzija – štābs, tieši padotās vienības, divi kājnieku pulki un artilērijas pulks Rīgā, viens kājnieku pulks Krustpilī, divīzijas gatavības laiks – 20 līdz 36 stundas; 3. divīzija – štābs, tieši padotās vienības, viens kājnieku pulks un daļa artilērijas pulka Gulbenē, gatavības laiks – 20 līdz 36 stundas. Divīzijas divi kājnieku pulki (7. un 9.) bija paredzēti austrumu robežas segšanai, tādēļ to vienības formējās izklaidus gar Latvijas austrumu robežu: 7. kājnieku pulks Alūksnē, Viļakā un Liepnā, gatavības laiks – 3 līdz 5 stundas, 9. kājnieku pulks Rēzeknē, Kārsavā, Ludzā un Zilupē, gatavības laiks – 3 līdz 5 stundas; 4. divīzija – štābs, tieši padotās vienības, visi trīs kājnieku pulki un artilērijas pulks Daugavpilī, gatavības laiks – diviem sedzošiem kājnieku pulkiem (10. un 11.) 3 līdz 5 stundas, pārējām vienībām 20 līdz 40 stundas; 5. divīzija – štābs, tieši padotās vienības, viens kājnieku pulks un artilērijas pulks Cēsīs, viens kājnieku pulks Valmierā, viens kājnieku pulks Rīgā, gatavības laiks – vidēji 48 stundas; 6. divīzija – štābs, tieši padotās vienības, trīs kājnieku pulki un artilērijas pulks Rīgā, gatavības laiks – 60 līdz 100 stundas; 7. divīzija – štābs, tieši padotās vienības, viens kājnieku pulks un artilērijas pulks Jelgavā, viens kājnieku pulks Rīgā, viens kājnieku pulks Tukumā, gatavības laiks – 36 līdz 72 stundas.

Pēc 4. mobilizācijas sadalījuma īstenošanas bruņoto spēku kaujas sastāvs būtu 143 418 virsnieki, kareivji un instruktori (no tiem apmēram 110 000 kaujas operāciju

rajonā). Visai zīmīgs ir papildinājumu divīziju formēšanas rajons, papildinājumus paredzēja sūtīt tikai no “politiski uzticamiem” un nacionāli viendabīgiem reģioniem – Kurzemes, Zemgales, Rīgas pilsētas. Karaspēka daļu papildināšanu paredzēja šādi: pēc mobilizācijas izsludināšanas esošās karaspēka vienības izdala kadrus jaunformējamām vienībām. Piemēram, Armijas štāba bataljons pēc papildināšanas līdz pilnam karalaika sastāvam izdalītu vienu kājnieku rotu 7. divīzijas 19. kājnieku pulkam Jelgavā. Mobilizētajiem rezervistiem jāierodas kara aprīņķu pulcēšanās punktos, kur formēs papildinājumu komandas. Komandas sūtīs uz jaunformējamām vienībām. Papildinājumu komandu formēšana, nosūtīšana un iekļaušana karaspēka vienībās prasīja diezgan ilgu laiku.

Šim mobilizācijas sadalījumam bija trūkumi. Pirmais un lielākais – karaspēka daļu nevienmērīgs izvietojums. 1. un 3. divīzija atradās izkaisīta plašā teritorijā, tas stipri apgrūtinātu šo divīziju vadību un apgādi, jo vairāk tāpēc, ka divīzijas bija sedzošas un karadarbībā iesaistītos pašā karadarbības sākumā. Savukārt 4. divīzija formējās Daugavpilī, tātad gandrīz puse šīs divīzijas kaujas spēka apmēram 24 stundas atrastos sakoncentrēta Daugavpils cietoksnī, pakļaujot sevi aviācijas uzlidojumiem. Taču, izmantojot politisko komplektēšanas sistēmu, citas izvēles nav – karaspēka daļām ir jāsaņem pienākošās papildinājumu komandas un jāpabeidz komplektēšana. Liela nozīme 4. mobilizācijas sadalījumā bija dzelzceļam. Rīgā formētos triju divīziju daļas – divas trešdaļas 6. divīzijas kaujas spēka, viena trešdaļa 5. divīzijas kaujas spēka un visa 2. divīzija. Vienīgā iespēja šīs daļas nogādāt līdz paredzētajam karadarbības rajonam bija pa dzelzceļa līnijām Rīga–Pļaviņas, Rīga–Ieriķi un Rīga–Ērgļi. Ja kāda no šīm līnijām kaut vienā vietā tiek izpostīta, kopskaitā divas divīzijas atrastos iesprostotas Rīgā un būtu spiestas uz koncentrēšanās rajonu doties kājām. Pa dzelzceļu paredzēja pārvietot arī lielāko daļu papildinājumu komandu. Tas prasītu salīdzinoši ilgu laiku, un apmēram puse visu bruņoto spēku kaujas gatavību sasniegtu pēc 48 stundām, atsevišķu daļu formēšana ilgtu četras piecas dienas. Līdz ar to 4. mobilizācijas sadalījumā paredzētie pasākumi pēc mobilizācijas izsludināšanas vairs neatbilda tiem apstākļiem, kādi veidojās 1939. gada beigās. Bruņoto spēku vadība mobilizāciju paredzēja veikt divās daļās – pirmajā, pirmsmobilizācijas periodā iesauktu rezervistus un līdz turpmākam rīkojumam atvaļinātos karavīrus, tādā veidā palielinot miera laika karaspēka vienību skaitlisko sastāvu līdz kara laika štatos paredzētajam. Rezervistu un līdz turpmākam rīkojumam atvaļināto iesaukšanu varēja veikt divos variantos – vai nu līdz kara laikā štatā paredzētajam skaitam papildināt visas miera laika vienības, vai arī papildināt tikai sedzošās vienības. Šādu mierlaika karaspēka vienību papildināšanu var saukt par slēpto mobilizāciju: mobilizāciju praktiski veic, pašu mobilizāciju neizsludinot. Līdz ar to nav radīta plaša rezonanse un satraukums sabiedrībā. Otrajā periodā, pēc mobilizācijas izsludināšanas, jau esošās karaspēka vienības no sava sastāva izdalītu kadrus jaunformējamām vienībām, kuras līdz pilnam sastāvam papildinātu no kara aprīņķiem

sūtītās papildinājumu komandas. Slēpto mobilizāciju izdevās veikt Somijai 1939. gada septembrī pirms Ziemas kara sākuma. Slēptās mobilizācijas veikšanas kārtību Latvijas armijā noteica jau 1938. gada septembrī. Tā paredzēja tā saukto līdz turpmākam rīkojumam atvaļināto iesaukšanu armijā apmācību iziešanai.

Situācija principiāli mainījās 1939. gada 1. septembrī, sākoties aktīvai karadarbībai starp Vāciju un Poliju. Galveno "triecienu" Latvijas bruņoto spēku aizsardzības plāniem deva Padomju Savienības iesaistīšanās aktīvā karadarbībā pret Poliju. Šādā situācijā kļuva skaidrs, ka būs jārēķinās ar Padomju Savienību kā militāru spēku. Kad 1939. gada septembra beigās Padomju Savienības pieaugošā spiediena dēļ bija jāpieņem lēmums par mobilizācijas sākumu, esošie mobilizācijas un aizsardzības plāni, kas bija izstrādāti karadarbībai pret Vāciju, nevarēja nodrošināt Latvijas aizsardzību pret Padomju Savienības iespējamo iebrukumu. Aizsardzības plānu neatbilstību jaunajai situācijai Latvijas bruņoto spēku vadība pilnībā apzinājās un sāka īstenot pasākumus to uzlabošanai.

Izmaiņas Latvijas bruņoto spēku mobilizācijas plānos, 1939. gada rudens – 1940. gada pavasaris

1939. gada septembra beigās var uzskatīt par sākumu intensīvām pārmaiņām Latvijas bruņoto spēku aizsardzības plānos. Sākotnēji tās izpaudās kā karaspēka daļu dislokācijas vietas maiņa, bet vēlāk sāka pārstrādāt arī mobilizācijas plānus, ņemot vērā 1939. gada septembrī veiktās izmaiņas mobilizācijas īstenošanas kārtībā. 1940. gada sākumā šīs izmaiņas nosauca par jauno – 5. mobilizācijas sadalījumu. Jau 1939. gada 9. oktobrī Armijas komandieris sasauca armijas augstāko komandieru sapulci, lai apspriestu radušos situāciju. Sapulcē piedalījās kara ministrs ģenerālis Jānis Balodis, Armijas komandieris ģenerālis Krišjānis Berķis, jaunais štāba priekšnieks ģenerālis Hugo Rozenšteins, visi divīziju un armijas dienestu komandieri.⁸ Sapulcē pieņēma lēmumu principiāli mainīt mobilizācijas kārtību, pārejot uz teritoriālo komplektēšanas principu. Lai to īstenotu, Latvijas armija sāka jaunu vienību formēšanu un pārvietošanu. 1939. gada oktobra beigās, kad situācija formāli bija uzskatīta par noregulētu, no jauna saformēja un pārvietoja vairākas karaspēka daļas. No 10. Aizputes kājnieku pulka sastāva vienu, septembra beigās papildināto bataljonu pārvietoja uz Api un iekļāva 8. Daugavpils kājnieku pulka sastāvā. Apē līdz šim neviena karaspēka daļa nebija izvietota, šāds novietojums palielināja Latvijas ziemeļaustrumu robežas sedzošo spēku sastāvu. 8. Daugavpils kājnieku pulku, kas līdz 1939. gada oktobrim bija viens no vājākajiem Latvijas armijā ar diviem bataljoniem un bija novietots tālu no robežas, 1940. gada janvāra sākumā pārformēja četrus bataljonu sastāvā, viens no tiem – 3., no 10. Aizputes kājnieku pulka pārvietotais bataljons – atradās tiešā robežas tuvumā Apē, bet 4. bija novietots Smiltēnē.⁹ Abi šie bataljoni skaitījās sedzošās vienības un, sākoties karadarbībai,

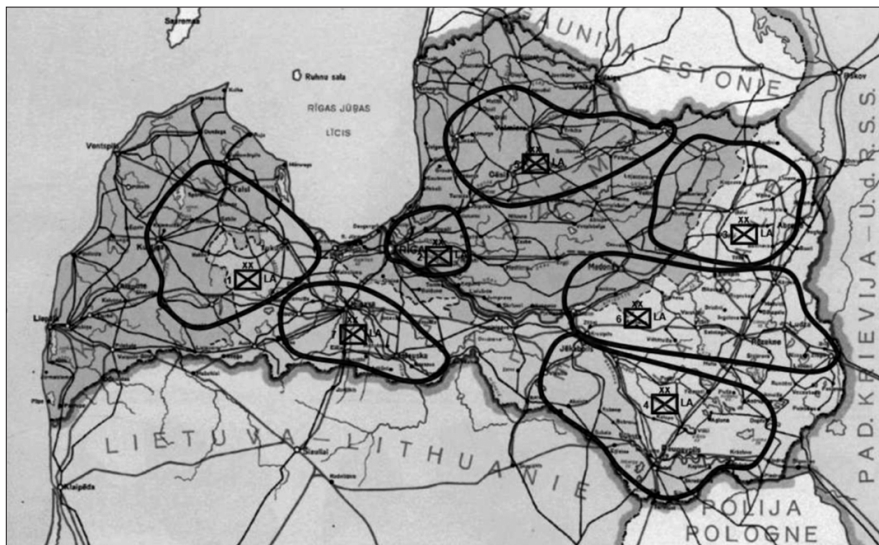
formētu vienu kājnieku pulku. Zīmīgi, ka šis kājnieku pulks atrastos uz Pleskavas šosejas, vienas no galvenajām maģistrālēm, ko izmantoja Sarkanās armijas vienības 1940. gada jūnijā. Šāds sastāvs un novietojums šo pulku pielīdzināja spēcīgākajam Latvijas armijas sedzošajam pulkam – 7. Siguldas kājnieku pulkam.

1939. gada 30. novembrī Armijas komandieris izdeva rīkojumu sākt pārformēšanas darbus arī 2. Vidzemes divīzijā.¹⁰ Bija paredzēts 5. Cēsu kājnieku pulkā saformēt vienu bataljonu un nosūtīt to uz Madonu novietošanai patstāvīgā dislokācijā. Pulka 6. (riteņbraucēji) rotu nosūtīja uz Pļaviņām. Vidzemes artilērijas pulkā no jauna saformēja 3. divizionu, kurā iekļāva pa baterijai no Latgales un Zemgales artilērijas pulkiem. Saformēto divizionu nosūtīja uz pastāvīgo dislokācijas vietu Lazdonu.

Paralēli sāka risināt jautājumu par mobilizācijas rezervju krājumu novietošanu. 1939. gada 30. novembrī, balstoties uz Armijas štāba priekšnieka ģenerāļa Hugo Rozenšteina mutisku pavēli, sasauca apspriedi, kurā piedalījās visi divīziju komandieri un visi armijas dienestu priekšnieki. Apspriedes mērķis bija noteikt, kādas telpas ir derīgas krājumu novietošanai, un apstiprināt kārtību, kā šīs telpas būtu sagādājamās.¹¹ Galvenais apspriedē pieņemtais lēmums – noliktavas izraudzīties karaspēka daļu formēšanas rajonu tiešā tuvumā. 1939. gada 1. decembrī Armijas štāba priekšnieks izdeva pavēli visiem divīziju komandieriem sākt nepieciešamo telpu izlūkošanu, to pabeidzot līdz 15. decembrim.¹² Pēc izlūkošanas sākās karaspēka vienību pārvietošana.

Visplašākā bija 1. Kurzemes divīzijas pārvietošana uz austrumiem no Ventas līnijas. Liepājā palika tikai viens kājnieku bataljons no 1. Liepājas kājnieku pulka, bet Ventspilī – viena kājnieku rota (3. rota) no 2. Ventspils kājnieku pulka. Pārējām karaspēka vienībām 1939. gada oktobra beigās ļoti lielā steigā vajadzēja izvākties no ieņemtajām telpām, lai atbrīvotu vietu Sarkanās armijas karaspēkam. 1940. gada janvāra sākumā 1. Kurzemes divīzijas daļas bija novietotas gandrīz pa visu Rietumkurzemi un Zemgali (sk. 2. shēmu).¹³ 1. Liepājas kājnieku pulka daļas atradās Liepājā, Valtaiķos, Kursīšos, Saldū (štābs), Pilsblīdenē, Kaulačos un Aucē; 2. Ventspils kājnieku pulka daļas – Ventspilī, Kuldīgā, Spārē, Talsos (štābs) un Tukumā; 3. Jelgavas kājnieku pulks – Jelgavā, Brūnumižā, Dobelē un Bauskā; Kurzemes artilērijas pulks – Tukumā, Vecmokās, Pastendē un Lielsvētē. Jaunās dislokācijas vietas bija cieši saistītas ar paredzēto 5. mobilizācijas sadalījuma izstrādi. Pārvietošana skāra lielāko daļu Latvijas armijas plānoto kara laika vienību. 3. un 6. (VO*) divīzijas pārvietoja austrumu robežas virzienā, kur tās bija paredzēts komplektēt, izmantojot teritoriālo principu. Miera laikā 3. divīzijas mobilizācijas plānošanu pārzināja 3. Latgales divīzijas komandiera palīgs ģenerālis

* Mobilizācijas sadalījumā visas jaunformējamās vienības apzīmēja ar divu latīņu burtu kombināciju. Sākoties mobilizācijai, burtu kombināciju atmetu un lietoja Latvijas armijā pieņemtos ciparu apzīmējumus.

2. shēma

Rūdolfs Klinsons ar 3. Latgales divīzijas štāba priekšnieka palīgu pulkvedi-leitnantu Emīlu Rinkoviču.¹⁴ Abi šie virsnieki jau miera laikā atradās savas vēl neesošās divīzijas štābā Gulbenē un kārtoja visus jautājumus saistībā ar mobilizāciju 7. un 15. (BB) kājnieku pulkā. Šajā pašā laikā 3. Latgales divīzijas pārvalde bija pārvietota no Pļaviņām uz Cēsīm, kur bija paredzēts formēt 5. (SA) divīziju. Uz Pļaviņām no Rīgas bija pārvietots 2. Vidzemes divīzijas komandiera palīgs ģenerālis Jānis Ezeriņš ar štāba priekšnieka palīgu pulkvedi-leitnantu Pēteri Soveru, lai sagatavotu 6. (VO) divīzijas mobilizācijas plānus.¹⁵ Tādējādi 4. mobilizācijas sadalījuma trūkums – lielā atkarība no dzelzceļa līnijām – bija pārvarēts, jo tagad kara laika karaspēka vienības formēsies tajos rajonos, kuros atradās tās formējošās miera laika vienības. Tāpat 7. (GU) divīzija jau bija novietota iespējamās karadarbības rajonā – Jelgavas, Dobeles un Bauskas apkaimē. Taču jāņem vērā, ka visa minētā karaspēka daļu pārvietošana nozīmēja tikai kadru pārvietošanu. Lai varētu īstenot mobilizāciju, vienalga – pēc kura mobilizācijas sadalījuma, ir jāpārvieto arī mobilizācijas krājumi – ieroči, munīcija, ietērps, dažādu dienestu mantas. Latvijas bruņotie spēki no 1939. gada novembra līdz 1940. gada maijam atradās ļoti bīstamā situācijā – karaspēka daļas jau pārvietotas, bet mobilizācijas krājumi vēl ne, mobilizēties pēc 4. sadalījuma vairs nevar, pēc 5. – vēl nevar.

1940. gada 31. janvārī Armijas komandieris izdeva pavēli ar izejošo numuru 143/op visiem dienestu priekšniekiem “sākt mobilizācijas rezerves krājumu pārdalīšanu un pārkārtošanu atbilstoši 5. sadalījumam. [...] mobilizācijas rezerves krājumus visām miera laika un jaunformējamām karaspēka daļām un iestādēm glabāt formēšanas vietās vai to

tuvumā¹⁶. Pavēli nosūtīja uz visām divīzijām atbilstošo divīzijas dienestu priekšniekiem. Pavēlē bija norādīts jaunformējamās vienības nosaukums: tām karaspēka daļām, kas eksistēja jau miera laikā, tas bija esošais kārtas numurs, bet tām daļām, ko sāktu formēt līdz ar mobilizācijas izsludināšanu, šifrēts apzīmējums, ko veidoja divu burtu kombinācija. Bija norādīta katras atsevišķās daļas vai vienības formēšanas vieta un mobilizācijas rezerves krājumu glabāšanas vieta, kā arī karaspēka daļa, kas atbildīga par formēšanu, un daļa, kura glabā mobilizācijas krājumu. Pavēle visās karaspēka daļās nepienāca vienāda. Katram karaspēka daļas komandierim pienāca noraksta izvilks, minot tikai tās jaunformējamās vienības, formēšanas vietas utt., kas šim konkrētajam komandierim būs jāformē. Piemēram, 2. Vidzemes divīzijas komandiera palīgs ģenerālis J. Ezeriņš pēc mobilizācijas izsludināšanas kļuva par 6. divīzijas komandieri Pļaviņās, tātad pavēles izvilks bija minētas nākamās 6. (miera laikā VO) divīzijas karaspēka daļas – 9. kājnieku pulks (štābs Rēzeknē), 18. (DK) kājnieku pulks (štābs Madonā), 16. (PG) kājnieku pulks (štābs Jēkabpilī) un 6. (XX) artilērijas pulks (štābs Lazdonā).¹⁷

Pēc šīs pavēles saņemšanas atbildīgie dienestu vadītāji sāka veikt nepieciešamos aprēķinus un izdot savas pavēles par aprēķinu īstenošanu. Piemēram, jau 8. februārī Armijas artilērijas dienesta priekšnieks ģenerālis Artūrs Dannebergs izdeva rīkojumu laikā no 10. līdz 20. februārim veikt kājnieku smago ieroču pārdali.¹⁸ Kājnieku smagie ieroči bija 47 mm prettanku lielgabali, 70 mm kājnieku lielgabali un 81 mm mīnmetēji. 31. janvāra pavēli var nosaukt par sākuma punktu 5. mobilizācijas sadalījuma īstenošanā. Līdz šim jaunā sadalījuma ideja neizgāja ārpus nelielam augstākās vadības lokam, bet līdz ar 31. janvāra pavēles izdošanu izstrādē iesaistījās visai liela daļa armijas vidējā līmeņa komandieru. Apzinoties to, 1940. gada 2. februārī Armijas komandieris izdeva pavēli par 5. mobilizācijas sadalījuma turēšanu slepenībā. Katrs nākamais komandieris, kurš nodeva 31. janvāra pavēles izrakstus zemāk stāvošiem komandieriem, izdeva atbilstīgu pavēli par slepenības ievērošanu. 10. Aizputes kājnieku pulkā izdeva speciālu "Instrukciju slepenības ievērošanai, veicot mobilizācijas darbus". Instrukcijā paredzēja visus darbus, kas saistīti ar mobilizāciju, veikt speciālā telpā, no kuras atslēgas glabājas pie štāba atbildīgā virsnieka, visi papīri, ziņojumi un aprēķini aizejot jāatstāj telpā. Līdz jūnija sākumam mobilizācijas sadalījuma izstrādē iesaistījās arvien lielāks skaits virsnieku, katrs no viņiem parakstījās, ka ir iepazinies ar instrukciju un iespējamo atbildību par tās neievērošanu.¹⁹

No 1940. gada februāra sākuma mobilizācijas darbu paātrināšanai pavēles un apkartraksti pienāca regulāri. 19. februārī visām karaspēka daļām bija piesūtīta Armijas štāba priekšnieka pavēle līdz 1. martam nosūtīt sarakstus ar izraudzītiem mobilizācijas (mobilizējamo saņemšana), pieņemšanas (zirgu un transportlīdzekļu saņemšana) un formēšanas (karaspēka daļu sakārtošana karadarbībai) punktiem. Kopā ar pavēli bija

atsūtīti 19. februārī apstiprinātie “Noteikumi bruņoto spēku mobilizācijai”, kuros bija izskaidrota minēto punktu nozīme.²⁰ Pavēles pielikumā bija saraksts ar izdalāmiem un saņemamiem kadriem jaunformējamo vienību vajadzībām. Saskaņā ar šo pielikumu līdz 1. martam bija jāpiesūta arī ziņas par nepieciešamiem papildinājumiem minētajos punktos. Karaspēka daļu komandieriem atbilstoši noteikumiem jāizvēlas piemērotas vietas punktiem un jāpievieno ziņas, cik daudz kareivju un instruktoru, kādu kategoriju un cik daudz rezerves virsnieku ir nepieciešams, utt. Par Latvijas bruņoto spēku vadības nopietno pieeju mobilizācijas sadalījuma izstrādē liecina 1940. gada 14.–18. marta Armijas komandiera apkārtraksts, kurā viņš, draudot ar neatbilstošu virsnieku atcelšanu no amata, pieprasīja ziņas iesniegt noteiktajos termiņos un raudzīties, lai mobilizācijas darbi netiktu veikti pavisā.²¹

Visintensīvākais pārkārtojumu laiks bija 1940. gada marts un aprīlis. 7. martā Armijas komandieris izdeva pavēli Artilērijas inspektoram (reizē arī Artilērijas dienesta priekšnieks) sākt munīcijas pārdali atbilstoši 5. mobilizācijas sadalījumam.²² Pārkārtošanas darbi bija jāsāk nekavējoties un jāpabeidz līdz 15. aprīlim. Līdz ar šo rīkojumu bija atcelts 1937. gada rīkojums par munīcijas glabāšanu. Artilērijas dienesta priekšnieka rīkojumi pienāca šādā secībā: 16. martā par prettanku mīnu pārdalīšanu, 27. martā par ložmetēju un patšauteņu pārdali, 4. aprīlī par rokas šaujamo ieroču (pistoles, šautenes, karabīnes) un to munīcijas pārdali, 16. aprīlī par artilērijas dienesta priekšmetu (mērķierīces u.c.) pārdali.²³ Katram rīkojumam klāt nāca tabula, kurā bija norādīts, cik konkrētai karaspēka daļai pienācās attiecīgā mobilizācijas krājuma pēc kara laika štatiem, cik piešķirts pēc 5. sadalījuma, cik reāli atrodas karaspēka daļā, ja ir iztrūkums, no kādām karaspēka daļām tas saņemams, ja pārpalikums, kur jāsusūta. 5. mobilizācijas sadalījuma viens no galvenajiem mērķiem bija visām paredzētajām karaspēka daļām maksimāli vienādot kara laika štatus un karaspēka daļu bruņojumu. Kājnieku pulkā paredzēja 2905 “14. g.” modeļa šautenes un pistoles, 51 karabīni, 38 “Vikers” Mk. I un Mk. II sistēmas balsta ložmetējus, 13 “Vikers–Bertjē” sistēmas un 81 “Luis” sistēmas patšauteni. Šauteņu un ložmetēju munīcija kājnieku pulkā bija apmēram 750 000 patronu, kas atbilst trijām uguns devām.²⁴ Pārpalikumi jānosūta norādītajam adresātam. Piemēram, 9. Rēzeknes kājnieku pulkam no 9. kājnieku pulka rezerves krājumiem bija jāizņem un jānosūta dažādiem adresātiem kopā 847 000 šauteņu un ložmetēju patronu, kopā ar iepakojumu 30 t kravas. Ņemot vērā Latvijas armijā pastāvošās pārvadājumu normas, šāda krava pārvadājama ar 200 vienjūga pajūgiem vai 15 smagajiem automobiļiem.²⁵ Taču divu nedēļu laikā, sākot no marta beigām līdz aprīļa vidum, bija jāpārvadā arī liekās karabīnes, ložmetēji utt. Šādi Latvijas bruņotajiem spēkiem salīdzinoši lieli pārvadājumi bija jāveic visām karaspēka daļām. Pārkārtojumi skāra arī pārējos armijas dienestus. Tajā pašā 9. Rēzeknes kājnieku pulkā pienāca rīkojumi – no Armijas sakaru dienesta priekšnieka 23. aprīlī par sakaru dienesta mantu sadalījumu, no Armijas inženieru dienesta priekšnieka 12. aprīlī, no

Armijas intendantūras dienesta priekšnieka 15. aprīlī.²⁶ Visos rīkojumos – sākt mantu pārkārtošanu un pabeigt to līdz aprīļa beigām.

Intensīvi pārvadājumu darbi turpinājās līdz 1940. gada maija beigām. Lai tos pātrinātu un gūtu priekšstatu par mobilizācijas krājumu stāvokli, Armijas komandieris 18. maijā izdeva rīkojumu, lai pasteidzinātu mantu sakārtošanu atbilstoši 5. mobilizācijas sadalījumam. To pabeigt vajadzēja līdz 25. maijam. Tām karaspēka daļām, kas pārkārtošanu nebūs pabeigušas, līdz 25. maijam jāiesniedz Armijas štābā rakstisks ziņojums, kas nav izdarīts un kādēļ.²⁷ 1. Kurzemes divīzijas komandieris ģenerālis Hermanis Buks 25. maijā ziņo, ka pārkārtojumi pēc 5. mobilizācijas sadalījuma praktiski pabeigti, lielākie iztrūkumi – 3. Jelgavas kājnieku pulkā nav 1000 zābaku un 18 lauka virtuves, lauka virtuves trūkst arī 2. Ventpils kājnieku pulka rotai Tukumā.²⁸ Gan ieroču, gan arī munīcijas pārkārtojumi 1. Kurzemes divīzijas daļās līdz maija beigām bija pabeigti. Jāņem vērā, ka no Kurzemes divīzijas daļām paredzēja formēt divas divīzijas – 1. divīziju, komandieris ģenerālis Nikolajs Dūze, štāba priekšnieks pulkvedis Roberts Skritulis, un 7. (GU) divīziju, komandieris ģenerālis H. Buks, štāba priekšnieks pulkvedis Vilis Janums. Šāda pati situācija bija gandrīz visur: Latvijas bruņoto spēku karaspēka daļas 1940. gada jūnija sākumā bija pilnībā nokomplektētas ar 5. mobilizācijas sadalījumā paredzētajiem ieročiem un munīciju. Kopumā vajadzēja saformēt 21 kājnieku pulku septiņu divīziju sastāvā, katra kājnieku pulka mobilizācijas krājumos bija jābūt trijām uguns devām ar apmēram 790 000 patronu. Bez tam bija paredzēti septiņi artilērijas pulki, katrā viena uguns deva ar 4244 dažādu tipu šāviņiem, kopsvarā apmēram 60 tonnu. Atsevišķos sedzošajos artilērijas pulkos, piemēram 4. artilērijas pulkā, papildus iedalīja vēl vienu uguns devu segšanas uzdevumu īstenošanai.²⁹ Lielākā problēma – vairākām karaspēka daļām pilnībā trūka pārtikas krājumu mobilizācijas gadījumam. Sedzošajās vienībās, piemēram 3. divīzijā, pārtikas krājumi bija trijām četrām karadarbības dienām, bet jaunformējamai 5. (SA) divīzijai pārtikas nebija vispār.³⁰

Paralēli ieroču, munīcijas un aprīkojuma piegādei notika intensīvi aprēķini par iespējamiem rezervistu, zirgu un transportlīdzekļu pienākšanas laikiem. “Noteikumi par bruņoto spēku mobilizāciju” paredzēja, ka, lai varētu izstrādāt mobilizācijas sadalījumu, t.i., visu bruņoto spēku mobilizācijas plānu, atsevišķām karaspēka daļām vajadzēja piesūtīt ziņas par papildinājumu ierašanās laiku noteiktos punktos. Tikai uz šo ziņu bāzes mobilizācijas sadalījuma izstrādātājs Armijas štābs varēja noteikt karaspēka daļu gatavības laiku izešanai karagājienā – galveno rādītāju daļas mobilizācijas plāna izstrādei.³⁶ Lai šīs ziņas Armijas štābs varētu saņemt, karaspēka daļas sūtīja pieprasījumu atbilstošo kara aprīņņu priekšniekiem, kuru teritorijā daļu papildinātu. Kara aprīņņu priekšnieki veica aprēķinus par iespējamo rezervistu utt. ierašanās laiku un šīs ziņas sūtīja karaspēka daļu komandieriem. Aprēķini balstījās uz pieņēmumiem, cik ātrā laikā mobilizētie saņems mobilizācijas rīkojumu, cik ātrā laikā viņi varēs ierasties norādītajā

punktā. Atbilstoši 1939. gada septembrī ieviestajām pārmaiņām mobilizācijas noteikumos katram mobilizētajam bija sagatavota personiska pavēle, ko viņam personiski nodeva ziņnesis. Šajā pavēlē bija norādīta ierašanās vieta (mobilizācija punkta adrese) un laiks. Pavēļu pasakņus laikus nosūtīja uz karaspēka daļām, kur tos jau sakārtoja pa karaspēka vienībām.³¹ No 1940. gada marta otrās puses, kad Armijas komandieris apstiprināja karaspēka daļu iesūtītos mobilizācijas, pieņemšanas un formēšanas punktu sarakstus, sākās intensīva sarakste starp karaspēka daļu formētājiem un kara aprīņu priekšniekiem par papildinājuma pienākšanas grafikiem. Atsevišķām karaspēka vienībām rezervistu pienākšanas grafikus izstrādāja divos variantos, viens – pamata, otrs – ja karaspēka vienība atrodas vasaras nometnē. Piemēram, 7. Siguldas kājnieku pulka atsevišķas vienības vasarā bija izvietotas Litenes nometnē un Tilžā, un daļai rezervistu bija jāpienāk vasaras nometņu vietās. 1940. gada aprīļa sākumā gandrīz visas karaspēka daļas saņēma rezervistu – kareivju un instruktoru – pienākšanas grafikus, bet maija sākumā – grafikus par zirgu un transportlīdzekļu pienākšanas laikiem.³² Līdz 1940. gada maija beigām Armijas štābs saņēma visas nepieciešamās ziņas gatavības laika noteikšanai.

Analizējot karaspēka daļu komplektāciju, jāmin izmaiņas aizsargu mobilizācijas kārtībā. Pēc 4. mobilizācijas sadalījuma no Latvijas Aizsargu organizācijas formējās veselas karaspēka vienības, pārsvarā riteņbraucēju rotas. Šī kārtība principiāli mainījās aprīļa sākumā, kad karaspēka daļu komandieri sāka aprēķināt nepieciešamo rezervistu skaitu. 1940. gada 8. aprīlī Armijas komandieri apstiprināja jaunus noteikumus vienību formēšanai nozīmēto aizsargu reģistrācijai.³³ Visus aizsargus sadalīja kategorijās pēc specialitātēm, katrai kategorijai ieviešot savu reģistrācijas karti. Kopā bija sešas kategorijas – jātnieku, riteņbraucēju, kājnieku, garnizona, dzelzceļa apsardzības un gaisa aizsardzības. Pēc jaunās kārtības aizsargu pulku komandieriem pēc mobilizācijas izsludināšanas vairs nebūtu nekādas teikšanas pār sava pulka aizsargiem. Aizsargus iedalītu atbilstoši to kategorijai. Katrā kājnieku pulkā no aizsargiem paredzēja formēt, t.i., papildināt līdz kara laika sastāvam miera laika armijas vienības, riteņbraucēju rotu, vienu kājnieku rotu un pulka štāba rotas jātnieku vadu kopā apmēram 300 vīru sastāvā. No aizsargiem plānoja formēt (iespēju robežās) divīziju izlūku bataljonus un trīs atsevišķos riteņbraucēju bataljonus. Tos aizsargus, kuri neatbilda minētajām kategorijām, sadalītu pa rotām, ieskaitīja trijos garnizona vai dzelzceļa aizsardzības pulkos, ko plānoja izvietot pa visu Latvijas teritoriju. Garnizona pulku tiešais uzdevums bija kārtības nodrošināšana karaspēka aizmugurē.

Jau mobilizācijas plānu izstrādāšanas laikā aizsargus iedalīja karaspēka daļās, par šo daļu komandieriem iecēla armijas virsniekus, kuri jau miera laikā nodarbojās ar aizsargu apmācīšanu.³⁴ Aizsargu pulku komandieru uzdevums bija sagatavot reģistrācijas kartes, kas jānosūta uz kara aprīņu pārvaldēm. Pēc mobilizācijas izsludināšanas aizsargu iesaukšana noritētu pēc tādas pašas kārtības kā pārējo rezervistu. Ar šādas

kārtības ieviešanu Aizsargu organizācija faktiski zaudētu savu militāro nozīmi kā vienota organizācija, tā pārvērstos par atsevišķu kategoriju bruņoto spēku rezervistu apmācīšanas iestādi, kurā gan apmācības programmu sastādīšana, gan pati apmācība notiktu armijas virsnieku tiešā vadībā. Latvijas Aizsargu organizācijā 1940. gada 1. janvārī kopumā bija 31 766 dažādu kategoriju aizsargi. Zīmīgi, ka pēc Aizsargu organizācijas likvidēšanas 1940. gada augustā bruņoto spēku komplektēšanā nekādas principiālas izmaiņas nenotika – tos kareivjus un instruktorus, kurus iesauktu kā aizsargus, tagad iesauktu kā “vienkāršus pilsoņus” tajā pašā skaitā, un šo papildinājumu ierašanās notiktu tajos pašos mobilizācijas punktos. Vienīgā atšķirība: iesaucamie nevarētu ierasties ar saviem ieročiem, jo tie jau būtu nodoti glabāšanā mobilizācijas punktos.³⁵

1940. gada 1. jūnijā Armijas komandieris visām karaspēka vienībām caur Armijas štāba organizācijas un mobilizācijas daļu izsūtīja pavēli par 5. mobilizācijas plāna izstrādi. Tas nozīmēja, ka 5. mobilizācijas sadalījums ir izstrādāts, t.i., armijas kopējais mobilizācijas pasākumu plāns ir pilnībā izstrādāts. Latvijas bruņotie spēki veikto pārkarojumu rezultātā bija pilnībā mainījuši karaspēka vienību dislokāciju iespējamās karadarbības veikšanai. Šāds karaspēka vienību novietojums precīzi norāda Latvijas bruņoto spēku vadības priekšstatu par iespējamās karadarbības pretinieku. Bet, lai šo plānu īstenotu, katrai karaspēka vienībai bija jāizstrādā savs, individuāls mobilizācijas pasākumu plāns. Visām amatpersonām pavēle bija identiska: “Pamatojoties uz “Noteikumiem par valsts bruņoto spēku mobilizāciju”, “Instrukciju par zirgu, transporta līdzekļu mobilizāciju”, “Instrukciju par spēkratu mobilizāciju” un uz klātpielikto izvilkumu saraksta par kaujas gatavību un piesūtītiem paziņojumiem par krājumu un papildinājumu saņemšanu, uzdodu izstrādāt ... vienības mobilizācijas plānu pēc 5. sadalījuma.”³⁶ Daudzpunktu vietā norādīts karaspēka vienības miera laika šifrētais nosaukums (divu burtu kombinācija) un minēts, cik ātrā laikā šai karaspēka vienībai jābūt gatavai “iziet karagājienā” pēc mobilizācijas sākuma stundas. Noteiktais gatavības laiks svārstījās no 5 (sedzošās karaspēka vienības) līdz 36 stundām (armijas lazaretēs, noliktavās utt.). Bruņoto spēku frontes vienību mobilizācija caurmērā bija jāpabeidz 24 stundu laikā. Mobilizācijas plānu izstrāde bija jāpabeidz līdz 1. jūlijam. Līdz ar šo pavēli atcēla 4. mobilizācijas sadalījumu un pavēlēja to iznīcināt. Ja gadījumā tiktu izsludināta mobilizācija, tā būtu veicama pēc 5. mobilizācijas sadalījuma.

Latvijas bruņotie spēki 1940. gada jūnijā

Līdz 1940. gada maija beigām un jūnija sākumam Latvijas bruņoto spēku 5. mobilizācijas sadalījums bija pilnībā izstrādāts. Pēc principiālā lēmuma pieņemšanas par teritoriālā komplektēšanas principa ieviešanu Latvijas bruņoto spēku vadība konsekventi īstenoja pasākumus kaujas spēju palielināšanai. 1939. gada novembrī bija sākta miera laika

karaspēka daļu, kas pēc mobilizācijas izsludināšanas kļūtu par kadru jaunformētajām vienībām, pārvietošana uz iespējamiem karadarbības rajoniem. No 1940. gada februāra sākuma uz šiem rajoniem pārvietoja mobilizācijas rezerves un krājumus. 1940. gada aprīlī un maijā pilnīgi pārveidoja komplektēšanas kārtību. Gandrīz visi tie pasākumi, ko 4. mobilizācijas sadalījumā paredzēja veikt pēc mobilizācijas izsludināšanas, tika veikti 1940. gada sākumā, pārejot uz 5. mobilizācijas sadalījumu. Tādējādi Latvijas armija līdz 1940. gada jūnija sākumam paveica lielu daļu pasākumu, kurus, ņemot vērā 4. sadalījumu, varēja veikt tikai pēc mobilizācijas izsludināšanas. Ja arī mobilizāciju pilnībā neizdotos veikt, sedzošās daļas bija pilnā kaujas gatavībā un gaidīja noteiktu signālu jau saņemto pavēļu īstenošanai.

Līdz 1940. gada 1. jūnijam Latvijas armija bija pabeigusi pāreju uz 5. mobilizācijas sadalījumu. Latvijas bruņoto spēku kopējais mobilizācijas plāns bija izstrādāts: mobilizācijas krājumi novietoti paredzētajos karaspēka vienību formēšanas punktos, formējamo vienību komandieri iepazīstināti ar plānotajiem uzdevumiem utt. Armijas komandieris 1940. gada 1. jūnija pavēlē uzdeva izstrādāt karaspēka vienību mobilizācijas plānus, šo plānu izstrādi pabeidzot līdz 1940. gada 1. jūlijam. Ar terminu "karaspēka vienības mobilizācijas plāns" Latvijas armijā apzīmēja pavēļu, rīkojumu un normatīvo instrukciju kopojumu, kas nepieciešams mobilizācijas īstenošanai, t.i., jau miera laikā izstrādātas pavēles, kurās norādīts karaspēka vienības komandieris, plānotā darbība utt. Šajā pavēlē jāieraksta tikai datums, lai tā stātos spēkā. Pavēles jāsaprot ar kopējo mobilizācijas plānu jeb 5. mobilizācijas sadalījumu, dažāda rakstura noteikumiem – par mobilizāciju, rekvizīcijām utt. – un rezervistu pienākšanas grafikiem. Šādu pavēļu izstrādāšana samazināja mobilizācijas laiku, jo karaspēka vienības komandierim vai štāba virsniekiem vairs nebija jānodarbojas ar darbietilpīgo pavēļu rakstīšanas procesu. Latvijas armijas karaspēka vienību novietojums un mobilizācijas plāni liecināja, ka armijas vadība par iespējamo pretinieku uzskatīja Padomju Savienību. 1940. gada jūnija vidū situācija izveidojās tāda, ka Latvijas bruņoto spēku vadībai vajadzēja pieņemt lēmumu – sākt vai nesākt mobilizāciju un līdz ar to arī karadarbību pret PSRS bruņotajiem spēkiem.

1940. gada 15. jūnija naktī Padomju Savienības Robežapsardzības karaspēka vienības veica uzbrukumu Latvijas Robežsargu brigādes Abrenes bataljona 1. rotas 1., 2. un 7. sardzei. Iebrukums deva iespēju Latvijas bruņoto spēku vadībai izsludināt mobilizāciju un sagatavoties pēkšņa uzbrukuma atvairīšanai. Pēc notikušā uzbrukuma robežsargu vienības atvilka 2 km no robežas un tās ieņēma pozīcijas, kas bija paredzētas pēc segšanas plāna pēkšņa uzbrukuma gadījumā.³⁷ Bez tam Latvijas bruņoto spēku vadība saņēma informāciju par Sarkanās armijas ienākšanu Lietuvas teritorijā. Kāda bija Latvijas bruņoto spēku vadības rīcība šādā situācijā? Lēmums par mobilizācijas izsludināšanu bija jāpieņem Latvijas bruņoto spēku virspavēlniekam, respektīvi, Valsts prezidentam Kārlim Ulmanim. Šāds lēmums pieņemts netika un oficiāli pavēle

par mobilizācijas sākšanu nebija izziņota. Vienīgā oficiālā pavēle, kas bija izsūtīta no Armijas štāba visām karaspēka vienībām, bija pavēle par karaspēka vienību mobilizācijas plānu paātrinātu izstrādi.³⁸ Taču neoficiāli gandrīz visas karaspēka sāka īstenot pasākumus, kas bija paredzēti pēc mobilizācijas rīkojuma saņemšanas, lai gan šāds rīkojums nebija izsūtīts. Liecības par to ir saglabājušās bijušo Latvijas armijas virsnieku atmiņās. Karaspēka vienību mobilizācijas krājumus izveda uz formēšanās punktiem, turpat nosūtīja arī obligātā dienesta karavīrus un rezervistus kadru vienību formēšanai utt. Latvijas armijas Aviācijas pulka lidmašīnas izlidoja uz operatīvajiem (rezerves) lidlaukiem, tika izsludināta paaugstināta kaujas gatavība.³⁹ Minētās darbības faktiski skaitījās patvaļa, jo rakstiskas pavēles nebija. 8. Daugavpils kājnieku pulka riteņbraucēju rotas komandieris leitnants A. Brūders, kurš pēc mobilizācijas izsludināšanas kļuva par 1. (FF) riteņbraucēju bataljona komandieri, atplēsa aploksni ar uzrakstu "Uzplēšama pēc mobilizācijas izsludināšanas" un iepazinās ar tās saturu. Lai nenokļūtu kara tiesas priekšā par slepenu aplokšņu patvaļīgu atvēršanu, blakus ar roku pierakstīts: "Aploksnī uzplēsu un saturu izlasīju uz 8. Daugavpils kājnieku pulka štāba priekšnieka plkv.-ltn. Šiliņa personīgu rīkojumu. 1940. gada 17. jūnijā."⁴⁰

1940. gada 15.–17. jūnijā Latvijas armija sāka patvaļīgi un stihiski īstenot mobilizācijas priekšdarbus, taču, nesaņemot politiskās vadības lēmumu par mobilizācijas īstenošanu, stihiski pretoties Sarkanās armijas daļām tā nevarēja. Pēc autora domām, Latvijas bruņotie spēki bija spējīgi veikt mobilizāciju 36–48 stundu laikā, tātad, ja mobilizācija būtu izsludināta 15. jūnijā pl. 12.00, līdz 17. jūnijam pl. 12.00 tā būtu pabeigta tādā līmenī, lai Latvijas armija pēc mobilizēšanās būtu kaujas spējīga. Tomēr jāņem vērā, ka apstākļos, kādi izveidojās pēc Lietuvas kapitulācijas, Latvijas armijai nebija nekādu cerību pretoties ilgāk par 48 stundām ar visām no tā izrietošām sekām. Latvijas bruņoto spēku aizsardzības plānu īstenošanu vai neīstenošanu neizšķīra to gatavības pakāpe, tie bija izstrādāti un karaspēka vienības bija gatavas to īstenošanai.

Latvijas bruņoto spēku aizsardzības plāni bija izstrādāti ciešā saistībā ar Latvijas ārpolitisko situāciju vai vismaz ar Latvijas valdībā valdošo ārpolitiskās situācijas interpretāciju. Aizsardzības plānus izstrādāja, izejot no 1938. gada beigās pieņemtās neitralitātes deklarācijas. Latvijas politiskā vadība neuzskatīja, ka Latvija varētu kļūt par agresijas objektu. 1938. gada beigās pieņemtais aizsardzības plāns "D" bija vērstis pret Vāciju, jo pastāvēja iespēja, ka Vācija varēja sākt karadarbību pret Lietuvas Republiku, lai atrisinātu "Klaipēdas problēmu". Plāns "D" bija izstrādāts, ņemot vērā iespēju, ka Vācijas uzbrukuma gadījumā Lietuvai karadarbība varētu izvērsties arī Latvijas teritorijā. 4. mobilizācijas sadalījums un plānotā karadarbība (pēc Latvijas armijas kara spēļu materiāliem) paredzēja Latvijas robežu nodrošināšanu galvenokārt Jelgavas un Bauskas virzienā. Padomju Krievija kā Latvijas neitralitātes drauds Latvijas armijas vadības plānos parādījās tikai 1939. gada septembra vidū, kad sāka plānot karaspēka vienību

dislokācijas vietu maiņu. Taču pilnībā īstenot pasākumus, lai nodrošinātos pret PSRS karaspēka iebrukumu, nepaspēja. Pēc 1939. gada 5. oktobra bāzu līguma par neitralitātes draudu numur 1 kļuva Padomju Savienība. Ņemot vērā šos apstākļus, pilnībā tika pārstrādāts mobilizācijas sadalījums un aizsardzības plāni, pārkārtojums noslēdzot 1940. gada 1. jūnijā. 5. mobilizācijas sadalījums un plānotā karadarbība paredzēja Latvijas robežas aizsardzību no austrumiem, ar galveno Sarkanās armijas uzbrukuma virzienu gar Rīgas–Pleskavas šoseju. Situācijā, kad galvenais uzbrukuma virziens būtu no dienvidiem, pa Bauskas–Rīgas un Jelgavas–Rīgas šoseju, 5. mobilizācijas sadalījuma un atbilstošā aizsardzības plāna „K” īstenošana nedotu pozitīvus rezultātus.

Atsauces

- 1 *Bērziņš, P.* Mobilizācija. – Rīga, 1925, 7. lpp.
- 2 Мобилизационная готовность РККА // Военно-исторический журнал, 1999, № 3, с. 2.
- 3 *Bērziņš, P.* Mobilizācija, 9. lpp.
- 4 *Rozenšteins, H.* Latvijas kara ģeogrāfija. – Rīga, 1935, 15. lpp.
- 5 *Feldmanis, I., Stranga, A., Virsis, M.* Latvijas ārpolitika un starptautiskais stāvoklis, 30. gadu otrā puse. – Rīga, 1993, 47. lpp.
- 6 Latvijas Valsts vēstures arhīvs (turpmāk – LVVA), 1515. f., 1. apr., 617. l., 19. lp.
- 7 Turpat, 1474. f., 1. apr., 3190. l., 2. lp.
- 8 Turpat, 1516. f., 1. apr., 458. l., 534. lp.
- 9 Turpat, 1496. f., 1. apr., 150. l., 1.–8. lp.; 1527. f., 1. apr., 665. l., 148. lp.
- 10 Turpat, 1526. f., 1. apr., 552. l., 17. lp.
- 11 Turpat, 1515. f., 1. apr., 1000. l., 3. lp.
- 12 Turpat, 997. l., 1. lp.
- 13 Turpat, 894. l., 6. lp.
- 14 Turpat, 1516. f., 1. apr., 1408. l., 5. lp.
- 15 Turpat, 1526. f., 1. apr., 602. l., 32. lp.
- 16 Turpat, 1515. f., 1. apr., 999. l., 1. lp.
- 17 Turpat, 1526. f., 1. apr., 547. l., 13. lp.
- 18 Turpat, 1515. f., 1. apr., 999. l., 1. lp.
- 19 Turpat, 998. l., 5. lp.; 1000. l., 9. lp.; 1498. f., 1. apr., 724. l., 1., 2. lp.
- 20 Turpat, 1515. f., 1. apr., 999. l., 6. lp.
- 21 Turpat, 1000. l., 5. lp.
- 22 Turpat, 998. l., 10. lp.
- 23 Turpat, 1497. f., 1. apr., 826. l., 6.–23. lp.
- 24 Turpat, 1495. f., 1. apr., 796. l., 43., 83. lp.; Karaspēka daļu organizācija un dienesti (kara spēlēm un manevriem). – Rīga, 1938, 17. lpp.
- 25 LVVA, 1497. f., 1. apr., 843. l., 13. lp.
- 26 Turpat, 845. l., 1. lp.; 844. l., 1. lp.; 847. l., 1. lp.
- 27 Turpat, 1515. f., 1. apr., 1028. l., 37. lp.
- 28 Turpat, 1027. l., 82. lp.

- ²⁹ Turpat, 1498. f., 1. apr., 722. l., 35. lp.; 1527. f., 1. apr., 822. l., 18. lp.
- ³⁰ Turpat, 1516. f., 1. apr., 1430. l., 1.–15. lp.; 1431. l., 1.–23. lp.
- ³¹ Turpat, 1499. f., 1. apr., 772. l., 227., 228. lp.; Noteikumi par bruņoto spēku mobilizāciju, 18. punkts.
- ³² Turpat, 1495. f., 1. apr., 767. l., 92. lp.; 1499. f., 1. apr., 772. l., 12. lp.; 1515. f., 1. apr., 1001. l., 3. lp.; 1495. f., 1. apr., 800. l., 167. lp.; 1496. f., 1. apr., 605. l., 4.–27. lp.; 1515. f., 1. apr., 1020. l., 4. lp.
- ³³ Turpat, 1495. f., 1. apr., 774. l., 10. lp.
- ³⁴ Turpat, 1515. f., 1. apr., 1003. l., 8. lp.
- ³⁵ Turpat, 1526. f., 1. apr., 556. l., 79. lp.
- ³⁶ Turpat, 1515. f., 1. apr., 998. l., 16. lp.
- ³⁷ *Feldmanis, A. E. Masženku traģēdija – Latvijas traģēdija. – Rīga, 2000, 115. lpp.; LVVA, 1526. f., 1. apr., 555. l., 19. lp.*
- ³⁸ LVVA, 1515. f., 1. apr., 1004. l., 17. lp.
- ³⁹ *Latviešu karavīrs Otra pasaules kara laikā: Dokumentu un atmiņu krājums, 1. grām. / Freivalds, O., galv. red. – Vāsterās, 1970, 88.–99. lpp.*
- ⁴⁰ LVVA, 1496. f., 1. apr., 615. l., 3. lp.

Mobilization Plans of the Latvian Armed Forces, 1939–1940

Valdis Kuzmins

Summary

During the 20 years of Latvian Army, five mobilization plans were developed following each other chronologically. Plans were developed according to the evaluation of the international situation. At the same point of time several plans could not exist in parallel due to the small territory and limited amount of equipment. Since general mobilization of one nation's military forces was invariably considered as an act of war by that country's likely enemies, mobilisation itself cannot be developed without taking into account potential military operations.

Until 1930, the Soviet Union was considered as a potential enemy. Mobilization and defence plans were developed based on this assumption (mobilisation plans No. 1, 2, 3, and Defence Plan A). International situation was considerably safe for Latvia and these plans did not anticipate radical measures to be involved, and therefore, mobilisation was planned as a slow process. At the utmost need this plan could be used also against Germany although mobilization plans were designed for Plan A (focusing on East border defence).

Since the summer of 1938, when Plan D was developed, Germany was considered to be the only real military enemy capable of military action. Plan D was based on defence against the German Army and assumed that it could intrude into Lithuania and begin military operations against Latvia as well. The time of possible invasion was estimated at the 3rd to 4th day since the beginning of German – Lithuanian war. Taking into account these

preconditions, in order to guarantee operational readiness, Mobilization Plan No. 4 was developed. Implementation of the operations of Mobilization Plan No. 4, according to Plan A (East border defence) would be very difficult or even practically impossible.

According to Mobilization Plan No. 4, almost 50% of the Armed Forces would be formed in Riga or its direct environs. Railway network would be used extensively to deliver reservists to the formation areas and taking into account the above mentioned German – Lithuanian military operations, feel protected from potential enemy counteraction.

When the international situation changed in September 1939, threat from the East became a reality, and some attempts to improve mobilization plan and defence plan were made, but not finalised. In October 1939, the Red Army units were allowed into Kurzeme region, and the Mobilization Plan had to be revised completely. Until the summer of 1940, a new and consistent with the existing threats Mobilization Plan No. 5 was developed. A new Defence Plan K (Combined) corresponding to the Mobilization Plan was made.

Plan K envisaged operations in two fronts against the Red Army units. A considerably quick concentration of troops at the potential military operation areas was planned and railway network usage was reduced to the minimum. By June 1940, Plan K was developed completely but Mobilization Plan No. 5 was not finished.

Both in September 1939 and in June 1940, the Defence Plan and Mobilization Plan were developed, although their successful implementation was impossible. The destiny of Latvia's sovereignty was decided by superpowers' agreement. Latvian military forces could not stand against direct aggression. This situation could have been changed by effective Baltic military union that would ensure involvement of all member countries in case of a military conflict.

Kārlis Dambītis

Represijas pret Sarkanās armijas 24. teritoriālā strēlnieku korpusa virsniekiem: 1941. gada 14. jūnija izsūtīšana

Padomju Savienības drošības iestāžu īstenotās represijas Baltijas valstīs 1940.–1941. gadā skāra lielāko daļu šo valstu iedzīvotāju, bet jo sevišķi bijušos aizsardzības iestāžu un organizāciju darbiniekus un viņu ģimenes. Šie notikumi bija spilgts piemērs veidam, kā Padomju Savienība atbrīvojās no sev nevēlamiem vai pat bīstamiem cilvēkiem, bieži vien nepārliecinoties par šo personu patieso attieksmi pret padomju varu.

Pēc Latvijas okupācijas 1940. gada 17. jūnijā sākās intensīva Latvijas pārvaldes un aizsardzības iestāžu un organizāciju pārveidošana un iekļaušana padomju sistēmā. Viens no reorganizācijas mērķiem bija likvidēt valsts drošību sargājošās instances – armiju, policiju un Aizsargu organizāciju. Var droši apgalvot, ka vienlīdz smagi tā skāra visas minētās institūcijas. Tomēr represiju kontekstā sevišķi jāizceļ bijušās Latvijas armijas virsnieki, pret kuriem 1941. gada 14. jūnijā tika vērstā sevišķa akcija, kuras laikā uz ieslodzījuma vietām Noriņskā izveda aptuveni 560 virsnieku. Tā bija represiju kulminācija, kas bija gatavota jau vairākus mēnešus pirms pašiem notikumiem, bet kuras aizsākums meklējams 1940. gada vasarā.

Represijas, no latīņu valodas *repressio*,¹ to plašākajā nozīmē ir vajāšanas, kas pamatotas ar rases, reliģijas, tautības un dzimuma atšķirību, atšķirīgu uzskatu un politiskās pārliecības dēļ. Represijām pakļautie tiek ļaunprātīgi izmantoti, apspiesti, spīdzināti, piespiedu veidā pārvietoti, aplaupīti un fiziski iznīcināti. Tās īsteno valsts vai administratīvās iestādes. Lūkojoties uz šādu termina “represijas” skaidrojumu, nākas secināt, ka 1941. gada jūnija, kā arī iepriekšējo mēnešu notikumi attiecas ne tikai tiešā veidā uz apcietinātajiem virsniekiem, bet arī tiem, kuri bija spiesti atstāt dienestu politiskās situācijas maiņas dēļ un viņu ģimenes locekļiem, kuri radniecības dēļ bija pakļauti padomju varas struktūru īstenotajiem ierobežojumiem privātajā dzīvē vai pat vajāšanām.

Šajā rakstā aplūkosim tēmas šaurāko daļu – tiešās represijas pret bijušās Latvijas armijas virsniekiem, kuri pēc armijas likvidēšanas turpināja dienestu Sarkanās armijas 24. teritoriālajā strēlnieku korpūsā (TSK).

Lielākā problēma, pētot šos jautājumus, meklējama dokumentāru avotu trūkumā. Ņemot vērā, ka apcietināšanas veica PSRS Iekšlietu tautas komisariāts (NKVD²),

Baltijas sevišķā kara apgabala štāba 3. (sevišķā) un korpusa štāba 3. (sevišķā) daļa, šo notikumu dokumentācija Latvijā nav pieejama. Arī Latvijas Valsts arhīvā esošās virsnieku krimināllietas nav pētniekiem brīvi pieejamas, jo to saturu sargā Fizisko personu datu aizsardzības likums. Tāpēc liela daļa pieejamās informācijas jāmēģina atrast publicētajā literatūrā, aculiecinieku atmiņās un citos avotos. Jāatzīmē, ka šobrīd neviens virsnieks – šo notikumu aculiecinieks vairs nav dzīvs.

Atsevišķu 1941. gada 14. jūnijā izsūtīto virsnieku sarakstu ir mēģinājuši sastādīt vairāki autori. Viens no pirmajiem mūsdienu mēģinājumiem ir leitnanta Roberta Gabra grāmatas “Latvju virsnieks Nr. 35473” nobeigumā publicētais izsūtīto virsnieku saraksts.³ Tomēr tas ir neprecīzs, ar daudziem trūkumiem, jo saraksts stādīts pēc autora atmiņas un aculiecinieku stāstiem. Pēdējo gadu laikā pamatīgu darbu virsnieku likteņu apkopošanā veicis Nacionālās aizsardzības akadēmijas zinātniskās pētniecības centrs zinātniskā projekta “Latvijas virsnieku likteņi Latvijas 1940. gada okupācijas rezultātā” ietvaros, kurā apkopota gan avotos, gan literatūrā atrodamā informācija par virsnieku gaitām. Jāatzīmē, ka šajā pētījumā virsnieki iedalīti pēc to dienesta statusa apcietināšanas laikā. Atsevišķi uzskaitīti virsnieki, kuri atvaļinājušies līdz 1940. gada 17. jūnijam, pēc 1941. gada 17. jūnija un apcietināti dienesta laikā.⁴

Lai būtu iespējams objektīvi novērtēt šos jautājumus, jāsaprot mērķis, ko padomju režīms vēlējās panākt, un kas bija tie faktori, kuri ietekmēja šo notikumu virzību. Latvijas valsti okupējot, Sarkanajai armijai bija steidzami jāatbrīvojas no visiem, kas varēja būt bīstami padomju režīmam, tajā pašā laikā šī atbrīvošanās bija jāveic iespējami oficiālāk, pamatojoties uz pastāvošo likumdošanu, ko pielāgoja pastāvošajam režīmam. Vispirms bija jāatbrīvojas no tiem, kas spētu izrādīt bruņotu pretošanos – nacionāli noskaņotām militārpersonām, kurām bija gan līdzekļi, gan zināšanas militāras pretošanās izvēršanā. Turklāt veiksmīga iznākuma garantēšanai bija nepieciešams panākt, lai cilvēki nespētu vienoties kopīga mērķa sasniegšanai.

Padomju armijai ienākot, Latvijas armiju kā nacionālu karaspēku likvidēja. Tās vietā izveidoja tā dēvēto Tautas armiju, ko augusta beigās un septembra sākumā pārveidoja par 24. TSK (pēc pavēles šai pārveidošanai vajadzēja ilgt no 1940. gada 28. augusta līdz 10. septembrim, bet reāli tās izpilde ievilkās līdz vismaz 27. septembrim).⁵

Pirmo reizi jēdziens “Tautas armija” parādījās 1940. gada 29. jūnijā kara ministra ģenerāļa Roberta Dambīša runā Rīgas radiofonā.⁶ Viena no padomju varas prasībām Latvijas armijas vadībai bija politiskas apmācības ieviešana. Tas nozīmēja plaša politapmācības resora izveidošanu. 1940. gada 4. jūlijā Valsts prezidents Kārlis Ulmanis pieņēma un izsludināja likumu “Par politiskajiem vadītājiem armijā”, kas stājās spēkā 8. jūlijā. Jau 15. jūlijā ar armijas komandiera ģenerāļa Roberta Kļaviņa pavēli iecēla divīziju un vienību politiskos vadītājus. Līdz ar politiskās apmācības ieviešanu 20. jūlijā karavīriem atļāva piedalīties mītiņos un demonstrācijās, kā arī iesaistīties

politiskajās partijās, kas līdz tam nebija atļauts. Karavīrus spieda izteikt savu politisko viedokli, kas nenācās viegli, jo atklātu jaunās varas kritizēšanu uzskatīja par politisku noziegumu.

Pirmās virsnieku atvaļināšanas norisinājās, vēl pastāvot Tautas armijai. Jau jūlijā latviešu vienībām piekomandēja politiskos audzinātājus, kuri kļuva par vienību komandieru vietniekiem politiskajā darbā. Praktiski jau tobrīd korpusā tika veidots ziņotāju tīkls un ievākta informācija par kareivjiem un virsniekiem. Par viņiem vāca dažādas ziņas, tomēr galvenokārt izzināja noskaņojumu pret padomju varu. Šajā pašā laikā varas iestādes apcietināja pirmos virsniekus, kuri varēja kļūt bīstami savu zināšanu, autoritātes un sakaru dēļ. Visiem dienestā esošajiem virsniekiem bija jāraksta sava biogrāfija. Lūkojoties no mūsdienu skatu punkta, var uzdot jautājumu – kāpēc viņi to darīja, turklāt atklājot gandrīz visus faktus par sevi. Atbilde uz šo jautājumu ir samērā vienkārša – daudzi virsnieki nebija raduši melot un noklusēt. Bez tam vēl pastāvēja ticība, ka padomju vara ir mainījusies un 1919. gada notikumiem līdzīga vardarbība nenotiks.

Paralēli šiem notikumiem risinājās padomju karaspēka apakšvienību izvietošana bijušajās Latvijas armijas telpās. Latviešu apakšvienībām no labi iekārtotām kazarmām vajadzēja pārcelties uz skolām, tukšām noliktavām un dzīvojamām ēkām. Tas skāra arī virsniekus ar viņu ģimenēm, kuriem bija jāpārvācas līdzī karaspēka apakšvienībām.

1940. gada 27. augustā, nepilnu mēnesi pēc Latvijas ieklaušanas Padomju Savienībā, Latvijas Tautas armiju oficiāli likvidēja, tās personālu un ekipējumu ieskaitīja Sarkanās armijas 24. TSK. Par korpusa komandieri iecēla ģenerāli R. Kļaviņu, par štāba priekšnieku – ģenerāli Oto Ūdentiņu.

Paralēli vienību nosaukumu un struktūras maiņai laikā no 1940. gada jūnija līdz augustam notika pretpadomiski noskaņoto kadru atsijāšana, kopumā atvaļinot 55 virsniekus. Virsnieki un karavīri tika izsaukti uz pārbaudēm un pratināšanām, no kurām daudzi neatgriezās. Daudzus mēģināja savervēt par ziņotājiem. Tādus gadījumus min Zemgales divīzijas štāba priekšnieks pulkvedis Artūrs Silgailis.⁷ Šādu sistēmu veidojot, padomju iestādes grāva iespēju brīvi uzticēties saviem kolēģiem un draugiem. Iespējams, daudzi piekrita brīvprātīgi, cerot uz jaunās varas piedāvātajiem materiālajiem labumiem, tomēr citus vienkārši iebiedēja, jo pratināšana ar spīdzināšanas elementiem (ne pati spīdzināšana) bija pietiekami efektīvs līdzeklis ziņu iegūšanai.

Šajā situācija var izšķirt vairākas Latvijas virsnieku korpusa kategorijas. Pirmkārt, virsnieki, kuri bija atvaļinājušies līdz 1940. gada 17. jūnijam. Tās būtībā bija civilpersonas, pret kurām NKVD vērsās, līdzīgi kā pret pārējām privātpersonām. Nākamie ir virsnieki, kurus atvaļināja pēc 1940. gada 17. jūnija. Arī pret viņiem NKVD vērsās, līdzīgi kā pret pārējām privātpersonām, jo viņi vairs neskaitījās aktīvajā dienestā. Trešā kategorija ir virsnieki, kurus apcietināja dienesta laikā līdz 1941. gada jūnijam, bet pēdējā – ceturrtā kategorija – virsnieki, kurus apcietināja 1941. gada 14. jūnijā.

Nosacītājā represiju pirmajā posmā, kas ilga no 1940. gada vasaras līdz 1941. gada jūnijam, pārsvarā apcietināja un likvidēja atsevišķus virsniekus, kuru biogrāfijā parādījās aktīva darbība pret padomju varu un Sarkanā armiju, piemēram, cīņas Latgales frontē 1919.–1920. gadā. Tā 1940. gada oktobrī Bišumuižā atrada nošautu virsleitnantu Vol-demāru Blumbergu. Jāatzīmē, ka cieta arī atvaļinātie bijušās Latvijas armijas virsnieki, kurus nu jau kā privātpersonas apcietināja un tiesāja pēc KPFSR kriminālkodeksa 58. panta, kas Latvijas teritorijā bija spēkā no 1940. gada novembra. Šāds liktenis piemeklēja pulkvedi-leitnantu Jāni Priedīti. Tautas armiju pārformējot par 24. TSK, štatu samazināšanas dēļ atvaļināja vēl apmēram 820 virsnieku. Daļa no tiem vēlāk tika apcietināta vai izsūtīta, bet daļu represijas neskāra.

Represīvās darbības savu kulmināciju sasniedza 1941. gada jūnijā. Latvijas armijas apakšvienības vasaras mēnešos tradicionāli izvietojās vasaras nometnēs. Tās atradās visā Latvijas teritorijā – Carnikavā, Lilastē, Litenē, Daugavpilī, Liepājā u.c. Parasti došanās uz nometnēm notika svinīgi, piedaloties pat orķestriem un pavadītāju pulkiem ar karavīru radiem un draugiem. Katrā šādā nometnē sapulcējās armijas vienības pulka, retāk divīzijas lielumā, jo plašākas militāras nometnes vietas Latvijā nebija. Kopējas mācības dažādām lielām armijas daļām noritēja reti un arī tikai pēdējos Latvijas valsts neatkarības gados. 1941. gada maija beigās visas 24. TSK apakšvienības sāka pulcēt bijušajā Latgales divīzijas 9. Rēzeknes kājnieku pulka vasaras nometnē Litenes poligonā. Ierobežotās teritorijas dēļ daļu nometnes ierīkoja netālajos Ostroviešos.

Litenes ciemats atrodas Gulbenes novadā, pusceļā starp Gulbeni un Balviem, aptuveni 19 km no Gulbenes. Šī vieta bija ievērojama ar savu nelielo, bet skaisto muižu, gar to bija izbūvēta dzelzceļa līnija un labi ceļi, kas savienoja Gulbeni ar Balviem, bet cauri blakusesošiem mežiem plūda Pededzes upe. Visi šie apstākļi 20. gs. 30. gadu pirmajā pusē ļāva te izveidot poligonu, kurā vasaras laikā varētu mācībās izvietot karaspēka daļas. Latvijas armijas sapieru komandas bija šeit uzcēlušas barakas un izveidojušas teltsvietas. Dzelzceļa malās vidēji ik pa 4 km bija izveidotas krautuves, kurās varēja no vilciena sastāviem izlādēt vai ielādēt militāro ekipējumu un tehniku. Dažus kilometrus tālāk izdeguša sila vidū bija izveidoti gan kājnieku, gan artilērijas šaušanas poligoni. No Litenes stacijas uz nometni bija izbūvēts plats ceļš, piemērots piegāžu transportam, bet pāri Pededzei bija uzcelts koka konstrukcijas tilts. Visā poligona teritorijā bija izraktas akas.

Latvijas armijā bija ieviesta sistēma, ka armijas karavīri dzīvoja nometnes teritorijā, bet virsniekiem bija iespējams dzīvot kopā ar savām ģimenēm, īrējot dzīvesvietu blakus esošajās viensētās vai Gulbenē. Virsnieki vakaros varēja doties pie savām ģimenēm, ja vien nebija ielānotas kādas mācības vai atgadījies kas cits. Tādas pašas iespējas bija visās vasaras nometnēs. Arī virsnieku ģimenes diezgan brīvi varēja iekļūt nometnes teritorijā, lai apciemotu virsniekus.

1941. gada marta vidū noskaidrojās, ka maijā korpusam vajadzēs doties uz vasaras nometnēm. Pretēji korpusa vadības plāniem korpusu izvietot dažādās Latvijas vietās, katru divīziju atsevišķi – 181. divīziju pie Smārdes, 183. divīziju pie Strenčiem un pārējās daļas Carnikavā –, kara apgabala štābs noteica visam korpusam doties uz vasaras nometni Lītenē.⁸ Turp nenosūtīja tikai 111. zenīrtartilērijas divizionu, jo tam par nometnes vietu bija izraudzīta Mangaļsala. Jau tad karavīru vidū radās pirmās aizdomas par kara apgabala štāba plāniem, jo, kā jau minēts, Lītenes nometne bija daudz par mazu, lai uzņemtu veselu korpusu – aptuveni 8000–10 000 karavīru. Štāba darbinieki jau tad Līteni sāka atklāti saukt par koncentrācijas nometni. Neraugoties uz noteikto datumu – 15. maiju, pirmās vienības, pateicoties ģenerālim R. Kļaviņam, kurš uzskatīja, ka maija vidū klimatiskie apstākļi vēl nav īsti piemēroti karavīru izvešanai nometnē, Lītenē ieradās tikai ap 1. jūniju, neskaitot dažas bijušās Vidzemes divīzijas vienības, kas jau pirms 1. maija bija ieradušās Gulbenē.⁹ Maija sākumā nometni aplūkot atbraukušie virsnieki konstatēja, ka daļu nometnes vēl klāj sniegs, bet atlikusī teritorija ir pavasara plūdus applūdusi.

Korpusa štābs, sakaru un sapieru bataljoni, kā arī 183. strēlnieku divīzija Lītenes nometnē ieradās 1. jūnijā. Korpusa štābs izvietojās Lītenes muižā, bet pārējās daļas – Lītenes nometnē. 10. jūnijā ieradās 181. strēlnieku divīzija ar korpusa artilēriju, kas izvietojās jaunveidotajā Ostroviešu nometnē.¹⁰

Nometnē vajadzēja veikt daudzus pārkārtojumus: izveidot papildu teltsvietas, izbūvēt zemnīcas u.c. būves, turklāt nometnes apkārtnē bija stipri piemēslota,¹¹ jo iepriekš šeit bija atradusies kāda lielāka Sarkanās armijas vienība, kam apkārtnes uzkopšana nav bijusi prioritāte, tādēļ, ienākot nometnē, bija nepieciešams veikt nometnes teritorijas sakopšanu. Armijas daļu kareivji, kas pirmie ieradās norīkojumā sagatavot nometni korpusa vajadzībām, ar lāpstām rokās esot “ķemmējuši” teritoriju. Smaka esot bijusi neciešama un atgādinājusi sen netīrītu tualeti.

Laika posmā pirms un pēc ierašanās Lītenē atvaļināja 1939. gada iesaukumu. Pulkvedis-leitnants Kārlis Aperāts atceras, ka neilgi pirms izbraukšanas uz nometni klīda baumas par to, ka visus kareivjus sūtīs nevis uz nometni, bet gan uz Krieviju.¹² Dienestā palika tikai instruktoru rotu beigušie, jo viņu dienesta ilgums Sarkanajā armijā bija noteikts vismaz četri gadi.¹³ Latviešu sastāvs korpusā samazinājās apmēram par pusi. Dažās vienībās latviešu sastāvs saruka līdz pat 20 procentiem. Atvaļināto vietā grupās pa 30–50 cilvēkiem ieradās jauniesauktie no citām padomju republikām. Lītenes stacijā tos sagaidīja ar orķestri un ziediem. Tūlīt pēc ierašanās nometnē no jauniesauktajiem izsauca komjauniešus, kuri bija vismaz trīs ceturtdaļas atbraukušo, un proporcionāli sadalīja pa atsevišķām apakšvienībām,¹⁴ korpusā iepludinot padomju varai lojālus karavīrus.

1941. gada naktī uz 14. jūniju un nākamajās dienās Latvijā kopumā izsūtīja vai arestēja vairāk nekā 15 000 Latvijas iedzīvotāju. Tādas pašas akcijas notika Lietuvā,

kur apcietināja aptuveni 18 000 cilvēku, un Igaunijā, kur arestēja aptuveni 10 000 cilvēku. Upurus naktī piecēla un lika piecu minūšu līdz pusstundas laikā būt gataviem atstāt mājas. 14. jūnija dienā apcietināja no bijušo triju Baltijas valstu armijām izveidoto Sarkanās armijas korpusu virsniekus. Var uzskatīt, ka šīs operācijas visās trijās republikās bija līdzīgas, pat vienādas. Operāciju vadīja Baltijas sevišķā kara apgabala štāba 3. (sevišķā) daļa un korpusa štāba 3. (sevišķā) daļa. Tām palīdzēja vienību komisāri un krievu komandieri. Kā secina vēsturnieki Ainārs Bambals un Ēriks Jēkabsons, represijas ir saistāmas ar Vissavienības Komunistiskās partijas Centrālās Komitejas un Tautas Komisāru Padomes 1941. gada 14. maija slepeno lēmumu nr. 1299-526 "Par sociāli svešu elementu izsūtīšanu no Baltijas republikām, Rietumukrainas, Rietumbaltkrievijas un Moldāvijas". Upuri izvēlēti, balstoties uz korpusa virsnieku biogrāfijām, darbību Latvijas armijā, tuvinieku sociālo un materiālo stāvokli, komisāru un politisko vadītāju ziņojumiem.¹⁵

Runājot ar šo traģisko notikumu aculieciniekiem, viņi atzina, ka par šādu iespējamo scenāriju viņi bija iedomājušies, bet neticēja, ka kaut kas tāds varētu notikt. Klīda dažādas baumas un par to liecināja arī redzami sagatavošanās darbi, pēdējo mēnešu un dienu notikumi sevišķi spilgti parādīja briestošās deportācijas. Daži bija pat brīdināti. Tomēr demokrātiskajā un brīvajā Latvijā augušie un skolotie virsnieki neticēja, ka valsts (PSRS) domā likvidēt vienlaikus tik daudz savas armijas korpusa komandējošā sastāva. Patiesībā tam neticēja pat daudzi šī režīma atbalstītāji, jo nebija rēķinājušies ar padomju varas nežēlīgo politiku.

Operācija bija gatavota ilgi un uzmanīgi. Tās sagatavošanas procesu var iedalīt nosacītās trijās daļās, ko raksturo 24. TSK notikušie procesi un laiks, kad tie risinājušies. Diemžēl mūsdienās nav iespējams dokumentāri pierādīt šāda sadalījuma esamību, vajadzīgie arhīvi vēl joprojām nav atslepenoti, tāpēc var tikai pieņemt, ka tāds ir bijis.¹⁶

Nosacītais pirmais posms sākās 1940. gada otrajā pusē pēc Latvijas okupācijas, kad jūlijā latviešu vienībām piekomandēja politiskos audzinātājus. Tie kļuva par vienību komandieru vietniekiem. Šajā laikā korpusā bija veidots ziņotāju tīkls un ievākta informācija par kareivjiem un virsniekiem. Bija aizsāktas izziņas lietas un noskaidrota attieksme pret padomju varu. Šajā laikā apcietināja pirmos virsniekus, kuri varēja kļūt bīstami savu zināšanu, autoritātes un personisko sakaru dēļ. Virsniekiem bija jāraksta sava biogrāfija un to viņi arī darīja, jo nebija raduši melot un noklusēt.¹⁷ Bez tam bija vēl ticība, ka padomju vara ir mainījusies.

Otrais posms sākās 1941. gada pavasarī un turpinājās līdz pat jūnija sākumam. Tā laikā iekšlietu struktūras turpināja vākt informāciju par virsniekiem un organizēja individuālas provokācijas, kuru galvenais mērķis bija atrast iemeslu apcietināšanai.¹⁸ Aprīlī un maijā tās veidoja tā sauktos melnos sarakstus un virsnieku atvaļināšanas pavēles, kurās, pamatojoties uz likuma par dienestu Sarkanajā armijā 43. punktu, bija teikts,

ka virsnieki ir atvaļināti brīvu vietu trūkuma vai politiskas neuzticamības dēļ.¹⁹ Jūnija sākumā korpūsā notika lielākās izmaiņas pirms masveida represiju sākuma. Nomainīja korpūsā vadību: ģenerāļa R. Kļaviņa vietā iecēla ģenerālmajoru Kuzmu Kačanovu, korpūsā štāba priekšnieka ģenerāļa O. Ūdentiņa vietā – pulkvedi Nikolaju Makovčuku, 181. divīzijas komandiera ģenerāļa Jāņa Liepiņa vietā – pulkvedi Pjotru Borisovu, bet par 183. divīzijas komandiera ģenerāļa Andreja Krustiņa aizvietotāju – pulkvedi Pjotru Tupikovu. Nomainītos augstākos virsniekus kopā ar vēl aptuveni 20 virsniekiem nosūtīja uz “kursiem Maskavā”. Rezultātā padomju vara bija tikusi vaļā no patriotiski noskaņotiem augstākajiem komandieriem un augstāko komandējošo sastāvu nomainījusi pret krievu virsniekiem. Latviešu karavīri un zemākie virsnieki nu bija nokļuvuši pilnīgā padomju varas pakļautībā. Notika jau minētā 1939. gada iesaukuma demobilizācija un brīvās vietās iepludināja padomju varai lojālus sveštautiešu karavīrus. Tika sagatavota augsne turpmākajiem notikumiem.

Nosacītais trešais posms sākās jūnija pirmajās dienās. Šajā laika posmā jau uzsāka tehnisko sagatavošanās procesu. Sagādāja transportu – gan automobiļus, gan vilcienu vagonus. Izstrādāja sardžu un konvoju grafikus utt. 9. jūnijā sāka ierobežot virsnieku un karavīru pārvietošanos. Uz tiltiem pāri Pededzei izvietoja posteņus, kas neaizturēja civiliedzīvotājus, bet pārbaudīja armijas personālu.²⁰ Lai atstātu nometņu teritoriju, bija nepieciešama štāba izdota atļauja. Pa nometņu perimetru un teritoriju sāka patrolēt krievu patruļas. Tajā pašā laikā sāka uzmanīt virsniekus, pieliekot tiem “asti”. Leitnants R. Gabris atceras, ka 12. jūnijā, pārņemot bataljona sakaru dežūrvirsnieka posteni, pēkšņi pie viņa ieradies radistu rotas politiskais vadītājs Lomakins, kurš vēlāk visu dienu viņam esot sekojis.²¹ Arī leitnants Verners Līguts atceras, ka kopā ar viņu teltī esot gulējis rotas polītruks un vēl kāds leitnants.²² Diemžēl viņš nemin, vai tas notika ar augstāka virsnieka norīkojumu vai bez tāda.

13. jūnijā korpūsā vienībās par dežūrvirsniekiem un sargiem izraudzīja vienīgi krievus un “aziātus”.²³ Nometņu tiešā tuvumā izvietojās NKVD karaspēks, kas pārņēma apkārtnes kontroli. Virsniekiem un karavīriem aizliedza atstāt nometņu teritoriju. Bija saņemts rīkojums steidzīgi apbruņot atsūtītos krievu karavīrus skatei, kas gaidāma tuvākajās dienās. Tā kā ieroču trūka, tos atņēma latviešu karavīriem, kā rezultātā latvieši bija atbruņoti. Citviet deva pavēli nodot visus ieročus pulka noliktavā. Tikai dežurantam izsniedza šauteni un ķiveri.²⁴ Pievakarē paziņoja, ka nākamajā dienā gaidāmas taktiskās mācības pārbaudes veidā. Dažviet to paziņoja tikai 14. jūnija rītā. Pateica, ka mācību dalībnieku vārdus nosauks nākamajā dienā, tāpēc visiem ir jābūt no rīta nometnē. Varēja novērot satraukumu polītruku vidū. Piemēram, 24. TSK sakaru bataljona komandieris pulkvedis-leitnants K. Aferāts savās atmiņās raksta, ka viņam piekomandētais polītruks nepārtraukti kaut kur braukājis un sačukstējies ar citiem polītrukiem. Satraukums gan esot “norakstīts” uz tābrīža politiskajām attiecībām ar Vāciju.²⁵

Lai operācija noritētu bez starpgadījumiem, bija nepieciešami galvenokārt divi faktori – konfidencialitāte un apcietināmo virsnieku un viņiem pakļauto apakšvienību nepretošanās. Sagatavošanās procesā tam bija pievērsta maksimāla uzmanība, kas vēlāk vainagojās panākumiem.

Vēl naktī uz 14. jūniju daudzi pulku komisāri bija izsaukti uz Gulbeni, visticamāk, lai saņemtu pēdējos norādījumus par nākamās dienas akciju.²⁶

Litenes nometnē 14. jūnija rītā pl. 8.30 (pl. 6.00²⁷) visiem 243. strēlnieku pulka virsniekiem vajadzēja ierasties komandieru mācībās. Sapulce notika brīvdabas kinoteātrī. To vadīja pulka komandiera palīgs kapteinis Kirilovs un štāba priekšnieks pulkvedis-leitnants N. Miļevskis. Bija paziņota mācību tēma – bataljona uzbrukums. Pulka komandieris majors Kazačuks, instruējis kapteini Kirilovu lasīt lekciju par šo tēmu, pats devās prom, lai pēc nepilnas stundas ierastos ar mācību dalībnieku sarakstu. Sāka izsaukt virsniekus, kuriem tajā dienā vajadzēja piedalīties mācībās. Tiem, kurus neizsauca, pateica, ka viņiem uz mācībām būs jādodas nākamajā dienā. 14. jūnijs bija sestdiena, tāpēc tiem, kuriem nākamajā dienā – svētdienā – būtu jādodas mācībās, apsoltīja brīvu pirmdienu. Izsaucot virsniekus, bija manāmas vairākas nesakritības. Nosauca arī tos, kuri atradās slimnīcā, atvaļinājumā vai komandējumā. Nosaucot vārdu, netika minēta dienesta pakāpe, kā tas bija pieņemts. Tas apstiprina to, ka sarakstus sastādīja NKVD, jo, ja to būtu darījušas militārpersonas, tad noteikti būtu minēta virsnieka dienesta pakāpe. Lai novērstu aizdomas, starp nosauktajiem bija arī pārliecināti komunisti.²⁸ Tāpat bija norādīts līdzī nē mamo lietu saraksts: pistole maksīt, tālskatis, karšu soma ar attiecīgajām kartēm, kompass, lauka grāmatiņa, zīmūļi u.c. Dīvaini esot šķīti, ka nav doti norādījumi ne par apģērbu (dažviet tas gan ir teikts), ne pārtiku, jo virsniekam vajadzēja uzturēt pašam sevi – no karavīru virtuves viņiem nekas nepienācās.²⁹

Šķiet, ka sekoja brīdis, kad, kā var spriest, kaut kas plānā bija aizķēries, jo virsniekiem nācās gaidīt transportu pat līdz pl. 14.00 dienā. Iespējams, ka bija izveidots kaut kas līdzīgs rindai un katru virsnieku pulciņu transportā sēdināja tās kārtībā. Visātrākais izbraukšanas laiks, kādu autoram izdevās atrast, ir aptuveni pl. 11.30. Kamēr virsnieki gaidīja, viņiem lasīja lekciju vai paragrāfus no "Kaujas apmācības reglamenta".³¹ Kad beidzot mašīnas bija piebraukušas, tajās sasēdināja virsniekus pa 10–15 cilvēkiem katrā. Dažos gadījumos mašīnas kravas kastē iesēdināja apsardzi – divus kareivjus. Pēc virsnieku novērojuma apsardzes karavīri esot izskatījušies ļoti nobijušies, to pašu var teikt arī par tiem, kuri veica arestu. Transportam izmantoja gan bijušās Latvijas armijas, gan PSRS ražojuma un poļu trofeju kravas autotransportu. Lielākoties tas bija vaļējs, bet ir liecības arī par slēgtu transportu.³² Automašīnas konvojēja slēgts džips, kurā, iespējams, atradās ložmetējs vai patšautene. Posteņos konvojus neapturēja. Karavīrus veda uz Gulbenes pusi. Aptuveni 1–5 km no pilsētas virsniekiem lika izkāpt un nostāties kolonnā pa divi. Vismaz viena apcietināšanas vieta atradās pie Litenes–Stāmerienas

ceļa.³³ Leitnants Pauls Grīnbergs atceras, ka arī tas esot bijis netipiski, jo parasti virsniekus neviens nav komandējis stāties ierindā un uz mācību vietu viņi devušies brīvi. Virsniekus ievada mežā, 0,5–1 km attālumā no ceļa, kur nelielā klajumā vai izcirtumā tos atbruņoja un apcietināja. Aptuveni hektāru lielo klajumu malās bija saslieti krūmi, aiz kuriem bija maskēti NKVD karavīri un bruņutehnika.

Pēc vairāku virsniņu atmiņām klajumu tuvumā bija izraktas bedres, kurās varētu aprakt virsniekus, ja viņi pretotos un tiktu nošauti. Šādu versiju apstiprina arī Sitas silā atrastā kapa lielums – 31 metru garš un 4 metrus plats. Lai gan tas ir milzīgs, tomēr atrastās 11 mirstīgās atliekas ir pārāk mazs skaits šādam kapam.³⁴ Tāpēc var uzskatīt, ka kaps ir bijis izrakts jau iepriekš.

Leitnants V. Līguts atceras, ka aptuveni 0,5 km no Gulbenes autokolonna esot apstūrēta pie jauktu koku birzs. To izdarīja Sarkanās armijas pulkvedis Kirilovs, virsniekus nostādot vienā ierindā zosu gājienā un vedot uz šo birzi. Pa gabalu jau varēja redzēt ložmetējus un prettanku lielgabalus. Taču tas atgādināja kaujas mācības un sevišķu izbrīnu neradīja. Virsnieki ievesti birzī, kur tos jau gaidīja NKVD karavīri, pārsvarā no Vidusāzijas republikām. Tie bija izkārtoti divās rindās, viena rinda no otras apmēram piecu soļu attālumā. Virsnieki ievesti rindu starpā, un, kad rindu gali nolīdzinājušies, tad pulka komandieris nokomandējis: “Uz kreiso! Rokas augšā!”³⁵ Citviet komandas dotas krievu valodā. Rezultātā pret virsniekiem bija vērsti durkļi gan no priekšpuses, gan mugurpuses. Tātad viņus atbruņoja, reizē noraujot arī zīmotnes.

Virslleitnants Jānis Laucis stāsta līdzīgi, bet viņa grupai bija pateikts, lai karšu somas pārliet labajā pusē un lietusmēteļus arī paņem ar labo roku, lai visi izskatītos vienādi, jo priekšā gaidot augsta priekšniecība.³⁶ Šādā veidā tika sarežģīta iespēja lietot pistoles. Pēc atbruņošanas sekoja pavēle gulties zemē un gaidīt tālākos norādījumus.

Dažādos laikos un dažādās vietās, šķiet, ir bijušas dažādas pavēles, ko teicis apcietināšanas vadītājs. Dažviet bija ievads: “Mūsu šīsdienas mācības. Rokas gaisā!”, citur bija vienkārša pavēle “Rokas augšā!”, vēl citur virsnieks, kurš atveda latviešus, tos vienkārši nodeva pakļautībā kādam uz vietas esošam NKVD virsniekam.

Par nekārtību sarakstos un poļitruku aklo uzticēšanos tiem liecina triju virsniņu – kapteiņu Gotharda Kauliņa, Fēliksa Berga, un virslleitnanta J. Lauča – apcietināšana aiz pārpratuma. Vēlāk viņus atbrīvoja, tāpēc viņu liecības ir nozīmīgs aculiecinieka avots.³⁷ Tāpat spilgts piemērs ir leitnants Kārlis Bojārs, kurš par katru cenu vēlējās pievienoties prom braucošajiem virsniekiem. Neskatoties uz to, ka poļitruks viņu nemaz nav gribējis ņemt līdzī, K. Bojārs uzskatījis, ka papildu piedalīšanās taktiskajās mācībās ir virsniekam nepieciešama.³⁸

Pēc arestēšanas virsniekus nogādāja atpakaļ pie autotransporta, ar ko tos aizveda uz Gulbenes staciju. Braucot uz Gulbeni, virsniekiem bija jāsež uz grīdas. Lai gan leitnants V. Līguts apgalvo, ka viņi to darījuši labprāt, lai šo kaunu neredzētu pilsētnieki,

tomēr ticamāk šķiet, ka šāda pavēle dota, lai pilsētā neizplatītos baumas, kas gan bija pilnīgi lieki, jo lielākās apcietināšanas jau bija notikušas. Karavīrus sasēdināja lopu vagonos – pa 40 cilvēkiem katrā vagonā. Taču ir kāda nesakrītība. Kopumā Gulbenes stacijā esošo lopu vagonu skaitu lēš ap 70. No tiem apmēram 17–20³⁹ bija domāti 24. TSK virsniekiem. Cik zināms, 14. jūnijā Litenē un Ostroviešos apcietināja aptuveni 540 virsnieku. Ņemot vērā, ka vagonā bija paredzēta vieta 40 cilvēkiem un reizinot to ar vagonu skaitu 17×40, iegūstam 680 cilvēku vietas. Rodas jautājums, kas ir šie liekie vagoni un kam tie domāti? Iespējams, ka tie palika tukši, bet var būt, ka tur ievietoja citur Latvijā saķertus virsniekus vai karavīrus. Taču tikpat labi iespējams, ka vagonu skaits ir pārspīlēts. Pirms ieslodzīšanas vagonā virsniekus vēlreiz pārmeklēja un pārskaitīja.⁴⁰

Leitnants V. Līguts savās atmiņās stāsta, ka pie ešelona jau bija nostādīts ložmetējs un nevienu nelaida klāt. Esot gan atnākušas dažas sievietes ar pārtikas produktiem, bet arī tās nav laistas pie vagoniem. “Mēs vēl bijām sākumā, blakus vagonā jau bija, bet vēl visi vagoni nebija aizņemti, un, kad mēs tur iekšā sēdējām un skatījāmies aiz aizrestotajiem logiem, lai gan sargi mūs brīdināja, sitot pie vagona sienām, tad daudz neko neredzējām, tikai dzirdējām, ka šad un tad piebrauc mašīnas un līdzi izrīkojas kā ar mums. Un vienu grupu iedzina arī pie mums, mūsu vagonā.”

Par notikumiem korpusa štābā kāds anonīms pulkvedis grāmatas “Latviešu karavīrs Otra pasaules kara laikā” 1. sējumā raksta: “14. jūnijā plkst. 9 no rīta Litenes pili ielenca divi krievu tanki un viena rota sarkanarmiešu. Kad štāba virsnieki bija sapulcējušies pusdienās, sarkanarmijas poļitruks plkv. Vesjolkins pēkšņi noslēdza durvis. Vienam pēc otra mums bija jāiet pie Vesjolkina, kas jautāja, vai vēlamies palikt sarkanarmijā. Redzēju drīzi, ka sardze aizveda plkv. Jāni Kaļķi dzelžos saslēgtām rokām. Apcietināja arī daudzus citus. Vienu daļu apcietināto latviešu virsnieku aizveda uz Rīgu (plkv. Liepiņu, pltn. Galdiņu, kpt. Sproģi, pltn. Blausu), citus uz Gulbeni (plkv. Kaļķi, pltn. Tenteri, vltņ. Bērziņu). Bez Vesjolkina rīkojās vēl korpusa poļitruks R. Šteinbergs, kas bija Krievijas latvietis, vecs, pārbaudīts komunistis.”⁴¹

Bija arī pretošanās gadījumi. Tā, piemēram, 227. strēlnieku pulkā bija nošauts kapteinis Mārtiņš Linmeiers, kuru pēc pavēles izdzirdēšanas bēgot nošāva⁴² kara komisārs Nikolajs Ņegoduiko. 285. pulkā vecākais leitnants Fridrihs Feldmanis nošāva majoru Doroščenko. Pašu leitnantu F. Feldmani pēc tam nežēlīgi piekāva un sadūra. 623. artilērijas pulka kapteinis Arvīds Lulla ar personisko ieroci sašāva kapteini Grabavenko, kurš vēlāk no ievainojumiem mira.⁴³ Liecinieki stāstījuši, ka čekisti viņu turpat uz vietas smagi piekāvuši un prasījuši, kur viņš ņēmis ieroci un patronas. Lielākoties visiem pirmā doma esot bijusi, ka jāpretojas, taču arests notika tik strauji, ka daudzi pat nav paspējuši reaģēt, turklāt apziņā ir bijusi doma – ja viņi pretosies, cietīs ģimenes.

Naktī uz 15. jūniju vagonus ar virsniekiem aizveda uz Šķirotavas staciju, kur tiem pievienoja jaunus apcietinātos. Tā kā arestēto sarakstu stādīšana un pārbaudīšana

ievilkās, tad ešelon uz Rīgu devās tikai ap pl. 23.00. Brīdī, kad vilciens meža vidū samazinājis ātrumu, radušās aizdomas, ka virsniekus varētu tur nošaut. Pirmajās dienās virsnieki bija gatavi tam, ka tos varētu kaut kur iznīcināt. Pastāvējuši arī bēgšanas plāni, bet vagoni pret izlaušanos bija nodrošināti. Tiem bija apsardze, kā arī "lemesis" sastāva beigās, kas sakropļotu un nonāvētu ikvienu, kurš nonāktu uz sliedēm zem ešelona. Šķirotavas stacijā Rīgā vilcienam nomainīja apsardzi. Vagonos iemeta koka kastes, kurās vajadzēja samest visus dzelzs priekšmetus, kā arī zīmotnes, kas bija palikušas pie virsniekiem. Tad virsniekus pārmeklēja vēlreiz.⁴⁴ Rīgā pievienoja dažus vēlāk noķertos un arestētos virsniekus. Šo ešelonu apvienoja ar tādiem pašiem likteņa biedriem no Lietuvas un Igaunijas. Izbraucot no Latvijas teritorijas, pirmā pietura bija Babiņinas muiža, kurā pirmoreiz tika "iepazīta" padomju Gulaga sistēma.

Kopumā 14. jūnijā korpusā bija apcietināti un izsūtīti (ieskaitot uz kursiem Maskavā nosūtītos): korpusa štābā – 11, Aviācijas eskadrijā – 16, Sapieru bataljonā – 7, Sakaru bataljonā – 5, 613. artilērijas pulkā – 36; 181. divīzijā: štābā – 17, Sapieru bataljonā – 7, Sakaru bataljonā – 7, 8. zenītartilērijas divizionā – 12, Izlūkbataljonā – 9, 186. strēlnieku pulkā – 18, 195. strēlnieku pulkā – 46, 243. strēlnieku pulkā – 46, 639. artilērijas pulkā – 28, 640. artilērijas pulkā – 20, Atsevišķajā prettanku divizionā – 6; 183. divīzijā: štābā – 14, Atsevišķajā prettanku divizionā – 5, Sapieru bataljonā – 7, Izlūku bataljonā – 10, Sakaru bataljonā – 6, 111. zenītartilērijas divizionā – 6, 227. strēlnieku pulkā – 41, 285. strēlnieku pulkā – 41, 295. strēlnieku pulkā – 34, 623. artilērijas pulkā – 10, 624. artilērijas pulkā – 11, Rīgas Karaskolā – 11 virsnieki.⁴⁵

Tomēr šie ir tikai aptuveni skaitļi, jo patieso apcietināto skaitu ir ļoti grūti uzzināt. Nav pat īsti skaidrs, cik un kurus virsniekus nošāva pretojoties, cik nošāva Latvijas teritorijā. Arī izsūtīto virsnieku skaits ir visai aptuvens – 560. Paši virsnieki, kuri atgriezās no Noriļlaga, apgalvo, ka Litenē 14. jūnijā apcietināja aptuveni 430 virsniekus.⁴⁶

15. jūnija naktī vilciens atstāja Rīgu. Par vagonu skaitu ešelonā ir grūti spriest. Lēšot pēc igauņu virsnieka Georga Lētsa atmiņām, kurās viņš min 1057 baltiešu virsniekus, un pieņemot, ka vagonā ir 35–40 cilvēku, sanāk, ka ešelonā bija 26, maksimums 30 vagonu. Tomēr leitnants R. Gabris min 50–60 vagonus,⁴⁷ kas ir gandrīz divreiz vairāk, tiesa, šo daudzumu viņš ir fiksējis tikai ārpus Latvijas, izkāpjot pirmajā pieturas punktā.

Virsniekus no Latvijas cauri nometnei "Jasnaja Poļana" nogādāja Krasnojarskā, bet no turienes ar baržām – Dudinkā un Noriļskā, kur lielāko daļu iesaistīja Noriļskas būvniecībā, raktuvju darbā un mežistrādē. Astonādesmit virsniekiem piesprieda augstāko soda mēru nošaušanu, bet pārējiem – no 8 līdz 25 gadiem ieslodzījuma. Latvijā atgriezās aptuveni 80 bijušo Latvijas armijas virsnieku. Pēc atbrīvošanas daudzi palika dzīvot Noriļskā vai tās tuvumā.

Litenes notikumi aktualizējās 80. gadu otrajā pusē, kad slepenības un noslēpumainību plīvurs lēnām sāka krist no daudzām ar padomju varu saistītām lietām.

Diskusija presē sākās ar vēstures zinātņu kandidāta Ērika Žagara rakstu laikraksta "Lauku Avīze" 1988. gada 30. jūlija numurā "Litene – 1941". Asu kritiku šim rakstam dod kāds O. Sirmais publikācijā "Pretrunu – daudz, patiesība – viena".⁴⁸ Tajā padomju autors cenšas apgāzt masu represiju pastāvēšanu ar dažādām, visai šaubīgām liecībām. Galvenais raksta uzdevums, šķiet, ir galveno uzmanību pievērst nacistu noziegumu izskatīšanai, nevis NKVD veikto represiju apskatam. Šis raksts savukārt izraisīja lasītāju pretsparu. Atradās daudzi, kas varēja un vēlējās liecināt par Litenes notikumiem. Tie bija gan paši represētie virsnieki, gan arī vietējie iedzīvotāji. Par pēdējiem gan jāteic, ka bieži tie bija iebiedēti un nevēlējās stāstīt par 1941. gada vasaras notikumiem.

Liels atklājums bija apbedījumu atrašana Sitas silā. Kapavietas atrākšana notika arheologu Māra Atgāža un Andreja Vaska vadībā. Bija atrastas 11 cilvēku mirstīgās atliekas, pēc pogām un apgērba gabaliņiem spriežot, tie bija bijušās Latvijas armijas virsnieki. Bija uzzieta arī lode un mehāniski bojāti galvaskausi, kas norādīja, ka šie cilvēki ir nošauti.

LPSR prokuratūra ierosināja krimināllietu sakarā ar 1941. gada 14. jūnija notikumiem Litenē. Izmeklēšanas materiālus lielākoties veidoja presei piesūtītās vēstules un pieejamie arhīvu dokumenti, kā arī liecinieku aptaujāšana.

Litenes izmeklēšana ievadīja daudzas, pret padomju varu vērstas izmeklēšanas, tajā pašā laikā sākās diskusijas par represijām pret latviešiem vispār. Notikumi Litenē kalpoja par pamatu vēlākām ekspedīcijām uz Noriļsku un citām ieslodzījuma vietām Sibīrijā.

Represiju kopējā bilance ir drūma. No Latvijas Tautas armijas 2193 virsniekiem, vadoties pēc 1940. gada 1. septembra datiem, nepilna gada laikā atsevišķi bija apcietināti 299 virsnieki, 14. jūnijā – 562, bez vēsts pazuda 247 virsnieki. Turklāt no armijas līdz tās iekļaušanai 24. TSK atvaļināja 875 virsniekus.

Aplūkojot Nacionālās aizsardzības akadēmijas savāktos datus par tiem Latvijas armijas virsniekiem, kuri cieta represijās, nākas secināt, ka pēc 17. jūnija izdarīja pašnāvību, bija ieslodzīti un pazuda bez vēsts kopumā 140 virsnieku. 13. un 14. jūnijā, kā arī tuvākajās dienās apcietināja 659 virsniekus, bet atvaļinātie virsnieki, kuri cieta šajās represijās, bija 254. Šie dati visumā atbilst citos avotos un literatūrā dominējošajam skaitlim – kopumā nepilns 1100 virsnieku.

Atmetot emocionālu pieeju, jāsecina, ka padomju varas iestādes ļoti precīzi un veiksmīgi veica sev uzticēto uzdevumu. Lai mūsdienās šo represiju sekas varētu iespējami precīzāk apzināt, būtu nepieciešams izmantot padomju varas iestāžu arhīvu dokumentus. Pašlaik pētījumi tiek veikti, aplūkojot virsnieku individuālās biogrāfijas, tās apkopojot un šādā veidā radot kopējos skaitļus. Pretējs, daudz produktīvāks virziens būtu veikt pētījumu, balstoties uz kopējiem datiem par represētajiem virsniekiem, tos salīdzinot ar virsnieku individuālajām biogrāfijām.

Atsauces

- 1 Svešvārdu vārdnīca. – Rīga, 1978, 622. lpp.; Svešvārdu vārdnīca. – Rīga, 1996, 647. lpp.
- 2 NKVD, no krievu valodas НКВД – Народный комиссариат внутренних дел.
- 3 *Gabris, R.* Latvju virsnieks Nr. 35473. – Rīga, 1990, 231.–256. lpp.
- 4 Pārskats par zinātniski pētniecisko projektu "Latvijas virsnieku likteņu gaitas izpēte", 1. daļa, Latvijas virsnieku likteņi Latvijas 1940. gada okupācijas rezultātā. – Rīga, 2010, 127 lpp.
- 5 Latviešu kaŗavīrs Otra pasaules kaŗa laikā: Dokumentu un atmiņu krājums, 1. grām. / Freivalds, O., galv. red. – Vāsterās, 1970, 165. lpp.
- 6 Turpat, 143. lpp.
- 7 Turpat, 173. lpp.
- 8 Turpat, 205. lpp.
- 9 *Gabris, R.* Latvju virsnieks Nr. 35473, 27. lpp.
- 10 Latviešu kaŗavīrs Otra pasaules kaŗa laikā, 206. lpp.
- 11 Turpat.
- 12 Turpat, 209. lpp.
- 13 Turpat, 208. lpp.
- 14 Turpat.
- 15 *Jēkabsons, Ē.* 1941. gada 14. jūnijs Sarkanās armijas 24. teritoriālajā korpusā // 1941. gada 14. jūnija deportācija – noziegums pret cilvēci: Starptautiskās zinātniskās konferences materiāli, 2001. gada 12.–13. jūnijs, Rīga (Latvijas vēsturnieku komisijas raksti, 6. sēj.). – Rīga, 2002, 226. lpp.; *Bambals, A.* 1940./1941. gadā represētie latviešu virsnieki // Latvijas Okupācijas muzeja gadagrāmata, 1999: Genocīda politika un prakse. – Rīga, 2000, 106. lpp.
- 16 *Bambals, A.* 1940./1941. gadā represētie latviešu virsnieki, 106. lpp.
- 17 Turpat.
- 18 *Līguts, V.* Virsotnes ēnā: Latviešu virsnieka stāsts. – Rīga, 2002, 60. lpp.
- 19 *Jēkabsons, Ē., Bambals, A.* Latvijas armijas iznīcināšana un represijas pret tās kaŗavīriem 1940.–1941. gadā // Totalitārie režīmi un to represijas Latvijā 1940.–1956. gadā: Latvijas Vēsturnieku komisijas 2000. gada pētījumi (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 3. sēj.). – Rīga, 2000, 156. lpp.
- 20 *Gabris, R.* Latvju virsnieks Nr. 35473, 28. lpp.
- 21 Turpat, 29. lpp.
- 22 *Līguts, V.* Virsotnes ēnā, 68. lpp.
- 23 Latviešu kaŗavīrs Otra pasaules kaŗa laikā, 213. lpp.
- 24 *Īvāna, L.* Likteņgadi // Jelgavas Ziņotājs, 1989, 25. marts.
- 25 Latviešu kaŗavīrs Otra pasaules kaŗa laikā, 214. lpp.
- 26 *Jēkabsons, Ē., Bambals, A.* Latvijas armijas iznīcināšana un represijas pret tās kaŗavīriem 1940.–1941. gadā, 121. lpp.
- 27 Turpat, 220. lpp.
- 28 Turpat, 218. lpp.
- 29 Turpat, 221. lpp.
- 30 Turpat, 220. lpp.
- 31 *Līguts, V.* Virsotnes ēnā, 69. lpp.
- 32 *Jēkabsons, Ē.* 1941. gada 14. jūnijs Sarkanās armijas 24. teritoriālajā korpusā, 227. lpp.

- ³³ *Neimans, J, Avotkalns, E., Ceriņš, P., Zaķis, A., Preimate, N., ...* Palikušo vārdā // Cīņa, 1988, 13. okt.
- ³⁴ *Kārklīņš, V.* Vēstules no dzimtenes. – Rīga, 1991, 357. lpp.
- ³⁵ *Līguts, V.* Virsotnes ēnā, 69. lpp.
- ³⁶ Latviešu kaņavīrs Otra pasaules kara laikā, 222. lpp.
- ³⁷ Turpat, 220. lpp.
- ³⁸ *Gabris, R.* Latvju virsnieks Nr. 35473, 33. lpp.
- ³⁹ *Bambals, A.* 1940./1941. gadā represētie latviešu virsnieki, 111. lpp.
- ⁴⁰ Vernera Līguta atmiņas.
- ⁴¹ Latviešu kaņavīrs Otra pasaules kara laikā, 217. lpp.
- ⁴² Turpat, 218. lpp.
- ⁴³ *Bambals, A.* 1940./1941. gadā represētie latviešu virsnieki, 113. lpp.
- ⁴⁴ Turpat, 115. lpp.
- ⁴⁵ *Jēkabsons, Ē.* 1941. gada 14. jūnijs Sarkanās armijas 24. teritoriālajā korpusā, 230. lpp.
- ⁴⁶ *Bambals, A.* 1940./1941. gadā represētie latviešu virsnieki, 113. lpp.
- ⁴⁷ *Gabris, R.* Latvju virsnieks Nr. 35473, 37. lpp.
- ⁴⁸ *Sirmais, O.* Pretrunu – daudz, patiesība – viena // Cīņa, 1988, 26. aug.

Repressions against Officers of the 24th Territorial Corps of the Red Army: Deportation on 14 June 1941

Kārlis Dambītis

Summary

In August 1939, after the Molotov-Ribbentrop pact, the Eastern Europe was divided into two zones. The Baltic States fell under the Soviet influence zone and were occupied by the Red Army in June 1940. This began the process during which all three countries were annexed by the Soviet Union. Soviet security service – the NKVD launched a massive repression against the people of Estonia, Latvia and Lithuania. All three armies were reformed as the so-called “People’s Army”, but in autumn were included in the Red Army as Territorial Corps. The Latvian Army was reformed as the Red Army’s 24th Territorial Corps.

In parallel with these processes, the NKVD began to get rid of the officers who had served in the armies of the Baltic States. Before Latvia’s occupation, more than 2200 officers served in Latvia’s army. In the first three months, 55 Latvian officers were officially retired, while an unknown number disappeared having been arrested by NKVD. In the next months, the system of the Latvian Army was destroyed and equated for the Red Army. Many officers were dismissed and only trustable remained in service. Most of them were deported from the camp of Litene on 14 June 1941. Repressions were also directed against officers who were retired till 1940. A number of them had fought against the Red Army during the

Latvian War of Liberation, and NKVD repressed them like civilians. Most of the officers had a similar fate being retired after the Soviet occupation. Several groups were arrested in their place of service. The largest operation started on June 14, when NKVD arrested officers from all units of the 24th Territorial Corps. At the beginning of June, all units of Corps were situated in the military summer camp near a small village – Litene. Latvian privates were replaced by privates from Russia and Asia. The camp was guarded by forces of NKVD. The officers made for the forest, where they were arrested and removed to Norilsk. In this article the author describes in detail what happened in the camp of Litene. Overall, in all the territory of Latvia, on June 14, approximately 560 Latvian officers were arrested. In the period since the Soviet occupation of Latvia till German occupation in July 1941, 1108 officers were arrested, deported or killed. 875 were retired before the Corps was formed.

One of the biggest problems in the research of this topic is inaccessibility of Russian archives. Arrests and deportations were carried out by the NKVD and counterintelligence units of Baltic Military District and Headquarters of Corps. This means that not all documentation is available for foreign researchers.

Researchers in Latvia can only investigate the fate of individual officers, but it is not always accurate, because there are no complete data about all deported officers.

Ilze Jermacāne

Sarkanās armijas 24. teritoriālā strēlnieku korpusa liktenis Vācijas un PSRS kara sākumā, 1941. gada jūnijs–augusts

Sarkanās armijas 24. teritoriālais strēlnieku korpus (turpmāk – korpus) turpināja pastāvēt gan pēc 1941. gada 14. jūnija deportācijām, kas skāra arī bijušās Latvijas armijas militārpersonas, gan pēc Vācijas un PSRS kara (1941.–1945. g.) sākšanās 22. jūnijā. Karam sākoties, korpusu iekļāva 27. armijā, un tas vācu armijas straujā uzbrukuma radītās panikas iespaidā kopā ar citām Latvijas teritorijā esošām Sarkanās armijas daļām atkāpās uz Padomju Krieviju. Korpusā palikušo karavīru gaitas Otrā pasaules kara (1939.–1945. g.) frontēs turpinājās gan korpusa sastāvā, gan pēc tā izformēšanas 1941. gada augustā citās Sarkanās armijas vienībās, arī Latviešu SS brīvprātīgo leģionā. Korpus, kas bija izveidots uz Latvijas armijas bāzes, nekļuva par pamatu latviešu nacionālās vienības izveidošanai Sarkanajā armijā, un tā pastāvēšanas pēdējie mēneši bija visnotaļ traģiski.

Līdz šim historiogrāfijā vairāk rakstīts par korpusa karavīru likteņiem laika posmā no 1941. gada 14. jūnija līdz brīdim, kad tas atstāja Latvijas teritoriju, t.i., jūlija sākumam. Jāatzīmē vēsturnieku Aināra Bambala un Ērika Jēkabsona,¹ Vasilija Savčenko,² Heinriha Stroda³ un Artura Žvinkļa⁴ publikācijas. Mazāk pētīts ir jautājums par korpusa gaitām Krievijā, kas skaidrojams ar korpusa dokumentu ierobežoto pieejamību.⁵ Pētījumos vairāk akcentēta korpusa militārā darbība, arī jautājumi par represijām pret korpusa karavīriem, kas turpinājās pēc 14. jūnija. Tēmas izpētē būtiska ir ne tikai militārā darbība, bet arī tās norises korpusā, kas izriet no Vācijas un PSRS karā un Sarkanajā armijā notiekošā. Tātad tie ir jautājumi, kādi politiskie un sociālie procesi risinājās korpusā līdzās militārajiem, tam atkāpjoties no Latvijas teritorijas un cīnoties Padomju Krievijā.

Lai varētu vispusīgāk apskatīt korpusa karavīru likteni, apskatāmā tēma ir jāsadala trijās daļās. Pirmā aptver laika posmu no Vācijas un PSRS kara sākšanās 1941. gada 22. jūnijā līdz jūlija sākumam, kad korpus pilnībā atstāja Latvijas teritoriju. Nākamais posms aptver korpusa cīņas 1941. gada jūlijā un augustā Krievijas teritorijā un ilgst līdz korpusa izformēšanai. Trešais posms ir nu jau bijušo korpusa karavīru tālākās gaitas Otrā pasaules kara frontēs, galvenokārt 1941. gada 12. septembrī nodibinātajā Sarkanās armijas 201. latviešu strēlnieku divīzijā (turpmāk – 201. divīzija). Pēctecīgi

šie karavīri 201. divīzijā kļuva par apakšvienību komandieriem, politiskajiem vadītājiem un ierindniekiem. Atsevišķs jautājums ir par tiem, kas nonāca Latviešu SS brīvprātīgo leģiona divīzijās.

Kas šajā laikā, t.i., pēc 1941. gada 14. jūnija notikumiem Lītenē, ir 24. korpus? Savdabīgu korpusa definīciju sniedzis Sarkanās armijas 201. latviešu strēlnieku divīzijas 125. strēlnieku pulka komandiera vietnieks politiskajā darbā apakšpulkvedis Alfrēds Balodis:⁶ “Korpus sastāvēja no bijušās Latvijas armijas paliekām. Daļa bija demobilizēta, reakcionārākā daļa bija izdzēsta, pārējā daļa ņemta pāraudzināšanā.”⁷ Pētot korpusa dokumentus, noskaidrots, ka tā sastāvu veidoja bijušie Latvijas armijas karavīri un no Padoņļu Krievijas 1940. gada rudenī un vēlāk atkomandētie karavīri, pēc tautības latvieši, piemēram, 24. korpusa avīzes redaktors Alfrēds Balodis, vēlākais 201. divīzijas politiskās daļas priekšnieks Pēteris Zutis u.c. Šīs grupas specifiska iezīme: atsevišķos gadījumos bija iesūtīti arī 1937.–1938. gada represijas pret Sarkanās armijas militārpersonām PSRS pārcietušie. Atsevišķu grupu veidoja tie, kuri korpusā bija “ielikti” no Padoņļu Savienības republikām, galvenokārt krievu tautības karavīri, un tie, kuri nāca no 1940. gada rudenī izveidotās Rīgas Kājnieku karaskolas. Korpus bija pakļauts PSRS Aizsardzības tautas komisariātam. Pakļautības jautājums un kara sākuma haoss Sarkanajā armijā zināmā mērā noteica to traģisko situāciju, kāda korpusā bija pēc kara sākšanās. Lai gan pēc Sarkanās armijas 201. latviešu strēlnieku divīzijas izveidošanas Latvijas Komunistiskā (boļševiku) partija (LK(b)P) piedalījās divīzijas darbības nodrošināšanā – kadru komplektēšana, apgāde u.c. –, korpusa darbības laikā tai tādu pilnvaru nebija.

Pēc 1941. gada 14. jūnija notikumiem Latvijas armijas vasaras nometnē Lītenē korpusa 183. divīzija 17.–19. jūnijā saskaņā ar pavēli sāka pārgājienu no Gulbenes apkārtnes nometnēm uz Carnikavas–Gaujas poligonu pie Rīgas. 181. divīzija palika Ostroviešu nometnē. 22. jūnijā sākās Vācijas un PSRS karš. 22. jūnijā daļa 183. divīzijas atradās Nītaures–Siguldas apkārtņē, un Carnikavas–Lilastes nometnē vienības nonāca 23.–25. jūnijā. Te bija paredzēts sastāvu papildināt ar jauniesauktajiem un rezervistiem galvenokārt no Maskavas kara apgabala “līdz kara laika štatiem”⁸. 27. jūnijā 183. divīzija sāka virzīties uz Ziemeļvidzemi. Korpusa štābu, sakaru un sapieru bataljonu, 613. artilērijas pulku un 181. divīzijas daļas 24.–25. jūnijā no Lītenes un Gulbenes stacijas vilcienos veda Rēzeknes, Daugavpils un Rīgas virzienā, taču vācu straujā uzbrukuma un Sarkanās armijas daļās valdošā haosa dēļ tie atgriezās Lītenē. 27. jūnijā saskaņā ar pavēli bija noteikts, ka, Sarkanajai armijai atkāpjoties, tilti un ceļi jāpadara pilnīgi nederīgi. Savukārt 181. divīzijas komandieriem bija pavēlēts visus karavīrus, kuri bija ieradušies divīzijas rīcībā un kuriem nebija kaujas uzdevuma, pakļaut sev.⁹ 183. divīzijas daļas Cēsu apkārtņē vairākkārt nokļuva vācu aviācijas apšaudē un cieta smagus zaudējumus. Iemesls – saskaņā ar pavēli šādos gadījumos bija jāslēpjas ceļa labajā malā, pretējā gadījumā uz pavēles pārkāpējiem uguni atklāja lekslietu tautas komisariāta karaspēka

vienības, kas pavadīja korpusa daļas pārgājienā. Piemēram, tikai 227. strēlnieku pulka viena rota vienā šādā uzlidojumā pie Rankas zaudēja 28 karavīrus, daudzi bija smagi ievainoti.¹⁰ Acīmredzot tāpēc 30. jūnija pavēlē korpusam lasāms, ka pārvietošanās drīkst notikt tikai naktīs. Kolonnas izveidošanas kārtība bija noteikta šāda: priekšā strēlnieku pulks kā avangards, pastiprināts ar artilēriju, pārvietošanās tikai pa ceļa labo pusi, neveidojot sastrēgumus un ievērojot klusumu.¹¹

Līdzīga situācija bija arī Atsevišķajā aviācijas eskadriļā, kas atradās Gulbenē. Tās lidotāji saņēma pavēli evakuēt lidmašīnas un izlidot uz Krieviju. Piecas lidmašīnas izlidoja ar astoņiem latviešiem un diviem krieviem uz borta. Viena lidmašīna avarēja, bet divas mainīja kursu un nolaidās Palsmanes mežu izcirtumā. Epizode, ko apraksta vēsturnieks Ēriks Jēkabsons, raksturo šīs atkāpšanās traģismu: "Citas lidmašīnas pilots – latviešu jaunākais leitnants nošāva leitnantu R[ostislavu] Irbi, vienu no retajiem latviešu virsniekiem, kurš aktīvi atbalstīja padomju varas pasākumus. Interesanti, ka leitnanta R. Irbes brālis – 195. strēlnieku pulka vecākais leitnants V[alērijs] Irbe, kurš trimdā izdotajā literatūrā tiek raksturots kā padomju varas atbalstītājs, 30. jūnijā tika apcietināts par dezertēšanas mēģinājumu, bet, būdams ieslodzījumā Saranskas cietumā, vēl nodarbojās starp ieslodzītajiem ar pretpadomju aģitāciju."¹²

Jūlija sākumā korpus nonāca Krievijas teritorijā. 181. strēlnieku divīzija saņēma nelielu papildinājumu un cīnījās pie Veļikajas upes, savukārt 183. divīzija ar kaujām atkāpās – sākumā uz Pleskavu, tad uz Novgorodu. Korpusu izformēja 1941. gada augustā pie Staraja Rusas.

Sarkanās armijas 24. teritoriālais strēlnieku korpus: atkāpšanās no Latvijas teritorijas

Pēc notikušajām pārmaiņām, Latvijas armiju pārveidojot par Sarkanās armijas vienību – sākumā par Tautas armiju, bet pēc tam par 24. teritoriālo strēlnieku korpusu, "latviešu karavīri kara sākšanos uztvēra ar cerībām uz drīzu atbrīvošanos no ienīstā dienesta"¹³. Vācu armijas straujais uzbrukums Padomju Savienībai, pretrunīgās un haotiskās korpusam un atsevišķām vienībām dotās pavēles radīja galvenokārt panikas izraisītas darbības – nekontrolētu atkāpšanos, faktiski bēgšanu, dezertēšanu un demobilizāciju, kas bija vērojamas visā Sarkanajā armijā. Tās norisinājās brīdī, kad Ziemeļrietumu frontes vadība nezināja, kā atrisināt radušos situāciju teritorijās, ko citu pēc citas ieņēma vācu armija. Bez tā visa kara sākumam bija raksturīga krievu tautības komandieru un komisāru augstprātīga attieksme pret latviešu tautības korpusa karavīriem, kā rezultātā korpusā iestājās panika, haoss un nespēja dot saprātīgas pavēles.

Par organizētības un informācijas trūkumu liecina pulkveža Igora Briežkalna, kurš tajā laikā bija Rīgas Kājnieku karaskolas kursants, aprakstīta epizode par situāciju

1941. gada jūlija sākumā. Rīgas Kājnieku karaskolai atrodoties pie Pleskavas, vairāki desmiti jauno komandieru saņēma rīkojumu doties uz vienu no korpusa divīzijām, kas “it kā” darbojas Cēsu rajonā. “Sasēdāmieš divās smagajās automašīnās. [...] Klusā, saulainā jūlija rītā tuvojāmieš Cēsīm. Ne pa ceļam, ne arī pašā pilsētā mēs nesastapām ne tikai mums norādīto divīziju, bet vispār nemanījām nevienu dzīvu dvēseli. Viss ceļa posms no Pleskavas līdz pat Cēsīm uzskatāmi rādīja Sarkanās armijas stihiskās atkāpšanās ceļa skumjo ainu. [...] Mazliet palauzījuši galvas, ko tad darīt tālāk, devāmieš atpakaļ uz Pleskavu. No turienes mūs atkal nosūtīja meklēt mūsu nenotveramo divīziju, tagad jau Ostrovas virzienā.”¹⁴

Šī laika korpusa dokumentos dominē epizodes, kurās korpusa karavīri atpaliek, bēg, tiek atlaisti vai aplaupa cits citu un vietējos iedzīvotājus. 1941. gada 1. jūlijā korpusa komandieris ģenerālmajors Kuzma Kačanovs kaujas ziņojumā raksta, ka korpusss veic pārgājieni, lai ieņemtu aizstāvēšanās pozīcijas. Savukārt 181. divīzijas komandieris korpusa štābam 1941. gada 2. jūlijā ziņo, ka pa visiem ceļiem kļūst ievērojams skaits no vienībām atpalikušu karavīru, automašīnu un citas transporta kolonnas. Vienas divu dienu pārvietošanās laikā 181. strēlnieku divīzija aizturējusi lielu skaitu atpalikušo karavīru. Tā rezultātā korpusa komandieris uzdeva ieviest karavīru uzskaiti, lai pārvietošanās laikā tam nepievienotos citi karavīri.¹⁵ 1941. gada 1. jūlijā LK(b)P Centrālās Komitejas (CK) Kara daļas vadītājs Eduards Kusins rakstīja LK(b)P CK sekretāram Jānim Kalnbērziņam un Ziemeļrietumu frontes Kara padomes loceklim, ka pēc saņemtiem ziņojumiem no Gulbenes vietējais garnizona priekšnieks un pilsētas komandants ir sarīkojuši “avantūru”. Pirmais pavēlētājs izklīdināt pa mežiem bijušās Latvijas armijas karavīrus, bet otrais – uzspridzināt artilērijas lādiņu noliktavas. “Lai likvidētu paniku un avantūru, es esmu steidzami izsūtījis NKVD armiju [Iekšlietu tautas komisariāta karaspēka vienības. – I. J.] ar Berezinu priekšgalā, lai apstādina bēgšanu,” raksta E. Kusins.¹⁶ Vēl tajā pašā dienā abus minētos informēja, ka pēc ziņojumiem no Gulbenes 181. divīzijas apgādes artilērijas daļas priekšnieks [?] Kuļenovs pavēlētājs uzspridzināt artilērijas noliktavas ar mērķi radīt paniku tad, kad par pretinieku nav nekādu ziņu.¹⁷ Nav pamata apšaubīt, ka panika vispirms sākās korpusa divīziju komandējošajā sastāvā, par ko liecina šāda epizode: “Jēkabpils daļas atkāpās, parādoties diviem vācu tankiem, kurus varēja sašaut uz vietas. Tagad, savācot uz šosejas izkaisīto vienību paliekas, nākas pārliecināties, kādas bezpalīdzīgas un glēvas radības ir mūsu komandējošais sastāvs un politiskie darbinieki: katrs manis nopratinātais paziņo, ka nav izpildījis savu svēto pienākumu dzimtenes priekšā, bet bēga panikā, neredzot pretinieku. [...] Tagad tiek darīta cita liela kļūda, varbūt pat kaitniecība: tikko saņēmu ziņas, ka 181. divīzijas komandieris atlaiž latviešus, t.i., laiž mājās.”¹⁸

Jau 2. jūlijā pl. 9.00 no rīta tika ziņots, ka “Gulbenes panikas” likvidēšanas rezultātā ir arestēts 181. divīzijas vecākais komandējošais sastāvs, kas nogādāts Apē: “Ir jāarestē

181. divīzijas komandieris un korpusa artilērijas priekšnieks, bet varbūt pats korpusa komandieris kā galvenie kaitnieciskie panikas cēlāji. Kopumā kaitniecības pavedieni ved uz armijas štābu, kas ar nodomiem traucēja sakarus, lai būtu panisks noskaņojums.”¹⁹ Bēgošie un dezertējušie nodarbojoties ar zemnieku aplaupīšanu un zirgu zādzībām, kur milicija esot bezspēcīga. Visa apkārtnē esot pilna ar bēgošiem dezertieriem, kuri sāk laupīt. Ir ziņas par aplaupītām zirgu iznomāšanas stacijām utt.

Kara sākšanās izraisītajā panikā un haosā starp korpusa komandieriem un karavīriem visraksturīgākā parādība bija dezertēšana jeb bēgšana no savas karaspēka daļas. Dezertēšana jūnijā beigās notika masveidā, izmantojot padomju karaspēkā valdošo haosu. Dezertēja gan individuāli, gan grupās. Precīzi nav zināms, cik daudz karavīru korpusu pameta, tam vēl atrodies Latvijas teritorijā. Skaitļi, ko min vēstures literatūrā, ir šādi: līdz 29. jūnijam tikai no 181. strēlnieku divīzijas vien dezertēja 124 virsnieki, 463 karavīri un seržanti.²⁰ Kā liecina korpusa komandiera 29. jūnija ziņojums Ziemeļrietumu frontes pavēlniekam, pat pēc papildinājuma saņemšanas 20.–25. jūnijā 24. korpusa 181. divīzijā trūka 5887 cilvēku.²¹ Datu par 183. divīziju, kas šajā laikā atradās Carnikavā, un 111. atsevišķo zenītartilērijas divizionu nav.

Par to, kā notika dezertēšana, 20. gs. 90. gadu Latvijas presei daudz stāstīja paši korpusa karavīri. Korpusa dokumentu nepieejamības apstākļos viņu liecības sniedz daudzšķautņainu notikušā aprakstu. 183. divīzijas sastāvā Latviju atstājušais Ernests Vīksne dienēja minētās divīzijas Sakaru bataljonā. Viņš apraksta ne tikai 183. divīzijas ceļu kara sākumā no Lītenes uz Carnikavu, bet arī dezertēšanas izpausmes. Par to, ka sācies karš starp Vāciju un Padomju Savienību, uzzinājuši, braucot no Carnikavas: “[...] tad nu arī parādījās dažas svešas lidmašīnas gaisā un pat sāka mūs apšaudīt.”²² Tas karavīros radīja paniku un bēgšanu. Atrodies pie Cēsīm, E. Vīksne konstatējis, ka visi 19 karavīri dienesta biedri ir pazuduši kopā ar sešiem jājamiem un vienu vezuma zirgu: “Mēs bijām atlikuši vairs tikai pieci kareivji starp krievu kareivjiem.”²³

Analoga situācija bija vērojama arī 181. strēlnieku divīzijā, kuras komandieris pulkvedis Pjotrs Borisovs ziņoja korpusa komandierim ģenerālmajoram K. Kačanovam, ka 23. jūnijā dezertējis 640. haubiču pulka štāba priekšnieks un šī pulka 3. divizona komandieris majors [?] Liniņš, līdzī paņēmot sešus slepenus dokumentus – štatu sarakstus, mobilizācijas norādījumus u.c.²⁴ 25. jūnija naktī Carnikavas–Lilastes nometni patvarīgi atstāja 639. artilērijas pulka kapteinis V. Krūmiņš.²⁵ Naktī no 30. jūnija uz 1. jūliju no 511. atsevišķā sakaru bataljona dezertēja bataljona komandieris latvietis, paņēmot līdzī vēl četrus komandierus, automašīnu *Krupp* un korpusa kaujas pavēli. 1941. gada 1. jūlijā 511. atsevišķā sakaru bataljona komandiera vietas izpildītājs ziņoja 24. korpusa komandierim, ka, “organizējot atpūtu Liepnā, trīs sarkanarmiešiem latviešiem izdevās aizbēgt personīgajā mašīnā un dezertēt. No rīta dezertēja vēl pieci bataljona komandējošā sastāva pārstāvji un bataljona komandieris ar personīgajiem ieročiem.”²⁶

Kaujās pie Vjazmas 1941. gada oktobrī pie vāciešiem pārbēga 111. artilērijas divizona leitnants Kārlis Dakteris ar lielu karavīru grupu. Viņš liecināja, ka uzreiz pēc Latvijas robežas pāriešanas apcietināti vairāki virsnieki.²⁷ Vēl 2. jūlijā korpusa komandieris ģenerālmajors K. Kačanovs rakstīja, ka kopš došanās uz pozīcijām Opočkas–Ostrovas rajonā turpinājusies latviešu dezertēšana no korpusa, no jaunākā un ierindas sastāva – 55 cilvēki. Piecās smagajās un divās vieglajās mašīnās aizvesta Sakaru bataljona štāba rotas manta. Faktiski korpusa štābs palicis bez sakariem.²⁸ Kāda cita dezertēšanas epizode, korpusam atrodoties Krievijas teritorijā, aprakstīta šādi: “Pie pirmās izdevības grupa latviešu karavīru atdalījās no 24. korpusa, kurš atkāpās, un pagriezās atpakaļ uz dzimteni. Mūsu grupā bijām ap desmit cilvēku – Jānis Pogiņš, virsnieka vietnieks Gaiziņš. Autotanku pulkā Kupe, Dubrovskis, Lūris, Saukāns u.c. Daudzus gadus vēlāk E. Elstiņš man pastāstīja, ka, tikko jutuši, ka mūsu grupa pazudusi, tā arī viņi, apmēram seši septiņi vīri, laidušies prom. Šajā otrajā grupā bija arī vēlākais kara ziņotājs Jānis Bundulis. Viņš avīzē “Tēvija” 1941. gada 18. novembrī aprakstīja šo notikumu. Holmā nokļuvām vāciešu gūstā. Tur priekšā jau bija tūkstošiem krievu gūstekņu. Pret mums izturējās ciešami, jo varējām sarunāties vāciski. Turēja mūs atsevišķi no krieviem un teica, ka nogādāšot atpakaļ uz Latviju un tur atbrīvošot.”²⁹

Kad korpusa daļas nonāca Pleskavā, sekoja pavēle – “nolikt ieročus”, un karavīrus atbruņoja. Vēlāk izsniedza krievu 1898. gada parauga šautenes – uz diviem karavīriem pa vienai.³⁰ Raksturojot jaunajos apstākļos izveidojušās attiecības ar dienesta biedriem, bijušie korpusa karavīri atzīmē valodas jautājumu un krievu tautības komandieru attieksmi pret karavīriem latviešiem. Pirmkārt, krievu valodas nezināšanas dēļ bija grūti saprast izdotās pavēles. Otrkārt, bija virsnieki un komisāri, kuri uz krievu valodu nezinošajiem padotajiem raudzījās kā uz potenciāliem nodevējiem. Politisko vadītāju “darbi” ietekmēja korpusā valdošo noskaņojumu. Tas savukārt bija cieši saistīts ar padomju varas attieksmi pret latviešu karavīriem: “Mums pa vezumiem bija no Latvijas līdzī maize un cūkas gaļa, to visu mums atņēma un pat nedeļa vairākas dienas ēst.”³¹ Turpinājās karavīru slepkavības. Atsevišķi piemēri. 28. jūnijā Ostroviešu noietnē pie Krievu kalna politiskie vadītāji nošāva 14 karavīru. Savukārt pie Sitas dzelzceļa pārbrauktuves bija noslepkavoti pieci latviešu karavīri no Artilērijas pulka. No tiem divi bija nošauti par dezertēšanu, divi – par pretvalstisku aģitāciju, viens – par izteikumu, ka Kārļa Ulmaņa laikā cilvēki dzīvojuši labāk nekā padomju laikā. Par to liecina Kara tribunāla spriedumi, kas bija ielikti nošautajiem karavīriem aiz mēteļa.³² Politisko vadītāju rīcība ietekmēja korpusā valdošo noskaņojumu, kas izrietēja arī no padomju varas attieksmes pret latviešu karavīriem. Var atkārtoti uzdot jautājumu – kāds gan varēja būt korpusa karavīru cīņas spars, ja viņu acu priekšā pazuda bez vēsts vai tika deportēti biedri, bet to vietā nāca nekompetentas militārpersonas bez valodas un nacionālo īpatnību zināšanām un stājās pie komandēšanas.

Nākamā parādība, kas kļuva aktuāla, bija latviešu tautības karavīru atbrīvošana jeb demobilizācija. 1941. gada 29. jūnijā 24. strēlnieku korpusa komandieris ģenerālmajors K. Kačanovs ziņoja 27. armijas komandierim ģenerālpulkvedim Nikolajam Berzarinam, pēc tautības latvietim, ka 80% komandējošā sastāva veido bijušie latviešu virsnieki, strēlnieku daļās 30–35% ierindas karavīru ir latvieši, bet jaunākajā komandējošajā sastāvā 85% ir latvieši. Artilērijas un tehniskajās vienībās ierindas sastāvā ir 60% latviešu, pārējie – neapmācīti jauniesauktie, kuri vienībās ieradušies 22.–25. jūnijā. Sakaru vienībās un apakšvienībās jauniesauktie ieradušies nesen, pārējais sastāvs – latvieši. Lielākā daļa latviešu ir komandieri, jaunākais komandējošais sastāvs un ierindnieki. Sastāva noskaņojums, sevišķi pēdējās divās dienās – tikai naidīgs. Savukārt korpusa štābā un pārvaldē komandieri ir no Krievijas. K. Kačanovs secina, ka komandējošais sastāvs un lielākā daļa ierindas sastāva nekādu uzticību neraisa, un, stāvoklim sarežģītoties, viņu naidīgums pastiprinās. Korpusa komandieris uzskatīja, ka “visīsākajā laikā korpusa vienības no reakcionāri noskaņotiem elementiem (latviešiem) jāattīra”³³. 29. jūnijā (ir minēts arī 30. jūnijs) tika pavēlēts virzīt korpusa daļas uz Opočkas un Ostrovas rajonu, lai piesegtu Ļeņingradas (tagad Sanktpēterburga) virzienu. Tomēr galvenais bija izdotais rīkojums atvaļināt no korpusa lielāko daļu komandieru, seržantu, karavīru, kuri bija Latvijas pilsoņi. Pamatojums – masveida dezertēšana no lietuviešu un latviešu korpusiem un secinājums, ka daļa jauno republiku pilsoņu izrādījusies politiski nedroša (tikko ir bijis 14. jūnijs). Kā raksta vēsturnieks V. Savčenko, tad “nepārtrauktais aizdomīgums, masveida represijas ne vien morāli nomāca cilvēkus, bet arī daudzos gadījumos, kā parādīja turpmākie notikumi, noveda viņus jaunās iekārtas ienaidnieka pusē. Demobilizējot korpusa personālsastāva galveno daļu, neuzticība tika izteikta arī tiem komandieriem un karavīriem, kuri gribēja palikt Sarkanajā armijā”³⁴. 1941. gada 29. jūnijā pavisam demobilizēja vairāk nekā 2000 karavīru – 600 virsnieku un 1400 seržantu un ierindnieku.³⁵ Korpusa štāba kaujas ziņojumi liecina, ka tolaik korpusā bija izveidojusies kritiska situācija. 1941. gada 1. jūlijā ziņots: “30. jūnijā tika atvaļināts latviešu personālsastāvs, rezultātā korpusa vadībā atvaļināti itin visi. Štābs palicis bez priekšniecības.”³⁶ Savdabīga bija atvaļināšanas gaita no korpusa, jo tā notika citādi nekā vienībās. Dažās vienībās bija atvaļināti visi latvieši, dažās tie, kuri izteica šādu vēlēšanos. Citās – karavīriem atvaļināšanās iespēja netika piedāvāta vai arī to piedāvāja tikai daļēji, un karavīrus aizveda uz Krieviju. Viņiem bija jānodod ieroči, pretī saņemot izziņu, kurā kā atvaļināšanas iemesls bija minēts likuma par dienestu Sarkanajā armijā 43. punkts, saskaņā ar kuru viņi skaitījās atvaļināti amata trūkuma dēļ vai kā politiski neuzticami. Dažkārt uz atvaļinātajiem atklāja uguni lekšlietu tautas komisariāta kara-spēka vienības, tādējādi noslepkavojot vairākus karavīrus un virsniekus.³⁷ A. Zaķis no Limbažiem, kurš tajā laikā atradās Litenē un dienēja ložmetējnieku rotā par rakstvedi, stāsta, ka pēc ziņas par kara sākšanos viņš nonāca Carnikavas–Lilastes poligonā, kur

ieradās jauniesaucamie no Padomju Savienības. Tad sekoja atpakaļceļš uz Cēsīm, Ranku un Drustiem: “Drustos pēc pusdienām visus nostādīja un izsauca daudzus karavīrus no ierindas un paziņoja: jūs tiekāt no armijas atbrīvoti. Pēc dažām minūtēm daļa sarokojās un aizsloja tālāk. Laukumā palika karavīri bez dokumentiem, kuri drīz vien izklīda kur katrs.”³⁸ A. Zaķis atzīst, ka 30. jūnijā notika burtiski latviešu karavīru padzīšana no korpusa. Kā viņš atceras, tad “nolasīja it kā Baltijas kara apgabala pavēli, kuras pilnu tekstu nekur nevar atrast, un – lasieties, kur jūs gribat.”³⁹ Jāatzīmē, ka ne visi devās prom. “Kāpēc es paliku? Kopā no obligātā karadienesta mēs palikām trīs karavīri, jo mēs bijām komjaunieši, – komjauniešus atstāja karot, ja viņi gribēja. Daudzi nāca lūgties, bet komandieris strikti noteica – pavēle ir pavēle, es neko nevaru darīt. Mūsu divizona komandieris apakšpulkvedis Gusevs arī lūdzās, viņam nebija, kur iet, un viņš gribēja palikt armijā.”⁴⁰

Pēc atsevišķu korpusa karavīru vērtējuma 29. jūnija pavēle izkliedēja labākos armijas spēkus – gudrus, erudītus virsniekus, kam bija pelnīta autoritāte. Kādas tam bija sekas? Jau pirms Vācijas un PSRS kara sākuma atvaļināto militārpersonu vietā korpusa komandējošo sastāvu papildināja ar krievu tautības komandieriem no Krievijas. Pēc pašu korpusa karavīru atzinuma, viņiem bija raksturīga zema izglītība – piecas sešas klases, trūka komandēšanas pieredzes, apmācīti tikai divus trīs mēnešus, pārvaldīja vienu valodu: “Viņi bija tādi, kas nevarēja ne tikai vadīt, bet pat iejusties jaunajos apstākļos. No viņiem ļoti bieži varēja dzirdēt – *“Одни фашисты здесь.”* [Vieni fašisti te – krievu val.] Apbrīnojami bija tas, ko jaunais komandieris nezināja. Viņiem bija pilnīgi sveša mūsu tehnika.”⁴¹ Laikā no 20. līdz 25. jūnijam, tātad jau pēc kara sākuma, no Maskavas kara apgabala bija atvesti arī jauniesauktie ierindas karavīri un rezervisti. Pirmo reizi bijušie Latvijas armijas karavīri ieraudzīja atūtošanas kameras: “Mums Latvijas armijā kaut kas tāds nebija ne redzēts, ne dzirdēts. Karš iesākās, kad bijām vasaras nometnē. Vienu pievakari mūs, tehnisko personālu, izsauca uz štābu un zem apsardzības ievietoja tikko uzbūvētā pārtikas noliktavā. Apsardze bija kāda komisāra vadībā. Pa to laiku daudzus karavīrus atbrīvoja no dienesta, izdodot apliecības, ka ir politiski neuzticami. Atlaistie to nezināja, tāpēc daudzus pa ceļam uz mājām aizturēja. Otrā rītā mūs stingrā apsardzībā aizveda pie mašīnām, un sākās mūsu atkāpšanās ceļš uz Krieviju. Visas vieglās mašīnas, arī motociklus sadedzināja. Tikai viens opelis, ko vadīja šoferis Jānis Bundulis, vēlākais kara ziņotājs, brauca mums līdzi. Pēc kara Bunduli izsūtīja, un viņš mira Sibīrijā.”⁴² Daudzus atvaļinātos un dezertējušos aizturēja vācu karaspēka vienības un nosūtīja uz gūstekņu nometnēm Austrumprūsijā, kur gan viņus atdalīja no krievu gūstekņu masām un kopā ar latviešu un lietuviešu karavīriem turēja salīdzinoši labākos apstākļos. Kara gaitā daudzi no atvaļinātajiem nonāca Latviešu SS brīvprātīgo leģionā.

Sarkanās armijas 24. teritoriālais strēlnieku korpus 1941. gada jūlijā–augustā: cīņas Krievijas Padomju Federatīvās Sociālistiskās Republikas teritorijā

24. korpusa pastāvēšanas pēdējos divus mēnešus raksturo sastāva un militārā krīze. Par to liecina korpusa 181. un 183. divīzijas operatīvie ziņojumi. Pēc Latvijas robežas pāriešanas korpusa štābs izvietojās Puškina kalnos, tas bija izveidots ar lielām grūtībām un bez tehniskiem sakaru līdzekļiem. Korpusa darbībai lauka apstākļos nebija trenēts. 2. jūlijā korpusa štābam bija ziņots, ka abas korpusa divīzijas visu laiku atrodas kustībā, personālsastāvs ir nomocīts, pretošanās tempi vācu karaspēkam ir nepietiekami.⁴³ 3. jūlijā ziņots, ka 181. divīzijas daļām pārtika ir tikai vienai dienai. Pastāvēja problēmas ar sakariem, jo 6. jūlija ziņojumā lasāms, ka 3. jūlijā nav ziņu par stāvokli 183. divīzijā. Bija izteikts minējums, ka 183. divīzija sakarā ar kaujām par Ostrovu novirzījusies no sava maršruta uz ziemeļiem.⁴⁴ Turpinājās karavīru bēgšana no korpusa. To apliecina 5. jūlijā izdotā pavēle, kurā teikts, ka jāaiztur visi karavīri, kuri pārvietojas uz aizmuguri bez uzdevumiem un ir pazaudējuši savas vienības.⁴⁵ Visu kauju periodu Krievijas teritorijā korpusa vienībās bija vērojami sakaru pārtraukumi, piemēram, tika rakstīts, ka ziņas saņem tikai pa radio un ar lieliem pārtraukumiem. 16. jūlija operatīvajos ziņojumos lasāms, ka sakari ar korpusu pārtraukti jau otro dienu: radiostacija strādājot, bet ziņas nesniedzot.⁴⁶ 18. jūlijā 181. divīzija cīnās aplenkuma stāvoklī, un tās atrašanās vieta nav zināma.⁴⁷ 19. jūlijā korpusa štābam nav sakaru ar 181. divīziju, ir veikti pasākumi, lai tos atjaunotu. Lasāmas ziņas par cīņām, kas liecina, ka notiek izlaušanās. 20. jūlijā "korpusa stāvoklis tiek noskaidrots"⁴⁸. 22. jūlijā ir ieraksts, ka korpusa palicis tikai 200 (!) cilvēku sastāvā un ka tas veic tikai izlūkošanas darbību ziemeļu, ziemeļrietumu un rietumu virzienā, nav spējīgs izdarīt jēkādā pretošanās skaitliskā nepilnīguma dēļ.⁴⁹ 22. jūlijā korpusa papildināts ar 518 cilvēkiem, kas savākti 181. divīzijai, ko komandē pulkvedis Aleksejs Frolovs. Tie ir tie, kuri bijuši izklīduši.⁵⁰ Šie ziņojumi skaidri apliecina korpusa pastāvošo sastāva un militāro krīzi.

Atkāpjoties no Latvijas teritorijas, korpusa bija zaudējis ievērojamu daļu sākotnējā sastāva, kļūstot skaitliski nepilnīgs. Tomēr nav īsti zināms, cik karavīru korpusā palika pēc vairākkārtējas karavīru demobilizācijas, represijām utt. No tā bija atvaļināts gandrīz viss komandējošais sastāvs, trūka vidējā un augstākā komandējošā sastāva un bija zaudēta ievērojama daļa tā sākotnējā sastāva. 9.–12. jūlijā katrā divīzijā bija 2,5 tūkstoši durkļu.⁵¹ Tā kā no korpusa rindām bija atvaļināts gandrīz viss komandējošais sastāvs, trūka arī vidējo un jaunāko komandieru. Korpusa papildināšana šajā laikā notika ar karavīriem no strādnieku gvardes un milicijas, kas atkāpās uz Krieviju. Savukārt politiskā darba pastiprināšanai uz korpusu bija nosūtīta grupa LK(b)P CK locekļu. No 9. līdz 12. jūlijam korpusa politisko aparātu papildināja ar 14 partijas un lekslietu tautas komisariāta

darbiniekiem. Sarežģīti ir izsekot korpusa nacionālā sastāva izmaiņām, tam atrodoties Krievijā. Pat 13. augustā, laikā, kad korpuss faktiski bija beidzis pastāvēt, nebija ziņu par tā nacionālo sastāvu. Jāatzīmē arī, ka jūlija vidū notika korpusa amatpersonu nomaiņa. Saskaņā ar pavēli 181. divīzijas komandieri Borisovu un šīs divīzijas komisāru bija paredzēts nomainīt ar citiem.

LK(b)P CK sevišķi uztrauca tas, ka politiski audzinošais darbs korpusā ir vājš. LK(b)P CK uzskatīja, ka politiskā darba pastiprināšana veicinās karavīru kaujas spēju pieaugumu un mazinās bēgšanu u.c. parādības. Atbildot uz LK(b)P CK prasību pastiprināt politisko darbu, 181. divīzijas politiskie darbinieki ziņoja, ka “šobrīd divīzija atrodas kaujas darbībā un tāpēc nav iespējams nodarboties ar politisko darbu”⁵². Šajā sakarībā jāmin LK(b)P CK sekretāra Jāņa Kalnbērziņa 1941. gada 14. jūlijā Viskrievijas Komunistiskās (bolševiku) partijas CK sekretāram Andrejam Andrejevam un Georgijam Maļenkovam adresēta vēstule.⁵³ Tajā pirmo reizi kara laikā minēts termins, kas ir sastopams Sarkanās armijas 201. latviešu strēlnieku divīzijas dokumentos – “bailes no latviešiem” jeb “латышебоязнь”. LK(b)P CK uzmanību pievērsa šīs parādības sekām. Partijai šķita, ka korpusā pastāvošās “bailes no latviešiem” kopā ar pareiza politiskā darba trūkumu noveda pie latviešu karavīru skaita straujas samazināšanās. Par “bailēm no latviešiem” liecina arī jau aprakstītā latviešu tautības karavīru atvaļināšana no korpusa. Tomēr jautājums par “bailēm no latviešiem” Sarkanajā armijā kopumā ir vēl neizpētīts.

Tālākie likteņi

Jau 1941. gada jūlija vidū korpuss pastāvēja vairs teorētiski, par ko liecina gan komandējošā sastāva, gan ierindas karavīru trūkums, kā arī militārā krīze. Faktiski šajā laikā korpuss bija zaudējis savu nozīmi kā formējums, kas komplektēts pēc teritoriālā un nacionālā principa. 1941. gada augusta beigās to izformēja. Valsts aizsardzības komiteja 3. augustā pieņēma lēmumu par latviešu strēlnieku divīzijas izveidošanu, un 201. divīzija kļuva par pirmo nacionālo formējumu Sarkanajā armijā. Nav precīzi zināms, cik 24. korpusa karavīru pēc tā izformēšanas nonāca citos Sarkanās armijas formējumos, galvenokārt 201. divīzijā.

Korpusa karavīru nosūtīšana uz 201. divīziju sākās līdz ar tās izveidošanu. Kāds korpusa karavīrs atceras: “Tad nu 25. augustā pienāca ziņas, ka latvieši varot, kurš gribot brīvprātīgi projām no frontes paši uz savu daļu, kur tiekot dibināta Latvijas divīzija.”⁵⁴ Aizbrauca 64 cilvēki.⁵⁵ Savukārt Pēteris Zutis atceras, ka ticis izsaukts uz 11. armijas politisko daļu, kas tobrīd atradās Novgorodā, satīcis paziņu no 181. divīzijas – komisāru Semjonu Kaņevski, kurš stāstījis, ka brauc ar atsevišķu rīkojumu uz 181. un 183. strēlnieku divīziju Ziemeļrietumu frontes politpārvaldes priekšnieka brigādes komisāra Karpa Rjabčenko uzdevumā: “Kāda ir sevišķā uzdevuma jēga? Savākt savus biedrus latviešus.

Priekš kam? Jaunam formējumam.” Ir atzīmēts, ka uzdevums bija savākt visus cilvēkus no Latvijas, ieskaitot Latgali.⁵⁶

Ziņas par bijušajiem Latvijas armijas un pēc tam 24. korpusa karavīriem, kuri nonāca 201. divīzijā, ir fragmentāras. Sākotnēji laikā, kad 201. divīzijā bija gan komandējošā sastāva, gan politisko vadītāju trūkums, šos amatus ieņēma daļa bijušo korpusa karavīru. Tomēr viņu darbība bija vērtēta piesardzīgi. Par to liecina 201. divīzijas komandiera Jāņa Veikina atmiņas: “Kad izveidojās 201. divīzija, tad galvenais balsts bija Latvijas armijas jaunākie komandieri un virsdienesta karavīri. Viņi komandēja vadus, nodaļas, rotas un pat bataljonus. [...] Daži no tiem [24. korpusa karavīriem. – I. J.] bija nepietiekami politiski pārbaudīti. Tā nebija masveida parādība, bet atsevišķi gadījumi bija. Tos atbrīvoja kā politiski neuzticamus. Tad nāca politiskie darbinieki no 181. un 183. divīzijas.”⁵⁷ Te jāmin Pēteris Zutis, Aleksejs Dunts, Alfreds Balodis (visi no korpusa 183. divīzijas) un Edgars Birzītis (181. divīzijas politiskās nodaļas vadītājs).

111. zenīrtartilērijas divīziona kapteini Kārlis Liepiņu nerespresēja, vēlāk viņš kļuva par pulkvedi un 1591. zenīrtartilērijas pulka komandieri, bija Komunistiskās partijas biedrs. Karjeru Sarkanajā armijā izveidoja arī artilērijas kapteini Jānis Lepinis, Kārlis Liepiņš un Jānis Priede, kuri dažādos laikos bija 130. latviešu strēlnieku korpusa artilērijas pulku komandieru vietnieki, lidotāji Ernests Jākobsons, Kārlis Kalniņš, Alberts Batkovskis, Ēriks Kronis, Fricis Sproģis u.c., kuri veidoja 1. latviešu nakts bumbvedēju aviācijas pulka kodolu. 1. latviešu bumbvedēju aviācijas pulks izveidojās 1943. gada 15. jūlijā. Tā pamats bija 24. teritoriālā korpusa 24. aviācijas eskadriļa. 29. jūnijā lidotāji caur Idricu izlidoja uz Rževu. Pašus lidotājus nosūtīja uz dažādām aviācijas skolām un aeroklubiem par instruktoriem. Viens no 24. teritoriālā korpusa ģenerāļiem Oto Ūdentiņš kara laikā kļuva par pasniedzēju Ģenerālštāba akadēmijā.

Tomēr jāatzīmē, ka korpusam, kas cieta gan sastāva, gan militārajā ziņā, bija vērā ņemama nozīme 201. divīzijas izveidošanās laikā: gan tādēļ, ka bijušie korpusa karavīri zināja latviešu valodu, gan tāpēc, ka sākotnēji viņi spēja ieņemt 201. divīzijai tik ļoti nepieciešamos komandieru un politisko vadītāju amatus.

Lūk, piemēri. Nākamais 201. divīzijas politiskās daļas priekšnieks Pēteris Zutis līdz 7. vai 8. augustam bija 183. divīzijas politiskās daļas priekšnieks. Jānis Piesis, sākoties Vācijas un PSRS karam, aizbrauca uz Novgorodu, tomēr atgriezās 181. divīzijā, tā sauktajā Latvijas korpusā, kur pildīja politiskās daļas instruktora pienākumus. Vēlāk 201. divīzijā viņš kļuva par 123. pulka komandiera vietnieku politiskajā darbībā.⁵⁸ Pāvels Bobrovs līdz 1940. gadam dienēja Latvijas armijā kā telefonists–mehāniķis, tad kļuva par 183. strēlnieku divīzijas sakaru rotas komandieri, štāba vada komandieri. 22. augustā no 183. divīzijas viņu komandēja uz 201. divīzijas formēšanas vietu kā bijušo Latvijas pavalstnieku un zinošu latviešu valodu.⁵⁹ Valodas faktors bija būtisks, un, pateicoties tam, daudzi korpusa karavīri nonāca 201. divīzijā.

*

Sarkanās armijas 24. teritoriālā strēlnieku korpusa ceļš no 1941. gada 14. jūnija līdz augusta beigām atklāj to traģisko ainu, kas raksturo situāciju Sarkanās armijas vienībās vācu–padomju kara pirmajos mēnešos: haoss, panika, dezinformācija un dezorganizācija, arī represijas. Domājams, ka tieši kara sākuma haoss Sarkanajā armijā noveda korpusu līdz tā dabiskam galam, kad to izformēja kā kaujas nespējīgu vienību. Korpusa nekļuva par Sarkanās armijas nacionālo formējumu galvenokārt tāpēc, ka bija skaitliski nepilnīgs un militāri novājināts.

Aptuveni trīs tūkstoši bijušo korpusa karavīru nonāca 201. divīzijā, kur sākotnēji ieņēma apakšvienību komandieru un politisko vadītāju vietas. Daļa karavīru, kurus no korpusa demobilizēja jūnija beigās, nonāca Latviešu SS brīvprātīgo leģionā.

Atsauces un komentāri

- ¹ Jēkabsons, Ē., Bambals, A. Latvijas armijas iznīcināšana un represijas pret tās karavīriem 1940.–1941. gadā // Totalitārie režīmi un to represijas Latvijā 1940.–1956. gadā: Latvijas Vēsturnieku komisijas 2000. gada pētījumi (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 3. sēj.). – Rīga, 2001, 120.–170. lpp.
- ² Savčenko, V. 24. strēlnieku korpusa liktenis // Padomju Latvijas Komunisti, 1989, 2. nr. 2, 63.–70. lpp.
- ³ Strods, H. Sarkanarmijas haotiskā atkāpšanās no Latvijas, 1941. gada 22. jūnijs – 5. jūlijs // Latvijas Okupācijas muzeja gadagrāmata: Nācija gūstā, 2001 / Strods, H., sast. – Rīga, 2002, 31.–96. lpp.
- ⁴ Žvinklis, A. Latvijas iedzīvotāji Sarkanajā armijā, 1940. gada septembris – 1944. gada jūnijs // Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls, 2005, 4. nr., 77.–106. lpp.
- ⁵ 24. korpusa dokumenti glabājas Krievijas Federācijas Aizsardzības ministrijas Centrālajā arhīvā Podolskā. Atsevišķu no Krievijas Federācijas Aizsardzības ministrijas Centrālajā arhīvā iegūto 1941. gada jūnija–augusta 24. teritoriālā korpusa pavēļu, kaujas norišu ziņojumu un operatīvo ziņojumu kopijas glabājas Latvijas Valsts arhīvā. Sk.: Latvijas Valsts arhīvs (turpmāk – LVA), PA-301. f. (Lielā Tēvijas kara Vēstures komisija), 3. apr., 131.–135. l.
- ⁶ Alfrēds Balodis bija arestēts 1938. gadā. Par savu arestu viņš stāsta: “1938. gadā mani iesēdināja par konvertu. Domāja, ka esmu tautas ienaidnieks. Uzrādīja man apsūdzību dzimtenes nodevībā. 25 mēnešus biju apcietinājumā, un 1940. gada 25. martā mani atbrīvoja.” Sk.: LVA, PA-301. f., 1. apr., 23. l. (sarunas stenogramma ar gvardes apakšpulkvedi A. Balodi, 1943. gada maijs), 1. lp.
- ⁷ Turpat.
- ⁸ Jēkabsons, Ē., Bambals, A. Latvijas armijas iznīcināšana un represijas pret tās karavīriem 1940.–1941. gadā, 155. lpp.
- ⁹ LVA, PA-301. f., 3. apr., 131. l. (no PSRS Aizsardzības ministrijas arhīva saņemtās 24. teritoriālā korpusa pavēļu kopijas, 27.06.1941.–03.08.1941.), 1. lp.
- ¹⁰ Jēkabsons, Ē., Bambals, A. Latvijas armijas iznīcināšana un represijas pret tās karavīriem 1940.–1941. gadā, 157. lpp.
- ¹¹ LVA, PA-301. f., 3. apr., 131. l., 16. lp.

- ¹² Jēkabsons, Ē., Bambals, A. Latvijas armijas iznīcināšana un represijas pret tās karavīriem 1940.–1941. gadā, 158. lpp.
- ¹³ Turpat, 154. lpp.
- ¹⁴ Briežkalns, I. Uguns kristības [Par Otrā pasaules kara sākumu: Karaskolas kursanta atmiņas] // Latviešu Strēlnieks, 1994, jūl., 7. nr., 5. lpp.
- ¹⁵ Strods, H. Sarkanarmijas haotiskā atkāpšanās no Latvijas, 70. lpp.
- ¹⁶ LVA, PA-301. f., 3. apr., 65. l. (sarakste par Latviešu strēlnieku divīzijas veidošanos), 1. lp.
- ¹⁷ Turpat, 1. lp. o.p.
- ¹⁸ Turpat.
- ¹⁹ Turpat, 2. lp.
- ²⁰ Jēkabsons, Ē., Bambals, A. Latvijas armijas iznīcināšana un represijas pret tās karavīriem 1940.–1941. gadā, 155. lpp.
- ²¹ Turpat.
- ²² LVA, PA-301. f., 1. apr., 157. l. (92. strēlnieku pulka komandieru un kareivju atmiņas par kaujas darbību, 1941. gada decembris – 1942. gada jūlijs), 32. lp.
- ²³ Turpat.
- ²⁴ Strods, H. Sarkanarmijas haotiskā atkāpšanās no Latvijas, 64. lpp.
- ²⁵ Latviešu karavīrs Otra pasaules kara laikā: Dokumentu un atmiņu krājums, 8. sēj. – Lincoln, 1982, 166. lpp.
- ²⁶ Strods, H. Sarkanarmijas haotiskā atkāpšanās no Latvijas, 69. lpp.
- ²⁷ No Vjazmas aplenkuma atpakaļ Rīgā // Tēvija, 1941, 29. okt.
- ²⁸ Strods, H. Sarkanarmijas haotiskā atkāpšanās no Latvijas, 69. lpp.
- ²⁹ 24. teritoriālais korpus – latvieši Sarkanajā armijā. Jānis Pormals stāsta [skatīts 2011-14-08]. Pieejams: http://www.gramata21.lv/users/pormals_janis/p1.html
- ³⁰ Reimanis, K. 24. korpusa augšāmcelšanās // Zvaigzne, 1989, 17. nr.
- ³¹ LVA, PA-301. f., 1. apr., 157. l., 33. lp.
- ³² Jēkabsons, Ē., Bambals, A. Latvijas armijas iznīcināšana un represijas pret tās karavīriem 1940.–1941. gadā, 155. lpp.
- ³³ Strods, H. Sarkanarmijas haotiskā atkāpšanās no Latvijas, 68. lpp.
- ³⁴ Savčenko, V. 24. strēlnieku korpusa liktenis // Padomju Latvijas Komunisti, 1989, 2. nr., 69. lpp.
- ³⁵ Turpat.
- ³⁶ Citēts pēc: turpat.
- ³⁷ Jēkabsons, Ē., Bambals, A. Latvijas armijas iznīcināšana un represijas pret tās karavīriem 1940.–1941. gadā, 156. lpp.
- ³⁸ Palikušo vārdā [Atmiņas par notikumiem bijušajā Latvijas armijas nometnē Litenē (Gulbenes raj.) 1941. g. jūnijā] / Avotkalns, E., Ceriņš, P., Zaķis, A. u.c. // Cīņa, 1988, 13. okt.
- ³⁹ Turpat.
- ⁴⁰ Turpat.
- ⁴¹ Vēsture ir tāda, kāda tā ir [Saruna ar Sarkanās armijas 24. teritoriālā strēlnieku korpusa veterānu padomes priekšsēdētāju K. Viškaru un priekšsēdētāja vietnieku E. Arāju] / Arājs, E., Viškars, K.; pierakstījis Helmane, I. // Padomju Jaunatne, 1989, 11. maijs.
- ⁴² 24. teritoriālais korpus – latvieši Sarkanajā armijā. Jānis Pormals stāsta.
- ⁴³ LVA, PA-301. f., 3. apr., 135. l. (no PSRS Aizsardzības ministrijas arhīva saņemtās 24. teritoriālā korpusa operatīvo ziņojumu kopijas, 24.06.1941.–11.08.1941.), 9. lp.

- ⁴⁴ Turpat, 131. l., 13. lp.
- ⁴⁵ Turpat, 19. lp.
- ⁴⁶ Turpat, 134. l. (no PSRS Aizsardzības ministrijas arhīva saņemtās 24. teritoriālā korpusa operatīvo ziņojumu kopijas, 22.06.1941.–11.08.1941.), 52.–54. lp.
- ⁴⁷ Turpat, 62. lp.
- ⁴⁸ Turpat, 60. lp.
- ⁴⁹ Turpat, 78. lp.
- ⁵⁰ Turpat, 84. lp.
- ⁵¹ Turpat, 26. lp.
- ⁵² Turpat, PA-101. f. (LKP CK), 1. apr., 54. l. (sevišķais sektors, slepenā sarakste par militārajiem jautājumiem, 12.03.1941.–17.12.1941.), 26. lp.
- ⁵³ Turpat, 20. lp.
- ⁵⁴ Turpat, 157. l., 33. lp. o.p.
- ⁵⁵ Turpat, 34. lp.
- ⁵⁶ Turpat, PA-301. f., 1. apr., 16. l. (201. latviešu strēlnieku divīzijā 1942. gada 8.–12. septembrī veiktās sarunu stenogrammas), 60. lp.
- ⁵⁷ Turpat, 43. lp.
- ⁵⁸ Turpat, 26. l. (sarunas stenogramma ar Jāni Piesi, 06.06.1943.), 1. lp. o.p.
- ⁵⁹ Turpat, 27. l. (sarunu stenogrammas ar 43. gvardes divīzijas 123. gvardes latviešu strēlnieku pulka kareivjiem, komandieriem un politiskajiem darbiniekiem), 1. lp.

Destiny of the 24th Territorial Rifle Corps of the Red Army at the Beginning of German–Soviet War, June–August 1941

Ilze Jermacāne

Summary

24th Territorial Rifle Corps of the Red Army continued to exist both after deportations of soldiery of the former Latvian Army on 14 June 1941, and after the beginning of German – Soviet War (1941–1945) on 22 June 1941. The last months of existence of the Corps were marked by staff and military crisis. At the beginning of the war, the Corps was incorporated into the 27th army and as a consequence of panic created by the assault of the German army, together with other units of the Red Army located in Latvia, withdrew to Soviet Russia. The career of soldiers having remained in the Corps continued in the fronts of the Second World War (1939–1945) both in the Corps, and in other units of the Red Army and in the Voluntary SS Latvian Legion after disbandment of the corps. The corps that was created on the basis of the Latvian Army did not become the foundation of the Latvian national unit in the Red Army and the last months of its existence were consistently tragic.

There are three periods in the pace of the Corps during the Second World War. The first period covers the time span from the beginning of the German–Soviet war on 22 June 1941 until the beginning of July of the same year when the Corps left the territory of Latvia. The next period includes corps' fights in July and August in the territory of Russia (until the disbandment of the corps). The third period includes further careers of the former soldiers of the corps at the fronts of the Second World War mainly in the 201st Latvian Rifle Division created on 12 September 1941. In the 201st division these soldiers became commanders of sub-divisions, political officers and soldiers. Men who continued their service in the divisions of the Voluntary SS Latvian Legion are a separate case.

After the decision to convert the Latvian Army into a unit of the Red Army, at the beginning People's Army, and later 24th Territorial Rifle Corps, the Latvian soldiers expected the beginning of the war as coming release from their hated service. The assault of the German army against the Soviet Union, contradictory and chaotic orders given to the corps and its subdivisions led to the same activities as in the whole Red Army – uncontrolled retreat, actually stampede, and desertion. The military situation in the corps after the beginning of the war led to demobilization of Latvian soldiers (29 June) and continued murders.

At the time of withdrawal from the territory of Latvia, the corps had lost a significant part of its initial staff. However, there is no evidence how many soldiers were left in the corps after several demobilizations of soldiers, repressions etc. Almost all commanders had been pensioned off, there was a significant shortage of middle and highest commanders, and an important part of the initial staff had been lost.

The pace of the 24th Territorial Rifle Corps of the Red Army beginning with 14 June 1940 until the end of August shows a tragic picture that was inherent to most units of the Red Army in the first months of German–Soviet war: chaos, panic, disinformation, disorganization as well as repressions. Supposedly, chaos in the Red Army at the beginning of the war led the corps to its natural end when it was disbanded as a fighting-unfit unit. The corps did not become a national military formation mostly because it was incomplete and military weakened.

About three thousand former soldiers of the corps were transferred to the 201st division. Part of those that were demobilized at the end of June 1940 later joined the Voluntary SS Latvian Legion.

Aleksandrs Čapenko

24. teritoriālā strēlnieku korpusa npublicēto arhīva materiālu raksturojums pēc Krievijas Valsts kara arhīva un Krievijas Federācijas Aizsardzības ministrijas Centrālā arhīva materiāliem

Sarkanās armijas 24. teritoriālā strēlnieku korpusa jeb bijušās Latvijas armijas transformētās vienības vēstures nopietna izpēte nav iespējama bez Krievijas Federācijas arhīvos esošo dokumentāro materiālu apzināšanas un pētniecības. Dokumenti par šo diezgan eksotisko Sarkanās armijas vienību (1940.–1941. g.) pārsvarā glabājas divos arhīvos: Krievijas Valsts kara arhīvā (bijušais Padomju armijas Centrālais arhīvs) Maskavā un Krievijas Federācijas Aizsardzības ministrijas Centrālajā arhīvā Maskavas apgabala Podoljskas pilsētā. Tieši skrupuloza iepazīšanās ar šajos arhīvos esošiem dokumentiem ļauj pētniekam gūt pilnīgāku priekšstatu par Sarkanās armijas 24. teritoriālā strēlnieku korpusa izveidi un izsekot šīs karaspēka vienības īsajai dokumentārajai vēsturei.

Pirmajā minētajā arhīvā atrodas visi dokumenti par Sarkanā armiju kopš tās dibināšanas brīža līdz 1941. gada vasarai. Materiāli, kas saistāmi ar periodu pēc 1941. gada maija un jūnija, jau glabājas Podoljskā, Aizsardzības ministrijas Centrālajā arhīvā.

Katrā no šiem arhīviem materiāli sagrupēti pēc klasiskā principa: atsevišķos fondos ir izdalīti Sarkanās armijas centrālā pārvaldes aparāta, kara apgabalu miera laiku pārvalžu (kara laikā – fronšu vadība), armiju štābu, korpusu, divīziju un mazāku karaspēka daļu pavēles. Fondu lietās ir saglabājušies dokumenti par gandrīz visiem šo karaspēka vienību darbības veidiem – komplektēšanu, kaujas un politisko gatavību, bruņojumu, organizatoriskiem jautājumiem utt.

Aplūkojot dokumentus par 24. teritoriālo strēlnieku korpusu, jāatzīmē, ka nozīmīgākās liecības atrodas Krievijas Valsts kara arhīva 37848. fondā un Krievijas Federācijas Aizsardzības ministrijas Centrālā arhīva 140. fondā. Abos šajos fondos ir materiāli par Sarkanās armijas Baltijas sevišķo kara apgabalu 1940.–1941. gadā, to skaitā materiāli par 24. teritoriālo strēlnieku korpusu, kā arī materiāli par analogiem karaspēka veidojumiem bijušajās Baltijas valstīs – lietuviešu un igauņu teritoriālajiem strēlnieku korpusiem.

Interesanti, ka Krievijas Valsts kara arhīvā ir atsevišķi lietuviešu 22. un igauņu 29. teritoriālā strēlnieku korpusu fondi, bet nav atsevišķa latviešu 24. teritoriālā strēl-

nieku korpusa fonda. Tiesa, šo fondu materiāli ir diezgan vispārēji, galvenokārt tās ir korpusu vadības kopējās pavēles, pavēles par korpusa personālsastāvu, korpusa daļu numerāciju maiņu, dažādu pārbaužu materiāli, zvēresta pieņemšana 1941. gada 23. februārī un tamlīdzīgi.

Paši nozīmīgākie materiāli par latviešu korpusu Krievijas Valsts kara arhīvā atrodas Baltijas sevišķā kara apgabala pārvaldes fondā. Šeit ir PSRS Augstākās Padomes rīkojumi par dienesta pakāpju piešķiršanu Latvijas armijas ģenerāļu sastāvam,¹ PSRS Tautas aizsardzības komisariāta pavēles un direktīvas par paredzēto korpusa štatu veidošanu,² kā arī pavēles par atsevišķu korpusa vienību formēšanas gaitu un termiņiem.³ Starp citu, šie termiņi regulāri tika pārcelti uz priekšu – sākumā bija paredzēts, ka formēšana būs pabeigta 1940. gada 10. septembrī, vēlāk – ka 15. septembrī.⁴ Realitātē korpusa veidošana nebija pabeigta pat 1940. gada beigās.

Īpašā sarakstā norādīts, kādu bruņojumu Sarkanā armija pārņēma no Latvijas armijas savā bilancē.⁵ Atzīmēts arī, ka Baltijas sevišķā kara apgabala štābs, izmantojot bruņojuma un kaujas tehnikas pārpalikumus, atļāvis latviešu korpusā virs paredzētā štata izveidot papildu zenītartilērijas divizionu un divas iznīcinātāju eskadriļas vietējās pretgaisa aizsardzības vajadzībām.⁶ Tāpat ir precizēts, ka ar vietējo pretgaisa aizsardzību jāsaprot Daugavpils tilta pār Daugavu un Ķeguma hidroelektrostacijas aizsardzība no aviācijas uzlidojumiem.⁷ Daudzi dokumenti ir veltīti sarakstei ar Sarkanās armijas Auto-bruņutanku pārvaldi par apgādi ar traktoriem smago artilērijas lielgabalu vilkšanai korpusa artilērijas pulka un divīziju haubiču artilērijas pulku vajadzībām. Kā liecina šī sarakste, tad situācija ar mehāniskajiem vilcējiem (traktoriem) 24. teritoriālajā korpusā bija krietni labāka salīdzinājumā ar 22. (igauņu) un 29. (lietuviešu) korpusiem. Latviešu korpusā tobrīd bija tam laikam moderni *Krupp* visurgājēji, *Henschel* vilcēji un *Hanomag* traktori.⁸

Interesi izraisa arī starp citiem dokumentiem saglabājušās izlūkdienesta izziņas par Latvijas armiju. Šajās izziņās runa ir galvenokārt par Latvijas armijas skaitlisko sastāvu, karaspēka vienību dislokācijas vietām 1940. gada 20. augustā.⁹ Tāpat šeit atrodas 1940. gada 31. jūlijā Latvijas tā sauktajā Tautas armijā esošo virsnieku skaitliskā sastāva saraksts un ziņas par zirgu sastāvu.¹⁰ Fondā atrodamas arī ziņas par Latvijas armijas artilērijas pulku bruņojumu pēc situācijas 1940. gada 1. augustā.¹¹ Šāda veida informācija acīmredzot bija nepieciešama Baltijas sevišķā kara apgabala vadībai, lai sekmīgāk ritētu Latvijas armijas vienību pārformēšana Sarkanās armijas teritoriālajā korpusā un to pārdislokācija uz citu vietu Latvijas teritorijā.

Interesanti ir Krievijas Valsts kara arhīvā uzglabātie dokumenti par 24. teritoriālā strēlnieku korpusa kadru sastāvu. Baltijas sevišķā kara apgabala pārvaldes fondā atrodas ļoti saistošs dokuments – 24. teritoriālā strēlnieku korpusa amatu komplektēšanas plāns, kur minēti šo amatu kandidāti no bijušās Latvijas armijas virsnieku vidus un viņiem

paredzētie amati. Šī informācija rakstīta ar rakstāmmašīnu, savukārt pretī katram uzvārdam ar zīmuli izdarīti ieraksti par konkrēto personu. Dokumentu ir parakstījis Baltijas sevišķā kara apgabala kadru daļas priekšnieks pulkvedis Sebežko.¹² Interesants ir arī Latvijas armijas virsnieku saraksts, kas 1940. gada 9. septembrī tika nosūtīts Baltijas sevišķā kara apgabala štāba 4. nodaļai. Šis dokuments faktiski ir Latvijas armijas virsniecības raksturojums no padomju redzes viedokļa. Dokumentā ir minēts personas vārds, uzvārds, dzimšanas dati un dienesta pakāpe, atzīmētas katras personas dienesta gaitas, piedalīšanās Brīvības cīņās, to skaitā arī karadarbībā pret Sarkano armiju. Atsevišķā ailē ierakstītas piezīmes, interesējošas galvenokārt sevišķajai nodaļai – politiskā orientācija, negatīvie izteicieni par Padomju Savienību un Sarkano armiju, attieksme pret Kārļa Ulmaņa režīmu un Latvijas jauno valdību, uzturēšanās ārzemēs neatkarīgās Latvijas laikā utt.¹³

Šī dokumenta analīze ļauj izdarīt secinājumus par Sarkanajā armijā ieskaitīto bijušās Latvijas armijas virsnieku politisko noskaņojumu, kuri, publiski izrādot lojalitāti pret Padomju valdību un Komunistisko partiju, privātajās sarunās pret jauno režīmu simpātijas nepauda. Spriežot pēc rakstītā teksta stilistikas, ir skaidrs, ka informācijas pienesēji jeb ziņotāji bija latviešu tautības virsnieki, turklāt tie, kuriem dienesta biedri uzticējās, jo viņu klātbūtnē atļāvās izrādīt savu nepatiku pret jauno varu. Acīmredzot kaut kādus secinājumus no šādas informācijas izdarīja arī kara apgabala sevišķā nodaļa, kurai bija adresēts šis dokuments. Iespējams, ka šī informācija kaut kādā veidā sekmēja 1941. gada 14. jūnija represijas pret korpusa virsniekiem.

Ar autora veikto komplekso dokumenta analīzi var iepazīties rakstos, kas publicēti Latvijas Kara muzeja gadagrāmatā un Krievijas Federācijas Zinātņu akadēmijas Vispārējās vēstures institūta rakstu krājumā “Krievija un Baltija”.¹⁴

Krievijas Federācijas Aizsardzības ministrijas Centrālajā arhīvā tāpat ir atrodams Baltijas sevišķā kara apgabala, no 1941. gada 22. jūnija – Ziemeļrietumu frontes pārvaldes fonds, korpusa divīziju pārvalžu un pašu strēlnieku divīziju fondi. Pētniekiem vislielākā interese var būt par 24. teritoriālā strēlnieku korpusa fondu, kā arī par 181. un 183. teritoriālo ar latviešiem nokomplektēto strēlnieku divīziju fondiem.¹⁵

Spriežot pēc aprakstiem, daļa šo fondu materiālu ir atslēpota tikai 2010. gadā un arī ne pilnībā. Apmēram puse materiālu vēl skaitās slepena un nav pieejama pētniekiem, kaut gan atslēpenošanas process notiek un tuvākajā laikā šie dokumenti pētniekiem varētu būt pieejami.

24. teritoriālā strēlnieku korpusa fondā atrodas dokumenti, kas atspoguļo korpusa vadības organizācijas un darbības vēsturi no 1940. gada 1. septembra līdz 1941. gada 14. augustam. Lietas var sadalīt vairākās grupās – operatīvie dokumenti, izlūkdaļas, ierindas daļas, politiskās propagandas daļas, apgādes, artilērijas, inženieru, ķīmisko un medicīnisko vienību dokumenti. Fondā kopā atrodas 119 lietu.

Fondā ir arī kaujas pavēles karadarbībā ar Vāciju no 1941. gada 22. jūnija līdz 14. augustam, karaspēka daļu dislokācijas shēmas, ziņojumi par kaujas apmācību 1941. gada pirmajā pusē, sarakste starp korpusa vienībām. Atsevišķi sagrupētas lietas par 20. kavalērijas pulka izformēšanu.¹⁶ Dažās lietās ir ziņas par virsnieku un obligāto dienesta laiku nodienējušo jaunāko instruktoru sastāva atvaļināšanu 1940. gada rudenī.¹⁷

Strēlnieku divīziju fondi atšķirībā no korpusa pārvaldes fonda satur salīdzinoši maz informācijas. 181. strēlnieku divīzijas fondā ir administratīvās un saimnieciskās daļas dokumenti par 1941. gada augustu un septembri un divīzijas prokuratūras slepeni dokumenti.¹⁸ 183. divīzijas fondā dokumentu, kas būtu tapuši karadarbības sākumā, nav vispār, šeit ir dokumenti par vēlāk saformēto 183. motorizēto strēlnieku divīziju, kam nav nekāda sakara ar latviešu korpusu.¹⁹ Tātad nav materiālu par šīs korpusa divīzijas darbību pašā padomju un vācu kara sākumā. Diemžēl arhīvu lietas nedod atbildes uz vairākiem neskaidriem jautājumiem, piemēram, par 183. strēlnieku divīzijas komandiera pulkveža Pjotra Tupikova bojāeju 1941. gada 2. jūlijā vai korpusa sakaru bataljona personālsastāva dezertēšanu 1941. gada 1. jūlija naktī, kā arī citiem.

Nonēgumā, izdarot secinājumus, nonākam pie šādām atziņām. Pirmkārt, Krievijas Valsts kara arhīva un Krievijas Aizsardzības ministrijas Centrālā arhīva materiāli ļauj gūt pilnīgu informāciju par 24. teritoriālā strēlnieku korpusa formēšanas gaitu 1940. gada rudenī – 1941. gada pirmajā pusē. Dokumentos aplūkoti gandrīz visi karaspēka daļu organizāciju un dislokācijas aspekti, personālsastāva atlase, komandējošā un politiskā sastāva veidošana korpusā. Tāpat atrodamas ziņas par korpusa apbruņojumu, vienību skaitlisko sastāvu un atsevišķu vienību reorganizāciju, to skaitā par 20. kavalērijas pulka izformēšanu.

Otrkārt, diemžēl abu arhīvu dokumentos nav ziņu par politisko klimatu korpusa vienībās, dažreiz šāda informācija ir dota atskaitēs par vienībās notiekošajām kaujas un politiskajām apmācībām, kā arī par personālsastāva attieksmi pret tobrīd pastāvošo režīmu un Sarkano armiju, izņemot jau minētos dokumentus Krievijas Valsts kara arhīvā. Acīmredzot šāda veida dokumenti vai nu joprojām ir slepeni, vai arī glabājas citviet, piemēram, Krievijas Federālā drošības dienesta arhīvos, kur pieejas nav vispār.

Treškārt, ļoti fragmentāri ir dokumenti, kas attiecas uz korpusa karadarbību Otrajā pasaules karā. Tie galvenokārt ir sastopami korpusa pārvaldes materiālos, kur kaujas pavēles, ziņojumi un rīkojumi ļauj izprast korpusa vadošā sastāva kaujas vadības loģiku un darbību. Šie dokumenti apstiprina, ka 1941. gada 29. un 30. jūnijā notika latviešu tautības kareivju un virsnieku demobilizācija no korpusa, kā arī pietiekami izsmeļoši apraksta dezertēšanas gadījumus no korpusa vienībā 1941. gada 22.–29. jūnijā. Diemžēl nav dokumentu par 183. strēlnieku divīzijas dalību karadarbībā kara sākuma periodā, acīmredzot visi štāba dokumenti ir pazuduši atkāpšanās laikā.

Atsauces

- ¹ Российский Государственный военный архив (Krievijas Valsts kara arhīvs), ф. 37848, оп. 1, д. 1, л. 1.
- ² Turpat, 8.l., 2.–7. lp.
- ³ Turpat, 17.–21., 25., 27., 28., 83.–88. lp.
- ⁴ Turpat, 5. l., 105. lp.
- ⁵ Turpat, 8. l., 148.–157. lp.
- ⁶ Turpat, 88. lp.
- ⁷ Turpat, 5. l., 104. lp.
- ⁸ Turpat, 8. l., 225., 226, 229.–231., 238. lp.
- ⁹ Turpat, 5. l., 1.–3. lp.
- ¹⁰ Turpat, 5., 7. lp.
- ¹¹ Turpat, 12. lp.
- ¹² Turpat, 14.–21. lp.
- ¹³ Turpat, 22.–98. lp.
- ¹⁴ *Čapenko, A.* Latvijas armijas vadības raksturojums pēc Krievijas Kara arhīva materiāliem // Latvijas Kara muzeja gadagrāmata, VII. – Rīga, 2006, 187.–198. lpp.; *Чапенко, А. А.* Характеристика высшего командного состава Латвийской Народной армии по материалам Российского Государственного военного архива // Россия и Балтия, вып. 5: Войны, революции и общество / Чубарьян, А. О., отв. ред. – Москва, 2008, с. 264–280.
- ¹⁵ Центральный архив Министерства обороны РФ (Krievijas Federācijas Aizsardzības ministrijas Centrālais arhīvs), ф. 873, оп. 1, 2; ф. 1429, оп. 1; ф. 1433, оп. 1, 2.
- ¹⁶ Turpat, 873. f., 1. apr., 41. l., 1.–28. lp.
- ¹⁷ Turpat, 28. l.
- ¹⁸ Turpat, 1429. f., 1. apr.
- ¹⁹ Turpat, 1433. f., 1., 2. apr.

Characterization of Unpublished 24th Territorial Rifle Corps' Archive Materials Based upon Materials from the Russian State Military History Archive and Central Archive of the Russian Ministry of Defence

Alexander Chapenko

Summary

Materials from the Russian State Military History Archive and the Central Archive of the Russian Ministry of Defence provide information about the creation process of the 24th Territorial Rifle Corps in autumn 1940 until the first half of 1941. Documents show unit location, personnel policy and selection of commanding officers and political leadership carried out

by Soviet authorities. There is information about armament, strength and structure of units (including disbandment of the 20th Cavalry Regiment) in archives.

However, documents stored in both archives do not show full information about the political climate in corps' units. Just a few reports about military training and political education contain information concerning soldier's attitude towards the Red Army and the Soviet regime. Apparently, this information is secret even today or these documents are stored somewhere else, for example, by the Federal Security Service of the Russian Federation archives, where it is impossible for the researchers to reach them.

Documents are very scarce pertaining to 24th Territorial Rifles Corps' activities during the Second World War. Combat orders, reports and notices provide information about commanding officer activities in the combat situation. Documents describe in detail Latvian soldiers' desertion from units during the period 22–29 June 1941. These documents show that Latvian soldiers were demobilized from army on 29–30 June 1941. Unfortunately, researchers cannot obtain documents of the 183rd Rifle Division that reflect activities of its units at the beginning of war. Apparently, these documents were lost during retreat.

Anatolijs Savickis

24. teritoriālā strēlnieku korpusa Atsevišķās aviācijas eskadriļas formēšana

Gulbenes aerodroma vēsture ir ļoti cieši saistīta ar Latvijas armijas aviācijas attīstību un iznīcināšanu. Aerodroms bija būvēts Aviācijas pulka eskadriļas vajadzībām, bet Latvijas armijas likvidācijas procesa laikā izvēlēts par 24. teritoriālā strēlnieku korpusa (TSK) Atsevišķās aviācijas eskadriļas dislokācijas zonu. Tieši Gulbene kļuva par vietu, uz kuriem nosūtīja daļu likvidējamo Latvijas kara aviācijas vienību resursu.

1940. gada augustā okupācijas vara jau bija veikusi ievērojamus priekšdarbus, lai varētu sākt Latvijas armijas oficiālu likvidēšanas procesu. Pamatojoties uz 17. augusta Padomju Sociālistisko Republiku Savienības aizsardzības tautas komisāra Semjona Timošenko pavēli un 27. augusta Baltijas sevišķā kara apgabala (BSKA) komandiera Aleksandra Loktionova pavēli, Latvijas Padomju Sociālistiskās Republikas Tautas Komisāru Padome 1940. gada 27. augustā pieņēma formālu lēmumu pārveidot Latvijas Tautas armiju par Sarkanās armijas teritoriālu strēlnieku korpusu.¹ Būtībā teritoriālo korpusu veidošana neietilpa PSRS stratēģijā, tādēļ šādas vienības formēšana bija paredzēta tikai uz gadu, pēc tam tas pārvēršams par eksteritoriālu korpusu.²

Sākot ar 1940. gada vasaras beigām, radikāli pārveidojumi skāra visu armiju, piemēram, Latvijas Tautas armijas četras divīzijas apvienoja divās, izveidojot 181. un 183. divīziju.³ Savukārt Aviācijas pulka vietā formēja tikai vienu eskadriļu pēc Sarkanās armijas korpusa parauga ar 208 karavīru štata vietām.⁴

24. TSK veidošanas plānā atzīmēts, ka jaunās eskadriļas formēšanā izmantos likvidējamā Aviācijas pulka vienu aerodromu, kā arī cilvēku un lidmašīnu resursus. Aerodromu izvēle nebija plaša, tomēr varēja izvēlēties starp palikušajiem eskadriļu bāzes aerodromiem Krustpīlī un Gulbenē, kā arī citiem Aviācijas pulka lidlaukiem. Lidmašīnas Aviācijas pulkā bija pilnīgi atšķirīgas no Sarkanās armijas bruņojumā esošajām. Rezultātā katra lidmašīnu izvēle radītu rezerves daļu piegādes problēmas. Cilvēku resursi bija pietiekami, lai pilnvērtīgi nokomplektētu gan plānoto, gan varbūt vēl kādu citu eskadriļu.

Vēsturnieku Valda Bērziņa un Aināra Bambala pētījumā "Latvijas armija" norādīts, ka Aviācijas pulkā 1939. gada 1. septembrī bija 125 virsnieki, 490 instruktori

un kareivji, kā arī 54 brīva līguma darbinieki.⁵ Trimdas latviešu vēsturnieka Edgara Andersona darbā "Latvijas bruņotie spēki un to priekšvēsture" norādīts, ka rezervistu iesaukšana septembra vidū devusi vēl ap 150 karavīru.⁶ Savukārt 24. TSK veidošanas plānā iekļautā informācija liecina, ka 1940. gada augusta beigās Aviācijas pulkā bija 785 karavīri.⁷ Pēc šīs statistikas saprotams, ka korpusa aviācijas eskadriļas vajadzībām aptuveni trīs ceturtdaļas Aviācijas pulka sastāva turpmāk vairs nebūs nepieciešamas. Karavīru skaita samazināšanas nolūkos bija sāкта intensīva atvaļināšana no dienesta.

Par 24. TSK Atsevišķās aviācijas eskadriļas dislokācijas vietu 1940. gada septembra sākumā tika izvēlēta Gulbene,⁸ lai gan 28. augustā saņemtajā korpusa organizācijas plānā formējamās eskadriļas dislokācijas vieta bija paredzēta Rīgā.⁹ Ļoti iespējams, ka vienības izvietojamā vieta bija atstātas izvēles iespējas, jo mašīnrakstā rakstītajā plānā redzams, ka formējamās eskadriļas izvietojamā sadaļā atstāts tukšs laukums, bet vēlāk tur pierakstīta Rīga. Arī korpusa komandiera ģenerāļa Roberta Kļaviņa 3. septembra pavēle nr. 2. apstiprina, ka par eskadriļas dislokācijas vietu izvēlēta Rīga.¹⁰ Tomēr jaunveidojamās korpusa aviācijas vienības komandieris vēl nebija iecelts un arī dislokācijas vieta vēl izrādījās apspriežams un saskaņojams jautājums. Tādēļ pāris dienu laikā 24. TSK vadība precizēja un saskaņoja eskadriļas formēšanas procesa vadītāju, kā arī dislokācijas vietu. Jau 1940. gada 6. septembrī korpusa štāba Operatīvās daļas priekšnieka palīgs pulkvedis Jānis Upītis ziņoja, ka aviācijas eskadriļa jāformē Gulbenē un līdz eskadriļas komandiera iecelšanai formēšanas procesu vadīs Aviācijas pulka komandieris pulkvedis Rūdolfs Kandis.¹¹

Aviācijas pulka komandieris darbu pie eskadriļas veidošanas sāka bez kavēšanās. Dokumenti apstiprina, ka jau 1940. gada 7. septembrī Aviācijas pulka komandiera vadībā bija uzsākta 24. TSK Atsevišķās aviācijas eskadriļas formēšana.¹² Vienības veidošanas galvenie uzdevumi bija padomju varai pieņemama personālsastāva atlase un iespējami labākais materiāli tehniskais nodrošinājums, tādēļ tika strādāts gan pie karavīru saraksta sastādīšanas, gan pie vienības apgādes jautājumu risināšanas. Var teikt, ka darbs pie galvenajiem uzdevumiem bija veiksmīgs un ritēja ļoti ātri. Līdz 10. septembrim Aviācijas pulkā bija saņemtas eskadriļas formēšanai nepieciešamās apgādes tabulas, kā arī atļauja izņemt vienības apgādei nepieciešamās mantas no Rīgas kara aerodroma.¹³ 1940. gada 11. septembrī izvēlētās mantas un materiāli, izņemot lidmašīnas, bija gatavas pārvešanai uz Gulbeni ne tikai no Rīgas, bet arī no Krustpils.¹⁴ Turklāt līdz 11. septembrim bija sastādīts jaunās eskadriļas personālsastāva saraksts, kurā iekļautie Rīgas un Krustpils eskadriļu karavīri tika gatavoti nosūtīšanai uz Gulbeni.¹⁵

Cilvēku, savākto mantu un materiālu pārvešana uz Gulbeni aizkavējās. Pasūtītos dzelzceļa vagonus nācās gaidīt līdz 15. septembrim, bet karavīru nosūtīšana uz

Gulbeni kavējās ilgāku laiku, jo nebija zināms, kad no BSKA pienāks eskadriļas karavīru pārskaitīšanas apstiprinājums. Notika sarakstā iekļauto karavīru saskaņošana. BSKA ar izvēlēto korpusa eskadriļas personālsastāva apstiprināšanu nesteidzās, ar potenciālajiem eskadriļas virsniekiem tika organizētas tikšanās un veiktas pārrunas. Viena no tikšanās reizēm notika 1940. gada 12. septembrī, kad Padomju Savienības Gaisa spēku štāba personālās nodaļas vadītājs biedrs Paromonovs atbrauca iepazīties ar formējamā vienībā iedalīto komandējošo sastāvu.¹⁶

Aviācijas pulka komandieris bija nolēmis eskadriļas personālsastāva nosūtīšanu uz jauno dienesta vietu veikt tikai pēc izveidotā karavīru saraksta oficiāla apstiprinājuma saņemšanas. Pilnīga darbu apturēšana un gaidīšana varēja ievērojami aizkavēt visu eskadriļas formēšanas procesu. Tādēļ eskadriļas formēšanas gaitas virzībai uz priekšu atsevišķi karavīri uz Gulbeni bija nosūtīti jau pirms minētā karavīru saraksta apstiprinājuma saņemšanas. Viens virsnieks kā vietraudzis Gulbenē ieradās 1940. gada 13. septembrī pēc eskadriļas novietojuma vietas piešķiršanas. 15. septembrī no Rīgas uz Gulbeni nosūtīja piecus virsdienesta karavīrus un vienu obligātā dienesta karavīru, jo šajā dienā no Zaslauka un Torņakalna stacijas tika izsūtīti vagoni ar tajos uzlādētām eskadriļas vajadzībām izvēlētām mantām. Izmantojot vienu pussmago automašīnu, 15. septembrī notika arī fotolaboratorijas inventāra un citu sagatavoto mantu pārvietošana no Krustpils uz Gulbeni.¹⁷

Eskadriļas nodrošinājuma risināšanas procesā papildu problēmas radīja informācijas kavēšanās. 1940. gada 14. septembrī izdots slepeno dokumentu par līdzdodamo intendantūras apgādes priekšmetu daudzuma būtisku palielinājumu Aviācijas pulkā saņēma tikai 17. septembrī.¹⁸ Nekavējoties bija jādomā par jaunu pārvadājumu veikšanu, kaut gan, ņemot vērā vēl notiekošo karavīru gatavošanu nosūtīšanai, abus pārvadājumus varēja apvienot vienā. Dokumenta kavēšanās dēļ pēc 17. septembra atkal sākās korpusa eskadriļas saimniecisko un tehnisko mantu kārtošana pēc jaunām normām, lai atbilstoši tām nodrošinātu vienību, veicot jaunus pārvadājumus.¹⁹

Viena no eskadriļas formēšanas procesa problēmām izrādījās telpu trūkums Gulbenē. Eskadriļas skaitliskajam sastāvam atbilstošu telpu meklējumi noslēdzās diezgan ātri, jo ar Gulbenes pilsētas komandanta Peščonceva rīkojumu vienībai piešķīra ēkas Vecgulbenes mācītājmuižas centrā.²⁰ Jaunā novietojuma vieta bija aptuveni 2 km uz dienvidrietumiem no aerodroma, kas atradās Gulbenes pilsētas teritorijā. Novietojuma pārvietošana no Gulbenes garnizona uz mācītājmuižu notika 17. septembrī.²¹ Jaunajā novietojuma vietā izveidoja eskadriļas štābu, iekārtoja karavīru kazarmas, saimniecības noliktavu un vēlāk arī karavīru veikalu.

Viss 1940. gada septembris personālsastāva apstiprināšanas jautājumā izrādījās gaidīšanas laiks, jo Aviācijas pulkā nebija saņemta ne komandiera iecelšanas pavēle, ne

virsnieku un kareivju apstiprinājums.²² Faktiski visus 24. TSK daļu komandierus iecēla ar BSKA Kara padomes pavēlēm.²³

Aviācijas pulka komandieris 24. TSK Atsevišķās aviācijas eskadriļas komandējošā sastāva iecelšanas pavēli saņēma 1940. gada 5. oktobrī, jo tikai dienu iepriekš bija saņēmis attiecīgo pavēli no BSKA. Ar šo pavēli eskadriļas komandiera amatā bija iecelts pulkvedis-leitnants Žanis Jēre un pārējais eskadriļas vecākais un vidējais komandējošais sastāvs.²⁴ Apstiprinātā vecākā un vidējā eskadriļas komandējošā sastāvā bez jau minētā komandiera bija kapteinis Vilis Munters, Aleksandrs Tomass, Oļģerts Bernhards Pukše, administratīvais kapteinis Oskars Dzērvītis, kapteinis-leitnants Kārlis Krastiņš, Vilhelms Sterndoks, Arnolds Kadiķis, administratīvais kapteinis-leitnants Herberts Juškevics, virsleitnants Pēteris Greizis, Ernests Zālītis, Sergejs Babičevs, Alfrēds Salmiņš, Ludvigs Grave, Pauls Briedis, Bernhards Grava, Kārlis Krastiņš, Nikolajs Strukovs, Alberts Tīrulis, Kārlis Kaguss, Oto Austrums, Ernests Jākobsons, Edgars Baumanis, Ēriks Kronis, Eduards Millers, Jānis Zariņš, Kārlis Šķēle, administratīvais virsleitnants Arnolds Vīksna, leitnants Visvaldis Reimanis, Teodors Brāķeris, Rostislavs Irbe, Sergejs Milgrāvis, Vladimirs Švāns, Nikolajs Rumpe, Rūdolfs Zaļups, Nikolajs Salna, Nikolajs Skaldis, Jānis Āboltiņš, Arnolds Runka, administratīvais leitnants Jānis Kāpostiņš, Kazimirs Marcinkevičs, Kārlis Kalniņš, Kārlis Bungšs, Kārlis Ozols, Kārlis Kleins, Ādolfs Budiņš.²⁵ Diemžēl par virsnieku amatu sākotnējo sadalījumu eskadriļā pagaidām ir mazāk informācijas, bet, balstoties uz atsevišķiem dokumentiem un virsnieku atmiņām, zināms, ka štāba priekšnieks bija kapteinis Aleksandrs Tomass, eskadriļas lidmašīnu vadu komandieri bija kapteinis Vilis Munters, Oļģerts Bernhards Pukše un Kārlis Ercums, galvenais inženieris bija kapteinis Oskars Dzērvītis,²⁶ kurš skaitījās arī komandiera palīgs tehniskās ekspluatācijas nozarē,²⁷ fotogrammetriskās nodaļas priekšnieks – virsleitnants Ernests Jākobsons.²⁸ Atmiņās minētais kapteinis K. Ercums nebija eskadriļas virsnieku sarakstā, tādēļ jādomā, ka sākotnēji vada komandiera amatā bija kāds cits virsnieks. Amatu sadalījuma sakarā jāpiebilst, ka vienīgi komandiera vietnieka un politiskā vadītāja postenis bija pārāk nozīmīgs, lai to uzticētu kādam bijušās Latvijas armijas virsniekam.

Pēc eskadriļas personālsastāva apstiprinājuma saņemšanas beidzot varēja uzsākt sagatavoto karavīru pārvietošanu uz Gulbeni. Virsleitnants Pēteris Greizis savā biogrāfijā atzīmē, ka uz Gulbeni pārcelts 1940. gada oktobrī.²⁹ Leitnanta Teodora Brāķera nepublicētajās atmiņās precīzi norādīts, ka izbraukšana uz Gulbeni no Aviācijas pulka novietojuma Bišumuižā notika 7. oktobrī.³⁰ Armijas aviācijas priekšnieka ģenerāļa Jāņa Indāna un Latvijas Tautas armijas likvidācijas komisijas pilnvarotā pavēlēs tieši šajā dienā gan virsnieki un instruktori, gan obligātā dienesta karavīri svītroti no Latvijas Tautas armijas sarakstiem, jo pārskaitīti jaunā vienībā. Aviācijas pulka komandiera ziņojums

apstiprina, ka 1940. gada 7. oktobra pēcpusdienā ar diviem vilciena reisiem no Rīgas uz Gulbeni nosūtīts eskadriļas sastāvā apstiprinātos karavīrus.³¹ Karavīru pārvietošana bija palicis pēdējais Aviācijas pulka komandiera uzdevums jaunās aviācijas vienības formēšanā, tādēļ jau nākamajā dienā Armijas aviācijas priekšnieks bija informēts par to, ka “7. oktobrī plk. 11⁰⁰ saformētā 24. strēlnieku korpusa Atsevišķā aviācijas eskadriļa nodota korpusa komandiera padotībā”³².

Pēc pavēlēm redzams, ka 24. TSK Atsevišķā aviācijas eskadriļā sākotnēji oficiāli pārskaitīti jau šajā pētījumā minētie 46 virsnieki, kā arī 61 virsdienesta un 73 obligātā dienesta karavīri.³³

1940. gada 7. oktobrī Gulbenē ieradās lielākā daļa apstiprinātajos sarakstos iekļauto karavīru. Tomēr atsevišķu karavīru ierašanās jaunajā dienesta vietā notika arī vēlāk. Zināms, ka kapteinis-leitnants Kārlis Krastiņš, nerēķinoties ar minēto pavēli un pamatojoties uz Kara aviācijas priekšnieka ierosinājumu, vēl vairāk nekā mēnesi atradās Latvijas aeroklubā, kur bija nosūtīts dienesta turpināšanai pēc Latvijas okupācijas sākuma 1940. gadā. 24. TSK komandieris šādai situācijai nedrīkstēja piekrist, tādēļ 2. novembrī deva kārtējo norādījumu šim virsniekam turpmākā dienesta pildīšanai ierasties aviācijas vienībā, nosakot Gulbeni par pastāvīgo dzīvesvietu.³⁴ Kapteinis-leitnants Kārlis Krastiņš uz Gulbeni devās novembra sākumā,³⁵ lai arī bija iekļauts oktobra sākumā apstiprinātajā jaunās eskadriļas virsnieku kopējā sarakstā.

Pēc ierašanās Gulbenē virsnieku pamatapmešanās vieta uz laiku bija “Zāles” viesnīca, kas atradās turpat pie dzelzceļa stacijas. Sākot dienestu jaunā vietā, virsnieki meklēja sev piemērotus un ģimenes situācijai atbilstošus dzīves apstākļus. Galvenokārt viņi dzīvoja īrētās istabiņās visā pilsētā.³⁶ Precīzi zināms, ka leitnants Teodors Brāķeris dzīvoja īrētā istabiņā Krasta ielā 14.³⁷ Aptuveni zināma vieta, kur istabiņu īrēja kapteinis-leitnants Kārlis Krastiņš. Viņa dzīvesvieta bija vienā no nelielās Turgus ielas privātmājām pilsētas centrā pie turgus laukuma.³⁸

Latvijas Tautas armijas likvidācijas un 24. TSK organizēšanas procesā no 1940. gada 7. septembra līdz 7. oktobrim vienību nokomplektēja par vairāk nekā 85%, galvenokārt tie bija Aviācijas pulka 6., 7. un daļēji 5. eskadriļas karavīri.³⁹

Eskadriļas formēšanas laikā tajā iekļāva un uz Gulbeni nosūtīja arī pāris Sarkanās armijas virsnieku. Zināms, ka oktobrī par komandiera vietnieku bija iecelts kapteinis Jevstafijs Jerošņikovs.⁴⁰ Politiskās apmācības uzdevumu realizācijai 15. oktobrī eskadriļas vecākā politiskā vadītāja jeb kara komisāra amatā bija apstiprināts Sarkanās armijas kapteinis Vladimirs Vasiljevs.⁴¹

Arī vairāki Aviācijas pulka karavīri uz 24. TSK Atsevišķo aviācijas eskadriļu bija pārcelti ar pavēlēm, kas izdotas 1940. gada oktobra beigās un novembrī. Papildinājumi saistīti gan ar padomju varai uzticamu cilvēku iekļaušanu eskadriļā, gan ar nepieciešamo

štata vietu nokomplektēšanu. Pēc nepieciešamības aizvietoja eskadriļas virsdienesta karavīrus, kā arī papildināja obligātā dienesta karavīru skaitu.

Vairākiem virsdienesta karavīriem dienests jaunajā vienībā bija īslaicīgs, jo jau oktobrī viņi izteica vēlēšanos atvaļināties. 1940. gada 19. oktobrī jaunais eskadriļas komandieris Žanis Jēre ziņoja, ka pēc paša vēlēšanās atvaļināts kaprālis Kārlis Bušs un vēlēšanos atvaļināties izteicis kaprālis Oskars Pelčers un Jūlijs Berģis.⁴² Šīs pašas dienas telefonogrammā korpusa eskadriļas kapteinis Aleksandrs Tomass apstiprināja, ka, aizvietojot atvaļinātos virsdienesta karavīrus, vēl saglabāsies divas vakantas vietas obligātā dienesta karavīriem.⁴³ Oktobra beigās ar Armijas aviācijas priekšnieka pavēli uz eskadriļu pārvietoja divus virsdienesta karavīrus – seržantu Arnoldu Zālīti un kaprāli Jāni Vazdiķi, kā arī obligātā dienesta kareivi Imantu Laugi. Atvaļinātā kaprāļa Andreja Cīruļa vietā uz vienību nosūtīja virsdienesta seržantu Jāni Beniku.⁴⁴ Tātad atvaļinātos aizvietoja un papildinājumu ņēma no Aviācijas pulka karavīriem. 1940. gada novembra vidū atzīmētā informācija liecina, ka eskadriļā bija ieskaitīti 15 kaprāļi un 11 kareivji.⁴⁵

Aviācijas pulka karavīru atvaļināšanas process bija pakāpenisks. Gan oktobrī, gan novembrī Latvijas Tautas armijas likvidācijas komisija turpināja Aviācijas pulka virsnieku, instruktoru un kareivju atvaļināšanu. Saskaņā ar BSKA pavēlēm no pulka atvaļināja 49 virsnieka vietniekus, seržantus un kaprāļus, kā arī visus Sarkanās armijas karaspēka daļās neiedalītos virsdienesta virsnieka vietniekus un virsniekus, par kuriem nav atvaļināšanas vai pārskaitīšanas pavēles.⁴⁶

Atvaļināšana no dienesta neskāra tikai atsevišķus pulka virsniekus, kurus ieskaitīja 24. TSK eskadriļā. Zināms, ka novembrī pavēli pievienoties eskadriļas sastāvam saņēma leitnants Viktors Krastiņš.⁴⁷ Iespējams, tieši novembrī vienībā ieskaitīts kapteinis Kārlis Ercums. Jāpiebilst, ka 1940. gada novembra vidū šo virsnieku uzvārds tomēr vēl nebija 24. TSK Atsevišķās aviācijas eskadriļā ieskaitīto karavīru sarakstā, lai gan vienībā skaitījās nokomplektētas gandrīz visas štata vietas. Sarakstā bija atzīmēti minētie 46 virsnieki, 61 virsdienesta instruktors, 96 obligātā dienesta karavīri, kā arī viens brīva līguma darbinieks.⁴⁸

Dienesta apstākļi bija mainījušies gandrīz visiem jaunās aviācijas eskadriļas karavīriem. Lielākās izmaiņas bija saistītas ar vienības karavīru apmācību, kur galvenais uzsvars tika likts uz karavīru morāli politisko audzināšanu. Kaujas apmācība bija jāveic pēc Sarkanās armijas reglamentu, instrukciju un apmācību plāniem.⁴⁹ Cenzūra korpusa eskadriļā arvien pastiprinājās, tas nozīmēja informācijas trūkumu saistībā ar notikumiem gan Latvijā, gan pasaulē. 1940. gada septembrī izveidoja Latvijas PSR Galveno literatūras pārvaldi, visās armijas daļās bija obligāti jāabonē tendenciozie laikraksti "Cīņa" un "Brīvā Jaunatne".⁵⁰ Savukārt Kultūras un propagandas daļa piegādāja Sarkanās armijas avīzi "Krasnaja zvezda"⁵¹. 24. TSK atsevišķās aviācijas eskadriļas kapteinis-

leitnants Kārlis Krastiņš savās publikācijās atzīmē, ka eskadriļas karavīriem bija pieejama tikai ar Sarkanās armijas slavinājumiem pārpilnās avīzes “Krasnaja zvezda” un “Pravda”.⁵² Jāpiebilst, ka gan atmiņas, gan dokumenti liecina, ka joprojām tika piešķirti atvaļinājumi, dota iespēja apmeklēt zobārstu Rīgā. Eskadriļas karavīrus norīkoja arī komandējumos uz dažādām pilsētām.⁵³

Neraugoties uz iespējamo rezerves daļu pieejamības problēmu, eskadriļas formēšanā izmantoja divu ražotāju lidmašīnas no likvidējamā Aviācijas pulka resursiem. 1940. gada oktobra sākumā Gulbenē bāzētās Aviācijas pulka lidmašīnas oficiāli ieskaitīja teritoriālajā korpusā.⁵⁴ Jāpiebilst, ka lidmašīnas noteikti nebija noteicošais korpusa aviācijas eskadriļas dislokācijas izvēles kritērijs. Gulbenē bija tikai treniņu/tuvās izlūkošanas *Stampe et Vertongen* SV-5 lidmašīnas, kuras vēl 20. gs. 30. gadu vidū pēc Latvijas pasūtījuma uzbūvēja Beļģijā.⁵⁵ Sākotnēji bija 10 lidmašīnu, bet apgādes dienesta atskaites liecina, ka 1940. gada aprīļa sākumā Gulbenē atradās tikai astoņas no tām.⁵⁶ SV-5 lidmašīnu skaits turpināja sarukt, 1940. gada 4. jūnijā avārijā neatgriezeniski iznīcinot vēl vienu lidmašīnu.⁵⁷ 1940. gada 17. jūnijā Gulbenē dislocētā Aviācijas pulka eskadriļā noteikti nebija sākotnējo desmit SV-5 lidmašīnu. 24. TSK eskadriļas formēšanas ziņas liecina, ka Gulbenē 1940. gada 17. septembrī bija deviņas viena tipa lidmašīnas.⁵⁸ Viens no lidmašīnu papildinājumiem varēja būt 1939. gada 31. maijā dezertējušā virsleitnanta Leona Vaidera uz PSRS pārdzītās SV-5 lidmašīnas atgriešana vienībā.

24. TSK Atsevišķās aviācijas eskadriļas formēšanas vadītājam bija jādomā par lidmašīnu skaita palielināšanu, jo jaunveidojamās eskadriļas lidotāju skaits pēc izveidotā saraksta bija lielāks nekā līdz šim Gulbenē (6. eskadriļā) esošais. 1940. gada septembra vidū bija mēģināts papildināt vienību ar trijām lidmašīnām no Rīgas un sešām lidmašīnām no Valmieras, kur atradās aizsargu eskadriļas lidmašīnas.⁵⁹ Jāpiebilst, ka atļauja pārvietot uz Gulbeni šādu daudzumu lidmašīnu netika saņemta. Lidmašīnu sastāva nelielu papildinājumu izdevās nodrošināt 1940. gada oktobra sākumā, kad bija saņemta atļauja dažu kādreiz Liepājas karostas darbnīcās izgatavoto lidmašīnu pārvietošanai uz Gulbeni. 1940. gada 6. oktobrī no Valmieras uz Gulbeni bija pārdzītas divas KOD-1 tipa lidmašīnas.⁶⁰ Novembra beigās bija pabeigta sešu SV-5 lidmašīnu izgatavošana Valsts elektrotehniskajā fabrikā,⁶¹ bet 24. TSK Aviācijas eskadriļa nesaņēma nevienu no jaunajām lidmašīnām. Visticamāk, tas izskaidrojams ar nodomu drīzumā likvidēt eskadriļas rīcībā esošās lidmašīnas.

24. TSK Atsevišķā aviācijas eskadriļa ar novietojumu Gulbenē bija vienīgā vienība, kas bija izveidota Aviācijas pulka likvidācijas procesā, kaut gan pastāvēja reāla iespēja vēl kādas eskadriļas izveidei. To apstiprina 24. TSK veidošanas plāns, kurā atzīmēts, ka no Gulbenē bāzētās aviācijas vienībā neieskaitītiem karavīriem veidos iznīcinātāju eskadriļu. Taču detalizētākas informācijas par šo plānu dokumentā nebija.⁶² Zināms, ka

1940. gada oktobrī BSKA aviācijas priekšnieks ģenerālis-leitnants Grigorijs Kravčenko ierosināja Valmiermuižā izveidot Baltijas padomju republiku aviācijas (iznīcinātāju) skolu ar 480 kursantiem.⁶³ Resursi skolas veidošanai bija, jo tikai Latvijas armijas Aviācijas pulkā pēc 24. TSK Atsevišķās aviācijas eskadriļas saformēšanas bez nozīmējuma bija palikuši 66 lidotāji-novērotāji virsnieki, 69 lidotāji instruktori, 119 motoristu, apmēram 350 obligātā dienesta kareivju, 120 lidmašīnu ar attiecīgu materiālo daļu, lielākā daļa kazarmu inventāra un viss Kara aviācijas skolas mācību inventārs un līdzekļi.⁶⁴ Tomēr skolas izveide netika uzsākta.

1940. gada 22. oktobrī jaunizveidotās eskadriļas ziņā bija nodots Aviācijas pulka Cietušo lidotāju palīdzības fonds. Turpmāk fonda nosaukums bija "24. teritoriālā strēlnieku korpusa Atsevišķās aviācijas eskadriļas Cietušo lidotāju palīdzības fonds".⁶⁵ Aviācijas pulka likvidācijas noslēguma fāzē 24. TSK eskadriļa pārņēma arī bijušo pulka karavīru veikalu.⁶⁶

1940. gada 25. decembrī Aviācijas pulka likvidācija un karavīru atlase jaunajai aviācijas vienībai skaitījās pabeigta.⁶⁷ 24. TSK Atsevišķā aviācijas eskadriļa kļuva par bijušo Aviācijas pulka karavīru sijāšanas nākamo posmu, kas 1941. gadā pakāpeniski vairoja karavīru apņēmību dezertēt.

Atsauces

- ¹ *Riekstiņš, J.* PSRS tautas komisāra Latvijas okupācijas plāns un tā īstenošana [skatīts 2011-05-05]. Pieejams: // http://vip.latnet.lv/lpra/tk_ok_plans1.htm.
- ² *Strods, H.* Sarkanarmijas haotiskā atkāpšanās no Latvijas, 1941. gada 22. jūnijs – 5. jūlijs // Latvijas Okupācijas muzeja gadagrāmata, Nācija gūstā: 2001. – Rīga, 2002, 46., 47. lpp.
- ³ *Žagars, Ē.* Sociālistiskie pārveidojumi Latvijā, 1940–1941. – Rīga, 1975, 222. lpp.
- ⁴ Приказ народного комиссара обороны СССР С. К. Тимошенко от 17 августа 1940 г. о формировании в составе РККА Прибалтийских национальных корпусов [skatīts 2011-04-20]. Pieejams: // http://runivers.ru/doc/d2.php?SECTION_ID=9162&CENTER_ELEMENT_ID=1074262&PORTAL_ID=9162.
- ⁵ *Bērziņš, V., Bambals, A.* Latvijas armija. – Rīga, 1991, 81. lpp.
- ⁶ *Andersons, E.* Latvijas bruņotie spēki un to priekšvēsture. – Toronto, 1983, 303. lpp.
- ⁷ Latvijas Valsts arhīvs (turpmāk – LVA), 698. f., 1. apr., 17. l., 163. lp.
- ⁸ Turpat, 2. l., 8. lp.
- ⁹ Turpat, 17. l., 163. lp.
- ¹⁰ Turpat, 15. l., 234. lp.
- ¹¹ Turpat, 17. l., 115. lp.
- ¹² Turpat, 2. l., 47. lp.
- ¹³ Turpat, 38. lp.
- ¹⁴ Turpat, 31. lp.
- ¹⁵ Latvijas Kara muzejs (turpmāk – LKM), Latvijas kara aviācijas pulka fonds, Gulbenes eskadriļas lieta; LVA, 698. f., 1. apr., 2. l., 29., 31. lp.

- ¹⁶ LVA, 698. f., 1. apr., 17. l., 128. lp.
- ¹⁷ Turpat, 2. l., 16., 17. lp.
- ¹⁸ Turpat, 11. lp.
- ¹⁹ Turpat, 7., 10., 11. lp.
- ²⁰ Turpat, 13. lp.
- ²¹ Latvijas Valsts vēstures arhīvs (turpmāk – LVVA), 1476. f., 1. apr., 22. l., 95. lp.
- ²² LVA, 698. f., 1. apr., 2. l., 9., 11., 13. lp.
- ²³ *Jēkabsons, Ē., Bambals, A.* Latvijas armijas iznīcināšana un represijas pret tās karavīriem 1940.–1941. gadā. // Totalitārie režīmi un to represijas Latvijā 1940.–1956. gadā (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 3. sēj.). – Rīga, 2000, 142. lpp.
- ²⁴ LVA, 698. f., 1. apr., 2. l., 3. lp.
- ²⁵ LVVA, 1474. f., 3. apr., 11. l., 33., 34. lp.
- ²⁶ *Krastiņš, K.* Gulbenes eskadriļas liktenis // Daugavas Vanagu Mēnešraksts, 1982, 5. nr., 26. lpp.; LVA, 698. f., 1. apr., 5. l., 46. lp.; *Vārpa, I.* Latviešu karavīrs zem Krievijas impērijas, Padomju Krievijas un PSRS karogiem. – Rīga, 2006, 499. lpp.
- ²⁷ LVVA, 1476. f., 1. apr., 21. l., 92. lp.
- ²⁸ LKM, Teodora Brāķera atmiņas, 1. daļa, 4-194-DK/p, 163. lp.
- ²⁹ Turpat, Latvijas kara aviācijas pulka fonds, virsleitnants Pēteris Greizis.
- ³⁰ Turpat, Teodora Brāķera atmiņas, 1. daļa, 4-194-DK/p, 160. lp.
- ³¹ LVA, 698. f., 1. apr., 2. l., 3. lp.
- ³² Turpat, 1. lp.
- ³³ LVVA, 1476. f., 1. apr., 8. l., 12. lp.
- ³⁴ Turpat, 22. l., 128. lp.
- ³⁵ *Krastiņš, K.* Gulbenes eskadriļas liktenis, 1982, 6. nr., 34. lpp.
- ³⁶ Turpat, 35. lpp.
- ³⁷ LKM, Teodora Brāķera atmiņas, 162. lp.
- ³⁸ *Krastiņš, K.* Gulbenes eskadriļas liktenis, 1983, 1. nr., 16. lpp.
- ³⁹ LVVA, 1476. f., 1. apr., 22. l., 107. lp.
- ⁴⁰ *Krastiņš, K.* Gulbenes eskadriļas liktenis, 1982, 5. nr., 26. lpp.; *Jēkabsons, Ē., Bambals, A.* Latvijas armijas iznīcināšana un represijas pret tās karavīriem 1940.–1941. gadā, 143. lpp.
- ⁴¹ LVA, 698. f., 1. apr., 15. l., 126. lp.
- ⁴² LVVA, 1476. f., 1. apr., 22. l., 118. lp.
- ⁴³ Turpat.
- ⁴⁴ Turpat, 8. l., 14. lp.
- ⁴⁵ LVA, 698. f., 1. apr., 10. l., 571., 572. lp.
- ⁴⁶ LVVA, 1528. f., 1. apr., 166. l., 12., 24., 34., 35. lp.; 13. l., 24. lp.
- ⁴⁷ Turpat, 1474. f., 3. apr., 11. l., 94.–96. lp.
- ⁴⁸ LVA, 698. f., 1. apr., 10. l., 571., 572. lp.
- ⁴⁹ *Jēkabsons, Ē., Bambals, A.* Latvijas armijas iznīcināšana un represijas pret tās karavīriem 1940.–1941. gadā, 145. lpp.
- ⁵⁰ *Žagars, Ē.* Sociālistiskie pārveidojumi Latvijā, 1940–1941. – Rīga, 1975, 221. lpp.

- ⁵¹ Jēkabsons, Ē., Bambals, A. Latvijas armijas iznīcināšana un represijas pret tās karavīriem 1940.–1941. gadā, 125. lpp.
- ⁵² Krastiņš, K. Gulbenes eskadrijas liktenis, 1983, 1. nr., 18. lpp.
- ⁵³ LVVA, 1476. f., 1. apr., 8. l., 13. lp.; LKM, Teodora Brāķera atmiņas, 1. daļa, 4-194-DK/p, 163.–165. lpp.; Krastiņš, K. Gulbenes eskadrijas liktenis, 1983, 1. nr., 18. lpp.
- ⁵⁴ Andersons, E. Latvijas bruņotie spēki un to priekšvēsture, 305. lpp.
- ⁵⁵ LVVA, 1469. f., 1. apr., 1352. l., 113. lp.
- ⁵⁶ Turpat, 1476. f., 1. apr., 57. l., 143. lp.
- ⁵⁷ LKM, Latvijas kara aviācijas pulka fonds, Kaprālis Indriķis Morkāns.
- ⁵⁸ LVA, 698. f., 1. apr., 17. l., 47. lp.
- ⁵⁹ Turpat, 2. l., 16. lp.
- ⁶⁰ Turpat, 3. lp.
- ⁶¹ LVVA, 1528. f., 1. apr., 13. l., 117. lp.
- ⁶² LVA, 698. f., 1. apr., 17. l., 163. lp.
- ⁶³ LVVA, 1476. f., 1. apr., 22. l., 107. lp.
- ⁶⁴ Turpat.
- ⁶⁵ Turpat, 1528. f., 1. apr., 145. l., 207. lp.
- ⁶⁶ Turpat, 13. l., 471., 472. lp.
- ⁶⁷ Turpat, 1474. f., 3. apr., 11. l., 122. lp.

Forming of a Separate Aviation Squadron in the Red Army 24th Territorial Rifle Corps

Anatolijs Savickis

Summary

The history of Latvian aviation is closely related to the history of Gulbene aerodrome. The author of this article describes the processes that happened after the Soviet occupation.

Gulbene became the base for aviation of the former Latvian army in the autumn of 1940, when the Regiment of Aviation was disbanded. The new formation was Aviation Squadron with 208 staff positions. This implied that most of the former staff would be retired. In that way the Soviet authorities disposed of disloyal officers and soldiers. In reality the personnel and equipment was enough for the second – fighter Squadron, and even for a flying school, which was first planned. But the situation and structure of the Red Army did not allow for this. Even a Territorial Corps in Baltics was an exception for about a year-long period while the former armies of the Baltic states would be included in the Red Army.

At first the plan provided that a new squadron would be located in Riga or Krustpils, but at the beginning of September the aerodrome of Gulbene was chosen. Moving began

on October 7, when the first soldiers came to Gulbene. The biggest problem was a lack of apartments for officers, therefore, many of them lived in the town and the first few weeks were spent for moving in.

The squadron included soldiers from the former Latvian aviation regiments 6th, 7th, and a part of the 5th squadron. Some of the personnel were retired after relocation. There began intensive political education, while practical courses were left behind. Basic armament included 8 or 9 SV-5 “Stampe et Vertongen” biplanes, so it was definitely different from the equipment of Soviet forces.

The squadron was a stage where Soviet security forces filtered mostly officers before the events of summer 1941.

Jānis Zvaigzne

Par precizitāti Litenes notikumiem veltītās publikācijās: vietas Litenē un tās apkārtnē, kas saistītas ar 1941. gada represijām pret latviešu karavīriem

Pētījuma sākumā dažas vispārīgākas domas par aplūkojamo tematu.

Runājot par 1941. gada jūniju, par cilvēku upuriem Litenes un Ostroviešu nometnē, jāmin ne tikai 14., bet arī 28. jūnijs. Pazīstamais dziedātājs Eduards Rozenštrauhs, kurš pats bija Ostroviešu nometnē, atmodas gados viesojoties Litenē, sadzīviskā tikšanās brīdī ar zināmu sašutumu izsaucās: “Kāpēc jūs visi runājat tikai par 14., neviens – par 28. jūniju?”

14. jūnijs ir iezīmīgs ar deportēto karavīru lielo skaitu, bet 28., 29. un arī 30. jūnijs – ar daudzajiem nošautajiem, kuru skaits tālu pārsniedz 14. jūnijā viltus mācību laikā Litenes mežos nogalinātos. 14. jūnijā Litenes mežos nošauts ap 10 latviešu karavīru, bet šaušana uz masveidā dezertējošiem kara sākumā, uz daudziem aiz-ejošiem demobilizētiem karavīriem, sadursmes mežos starp dezertieriem un sarkanarmiešiem – arī prasīja daudzas latviešu karavīru dzīvības. 28. jūnijā pl. 4 no rīta artilērijas nometnē Litenē, Silmalu māju tiešā tuvumā, neģēlīgi noslepkavots pulkvedis-leitnants Voldemārs Pincers. 28. jūnijā noslepkavoti 14 Pededzes kapos pārbedītie, 11 Litenes kapos pie Sāpju sienas apglabātie, pieci Balvu pilsētas luterāņu kapos guldītie.

Ierosinātās krimināllietas secinājumos konstatēts, ka bez šiem apzinātajiem 28., 29. un 30. jūnijā nometnēs nošauts ne mazāk kā 40 demobilizēto karavīru, attālāk no nometnēm – nezināms skaits. Lielākā daļa nošauto šajā dienā ir no Ostroviešu nometnes. Gan rakstiskas liecības, gan iedzīvotāju stāstījumi rada pārliecību, ka Ostroviešu nometnes apkārtnē slēpj daudzas tādas vietas, līdzīgas tai, kur atraka 11 Litenē pārbedītos.

Bedres uzrādītājs apgalvoja, ka 1941. gada jūlijā šeit atrasts vairāk par 11 nošauto. Par atraktiem cilvēku kauliem šajā apkārtnē liecina gan melioratori, gan ceļu būvnieki. Uzbrūkošā vācu karaspēka priekšā slepkavības Ostroviešos ir ārkārtīgi nežēlīgas. Ir dzeloņstieples ap rokām, durkļa dūrieni sirdī, maiss galvā, spridzināšana bunkurā.

Publikācijās par tālaika notikumiem nometnēs lielākoties ir atsauces uz pašu karavīru un citu aculiecinieku atmiņām. Ir pašsaprotami, ka arhīvos tādas ziņas neatrast. Grūts uzdevums jebkuram pētniekam ir izšķirties, cik lielā mērā uz atmiņām var paļauties, kā tās analizēt un izvērtēt. Vēstures literatūrā skaidri un adekvāti galvenajos vilcienos parādīta Līdžu notikumu gaita, taču ārkārtīgi plašajā atmiņu publikāciju klāstā par jūnija notikumiem abās nometnēs gan emigrācijā jau pirmajos pēckara gados, gan Latvijā atmodas laikā, vairākās biogrāfiskajās vārdnīcās, arī dokumentu un atmiņu krājumā “Latviešu karavīrs Otra pasaules kara laikā” ir ārkārtīgi daudz neprecizitāšu, pretrunu, nesakrītību un faktu kļūdu. Jaukti notikumu laiki un vietas, Līdžos un Ostroviešos notikušais. Arī Roberts Gabris nav bijis Līdžu nometnē, kā viņš raksta savā grāmatā “Latvju virsnieks nr. 35473”, bet Ostroviešos. Paši virsnieki bieži atsauces uz dzirdēto, citu stāstīto, bet pašu nepiedzīvoto. Jaukti to virsnieku dzīves fakti, kuru uzvārdi sakrīt, piemēram, ziņas par Upīšiem, Ozoliņiem.

Pulkvedis Jānis Upītis arestēts jau 1941. gada 12. aprīlī. Viņu uzskata par virsnieku pretošanās kustības organizētāju, par cilvēku, kurš jau 1940. gada pavasarī iebildis pret Sarkanās armijas bāzu pastāvēšanu Latvijā, savukārt leitnants Voldemārs Upītis, tolaik militārās apmācības skolotājs Līdžos, 1941. gada 14. jūnijā kopā ar ģimeni aizvests no Līdžu Birzmaļiem. Voldemārs Upītis nav arestēts 12. aprīlī. Pulkvedis nav arestēts Birzmaļos. Vilis Hāzners trimdā publicētajās atmiņās apgalvo, ka latviešu karavīru sacelšanās plāns kara gadījumā nevienam korpusā nav bijis noslēpums.

Vēstures interesentu, vērīgu lasītāju, arī līdžietu mulsinās atšķirīgās versijas par 183. divīzijas komandiera, tajā vasarā Līdžu Beķeros kopā ar pulkvedi Kārli Lejiņu dzīvojušā ģenerāļa Andreja Krustiņa dzīves beigām. Ir aculiecinieka stāstījums par novārdzinātā ģenerāļa pēdējiem brīžiem Jakutskas pilsētas cietuma izolatorā, ir vairākkārtēji viņa protesti pret citādiem uzskatiem, ir viedoklis par Andreja Krustiņa nošaušanu Noriļskā, ir argumentēts, ka ģenerālis kopā ar citiem augstākajiem Latvijas armijas virsniekiem nošauts Maskavā, Komunarkā. Lasāms arī, ka “PSRS Augstākās tiesas kara kolēģija 1941. gada 29. jūlijā Maskavā Andreju Krustiņu notiesā uz nāvi. 1941. gada 16. novembrī viņu nošauj Noriļskā”. Jārēķinās arī ar to, ka PSRS iestāžu izsniegtās izziņas mēdz būt nepareizas. Tikai konfrontējot karavīru atmiņas, salīdzinot un meklējot kopīgo, var tuvoties patiesībai.

Teiktais lielā mērā attiecas uz vietām Līdžos un tās apkārtnē, kur viltus mācību laikā 14. jūnijā aizvesti, atbruņoti, arestēti un uz Gulbenes staciju nogādāti latviešu virsnieki. Var ticēt norišu aprakstiem, ka aresti mežos visos gadījumos notikuši pēc viena scenārija, taču vietas un personālijas bieži būtu jāprecizē.

Vēstulē skolas novadpētniekiem Iraklijs Pūpols savulaik rakstīja par sešām līdz astoņām vietām Litenes un tās apkārtnes mežos. Ir arī viedoklis, ka bijusi tikai viena. Atmiņās un uz to pamata veidotās publikācijās bieži minētas divas vietas:

- 1) mežs 2–3 km attālumā no Litenes centra pa Litenes–Stāmerienas–Kalnienas ceļu;
- 2) birzs 3–4 km attālumā no Gulbenes pa Litenes–Gulbenes veco ceļu.

Visvairāk liecību ir pirmajā gadījumā. Tā ir samērā plaša meža teritorija, sākot no Smilgu mājām, bet īpaši starp Lakstīgalām, Ūsiņiem un Saldūkšņiem ceļa abās pusēs. Virsnieku un vietējo iedzīvotāju bieži minētās vietas – Litenes birzs, mežs Alūksnes virzienā netālu no Litenes, Beļavas mežs, Džungļu, Birmāju, Biržu mājas – meklējamas tepat. Tātad lielākā daļa no Iraklija Pūpola minētajām sešām līdz astoņām vietām izklidēta vienā teritorijā. To no divām pusēm iezīmē Litenes–Stāmerienas un Litenes–Alūksnes ceļš. Virsnieki pa pulkiem, apmēram 30–40 cilvēki no katra, arestēti atsevišķi, bet vienā, samērā kompaktā teritorijā. No nometnes virsnieki vesti ne pa mūsdienās izmantojamo ceļu, bet pa speciāli armijas vajadzībām uzbūvēto ceļu un tiltu.

Pēc toreiz Ūsiņos dzīvojošas litenietes stāstījuma šajā dienā ceļš aiz Ūsiņu un Saldūkšņu mājām bija ar barjeru slēgts un apsargāts. Sarkanarmiešu posteņi atradās visos Litenes krustceļos. Ticami, ka arī no citām pusēm mežs bija norobežots un apsargāts. Ir liteniešu liecības, ka pēc vāciešu ienākšanas starp Lakstīgalu un Ūsiņu mājām atrakti un Litenes kapsētas malā pārbedīti divi vai trīs latviešu karavīri. Ir vēlāk Ūsiņos dzīvojošas mātes stāsts meitai par kādu baismu vietu mūklājā, zemā vietā aiz mājām. Atrastas arī patronu čaulītes. Ir apkārtnes iedzīvotāju liecības par dzirdētiem šāvieniem mežā šajā apkārtņē. Dažos atmiņu pierakstos šī vieta Ūsiņu māju tuvumā saukta par Litenes birzi. Visbiežāk rakstīts par Mārtiņa Linmeiera grupas vešanu Stāmerienas virzienā un viņa nošaušanu. Iraklijs Pūpols, Pāvils Ceriņš, Juris Ozoliņš un vēl citi rakstītāji apgalvo, ka kopā ar M. Linmeieru nošauts nav neviens cits. Tātad pēc vācu ienākšanas atrastie nošauti citur, bet tajā apkārtņē. Kļūdaini ir apgalvojums grāmatas “Latviešu karavīrs Otra pasaules kara laikā” 118. lappusē, ka virsleitnanta Fridriha Feldmaņa pretošanās šāviens atskanējis brīdī, kad nogalināts kapteinis Mārtiņš Linmeiers un Arvīds Lulla, virsleitnants Ozoliņš, Puriņš un Lucs. Ne visi šie virsnieki nošauti. Viņi nav bijuši kopā. Taču visi vesti pa Litenes–Stāmerienas ceļu vienā virzienā. Dažās atmiņās minēts, ka virsnieku grupa vesta uz Beļavas mežu. Taču patiesībā runa ir par šo pašu Litenes–Stāmerienas–Kalnienas–Beļavas ceļam piegulošo mežu. Šajā mežā, apmēram 3 km attālumā no Litenes muižas centra, vienīgo pretošanās šāvienu latviešu virsnieku apcietināšanas gaitā no brauniņa krievu politvadītāja virzienā raidīja virsleitnants Fridrihs Feldmanis. Viņš izšāvis, aicinot likteņa biedrus: “Brūkam virsū!”

Ir liecības, ka pirms braukšanas uz Gulbeni mazajos meža celiņos sastapušās vairākas mašīnas ar arestētajiem virsniekiem. Piespiests pie zemes, Pāvils Ceriņš dzirdējis tālākas komandas un kliegzienu.

Joprojām nav pilnīgas pārlicības, kur atradās balti krāsotā saimniecības ēka jeb klēts tūlīt aiz muižas centra apbūves, pie kuras no mašīnas izsēdināta Mārtiņa Linmeiera, Iraklija Pūpola, Pāvila Ceriņa un Jura Ozoliņa grupa un pāri norai vesta Stāmerienas virzienā uz apmēram 400 m attālo mežu. Šo epizodi gandrīz vienādi aprakstījuši visi minētie dzīvi palikušie virsnieki. Iepriekš apskatītajā teritorijā vietējie iedzīvotāji tādu celtni neatceras. Bijušie muižas zirgu staļļi gan atrodas tuvu apdzīvotajām vietām, taču minēto apmēram 400 m attālumā no tiem pāri klajumam atrodas Džungļu, Abakoku un Birzmaļu mājas. Pēc veca lītenieša stāstījuma tieši starp Džungļu un Abakoku mājām nošauts un aprakts kapteinis Mārtiņš Linmeiers. Viņa kapavieta 1941. gada jūlija sākumā nav atrasta, un viņš nav pārbedīts Lītenes kapos.

Vairāki atmiņu stāstījumi pārlicina, ka uz to pašu apkārtni virsnieki vesti pa otru, Kalnienas ceļam paralēlo Lītenes–Alūksnes ceļu: “Braucām pa Alūksnes ceļu apmēram 2 km, tad nogriezāties pa maziem lauku ceļiem, nesusniedzot Alūksni.” Trūkst jebkādu pierādījumu, taču vācu laikā un arī vēlāk Lītenē diezgan plaši cirkulējušas ziņas, ka daļa nošauto virsnieku iemesta kūdras ieguvei izraktās dziļās bedrēs Salu purvā, kas nav tālu no minētajām Saldūkšņu mājām. Ir pārlicība, ka šis Lītenes mežs slēpj pirms 70 gadiem bedrēs iemestos, vācu laikā neatrastos.

Daudzās virsnieku atmiņās un uz to pamata veidotajās publikācijās norādīta aresta vieta apmēram 4 km no Gulbenes, Lītenes–Gulbenes vecā ceļa malā. Par to stāstīja kāds lītenietis, minot Krancu birzi. Tagad šī vieta atrodas trijstūrī starp veco ceļu un 60. gadu vidū izbūvēto šoseju. Netālu no Zeltalejas šosejas malā ir autobusu pietura “Kranci”. Pirmskara gados plašas apkārtnes jauniešiem birzs bija iemīļota zaļumbalļu vieta. Tai apkārtnē bija stādīta bērzu birzs, uz to vedis liepām apstādīts celiņš.

Mazliet neparastā kārtā ar vietējo iedzīvotāju doto vietas aprakstu sakrīt Vernera Līguta rakstītais par viņa grupas aresta vietu: “Varēja būt kāds kilometrs no Gulbenes, kad mašīnas apturēja, mūs nostādīja kolonnā pa vienam un pa vecu, gandrīz aizaugušu celiņu veda uz bērzu birzīti. Birzītes vidū neliela pļaviņa, kuras vidū izvietojušās 2 zilcepuraino rindas.” Ne virsnieku atmiņās, ne citās publikācijās nav minēts notikums, par kuru trijās (!) sakrītīgās vēstulēs atmodas sākumā rakstīja lasītāji “Lauku Avīzei” un par ko stāsta kāds lītenietis. Kad virsnieki ievesti klajumā, viņiem pavēlēts skriet, tad no trijām pusēm ar ložmetējiem šauts virsū. Neticami, bet kāpēc tik daudz līdzīgu liecību?

Vairāk līteniešu, mazāk virsnieku atmiņās runāts vēl par kādu iespējamo virsnieku aresta vietu – Litenes stacijas apkārtni un tai piegulošo mežu iepretim Litenes sociālās aprūpes centram.

Pirms dažiem gadiem mūžībā aizgājušais lītenietis, kurš nopietni interesējās par dzimtā pagasta vēsturi un bija liecinieks Litenes krimināllietā, 14. jūnijā kopā ar citiem jauniešiem mizoja kokmateriālus Litenes stacijā. Viņš stāsta, ka ir ieradusās divas karavīru kolonnas, kas sagājušas divos atsevišķos meža nogabalos. Komandieris kategoriski pieprasījis nekavējoties iet mājās: šajā apkārtnē šodien notiks karavīru mācības. Neatkarīgi no lītenieša šo vietu nosauc arī rūpīgais Balvu novadpētnieks Fricis Lasis.

Neizpētīti baismi notikumi saistās ar baronu Volfu pili – tolaik skolu. Tur no 1941. gada 1. jūnija līdz 24. jūnijam atradās Sarkanās armijas 24. teritoriālā korpusa štābs. 24. un 25. jūnijā korpusa štābu, sakarnieku un sapieru bataljonu Litenes stacijā izvietoja vagonos prombraukšanai. Nav skaidrs, vai štābs vēl atgriezās Litenē vai komandpunktu izvietoja Stāmerienā. Jau līdz 14. jūnijam virsnieki no noņemnes bija saukti uz štābu, pratināti un arestēti. Izsauktajiem zināms: atgriešanās nebūs. Kapteinis Sproģis, kurš pats aizvests no pils, virsnieku tikšanās reizē stāsta: “Tā bija pazemojoša arestēšana. Pa vienam viņus izsauca uz pili pie augstākās virspavēlniecības. Atbruņoja, iegrūda pagrabā, 14. jūnijā aizveda.”

14. jūnijā pl. 9 no rīta pie štāba piebrauca divi tanki un ieradās sarkanarmiešu rota. Tikai pēc pusdienām, roku dzelžos saslēgtus, no pils izveda 11 – tā domā vēsturnieki – augstākos latviešu virsniekus. Dīvaini, ka tādām virsnieku skaitam nepieciešami divi tanki un kareivju rota! Domājams, ka no pils aizvests vairāk virsnieku. Ir daži iemesli tā domāt. Vismaz daļu no minētajiem 11 cauri Alūksnei veda uz Rīgu pratināšanai, nevis uz mežu. Taču no skolā esošā dzīvokļa logiem redzēts, ka mašīnas no pils aizbrauc pa Stāmerienas ceļu. Turklāt braukts divas reizes turp un atpakaļ. Virsnieki no zāles izvesti pa durvīm, kas ir uz upes pusi. Vairākos atmiņu stāstījumos minēts, ka ceļu krustojumā Litenes centrā pie aptiekas satikušās no noņemnes un pils braucošās mašīnas. Mežā arestētajiem pievienoti iepriekš “pazudušie” un paņemtie. No kurienes?

Pārsteidz tas, ka šajā laikā skolā atļāva dzīvot trijām skolotāju ģimenēm. Tāpēc ir arī dažas tiešākas liecības. Skolas koridorā pie pagraba durvīm un koridorā pie zāles bija divi ļoti lieli sargsuņi. Šajā dienā durvju sargam dotas pavēles – tādas un tādas pakāpes virsniekus pilī ielaist, bet neizlaist. Pils apsardze bija īpaši stingra. Līdz novakarei skolā nedarbojās telefons. Gājēji un braucēji nav laisti ēkai tuvāk par Tautas namu. Ir kāds stāstījums par vēlāk skolas pagrabā redzēto asiņaino ēvelsolu.

Visstingrāk apsargātas zāles un augšstāva durvis. Skolā dzīvojošas skolotājas Nikānes ģimenē uzskatīts, ka zālē atradies lekšlietu tautas komisariāta štābs, bet otrajā stāvā bijusi augstākā pavēlniecība. Ir arī uzskats, ka pirmajā stāvā izvietoti krievu karavīri, otrajā – latvieši. Kad pie pils piebrauca mašīnas, otrajā stāvā sākās briesmīgs troksnis. Šāvieni tie nebija, tikai stumdišanās un kāju švikoņa. Tas atkārtojās, otrreiz piebraucot mašīnām.

Skolas dārzā bija divas lielas, baltas teltis. Nesen mūžībā aizgājušais Latgales dzejnieks no Balvu Upītes Ontons Slišāns vēstulē atceras tēva stāstījumu par 12 virsniekiem, kuri izbēguši no aresta telpas pils pagrabā. Nekur citur tāds fakts nav sastapts. O. Slišāns norāda uz konkrētu cilvēku – uz 1915. gada 20. oktobrī dzimušo, vēl nesen Rīgā dzīvojošo Heronīmu Senkānu, kurš bija starp šiem 12 izbēgušajiem. Sazināties ar viņu nav izdevies, lai gan O. Slišāns norādīja pat telefona numuru. Noprotams, ka sarunā ar O. Slišānu vecais vīrs izbēgšanu apliecinājis. Viņš bija ērgelnieks, nacionālais partizāns, 10 gadu bijis izsūtījumā.

Par plašo birokrātisko darbību štābā, acīmredzot par virsnieku lietu kārtošānu, pratināšanas protokolu rakstīšanu, par “strādāšanu vēlās nakts stundās”, tuvojoties 14. jūnijam, liecina pēc Sarkanās armijas aiziešanas skolas saimniecības ēkās izmestās “Kotinenta” un “Royal” tipa rakstāmmašīnas, liels daudzums rakstāmpapīra, 20 lielāki un mazāki seifi, aizslēgti, bez atslēgām. No augstākajiem virsniekiem, kuri arestēti pilī, ir pieci Triju Zvaigžņu, viens Lāčplēša kara, viens Viestura ordeņa nesējs, divi beiguši Francijas Kara akadēmiju.

Piemīņas dienai veltītos rakstos un publiskās runās pie Sāpju sienas Lītenes kapos retāk piemin otru – 1941. gada jūlija sākumā mežā atrasto un kapsētas malā pārbedīto karavīru kapavietu. Nav drošu ziņu par apglabāto karavīru skaitu. Dažādās publikācijās tas ir atšķirīgs un variē no pieciem līdz deviņiem. Vecie lītenieši ir pārliecināti, ka toreiz kapsētā bija pieci balti zārki. Tāpat pilnīgas noteiktības nav par visu apglabāto personībām. Ar zināmu drošību var runāt par dažiem.

Sākotnēji šeit pārbedīts 28. jūnijā pl. 4 no rīta artilēristu nometnē tiešā Silmalu māju tuvumā zvēriski nogalinātais pulkvežleitnants Voldemārs Pincers. Vēlāk viņš pārvests uz dzimtas kapiem.

Vietējie iedzīvotāji ir atpazinuši zvēriģi nogalināto kapteini Jansonu. Viņš nonāvēts nometnes teritorijā. Te guldīts kapteinis Ozoliņš, kurš pārvests no artilērijas nometnes. Nošauts, nevis nošāvijs, aresta brīdī, kā minēts publikācijās. Nošaušanu par nāves cēloni min Rīgas 5. iecirkņa mirtiesnesis, reģistrējot nāves faktu 1942. gadā Gulbenes dzimtsarakstu nodaļā. Daudzās publikācijās minēts virsleitnants Puriņš. Nesaprotamu iemeslu dēļ šiem virsniekiem ir pieskaitīts pulkvedis-leitnants Mārtiņš Peniķis, kurš nosūtīts uz kvalifikācijas celšanas kursiem Maskavā, represēts, atgriezies Latvijā, 1964. gadā apglabāts Aizputes kapos.

Šaubas rada virsleitnanta Lucāna pieskaitīšana Litenē apbedītajiem. Pededzes kapos guldītā Ērika Luca vārds nezina kāpēc visdažādākajās situācijās aplam saistīts ar Liteni. Grāmatā "Latviešu karavīrs Otra pasaules kara laikā" nepareizi apgalvots, ka viņš nošauts reizē ar Mārtiņu Linmeieru. Viņa uzvārds bieži ir dažādi izmainīts – Lutss, Lucis, Lucs, arī Lucāns.

Tikai pēdējā laikā atklājies noslēpums, kas ilgu laiku saistījās ar padomju režīma laikā 1988. gadā slepeni naktī atvesto un nometnes teritorijā uzstādīto piemiņas akmeni latviešu virsniekiem. To veikuši Cēsu melioratori. Iniciators – politiski represētais un uz Mordoviju izsūtītais Ēriks Pinķelis, kurš vēlāk pieņēma sievas uzvārdu Plūcis un dzīvo Raiskumā. Nav skaidrs, kāpēc piemiņas akmens uzstādīts tieši tajā vietā. Dzirdēta versija, ka šeit nomocītie virsnieki iemesti tualetes bedrē.

Lai jaunatnei veidotu pareizus priekšstatus par Latvijas vēsturi un arī par notikumiem Litenē, nepieļaujami, ka arī mūsdienās periodiskajā presē un citos izdevumos sastopamas rupjas faktu kļūdas. Skolēni vēl nespēj kritiski novērtēt rakstīto. Uz šo izdevumu pamata viņi veido savus pētnieciskos darbus. Vienreiz pieļautās kļūdas tiek tirāzētas tālāk. Vēl ļaunāk, ka būtiskas kļūdas ir enciklopēdijās, tādā izdevumā kā "Ilustrētā Pasaules Vēsture", V. Belokoņa izdotajā Latvijas enciklopēdijā. Daži piemēri:

- "Vaira Viķe-Freiberga Litenē noliek ziedus pie 1940. gadā nošauto virsnieku pieminekļa";
- "Litenē tūristi var iepazīt piemiņas vietas 1940. gadā nošautajiem Latvijas armijas virsniekiem";
- "1990. gadā atraka 11 nošauto karavīru mirstīgās atliekas";
- "no Litenes aizvesti augstākie Latvijas armijas virsnieki, kā Teodors Spāde, Hartmanis, Buks";
- "virsnieki nošauti Seces poligonā" [Secē ir pie Jēkabpils, šajā gadījumā runa ir par Sitas poligonu];
- "Litenē ir otri lielākie Brāļu kapi pēc Rīgas" [Ar Lesteni Litene publikācijās jaukta ne vienreiz vien].

Neticams un dezorientējošs ir "Latvijas Avīzē" sniegtais Ernesta Laumaņa atmiņu atstāsts. Viņš Litenē vests uz mežu, kura malā saceltas teltis. Viņam izdevies no vedējiem izbēgt. Teltis virsnieki šauti.

Kļūdas nereti saistītas ar necieņas izrādīšanu cilvēkiem. Tā viens no pieminekļa "Sāpju siena" autoriem Sandris Skribnovskis jau neglābjami pārtapis par Gribanovski, turklāt dažkārt par sievieti Sandru, Feldbergs – par Feldmani, divu mākslinieku Bērziņu vietā palicis viens.

Ir pārliecība, ka publikācijās un publiskās runās dažkārt nevietā lietots vārds “virsnieks”. 28., 29. un 30. jūnijā nošauto vidū ne visi ir virsnieki. Nevar apgalvot, ka Litēnē pie Sāpju sienas pārbedītie ir virsnieki.

Patiesu gandarījumu rada tas, ka pēdējos gados sabiedriskā doma, plašsaziņas līdzekļi un politiskie darbinieki aktualizējuši Litenes notikumu svarīgumu Latvijas vēsturē. Bijušās nometnes teritorijai ir piešķirts aizsargājamā kultūras pieminekļa statuss. Pēc stāšanās amatā par Liteni vairākkārt runāja un rakstīja kultūras ministre Sarmīte Ēlerte, uzsverot, ka šim notikumam būtu svarīgi piešķirt starptautisku skanējumu kopīgajā Eiropas atmiņas veidošanā. Jau otro reizi savas prezidentūras laikā 2011. gada 14. jūnijā Litēnē ieradās Valdis Zatlers.

Arvien biežāk Litenes vārdu min blakus Katiņai, īpaši poļu traģēdijas nozīmīgās gadskārtas sakarā. Liteni zina amerikāņu rakstnieks Alens Pols, kas sarakstīja poļu Katiņai veltītu grāmatu. Litenes notikumu svarīgumu Latvijas, īpaši Latvijas armijas vēsturē aktualizē 2011. gada 14. jūnijā tieši Litēnē notikusī vēsturnieku zinātniskā konference. Ir izdota piemiņas aploksne “Litene – 70”.

Accuracy in Publications about Events in the Camp of Litene. Sites near Litene Village where Repressions against Latvian Soldiers Took Place

Jānis Zvaigzne

Summary

The author draws attention to events that happened in the camp of Litene after the German–Soviet war began. On June 14, Latvian officers were deported, but on June 28 and the next few days, before Red Army started to retreat, many Latvian soldiers were murdered. Approximately 40 of them were found around the camp after the German Army arrived, but an unknown number are still lost.

The biggest problem is lack of documents. Therefore, researchers have to trust people's memories. This means that there is hard work to evaluate the credibility of sources. Many of the sources are inaccurate and even false, because the stories are told by officers and soldiers who were not in place, but heard about the events some days or even years later.

One of the topical questions is about the places, where officers were arrested in June 14. In literature and memories dominate versions of two places, but sometimes the number grows till six or even eight places of arrests. Probably it happened in forests some kilometers northward of Litene village. The territories around those places were closed and guarded

by NKVD. Terrible events happened in the manor – today a school is located there, but in 1941 there were headquarters of the 24th Territorial Corps and NKVD.

The author points out that researchers and journalists should be careful when they write about Litene. There are several examples when mistakes are made even by professionals. The worst part is that these mistakes are not easy to correct, because sometimes even persons' names are mixed and distorted. However, the situation improves, because the site of camp Litene now is under state protection and a part of government deputies are interested in this topic.

KRĀJUMA RAKSTU AUTORI

Anderss Edvards (*Anders Edward*), PhD, Čikāgas universitātes emeritētais ķīmijas profesors, ASV Nacionālās zinātņu akadēmijas loceklis (ASV, Kalifornija, Bērlingema)

Ciganovs Juris, Mag. hist., Latvijas Universitātes doktorants, Latvijas Kara muzeja direktora vietnieks pētniecības darbā (Latvija, Rīga)

Čapenko Aleksandrs (*Чапенко Александр*), vēstures zinātņu kandidāts, Murmanskas Valsts humanitārās universitātes Vispārējās vēstures katedras docents (Krievija, Murmanska)

Dambītis Kārlis, Mag. hist., Latvijas Universitātes Vēstures un filozofijas fakultātes doktorants, Latvijas Kara muzeja Starpkaru vēstures nodaļas vēsturnieks (Latvija, Rīga)

Dreimane Inese, Mag. hist., Latvijas Okupācijas muzeja ārštata pētniece (Latvija, Rīga)

Ekmane Barba, Mag. hist., Latvijas Kara muzeja Starpkaru vēstures nodaļas vadītāja (Latvija, Rīga)

Feldmanis Inesis, Dr. habil. hist., prof., Latvijas Universitātes Vēstures un filozofijas fakultātes Rietumeiropas un Amerikas jauno un jaunāko laiku vēstures katedras vadītājs, Latvijas Zinātņu akadēmijas īstenais loceklis (Latvija, Rīga)

Fleija Aija, vēsturniece, Latvijas Kara muzeja direktore (Latvija, Rīga)

Frics Jirgens (*Fritz Juergen*), vēsturnieks amatieris, pensionārs (Apvienotā Karaliste, Tainas un Vīras grāfiste, Vašingtona, Oksklosa)

Ivanovs Aleksandrs, Dr. hist., Daugavpils Universitātes Latgales pētniecības institūta profesors (Latvija, Daugavpils)

Jēkabsons Ēriks, Dr. hist., Latvijas Universitātes Vēstures un filozofijas fakultātes Latvijas un Austrumeiropas jauno un jaunāko laiku vēstures katedras asociētais profesors, Latvijas Universitātes Latvijas vēstures institūta vadošais pētnieks (Latvija, Rīga)

Jermacāne Ilze, Mag. hist., Latvijas Universitātes Vēstures un filozofijas fakultātes doktorante

Kangeris Kārlis, Dr. hist., Latvijas Universitātes Latvijas vēstures institūta pētnieks (Latvija, Rīga)

Kuzmins Valdis, Mag. hist., Latvijas Universitātes doktorants, Latvijas Kara muzeja 2. pasaules kara vēstures nodaļas vēsturnieks (Latvija, Rīga)

Neiburgs Uldis, Mag. hist., Latvijas Universitātes vēstures doktora zinātniskā grāda pretendents, Latvijas Okupācijas muzeja pētnieks (Latvija, Rīga)

Riekstiņš Jānis, vēsturnieks

Savickis Anatolijs, Mag. hist., Gulbenes novada vēstures un mākslas muzeja vēstures nodaļas vadītājs (Latvija, Gulbene)

Stepens Ojārs, Mag. hist., Latvijas Okupācijas muzeja ekspozīcijas kuratora vietnieks (Latvija, Rīga)

Zunda Antonijs, Dr. habil. hist., prof., Latvijas Universitātes Vēstures un filozofijas fakultātes Rietumeiropas un Amerikas jauno un jaunāko laiku vēstures katedras profesors, Latvijas Valsts prezidenta padomnieks vēstures jautājumos (Latvija, Rīga)

Zvaigzne Jānis, skolotājs, Litenes vēstures pētnieks (Latvija, Litene)

Symposium of the Commission of the Historians of Latvia
Volume 27
THE SECOND WORLD WAR AND LATVIA: EVENTS
AND CONSEQUENCES, 1940s–1960s

“Zinātne”
Rīga 2011

Latvijas vēsturnieku komisijas raksti

27. sējums

OTRAIS PASAULES KARŠ UN LATVIJA: NOTIKUMI UN SEKAS,
20. gadsimta 40.–60. gadi

SIA Apgāds “Zinātne”
Akadēmijas laukumā 1, Rīgā, LV-1050
Reģistr. nr. 40003576967
Iespiesta SIA “Jelgavas tipogrāfija”

Otrais pasaules karš un Latvija: notikumi un sekas, 20. gadsimta 40.–60. gadi:
La 805 Latvijas Vēsturnieku komisijas 2011. gada pētījumi un zinātniskās kon-
ferences “Latvijas armijas iznīcināšana, 1940.–1941. gads” referāti, 2011. gada
14. jūnijs, Litene. – Rīga: Apgāds “Zinātne”, 2011. – 343 lpp. (Latvijas Vēsturnieku
komisijas raksti, 27. sēj.).

ISBN 978–9984–879–07–9

UDK 94(474)“1940/1960”